

UNIVERZITET U SARAJEVU
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava

UNIVERSITY OF SARAJEVO
Institute for Research of Crimes Against
Humanity and International Law

GODIŠNJAK YEARBOOK 2025.

ISSN 3029-4819 (Online)
ISSN 3029-4800 (Print)

1

GODIŠNJAK

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu - Institut za istraživanje
zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Za izdavača:

Dr. sc. Muamer Džananović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. sc. Muamer Džananović

Redakcija (Bosna i Hercegovina):

Dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Adnan Jahić,
prof. dr. Ermin Kuka, dr. sc. Merisa Karović-
Babić, prof. dr. Enis Omerović, dr. sc. Zilha
Mastalić Košuta, dr. sc. Hikmet Karčić

Međunarodna redakcija:

Prof. dr. Gregory Stanton, prof. dr. Samuel
Totten, prof. dr. Eric Ndushabandi,
prof. dr. Rosa Aloisi, prof. dr. Selman Dursun,
prof. dr. Nike Wentholt, prof. dr. Sarah Wagner,
prof. dr. Onur Uraz, prof. dr. Hariz Halilovich,
prof. dr. James Waller

Sekretar redakcije:

Haris Suljović, MA

Lektura:

Mr. sc. Sadžida Džuvic

Prijevod na engleski jezik:

Melika Arifhodžić

DTP i naslovna strana:

Mr. Sead Muhić, dipl. ing

Štampa:

Fojnica d.o.o.

Časopis se izdaje jednom godišnje.
Radovi su objavljeni na jeziku na kojem su dostavljeni.

Godišnjak je indeksiran u CEEOL – Central and
Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

Stavovi i gledišta iznesena u radovima odraz su
autora, a ne nužno i Redakcije Godišnjaka.

YEARBOOK

Publisher:

University of Sarajevo - Institute for Research of
Crimes Against Humanity and International Law

On behalf of the publisher:

Dr. Muamer Džananović

Editor-in-Chief:

Dr. Muamer Džananović

Editorial Board (Bosnia and Herzegovina):

Dr. Safet Bandžović, prof. dr. Adnan Jahić,
prof. dr. Ermin Kuka, dr. Merisa Karović-Babić,
prof. dr. Enis Omerović, dr. Zilha Mastalić
Košuta, dr. Hikmet Karčić

International Editorial Board:

Prof. dr. Gregory Stanton, prof. dr. Samuel
Totten, prof. dr. Eric Ndushabandi,
prof. dr. Rosa Aloisi, prof. dr. Selman Dursun,
prof. dr. Nike Wentholt, prof. dr. Sarah Wagner,
prof. dr. Onur Uraz, prof. dr. Hariz Halilovich,
prof. dr. James Waller

Editorial Secretary:

Haris Suljović, MA

Language Editor:

MA Sadžida Džuvic

Translation:

MA Melika Arifhodžić

DTP and cover design:

MSc Sead Muhić

Printed by:

Fojnica d.o.o.

The Yearbook is published annually.
Papers are published in their original language.

The Yearbook is indexed in CEEOL – Central and
Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

The views and opinions expressed in the articles are
those of the authors and do not necessarily reflect
those of the Yearbook's Editorial Board.

UNIVERZITET U SARAJEVU
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava

UNIVERSITY OF SARAJEVO
Institute for Research of Crimes Against
Humanity and International Law

ISSN 3029-4819 (Online)
ISSN 3029-4800 (Print)

GODIŠNJAK

Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

YEARBOOK

Institute for Research of Crimes against Humanity and
International Law University of Sarajevo

1

GODIŠNJAK / YEARBOOK
GOD. / YEAR 1, BR. / NO 1, SARAJEVO, 2025.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR	7
FOREWORD	17

ČLANCI / ARTICLES

Dr. sc. Safet Bandžović

*Brutalnost ratova i dometi deosmanizacije Balkana (1912–1913)*29

Prof. dr. Enis Omerović

*“Etničko čišćenje” – najava genocida, njegovo sredstvo i cilj?*79

Dr. sc. Elvedin Mulagić

*Denial of Genocide – The Case of Genocide against Bosniaks and
Genocide against the Tutsi*103

Dr. sc. Almir Grabovica

*Univerzalna jurisdikcija i njemački krivični zakon: primjena u
presudama za zločin genocida u Republici Bosni i Hercegovini*131

Bekir Hodžić, dr. Sarah Snyder

*Recalling Srebrenica: Furthering Education on the Genocide in
Bosnia and Herzegovina within the United States*153

Dr. David J. Simon, Sophie Foster

*Return and Belonging – Three Decades of Struggle in Srebrenica*185

Tali Nates

*Using Multidirectional Memory to Learn about War and Genocide
in Bosnia and Herzegovina 30 Years Later*205

Dr. sc. Zilha Mastalić Košuta

*Izvorna utemeljenost i metodološki aparat u procesu dokumentovanja
zločina nad srpskim stanovništvom u Sarajevu: Krićka analiza
popisa i izvještaja225*

Dr. sc. Merisa Karović Babić, mr. Elvira Toković

Opsada i ubijanje stanovnika Sarajeva 1992. godine259

Mersiha Jaskić, MA, dr. sc. Jasmin Medić

Preživjele da kažu istinu: Zloćini nad ženama u logoru Omarska295

Prof. dr. Pınar Akarçay, Hilal Ur

“Gendercide” and Rape as Strategic Tools in Genocide in Bosnia337

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

Mr. sc. Sadžida Džuvić

*Trideset godina izdavaćke djelatnosti Instituta za istraživanje
zloćina protiv ćovjećnosti i međunarodnog prava (1995–2025):
Bibliografija publikacija367*

UPUTE AUTORIMA417

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS421

PREDGOVOR

Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (u daljem tekstu: Institut) ključna je naučnoistraživačka ustanova u Bosni i Hercegovini u oblasti istraživanja i dokumentiranja genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina, agresije i drugih međunarodnih zločina.

Institut je osnovan, na prijedlog Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Uredbom sa zakonskom snagom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine 4. septembra 1992. godine (*Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*, broj 16 od 18. septembra 1992). Navedena Uredba potvrđena je Zakonom o potvrđivanju uredbi sa zakonskom snagom, koji je usvojila Skupština Republike Bosne i Hercegovine 1. juna 1994. godine (*Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*, broj 13 od 9. juna 1994).

Osnivanje Instituta u septembru 1992. godine odvijalo se u najtežim okolnostima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. U takvom historijskom trenutku potreba za prikupljanjem, evidentiranjem i naučnom obradom relevantnih činjenica nije predstavljala isključivo naučni zadatak, već i imperativ od izuzetnog društvenog i državnog značaja. Od samog početka, Institut je imao ključnu ulogu u dokumentiranju zločina, prikupljanju vjerodostojnih izvora te stvaranju naučne osnove za razumijevanje razmjera, obrazaca i karaktera počinjenih zločina.

Osnivanje i djelovanje Instituta predstavlja institucionalni odgovor države i akademske zajednice na najteže oblike kršenja međunarodnog prava počinjene tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Kontinuiranim naučnim istraživanjem, dokumentiranjem i publikovanjem rezultata, Institut doprinosi očuvanju sudske i historijske istine, razvoju međunarodnog prava i borbi protiv negiranja i relativizacije zločina, čime ostvaruje trajnu naučnu i društvenu vrijednost. Na taj način Institut vrši krucijalni društveni doprinos u izgradnji, očuvanju i razvoju mira i mirnodopskog razvoja države i društva.

Uredbom sa zakonskom snagom Institut je koncipiran kao javna naučna ustanova, čija je djelatnost od samog osnivanja definirana

široko i interdisciplinarno. Zločini se istražuju i sagledavaju iz pravnog, historijskog, sociološkog, kriminološkog, demografskog, politološkog, kulturološkog i drugih aspekata, što je od početka odredilo posebnost Instituta i njegovu izraženu naučnu širinu.

Razvoj Instituta odvijao se kroz više etapa, u uslovima promjenjivih društveno-političkih i ekonomskih okolnosti. Najizazovniji period bio je od 1992. do kraja 1995. godine, kada je Institut djelovao u ratnim uslovima i kada su, uprkos neposrednoj ugroženosti, sistematski prikupljani dokumenti, svjedočenja i empirijski podaci o počinjenim zločinima. U tom periodu uspostavljena je istraživačka mreža i postavljeni su temelji arhivskih i dokumentacionih fondova, koji su u narednim decenijama kontinuirano proširivani te su postali oslonac za brojna naučna istraživanja, publikacije i stručna vještačenja.

U poslijeratnom periodu Institut je prolazio kroz složene statusne i finansijske promjene, obilježene kontinuiranim otežanim funkcioniranjem, pri čemu su institucionalni i materijalni izazovi ostali trajno prisutni do danas. Značajan stepen stabilizacije institucionalnog položaja ostvaren je 2007. godine preuzimanjem osnivačkih prava od strane Kantona Sarajevo i uključivanjem Instituta u strukture Univerziteta u Sarajevu. Stjecanje statusa punopravne članice Univerziteta u Sarajevu 2008. godine dodatno potvrđuje naučni, društveni i institucionalni značaj Instituta.

Značaj Instituta mjeri se, prije svega, rezultatima naučnih istraživanja, koja su od osnivanja do danas ostala temelj njegovog djelovanja i koja će predstavljati osnovu i budućeg rada. Tokom višedecenijskog djelovanja Institut je izgradio prepoznatljivu istraživačku i izdavačku djelatnost: sistematski je prikupljao i obrađivao dokumentaciju o masovnim zločinima, realizirao obimna empirijska istraživanja, objavljivao naučne studije, zbornike i druge relevantne publikacije, te uspostavljao kontinuiranu saradnju s domaćim i međunarodnim akademskim i stručnim institucijama.

Posebno je značajna uloga Instituta u kontekstu procesuiranja zločina i izgradnje mira, budući da se rezultati njegovih istraživanja kontinuirano koriste u stručnim analizama i vještačenjima u sudskim postupcima, te da su imali vidljiv i dokumentiran odjek u međunarodnim pravosudnim

postupcima. Dokumentacija, istraživački nalazi i ekspertize Instituta korišteni su u radu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda u Hagu, uključujući ključne predmete koji su se odnosili na genocid i druge teške međunarodne zločine. Paralelno s tim, Institut je bio i ostao aktivan u organizaciji i suorganizaciji naučnih skupova i konferencija, kao i u njegovanju kulture pamćenja i naučno utemeljenog javnog diskursa o zločinima, uključujući obilježavanje godišnjica vezanih za genocid i masovne zločine. U tom smislu, Institut i danas, kao i u budućnosti, ostaje opredijeljen za provođenje relevantnih naučnih istraživanja i realizaciju projekata od trajnog značaja za nauku i društvo u cjelini.

Pred Institutom stoje jasno definirani izazovi budućeg djelovanja: osiguranje dugoročne institucionalne stabilnosti, jačanje kadrovskih i finansijskih kapaciteta za provođenje složenih naučno-empirijskih istraživanja, sistemski razvoj Arhiva i biblioteke kao temeljne infrastrukture znanja te unapređenje međunarodne vidljivosti naučnih rezultata kroz izdavačku djelatnost, saradnju i aktivno uključivanje u relevantne akademske mreže i baze podataka. Upravo Godišnjak Instituta nastaje kao dio tog strateškog opredjeljenja – kao platforma kontinuiteta, visokih akademskih standarda i međunarodne dostupnosti te kao prostor u kojem se naučno utemeljeno, kritički i odgovorno objavljuju rezultati istraživanja.

Godišnjak Instituta pokrenut je na osnovu Odluke donesene na sjednici Vijeća Instituta 27. decembra 2024. godine. Navedenom Odlukom formalno je utemeljeno izdavanje Godišnjaka kao periodične naučne publikacije Instituta, s ciljem kontinuiranog objavljivanja relevantnih naučnih i stručnih radova iz oblasti djelovanja Instituta. Istom Odlukom Vijeća Instituta imenovan je glavni i odgovorni urednik Godišnjaka, dr. sc. Muamer Džananović, viši naučni saradnik i direktor Instituta, koji je ovlašten da formira redakciju i provede sve stručne, organizacione i tehničke pripreme za izdavanje Godišnjaka. U skladu s tom Odlukom, direktor Instituta je 14. aprila 2025. godine donio Odluku o imenovanju članova redakcije Godišnjaka Instituta. Redakcija je sastavljena od uglednih naučnika i istraživača iz Bosne i Hercegovine i inostranstva, čime je osiguran visok nivo stručnosti, interdisciplinarnosti

i međunarodne zastupljenosti. Redakciju Godišnjaka čine: dr. Gregory Stanton (George Mason University, Sjedinjene Američke Države), dr. Samuel Totten (University of Arkansas, Sjedinjene Američke Države), dr. Eric Ndushabandi (University of Rwanda, Ruanda), dr. Rosa Aloisi (Trinity University, Sjedinjene Američke Države), dr. Onur Uraz (Hacettepe University, Republika Turska), dr. Nike Wentholt (University of Humanistic Studies, Utrecht, Kraljevina Nizozemska), dr. Sarah Wagner (The George Washington University, Sjedinjene Američke Države), dr. Selman Dursun (University of Istanbul, Republika Turska), dr. Hariz Halilovich (Royal Melbourne Institute of Technology (RMIT), Australija), dr. James Waller (University of Connecticut, Sjedinjene Američke Države), dr. Adnan Jahić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina), dr. Ermin Kuka (Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosna i Hercegovina), dr. Merisa Karović-Babić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosna i Hercegovina), dr. Enis Omerović (Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Bosna i Hercegovina), dr. Safet Bandžović (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bosna i Hercegovina), dr. Zilha Mastalić Košuta (Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosna i Hercegovina) i dr. Hikmet Karčić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosna i Hercegovina). Ovakav sastav redakcije osigurava uravnotežen spoj međunarodnog i domaćeg naučnog iskustva, kao i interdisciplinarni pristup istraživanju genocida i drugih krivičnih djela protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Time se Godišnjak pozicionira kao relevantna naučna publikacija s jasno definiranim akademskim standardima i međunarodnom vidljivošću, u skladu s misijom i zadacima Instituta. Osnovni cilj Godišnjaka jeste da kroz kontinuirano i redovno objavljivanje izgradi prepoznatljivost te da bude indeksiran u što većem broju relevantnih međunarodnih naučnih i bibliografskih baza.

Nakon provedenih procedura utvrđeno je da je dvanaest radova prihvaćeno za objavljivanje u prvom broju Godišnjaka, a u nastavku slijedi njihov pregled.

U radu autora **dr. sc. Safeta Bandžovića**, naučnog savjetnika Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju, **BRUTALNOST RATOVA I DOMETI DEOSMANIZACIJE BALKANA (1912–1913)**, autor analizira balkanske ratove 1912–1913. godine kao period masovnih zločina i progona muslimanskog stanovništva. Poseban fokus stavljen je na šovinističke i vjerske motive nasilja koje su provodile vojske balkanskih država protiv muslimanskog civilnog stanovništva Osmanskog Carstva. Rad razmatra proces deosmanizacije Balkana i njegove dugoročne posljedice na etničko-vjersku strukturu regije. Autor problematizira dominantne narative o “oslobođenju” i naglašava potrebu sagledavanja ovih događaja iz perspektive svih aktera.

U radu autora **prof. dr. Enisa Omerovića**, vanrednog profesora i dekana Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, **“ETNIČKO ČIŠĆENJE” – NAJAVA GENOCIDA, NJEGOVO SREDSTVO I CILJ?**, razmatra se pravna priroda i značenje termina “etničko čišćenje” u međunarodnom pravu, posebno u kontekstu oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini. Autor analizira upotrebu ovog pojma u dokumentima Ujedinjenih nacija i međunarodnoj sudskoj praksi, s ciljem utvrđivanja da li se radi o samostalnom međunarodnom zločinu ili o obliku genocida, odnosno zločina protiv čovječnosti, eufemizmu za genocid ili progonu kao obliku zločina protiv čovječnosti. Istraživanje se zasniva na analizi primarnih međunarodnopravnih izvora, rezolucija Vijeća sigurnosti i Generalne skupštine UN, izvještaja Komisije eksperata UN, Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida te presuda i nalaza Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda u Hagu. Autor zaključuje da analiza geneze, upotrebe i pravne kvalifikacije termina “etničko čišćenje” pokazuje da je ovaj izraz, posebno u kontekstu oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, funkcionirao prije svega kao politički i diplomatski eufemizam za radnje koje su, prema svojoj strukturi, intenzitetu, jedinstvenom obrascu djelovanja i genocidnoj namjeri nosilaca politike, u potpunosti odgovarale obilježjima zločina genocida.

U radu autora **dr. sc. Elvedina Mulagića**, **DENIAL OF GENOCIDE – THE CASE OF GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS AND GENOCIDE AGAINST THE TUTSI**, razmatra se negiranje genocida

nad Tutsima u Ruandi i nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, počinjenih gotovo istovremeno i u istom međunarodnom kontekstu 1990-ih godina. Autor ukazuje da je negiranje oba genocida bilo prisutno već tokom njihovog izvršenja, kako na međunarodnom nivou kroz postupanje Ujedinjenih nacija i velikih sila, tako i u postgenocidnom periodu kroz djelovanje pojedinaca, organiziranih grupa i državnih institucija. Posebna pažnja posvećena je različitim fokusima negiranja: u slučaju genocida nad Bošnjacima nastojanju da se umanje ili ospore dokazi genocida u Srebrenici 1995. godine, a u slučaju genocida nad Tutsima relativizaciji okolnosti koje su prethodile genocidu i broja žrtava. Rad identificira zajedničke obrasce i tehnike negiranja, te upozorava da njihova rasprostranjenost svjedoči o opstanku genocidne ideologije i ozbiljnom riziku njenog ponovnog ispoljavanja.

U radu autora **dr. sc. Almira Grabovice**, naučnog saradnika Univerziteta u Sarajevu – Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, **UNIVERZALNA JURISDIKCIJA I NJEMAČKI KRIVIČNI ZAKON: PRIMJENA U PRESUDAMA ZAZLOČINGENOCIDA U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI**, analizira se primjena principa univerzalne jurisdikcije kroz praksu njemačkih sudova u procesuiranju zločina genocida počinjenih tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Autor ukazuje da njemačko zakonodavstvo i međunarodne konvencije omogućavaju efikasno krivično gonjenje najtežih međunarodnih zločina, bez obzira na mjesto njihovog izvršenja ili državljanstvo počinitelja. Autor zaključuje da univerzalna jurisdikcija predstavlja važan mehanizam borbe protiv nekažnjivosti, doprinosi međunarodnoj pravdi i ima značajan pravni i historijski učinak u suočavanju s prošlošću.

U koautorskom radu **Bekir Hodžić** i **dr. Sarah Snyder**, student saradnik i gostujuća istraživačica Centra za proučavanje genocida i ljudskih prava Univerziteta Rutgers, **RECALLING SREBRENICA: FURTHERING EDUCATION ON THE GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITHIN THE UNITED STATES**, analiziraju genocid u Bosni i Hercegovini unutar obrazovnih i kurikularnih okvira u Sjedinjenim Američkim Državama. Autori ukazuju na fragmentiranost američkog obrazovnog sistema i ozbiljne nedostatke u priznavanju i

predstavljanju genocida u Srebrenici i šireg genocida nad Bošnjacima u nastavnim programima. Posebna pažnja posvećena je izazovima razvoja nastavnih materijala, uključujući pedagošku osjetljivost, pristup traumi, dostupnost izvora i komparativne studije genocida. Rad naglašava potrebu za sveobuhvatnijim i institucionalno utemeljenim pristupom obrazovanju o genocidu, kao važnom sredstvu komemoracije, historijskog razumijevanja i prevencije budućih zločina.

U radu autora **dr. Davida J. Simona**, direktora Programa za studije genocida Univerziteta Yale, i **Sophie Foster**, istraživačice istog programa, **RETURN AND BELONGING – THREE DECADES OF STRUGGLE IN SREBRENICA**, razmatra se proces povratka i reintegracije preživjelih genocida u Srebrenici u poslijeratnom periodu. Autori analiziraju povratak kao pravni i politički mehanizam koji je, iako simbolički snažan, često zanemario dublje dimenzije pripadnosti, sigurnosti i obnove zajednice nakon genocida. Poseban fokus stavljen je na posljedice “domicida” i ograničenja restorativne pravde u kontekstu postdejtonske strukture Bosne i Hercegovine, naročito unutar bosanskohercegovačkog entiteta Republika srpska. Rad zaključuje da povratak u fizički prostor ne znači nužno i obnovu društvenih veza te da naslijeđe genocida i dalje oblikuje svakodnevni život i političku realnost u Srebrenici.

U radu autorice **Tali Nates**, direktorice Centra za holokaust i genocid u Johannesburgu, **USING MULTIDIRECTIONAL MEMORY TO LEARN ABOUT WAR AND GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 30 YEARS LATER**, razmatra se koncept multidirekcionalnog pamćenja kao pristup učenju o ratu i genocidu u Bosni i Hercegovini. Polazeći od komparativnog okvira Južnoafričke Republike, Ruande i Bosne i Hercegovine, autorica analizira izložbu koja povezuje iskustva aparthejda, genocida nad Tutsima i genocida u Srebrenici. Poseban naglasak stavljen je na ulogu memorijalnih i obrazovnih institucija u podsticanju kritičkog mišljenja, dijaloga i razumijevanja počinjenih zločina. Rad naglašava važnost priznavanja patnje žrtava, mehanizama pravde i obrazovanja kao ključnih elemenata suočavanja s prošlošću i izgradnje odgovornog pamćenja.

U radu autorice **dr. sc. Zilhe Mastalić Košuta**, više naučne saradnice Univerziteta u Sarajevu - Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, **IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA**, vrši se kritička evaluacija dostupnih popisa i izvještaja o ubijenim i nestalim civilima srpske nacionalnosti u Sarajevu tokom 1992–1995. godine. Autorica analizira pouzdanost objavljenih podataka kroz sistematsko poređenje izvora, identifikiranje metodoloških i izvorskih problema, te utvrđivanje uzroka značajnih neslaganja među evidencijama. Posebno se ukazuje na činjenicu da su mnogi popisi nastajali u politički motiviranim i metodološki nekontroliranim okolnostima, uz nepostojanje jasnog identiteta žrtava, nedostatak provjere izvora, metodološku neujednačenost, višestruke greške, pogrešne identifikacije i čak evidentiranje živih osoba kao žrtava, što je dovelo do dezinformacija u javnom prostoru. Rad zaključuje da samo transparentan, standardiziran i naučno utemeljen metodološki pristup omogućava vjerodostojno dokumentiranje ratnih zločina.

U radu autorice **dr. sc. Merise Karović-Babić**, više naučne saradnice Univerziteta u Sarajevu – Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, i **mr. Elvire Toković**, operativne saradnice Instituta, **OPSADA I UBIJANJE STANOVNIKA SARAJEVA 1992. GODINE**, predstavljeni su rezultati istraživanja o broju, identitetu i okolnostima ubijenih stanovnika Sarajeva tokom prve godine opsade grada. Autorice primjenjuju precizno definiranu metodologiju i višestruku provjeru primarnih historijskih izvora kako bi utvrdile uzrok, način, vrijeme i mjesto smrti svake žrtve. Rad ukazuje na istraživačke izazove proizašle iz fragmentarnosti i nepotpunosti izvora u uslovima masovnih zločina, naročito u ranoj fazi opsade. Na osnovu kritičke analize i komparacije izvora, prezentirani su statistički podaci o 5.904 ubijene osobe u Sarajevu tokom 1992. godine, razvrstani prema relevantnim demografskim i okolnosnim kriterijima.

U radu autorice **Mersihe Jaskić, MA**, uposlenice Centra za promociju civilnog društva Sarajevo, i **dr. sc. Jasmina Medića**, višeg naučnog saradnika Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju, **PREŽIVJELE**

DA KAŽU ISTINU: ZLOČINI NAD ŽENAMA U LOGORU OMARSKA, analiziraju se zločini počinjeni nad zatočenicama u logoru Omarska u periodu od maja do augusta 1992. godine. Rad se zasniva prvenstveno na svjedočenjima preživjelih žena datim pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju i Sudom Bosne i Hercegovine, koja predstavljaju ključne izvore za rekonstrukciju uslova u logoru i oblika počinjenog nasilja. Poseban fokus stavljen je na silovanja i seksualno zlostavljanje kao sistematske oblike torture i sredstva etničkog i rodno zasnovanog potčinjavanja. Autori naglašavaju značaj ženskih svjedočenja za razumijevanje ratnog nasilja iz rodne perspektive te njihov doprinos pravdi, naučnim istraživanjima i kulturi pamćenja.

U radu autorica **prof. dr. Pinar Akarçay**, direktorice Internacionalnog instituta za genocid i zločine protiv čovječnosti Univerziteta u Istanbulu, i **Hilal Ur**, magistricе studija genocida na istom Institutu, **“GENDERCIDE” AND RAPE AS STRATEGIC TOOLS IN GENOCIDE IN BOSNIA**, razmatra se genocid u Bosni i Hercegovini kroz rodnu perspektivu, s fokusom na sistematsko ubijanje muškaraca i masovno seksualno nasilje nad ženama kao sastavne dijelove genocidne strategije. Rad analizira genocid u Srebrenici kao primjer planskog “gendercida”, usmjerenog na uništavanje vojnog i demografskog potencijala bošnjačke zajednice te silovanje kao svjesno korištenog sredstva psihološkog, kulturnog i demografskog razaranja. Na osnovu presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i svjedočenja preživjelih, pokazuje se da seksualno nasilje nije bilo sporedna posljedica rata, već strateški instrument genocida.

U rubrici **BIBLIOGRAFIJA mr. sc. Sadžida Džuvčić**, lektorica na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, daje pregled **TRIDESET GODINA IZDAVAČKE DJELATNOSTI INSTITUTA ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINAPROTIVČOVJEČNOSTIIMEĐUNARODNOGPRAVA (1995–2025): BIBLIOGRAFIJA PUBLIKACIJA**. Predstavljena su izdanja Instituta od prve publikacije, objavljene 1995. godine, do najnovijih izdanja. Bibliografske jedinice raspoređene su tematski, prema naučnim oblastima, što omogućava uvid u naučne oblasti koje su u okviru

izdavačke djelatnosti Instituta najzastupljenije. Na taj način bibliografski pregled ne predstavlja samo popis izdanja već i sistematičan prikaz kontinuiteta, tematskog usmjerenja i naučne dosljednosti izdavačke djelatnosti Instituta u periodu od tri decenije. Tematska organizacija publikacija omogućava sagledavanje razvoja istraživačkih interesa, dominantnih naučnih oblasti i metodoloških pristupa koji su obilježili rad Instituta od njegovog osnivanja do danas. Ovakav pregled afirmira ulogu Instituta kao ključne naučne institucije u oblasti istraživanja genocida i drugih zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, te pruža pouzdanu osnovu za buduća istraživanja, evaluaciju dosadašnjih rezultata i planiranje daljnjeg izdavačkog i naučnoistraživačkog rada.

Na kraju Godišnjaka objavljene su Upute autorima kojima se definiraju osnovni akademski i tehnički standardi za pripremu i dostavljanje radova. Ovim putem Institut i Redakcija Godišnjaka upućuju otvoren poziv autorima iz Bosne i Hercegovine i inostranstva da dostave svoje originalne naučne i stručne radove iz oblasti istraživanja genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina, međunarodnog humanitarnog i međunarodnog krivičnog prava, kao i srodnih disciplina. U tom kontekstu, strateško opredjeljenje Instituta jeste da se Godišnjak profilira kao jedan od vodećih naučnih časopisa posvećenih ovim temama u jugoistočnoj Evropi, zasnovan na visokim akademskim standardima, međunarodnoj otvorenosti i naučnoj relevantnosti. Na taj način Godišnjak nastoji osigurati kontinuitet, naučnu relevantnost i međunarodnu prepoznatljivost kao trajna obilježja ovog časopisa.

Sarajevo, decembar 2025.

Dr. sc. Muamer Džananović

FOREWORD

The University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law (hereinafter: the Institute) is a key scientific and research institution in Bosnia and Herzegovina dedicated to the study and documentation of genocide, crimes against humanity, war crimes, aggression, and other international crimes.

The Institute was established at the proposal of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina by a Decree with Legal Force of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina on September 4, 1992 (*Official Gazette of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, No. 16 of September 18, 1992). This Decree was confirmed by the Law on Confirmation of Decrees with Legal Force, adopted by the Assembly of the Republic of Bosnia and Herzegovina on June 1, 1994 (*Official Gazette of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, No. 13 of June 9, 1994).

The establishment of the Institute in September 1992 took place under the most difficult circumstances of the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina. In such a historical moment, the need to collect, record, and scientifically process relevant facts did not represent a purely academic task, but rather an imperative of exceptional social and state importance. From its inception, the Institute has played a key role in documenting crimes, collecting credible sources, and establishing a scientific foundation for understanding the scale, patterns, and character of the crimes committed.

The founding and operation of the Institute represent an institutional response of the state and the academic community to the gravest violations of international law committed during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina. Through continuous scientific research, documentation, and publication of results, the Institute contributes to preserving judicial and historical truth, advancing international law, and combating denial and relativization of crimes, thereby achieving lasting scientific and social value. In this way, the Institute performs a crucial

social function in building, maintaining, and developing peace and post-war recovery of the state and society.

The Decree with Legal Force established the Institute as a public scientific institution whose mission has been defined broadly and interdisciplinarily. Crimes are studied and analyzed from legal, historical, sociological, criminological, demographic, political, cultural, and other perspectives, which from the beginning has defined the Institute's distinctiveness and its pronounced scientific breadth.

The development of the Institute has unfolded through several stages, shaped by changing socio-political and economic circumstances. The most challenging period was from 1992 until the end of 1995, when the Institute operated under wartime conditions and, despite being in immediate danger, systematically collected documents, testimonies, and empirical data on the crimes committed. During that time, a research network was established, and the foundations of archival and documentation collections were laid. These collections were continuously expanded in the following decades and have become a cornerstone for numerous scientific studies, publications, and expert analyses.

In the post-war period, the Institute faced complex structural and financial changes, marked by persistent operational difficulties. Institutional and material challenges have remained present to this day. A significant degree of institutional stabilization was achieved in 2007, when the founding rights were transferred to the Sarajevo Canton, and the Institute became part of the University of Sarajevo's structure. The acquisition of full membership status within the University in 2008 further affirmed the Institute's scientific, social, and institutional importance.

The significance of the Institute is measured primarily by the results of its scientific research, which have been the foundation of its work since its establishment and will continue to serve as the basis for its future activities. Throughout its decades of operation, the Institute has developed a recognizable research and publishing profile. It has systematically collected and analyzed documentation on mass crimes, conducted extensive empirical studies, published scientific monographs, collected volumes, and other relevant works, and established continuous

cooperation with domestic and international academic and professional institutions.

The Institute's role is particularly important in the context of war crimes prosecution and peacebuilding, as the results of its research have been continuously used in expert analyses and forensic assessments in judicial proceedings, and have had a visible and documented impact in international judicial processes. The Institute's documentation, research findings, and expert reports have been utilized in the work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Court of Justice (ICJ), including in key cases related to genocide and other serious international crimes.

At the same time, the Institute has been and remains active in organizing and co-organizing scientific conferences and symposia, as well as in fostering a culture of remembrance and a research-based public discourse on crimes, including commemorations of anniversaries related to the genocide and mass atrocities. In this sense, both now and in the future, the Institute remains firmly committed to conducting relevant scientific research and implementing projects of lasting significance for science and society as a whole.

The Institute faces clearly defined challenges for its future development: ensuring long-term institutional stability; strengthening human and financial capacities necessary for conducting complex scientific and empirical research; the systematic development of the Archive and Library as the core infrastructure of knowledge; and enhancing the international visibility of its scientific results through publishing activities, cooperation, and active participation in relevant academic networks and databases. The Yearbook of the Institute has been established as part of this strategic commitment — as a platform of continuity, high academic standards, and international accessibility, as well as a space for the scientifically grounded, critical, and responsible publication of research results.

The Yearbook of the Institute was launched based on a Decision adopted at the session of the Institute's Council on December 27, 2024. This Decision formally established the publication of *The Yearbook* as

a periodical scientific journal of the Institute, aimed at the continuous dissemination of relevant academic and professional papers within the Institute's fields of research. The same Decision appointed Dr. Muamer Džananović, Senior Research Fellow and Director of the Institute, as Editor-in-Chief of *The Yearbook*, authorizing him to form the Editorial Board and carry out all professional, organizational, and technical preparations for its publication. In accordance with this Decision, the Director of the Institute issued, on April 14, 2025, the Decision on the Appointment of the Editorial Board Members of *The Yearbook* of the Institute.

The Editorial Board is composed of distinguished scholars and researchers from Bosnia and Herzegovina and abroad, thereby ensuring a high level of expertise, interdisciplinarity, and international representation. Members of the Editorial Board include: Dr. Gregory Stanton (George Mason University, United States of America); Dr. Samuel Totten (University of Arkansas, United States of America); Dr. Eric Ndushabandi (University of Rwanda, Rwanda); Dr. Rosa Aloisi (Trinity University, United States of America); Dr. Onur Uraz (Hacettepe University, Republic of Türkiye); Dr. Nike Wentholt (University of Humanistic Studies, Utrecht, Kingdom of the Netherlands); Dr. Sarah Wagner (The George Washington University, United States of America); Dr. Selman Dursun (University of Istanbul, Republic of Türkiye); Dr. Hariz Halilovich (Royal Melbourne Institute of Technology – RMIT, Australia); Dr. James Waller (University of Connecticut, United States of America); Dr. Adnan Jahić (Faculty of Philosophy, University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina); Dr. Ermin Kuka (University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, Bosnia and Herzegovina); Dr. Merisa Karović-Babić (University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, Bosnia and Herzegovina); Dr. Enis Omerović (Faculty of Law, University of Zenica, Bosnia and Herzegovina); Dr. Safet Bandžović (University of Sarajevo – Institute of History, Bosnia and Herzegovina); Dr. Zilha Mastalić Košuta (University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International

Law, Bosnia and Herzegovina); and Dr. Hikmet Karčić (University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, Bosnia and Herzegovina).

Such a composition of the Editorial Board ensures a balanced combination of international and domestic academic expertise, as well as an interdisciplinary approach to the study of genocide and other crimes against values protected under international law. *The Yearbook* is thereby positioned as a relevant scientific publication with clearly defined academic standards and international visibility, consistent with the mission and objectives of the Institute.

The primary goal of *The Yearbook* is to establish lasting recognition through continuous and regular publication and to achieve indexing in as many relevant international academic and bibliographic databases as possible.

After the review process, it was determined that twelve papers were accepted for publication in the first issue of *The Yearbook*, followed by their summaries below.

In the paper by **Dr. Safet Bandžović**, Senior Research Fellow at the University of Sarajevo – Institute of History, titled **THE BRUTALITY OF WAR AND THE REACH OF DE-OTTOMANIZATION IN THE BALKANS (1912–1913)**, the author analyzes the Balkan Wars of 1912–1913 as a period marked by mass crimes and the persecution of Muslim populations. Particular emphasis is placed on the chauvinistic and religiously motivated violence carried out by the armies of the Balkan states against the Muslim civilian population of the Ottoman Empire. The paper examines the process of de-Ottomanization of the Balkans and its long-term impact on the ethnic and religious structure of the region. The author challenges dominant narratives of “liberation” and underscores the importance of viewing these historical events from the perspectives of all actors involved.

In the paper by **Prof. Dr. Enis Omerović**, Associate Professor and Dean of the Faculty of Law at the University of Zenica, titled **“ETHNIC CLEANSING” – APRELUDE TO GENOCIDE, ITS INSTRUMENT,**

AND ITS AIM?, the author examines the legal nature and conceptual meaning of the term “ethnic cleansing” in international law, particularly in the context of the armed conflict in Bosnia and Herzegovina. The paper analyzes the use of this term in United Nations documents and international judicial practice to determine whether it constitutes a distinct international crime, a form of genocide, a euphemism for genocide, or a form of persecution as a crime against humanity. The research is based on the analysis of primary international legal sources, including UN Security Council and General Assembly resolutions, reports of the UN Commission of Experts, the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, as well as judgments and findings of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Court of Justice (ICJ). The author concludes that the analysis of the genesis, usage, and legal qualification of the term “ethnic cleansing” demonstrates that, particularly in the context of the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, it functioned primarily as a political and diplomatic euphemism for acts which, by their structure, intensity, systematic pattern, and genocidal intent of their perpetrators, fully correspond to the characteristics of the crime of genocide.

In the paper by **Dr. Elvedin Mulagić**, titled **DENIAL OF GENOCIDE – THE CASE OF GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS AND THE GENOCIDE AGAINST THE TUTSI**, the author examines the denial of the genocide against the Tutsi in Rwanda and the genocide against the Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, both committed nearly simultaneously and within the same international context of the 1990s. The author points out that the denial of both genocides was present even during their execution – on the international level through the actions of the United Nations and major powers, and in the post-genocide period through the activities of individuals, organized groups, and state institutions. Special attention is given to the different focuses of denial: in the case of the genocide against the Bosniaks, efforts to diminish or dispute the evidence of genocide in Srebrenica in 1995, and in the case of the genocide against the Tutsi, the relativization of the circumstances preceding the genocide and the number of victims. The paper identifies

common patterns and techniques of denial, emphasizing that their persistence reflects the survival of genocidal ideology and the serious risk of its re-emergence.

In the paper by **Dr. Almir Grabovica**, Research Fellow at the University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, titled **UNIVERSAL JURISDICTION AND THE GERMAN CRIMINAL CODE: APPLICATION IN GENOCIDE CONVICTIONS TO THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**, the author analyzes the application of the principle of universal jurisdiction through the practice of German courts in prosecuting genocide crimes committed during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina. The paper highlights that German legislation and international conventions enable the effective prosecution of the gravest international crimes regardless of where they were committed or the nationality of the perpetrators. The author concludes that universal jurisdiction represents an essential mechanism in the fight against impunity, contributes to international justice, and holds significant legal and historical value in confronting the past.

In the co-authored paper by **Bekir Hodžić** and **Dr. Sarah Snyder**, research assistant and visiting researcher at the Center for the Study of Genocide and Human Rights, Rutgers University, titled **RECALLING SREBRENICA: FURTHERING EDUCATION ON THE GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITHIN THE UNITED STATES**, the authors examine the position of the genocide in Bosnia and Herzegovina within educational and curricular frameworks in the United States. They highlight the fragmentation of the American education system and the serious shortcomings in the recognition and representation of the Srebrenica genocide and the broader genocide against Bosniaks in curricula. Special attention is given to the challenges of developing teaching materials, including pedagogical sensitivity, trauma-informed approaches, accessibility of sources, and comparative genocide studies. The paper underscores the need for a more comprehensive and institutionally grounded approach to genocide education as an essential means of commemoration, historical understanding, and the prevention of future atrocities.

In the paper by **Dr. David J. Simon**, Director of the Genocide Studies Program at Yale University, and **Sophie Foster**, researcher in the same program, titled **RETURN AND BELONGING – THREE DECADES OF STRUGGLE IN SREBRENICA**, the authors examine the post-war process of return and reintegration of genocide survivors in Srebrenica. They analyze return as a legal and political mechanism that, while symbolically powerful, often overlooked deeper dimensions of belonging, security, and community restoration after genocide. Special focus is placed on the consequences of “domicide” and the limitations of restorative justice within the post-Dayton structure of Bosnia and Herzegovina, particularly in the entity of Republika Srpska. The paper concludes that returning to a physical space does not necessarily equate to the restoration of social ties, and that the legacy of genocide continues to shape everyday life and the political reality in Srebrenica.

In the paper by **Tali Nates**, Director of the Johannesburg Holocaust and Genocide Centre, titled **USING MULTIDIRECTIONAL MEMORY TO LEARN ABOUT WAR AND GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 30 YEARS LATER**, the author explores the concept of multidirectional memory as an approach to learning about war and genocide in Bosnia and Herzegovina. Drawing on a comparative framework of South Africa, Rwanda, and Bosnia and Herzegovina, the paper analyzes an exhibition connecting the experiences of apartheid, the genocide against the Tutsi, and the genocide in Srebrenica. Special emphasis is placed on the role of memorial and educational institutions in fostering critical thinking, dialogue, and understanding of atrocities committed. The paper highlights the importance of acknowledging victims’ suffering, mechanisms of justice, and education as essential elements of confronting the past and building responsible remembrance.

In the paper by **Dr. Zilha Mastalić Košuta**, Senior Research Fellow at the University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, titled **ORIGINAL GROUNDING AND METHODOLOGICAL APPARATUS IN THE PROCESS OF DOCUMENTING CRIMES AGAINST THE SERBIAN POPULATION IN SARAJEVO: A CRITICAL ANALYSIS OF**

LISTS AND REPORTS the author provides a critical evaluation of available lists and reports on killed and missing civilians of Serb nationality in Sarajevo during the period 1992–1995. The paper analyzes the reliability of published data through systematic source comparison, identifying methodological and evidentiary inconsistencies, and examining the causes of significant discrepancies among records. It particularly emphasizes that many lists were created under politically motivated and methodologically uncontrolled conditions, often lacking clear victim identification, proper source verification, or consistent data collection standards, leading to multiple errors, false identifications, and even the inclusion of living persons among the dead. These factors have contributed to the spread of misinformation in the public domain. The paper concludes that only a transparent, standardized, and scientifically grounded methodological approach can ensure the credible documentation of war crimes.

In the paper by **Dr. Merisa Karović-Babić**, Senior Research Fellow at the University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, and **MA Elvira Toković**, Research Associate at the Institute, titled **THE SIEGE AND KILLING OF SARAJEVO'S INHABITANTS IN 1992**, the authors present research findings on the number, identity, and circumstances of civilians killed during the first year of the siege of Sarajevo. The authors employ a precisely defined methodology and multi-source verification of primary historical data to determine the cause, manner, time, and place of each victim's death. The paper highlights the research challenges arising from the fragmented and incomplete nature of historical sources under conditions of mass crimes, particularly during the early phase of the siege. Based on critical analysis and comparison of sources, statistical data are presented for 5,904 individuals killed in Sarajevo in 1992, categorized according to relevant demographic and contextual criteria.

In the paper by **MA Mersiha Jaskić**, researcher at the Center for Civil Society Promotion in Sarajevo, and **Dr. Jasmin Medić**, Senior Research Fellow at the University of Sarajevo – Institute of History, titled **SURVIVORS TO SPEAK THE TRUTH: CRIMES AGAINST**

WOMEN IN THE OMARSKA CAMP, the authors analyze crimes committed against female detainees in the Omarska camp during the period from May to August 1992. The paper is primarily based on testimonies of surviving women given before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the Court of Bosnia and Herzegovina, which serve as key sources for reconstructing the conditions in the camp and the forms of violence committed. Particular attention is devoted to rape and sexual abuse as systematic forms of torture and instruments of ethnically and gender-based subjugation. The authors emphasize the importance of women's testimonies for understanding wartime violence from a gender perspective and their contribution to justice, academic research, and the culture of remembrance.

In the paper by **Prof. Dr. Pınar Akarçay**, Director of the International Institute for Genocide and Crimes against Humanity at the University of Istanbul, and **Hilal Ur**, graduate of the Master's Program in Genocide Studies at the same Institute, titled **"GENDERCIDE" AND RAPE AS STRATEGIC TOOLS IN GENOCIDE IN BOSNIA**, the authors examine the genocide in Bosnia and Herzegovina through a gender perspective, focusing on the systematic killing of men and the mass sexual violence against women as integral components of the genocidal strategy. The paper analyzes the genocide in Srebrenica as an example of a planned "gendercide," aimed at destroying the military and demographic potential of the Bosniak community, and rape as a consciously employed instrument of psychological, cultural, and demographic destruction. Drawing on the judgments of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the testimonies of survivors, the authors demonstrate that sexual violence was not an incidental byproduct of war but a deliberate strategic instrument of genocide.

In the **Bibliography** section, **MA Sadžida Džuvčić**, Language Editor at the University of Sarajevo – Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law, presents **THIRTY YEARS OF PUBLISHING ACTIVITY OF THE INSTITUTE FOR RESEARCH OF CRIMES AGAINST HUMANITY AND INTERNATIONAL LAW (1995–2025): A BIBLIOGRAPHY OF PUBLICATIONS**. The

paper provides an overview of the Institute's publications from its first release in 1995 to the most recent works. The bibliographic entries are thematically arranged according to scientific disciplines, providing insight into the fields most represented within the Institute's publishing activity. Thus, the bibliography is not merely a list of publications but a systematic presentation of the continuity, thematic orientation, and scholarly consistency of the Institute's publishing output over the past three decades. The thematic organization of publications enables an understanding of the development of research interests, dominant scientific areas, and methodological approaches that have characterized the Institute's work since its establishment. This overview affirms the role of the Institute as a leading scientific institution in the field of research on genocide and other crimes against values protected under international law and provides a reliable foundation for future research, the evaluation of existing results, and the planning of further publishing and scientific work.

At the end of *The Yearbook*, Instructions for Authors are published, defining the main academic and technical standards for the preparation and submission of papers. Through these instructions, the Institute and the Editorial Board of the *The Yearbook* extend an open invitation to authors from Bosnia and Herzegovina and abroad to submit original scientific and professional papers in the fields of genocide studies, crimes against humanity, war crimes, international humanitarian law, international criminal law, and related disciplines. In this context, the strategic commitment of the Institute is to establish the *The Yearbook* as one of the leading academic journals in Southeast Europe dedicated to these topics, grounded in high scholarly standards, international openness, and scientific relevance. In this way, *The Yearbook* aims to ensure continuity, academic credibility, and international recognition as the enduring features of this publication.

Sarajevo, December 2025

Dr. Muamer Džananović

Dr. sc. Safet Bandžović
Univerzitet u Sarajevu
Institut za historiju
s.bandzovic@hotmail.com

UDK 355.01(497)"1912/1913"
UDK 94(497)"1912/1913"
Izvorni naučni rad

BRUTALNOST RATOVA I DOMETI DEOSMANIZACIJE BALKANA (1912–1913)

Sažetak: Tokom balkanskih ratova 1912–1913. došlo je do prvih, ciljanih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šovinistički motivi i vjerska netrpeljivost našli su posebno izraz u masovnim zločinima nad muslimanima, njihovim progonima i pljačkanju. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država u ratu protiv Osmanskog Carstva. S tim ratovima okončan je proces započet 1877–1878. kojim su muslimani na osmanskom dijelu Balkana ("osmanska Evropa") od većinski dominantne zajednice postali manjina u novonastalim hrišćanskim državama. Deosmanizacijski procesi utjecali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Ratovi u kojem "oslobođenje" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "pobjedničkih istina". Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s pozicija svih protagonista.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Balkan, ratovi 1912–1913, zločini, deosmanizacija.

THE BRUTALITY OF WAR AND THE REACH OF DE- OTTOMANIZATION IN THE BALKANS (1912–1913)

Abstract: During the Balkan Wars of 1912–1913, the first large-scale and systematic ethnic cleansings in twentieth-century European history took place. Chauvinistic motives and religious intolerance found their most violent expression in the mass atrocities committed against Muslims, their persecution, and the widespread looting of their property. None of the armies

of the Balkan states engaged in the war against the Ottoman Empire lagged behind in such acts. These wars marked the end of a process that had begun in 1877–1878, through which Muslims in the Ottoman part of the Balkans (“Ottoman Europe”) were transformed from a majority and dominant community into a minority within the newly formed Christian states.

The de-Ottomanization processes profoundly altered the ethnic and religious composition of the Balkan region. Wars in which the “liberation” of one people results in the elimination of others cannot truly possess a liberating meaning, despite all the mythologized narratives and “victorious truths” that later emerged. Turning points in Balkan history must be presented from the perspectives of all participants, not only the victors.

Keywords: Ottoman Empire, Balkans, Wars of 1912–1913, atrocities, de-Ottomanization

Dramatična zbivanja na Balkanu prvih decenija XX stoljeća ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, utjecaja i posljedica interesnih logika velesila. Ključni događaji koji su prethodili izbijanju Prvog svjetskog rata 1914. bili su Marokanska kriza 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine te balkanski ratovi. Miroslav Spalajković, visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo do rata na Balkanu: “Svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije.”¹ Beograd je, veli Christopher Clark, imao *carte blanche* za rat s Osmanskim Carstvom, a Balkan ulogu “bacača vatre”. Rusi su govorili da “Царство Душана не дает сербам спать”.² Kada je u junu 1912. srpska vlada tražila dva miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština odobrila joj je čak 21 milion, a predsjednik Vlade, navodi Dragiša Lapčević, dr. Milovan Đ. Milovanović svoj govor završio je uzvikom:

¹ K. Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo, 2014, 212–216.

² “Коллективный портрет серба второй половины XIX – начала XX в. вполне можно было подписать – Номо Militans или ‘человек вечной войны’, как его окрестили русские очевидцы.” А. Л. Шемякин, “Сербия”, у: *Югославия в XX веке: Очерки политической истории*, Москва, 2011, 46–47.

“Ili će se srpski narod ujediniti ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!”³ Iz Evrope su balkanski hrišćanski narodi prihvatili i ideju okupljanja svojih sunarodnika u jedan državni okvir, te su na istim temeljima, kao njihovi evropski uzori, gradili nacionalne programe poput ideje “Velike Bugarske”, “Velike Srbije”, “Velike (Megali) Grčke”.⁴ “Uvoz evropske vrste nacionalizma na Balkan iziskivao je da se osmanski prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformira u homogenu nacionalnu domovinu”, piše Behlül Özkan, turski historičar. On podsjeća i da je “proces evropeizacije Balkana izazvao velike ljudske tragedije u balkanskim društvima”.⁵

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su, pod pokroviteljstvom Rusije, okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora i tajnih klauzula.⁶ Balkanske države uviđale su da udruživanjem svojih snaga raspolažu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potisnu s Balkana, kao i mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom “svršenog čina”. Bugarska je imala najjaču vojsku, a Grčka najveće međunarodne simpatije.⁷ Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su skrivane od

³ Balkanske ratove srpske socijaldemokrate vidjele su kao osvajačke jer, kako je govorio Dimitrije Tucović: “Ako bi se Mačedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazilo po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo po dva porobljena Arnautina, Turčina itd.”, prema: D. Stojković, “Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine”, *Republika*, br. 492-493, Beograd, 1–31. januar 2011.

⁴ Lj. Trgovčević, “O istorijskoj promenljivosti Balkana kao političke metafore”, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd, 2007, 217-218.

⁵ Z. Ćirjaković, “Gavrilo u majici sa logom Peščanika”, *Politika*, Beograd, 2. juli 2014.

⁶ Predstavnici Srbije i Crne Gore 23. septembra 1912. na Cetinju sklopili su političku i vojnu konvenciju kojom su se ove dvije države, konstatirajući kako su stanje u Osmanskom Carstvu i opće prilike “u Jevropi vrlo povoljne za akciju u cilju oslobođenja Srba ispod turskog jarma”, obavezale na savezništvo u ratu protiv Porte.

⁷ L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd, 2001, 94.

velikih sila. Jedino je Rusija upoznata s njihovim planovima.⁸ “Duša balkanskog saveza, celog niza saveznih ugovora i vojnih konvencija” bio je Hartvig (Николай Г. Гартвиг), ruski poslanik u Beogradu. Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza. “Srbija se budi, ona se sprema za krvavi rat i sveti čin Narodnog Oslobođenja i Ujedinjenja”, pisao je *Pijemont*, list organizacije “Ujedinjenje ili smrt”.⁹

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu ustancima 1909–1912. najneposrednije su postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. U balkanskim historiografijama nerijetko je zanemarivana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije nalazili u rukama albanskih ustanika. Oni su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren.¹⁰ U Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, na nagovor nekih Srba, Albanci oslobađaju iz zatvora preko 1.500 lica koja potom pljačkaju i izazivaju nered u gradu. To je srpska strana, koja se pripremala za rat i tražila povoda za njegovo izbijanje, i priželjkivala jer “kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog sveta, šta je tek po ostalim palankama”. Evropska štampa potom piše: “U Turskoj je rasulo”, a balkanska: “Naša braća izgiboše u Turskoj.”¹¹ Mladoturci su pristali na pregovore s Albanskim komitetom nacionalnog ujedinjenja o uspostavljanju autonomne Albanije, koja je trebala obuhvatiti vilajete Skadar, Kosovo, Monastir (Bitolj) i Janjinu. U augustu 1912. grof Leopold Berchtold, ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, predočio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom Carstvu, ali je sve već bilo kasno. Balkanske države nisu bile spremne prihvatiti uspostavljanje Albanije u njenim “etničkim granicama”. Ratni

⁸ Упор. Д. Зографски, “Толемите сили на Балканот во почеткот на XX век (1900–1914)”, *Гласник*, бр. 2-3, Скопје, 1970, 61-62; D. Đorđević, “Na početku razdoblja ratova”, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, Beograd, 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998, 22.

⁹ Опшир. О. Поповић-Обрадовић, *Kakva ili kolika država: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009, 243-245.

¹⁰ S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš, 1983, 78; Đ. Mikić, “Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XX veku (do 1912)”, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd, 1985, 154-155.

¹¹ J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812–1912*, Beograd, 1987, 201, 386.

mehanizam zato je postao operativan ranije nego što je bilo planirano.¹² Velike sile negirale su postojanje saveza balkanskih država. Za ovaj savez Porta je saznala tek krajem septembra 1912. godine.¹³ Balkanski saveznici imali su oko 700.000 vojnika nasuprot 320.000 osmanskih. U predvečerje rata s granice su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlašćenim oficirima da se “napadnu muhadžiri u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i da ih unište, a narod preko granice da odmah počne oružati”.¹⁴ Određivana su i posebna lica sa zadatkom da pale muhadžirske kuće u prijelaznom kraju, za šta su i nagrađivana. Tokom augusta i septembra 1912. Crna Gora je inscenirala “incidente” na svojoj južnoj granici, a Srbija je jačala aktivnosti svojih komita.¹⁵ Početkom oktobra 1912. velike sile su preko Austro-Ugarske i Rusije učinile tek demarš kod balkanskih država i Porte, osuđujući svako narušavanje mira, naglašavajući da sile, ako dođe do rata, neće dozvoliti nikakve teritorijalne promjene. Balkanski saveznici, grubo se miješajući u unutarnje stvari osmanske države, s druge su strane ispostavljali ultimativne zahtjeve Porti, formulirane tako da ih ova nije mogla prihvatiti. Združene balkanske države, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog Carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za ratni pohod i diobu osmanskih zemalja, 1912. godine započele su rat, u kome je, pored kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin – osveta.¹⁶ Tradicionalna antiosmanska osjećanja bila su velika pokretačka snaga. Taj je rat Srbiji, piše Borislav Ratković, “decenijama i vekovima pripreman preko narodnog predanja, škola, knjiga, srpskih narodnih pesama, rodoljubive umetničke poezije”.¹⁷ U Srbiji i Bugarskoj štampa

¹² M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 457.

¹³ D. Đorđević, “Kako su velike sile saznale za sklapanje Balkanskog saveza 1912. godine”, *Istorijski glasnik*, br. 4, Beograd, 1954, 142; V. Ćorović, *Naše pobjede*, reprint izdanje iz 1929, Beograd, 1990, 28.

¹⁴ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Fond arhive Ministarstva inostranih dela (dalje: MID), Političko odeljenje (dalje: PO), 1912, dosje 8, pov. br. 1684.

¹⁵ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo, 2000, 295.

¹⁶ D. Radojević, “Odumiranje mita”, *Monitor*, br. 403, Podgorica, 10. juli 1998.

¹⁷ B. Ratković, “Oslobađanje Kosova i Metohije 1912. godine”, feljton, *Politika*, Beograd, 2. maj 1999.

je bila jedan od ključnih faktora u “stvaranju psiholoških preduslova” za rat.¹⁸ U augustu su bugarske novine bile pune prijetećih naslova: “Narod naređuje: rat!”, navodi list *Умро*; “Rat? Narod želi rat”, uvjeravao je *Дневник*. “Na oružje!”, pozivao je *Военен глас*. Kampanja je bila dobro organizirana. Posebno se isticao *Военен глас* – glasilo Saveza rezervnih oficira. Uz slogan “Za veliku Bugarsku”, pozivao je vladine dužnosnike da se ne boje započeti rat, uključujući i cara, čija je dužnost bila “stati na čelo svoje hrabre vojske i povesti je u slavu”.¹⁹ Mladaj generaciji koja je vladala srpskom štampom iznad svega je trebala “Velika Srbija” – pisao je Lav Trocki (Лев Д. Троцкий), ocjenjujući tu štampu kao netalemtiranu, polupismenu, prostu, koja “truje pokvarenošću duhovni život Srbije”.²⁰

Rat je, prema dogovoru, uzimajući kao argument pogranične čarke, prva započela Crna Gora prodorom u sjevernoalbanske krajeve i Sandžak. To što je upravo ona prva krenula u rat bilo je proba reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata 8. oktobra navedeno je da se prekidaju svi odnosi

¹⁸ Tokom septembra 1912. objavljuvani su naslovi u beogradskoj *Politici*, čija je hronologija ukazivala na pripremu srpske javnosti za ono što će uslijediti. Tako je 7. septembra (19. septembra po novom kalendaru) osvanuo veliki naslov “Stara Srbija”, s porukom da “Srbija mora tražiti autonomiju oblasti u kojima stanuje srpski narod u Turskoj” i da je “to jedini izlaz”, odnosno “uslov od koga ona ne može odustati i za čije ostvarenje ona mora sve žrtvovati”! Dva dana kasnije na naslovnoj strani krupnim slovima pisalo je “Rat ili mir”. Tekst započinje riječima: “Rat je želja Srbijina, rat je njena dužnost”, a završava se porukom vladi da “izvrši ono što je neminovno i neizbežno”, ili da ode. Nakon toga, 11. (23) septembra, opet veliki naslov na prvoj strani *Politike* – “Srbija i Turska”. Već u prvom pasusu stoji kako je “nastalo vreme za krajnje mere”, odnosno za “oružanu akciju srpske države protiv Turske”, poslije “zverskih pokolja koje su fanatične turske rulje izvršile nad nesrećnim našim narodom u Staroj Srbiji” – B. Bilbija, “Mačem za slobodu”, *Politika*, Beograd, 7. oktobar 2012.

¹⁹ Р. П. Гришина, *Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз*, у: *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.*, Санкт-Петербург, 2011, 23.

²⁰ L. Trocki, “Srbija, jesen 1912.”, feljton, *Danas*, Beograd, 4. juni 1998; opšir. Л. Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, Санкт-Петербург, 2011; Р. П. Гришина, *Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.*, у: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва, 2014, 288–308.

s Portom, “prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom Carstvu”.²¹ Crnogorska vojska, veličine 35.600 vojnika, bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva odreda bio je da zauzmu Skadar, dok je treći bio upućen prema Sandžaku i Metohiji. Druge balkanske zemlje-saveznice ubrzo su 13. oktobra uputile ultimatum Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na sve zahtjeve nije mogla dati pristanak i uslijedile su objave rata sa svih strana.²² Sve četiri države – učesnice napada i pretendenti na diobu evropske teritorije Osmanskog Carstva imale su prethodno pune diplomatske odnose s ovom državom, što dalje implicira da su prihvatale njen suverenitet i teritorijalni integritet.²³

“Rat stvara države”, napisao je Charles Tilly, i obratno. Srbija i Crna Gora krenule su u rat s borbenim poklicem: “Za krst časni i slobodu zlatnu!” Na početku rata Srbija je formirala oko 30 četa s oko 4.000

²¹ *Balkanski ugovorni odnosi*, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I, 1876-1918, Beograd, 1998, 314. Crna Gora je kao jedan od razloga za rat navodila i potrebu da se spriječi “propast” i “utamnjenje” slavenskog naroda u Osmanskom Carstvu koje se provodi i koje može dovesti do njihovog nestanka. Taj svoj cilj, “istrebljenje slovenskog življa”, Porta je, po crnogorskim navodima, sprovodila različitim sredstvima, kao što su “useljavanje muslimana iz Bosne i Bugarske” i “favorizovanje poturčivanja”. Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd, 2002, 153.

²² S. Stanojević, “Reakcija Velikih sila na mobilizaciju balkanskih vojski u jesen 1912. godine (u izveštajima bugarskih diplomata)”, u: *Istorija, kultura, identitet*, Kosovska Mitrovica, 2025, 333-340. Nijedna koalicija do 1912, poput ove na Balkanu, nije pvela rat na temelju nejasnijeg međusobnog dogovora o tome za što se, doista, bori. Najveći problem među balkanskim saveznicima bio je “podjela plijena”. D. Stojanović, *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010, 259-260.

²³ “Uzmimo da su Balkanski ratovi uprkos međunarodnopravnoj nezakonitosti ipak učinili veliki pomak u istorijskom kretanju napred zato što je bilo neophodno po svaku cenu izbaciti azijsku despotiju iz Evrope pa makar i gaženjem statusa kvo i izazivanjem rata. U tom slučaju možemo sebe zapitati: zašto se danas u Skoplju, Prištini i Novom Pazaru godišnjica ovih ratova ne obeležava i ne vidi kao oslobođenje? Jesu li tamo u zabludi pa ne znaju da su bili oslobođeni?” N. Petrović, “Bez neugodnih pitanja”, *Danas*, Beograd, 19. juli 2012.

četnika. Srbijanska štampa pisala je docnije o hrabrim četnicima vojvode Tankosića kojima je “usud dodelio zadatak da otvore vrata našim armijama za Kosovo”. U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića povodom objave rata Osmanskom Carstvu ističe se: “Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo i koju su sve do navale azijskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda.”²⁴ Crna Gora se htjela teritorijalno proširiti osvajanjem dijela Sandžaka, sjevernoalbanskih krajeva, Medove i Skadra.²⁵ U proklamaciji srpskog kralja Petra I rat je okarakteriziran kao “sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije”.²⁶ Kralj Petar je skretao pažnju svojoj vojsci da će ona u “Staroj Srbiji” pored hrišćana zateći i “Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1300 godina obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima”.²⁷ Crnogorska i srpska vojska, pak, težile su da odvojeno, bez obzira na prethodne dogovore, osvoje što više teritorije na Kosovu i u Sandžaku.²⁸

Bošnjaci u Sandžaku sa zebnjom su dočekali početak rata, pogotovo u krajevima gdje su bili u manjini.²⁹ Sandžak se nakon 1878. i odvajanja

²⁴ AS, MID, PO, 1912, P/31-VI.

²⁵ M. Đurišić, “Uloga kralja Nikole u Prvom balkanskom ratu”, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1960, 69; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1995, 229-230.

²⁶ U proglasu, štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, general Boža Janković, komandant III armije, upozorava: “Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izađe na susret kao brat, zagrlićemo ga bratski.” Prema: V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac, 1997, 536.

²⁷ Isto, 529.

²⁸ Kralj Nikola je naredio komandantu Istočnog odreda da se u Peći ne zadržava “no naprijed i kaži vojsci da je to moja želja, pa šta bog da. Naprijed što brže, ako boga znaš”. Srpska vrhovna komanda je, s druge strane, požurivala komandanta Treće armije da “što pre zauzme Prizren i Đakovicu, dokle tamo nisu stigli Crnogorci”. Vidi: M. F. Petrović, “Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore”, feljton, *Politika*, Beograd, 4. decembar 1998.

²⁹ Aleksa Borisavljević, pribojski trgovac, piše: “U početku oktobra 1912. po objavi rata od hrišćanskih država balkanskog saveza Turskoj, naše komite bile su gotove na zbornim mestima, a Turci uplašeni, i spremali se da beže u Bosnu Švabi na

od Bosne nalazio skoro u bespuću, izložen ekonomskoj stagnaciji, s problemima zbrinjavanja brojnih muhadžira pristiglih iz BiH i Crne Gore, poput drugih osmanskih balkanskih provincija. U nekim srpskim izvorima za Bošnjake u Sandžaku se 1912. navodilo da su to “fanatizovane pristalice islama, konzervativni, ratoborni i smatraju ovaj ugao Balkana poslednjim pribežištem pod skiptar padišaha kome su neograničeno odani”.³⁰ Po nekim mjestima gdje su bili u većini, pak, oni su se spremali na oružani otpor. To je posebno došlo do izražaja u Novom Pazaru. Njegova je odbrana, pred nadmoćnim srpskim topovima, na kraju, ipak bila prisiljena na predaju.³¹ U napadu na grad

sklonište. U to vreme bio sam i od ranije predsednik crkvene opštine... Muslimani poturice ovoga sreza (nahije) dolazili su češće na razgovor uplašeni da će biti pokolja od komita i seljaka... Govorio sam im ne bojte se ništa, to biti rdavo neće. Pri tom, kažem im, a eto i vaše džematlije prvaci iz čaršije a poneki i iz sela, doneli su svoj dževair i vrednosti pokućstva u denkovima te ostavili u mojim magazama i kući za sigurnu ostavu... Potom odlaze blagosiljajući.” Prema: V. Subotić, *Prvi balkanski rat u Staroj Srbiji prema kazivanju Borisavljevića i dopisnika*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje, 1995, 248.

³⁰ Prema: M. Petrović, “Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka”, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje, 1996, 233.

³¹ Srpska vojska je, prema srpskim izvorima, u osvajanju Novog Pazara imala 116 poginulih i 435 ranjenih podoficira i vojnika, a odbrana grada 300 poginulih i 700 ranjenih: “Koliko je pak dobrovoljna i borbena gotovost da se Novi Pazar uporno brani pokazuje i ta okolnost, što i do sada, među mrtvima i ranjenima, koje Turci nisu uspjeli da sa bojišta uklone i odnesu, što uvek veoma revnosno čine, moglo videti i mladića od 17 i 18 godina, kao i staraca od preko 60 godina.” O prvim zarobljenicima iz Novog Pazara koji su dovedeni u Kraljevo 15/28. oktobra bilježi učitelj, rezervni narednik Stanoje Mijatović: “Ovde je iz Novog Pazara doterano trideset zarobljenih turskih vojnika (većinom naših Bosanaca)” – vidi: V. Sekulić, “Oslobođenje Kosovske Mitrovice u prvom balkanskom ratu”, *Baština*, sv. 17, Priština-Leposavić, 2004, 161; M. Radović, “Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu”, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar, 1989, 127; *Ratna memoarska i dnevnička proza*, priredio S. Đorđić, Beograd, 1988, 18. Srpska vojska je 23. oktobra ušla u grad: “Komandant Ibarske vojske ušao je u Novi Pazar na čelu srednje kolone, u pratnji konjičkog eskadrona i bataljona pešadije. Ispred kolone išli su izaslanici i taoci - turske age i begovi.” Omer Koničanin opisao je doček srpske vojske: “Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru sa njima komandant mesta ih je kroz šalu pitao: ‘Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli’, pokazujući na zlatne niske.” Srpska vojska ponašala se korektno prema bošnjačkom stanovništvu. S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, 14.

učestvovao je i četnički odred od 700 ljudi, formiran u Raški od srpskih iseljenika iz Sandžaka.³² Osmanski izvori bilježili su stradanja naroda u sjeničkom i novovaroškom kraju od srpskih komitskih četa.³³ Javorska brigada srpske vojske 25. oktobra zauzela je Sjenicu nakon velikih borbi, gdje se ubrzo srela sa crnogorskim jedinicama, zatim 27. oktobra Prijepolje. Nova Varoš zauzeta je 1. novembra, a pet dana kasnije Priboj. Dio Bošnjaka izbjegao je prema Rožajama, Sjenici, Novom Pazaru. Srpske dobrovoljačke i komitske grupe napadale su Bošnjake u Kratovu i Bistrici, muhadžire u Manguri, Osoju, Druglićima, Vilovima, Jovcu i Međugorju u novovaroškom kraju. Paljene su i pljačkane kuće i hanovi u Kratovu, Bistrici i Međugorju.³⁴ Nakon zauzimanja Sjenice jedinice crnogorske vojske pretraživale su peštarska sela u potrazi za oružjem, što je bio samo povod za pljačku i teror. Posebno su stradala sela Dolići, Ugao, Tuzinje i Rasno. Crnogorska vojska, posebno dobrovoljci Beranske brigade, pljačkali su po tutinskom kraju.

Osmanska vojska trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. Velike mase muhadžira sa sjevera hrlile su ka Istanbulu, “jad i nesreće su preplavile ulice”.³⁵ Džamije i škole bile su pune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Vlasti u BiH potom su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri ipak su nalazili način da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra u BiH se nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.³⁶ Za Osmanlije su stvari ubrzo poprimile obrise

³² B. Biševac, “Deževski i Štavički srez u pismima Tihomira Šarkovića 1941. godine”, *Novopazarski zbornik*, br. 25, Novi Pazar, 2001, 259.

³³ R. Škrijelj, “Enklave bošnjačkih muhadžira na Kosovu”, *Tutinski zbornik*, br. 2, Tutin, 2001, 154.

³⁴ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, Nova Varoš, 1991, 206.

³⁵ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb, 1979, 525. Neispričana strana tih ratova “jesu masovni ratni zločini protiv muslimanskog stanovništva u Prvom balkanskom ratu i protiv civilnog stanovništva suparničkih balkanskih država u Drugom balkanskom ratu.” F. Karčić, “Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: Promjena paradigme bošnjačkog vođstva”, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Historija države i prava BiH: izazovi i perspektive: Povodom 50 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića*, Tuzla, 2017, 45.

³⁶ M. Ekmečić, “Uticaj balkanskih ratova 1912–1913. na društvo u Bosni i Hercegovini”, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd, 1985, 139.

katastrofe. Bugari su osvojili istočnu Trakiju, izvršili opsadu Jedrena, došli do rovova Čataldže, posljednje osmanske linije odbrane pred Istanbulom. Grci su, nakon proglašanja pripajanja Kipra, zauzeli brojna druga ostrva, Epir i južnu Makedoniju, pretekavši Bugare u osvajanju Soluna. Spska vojska zauzela je Kosovo i sjevernu Makedoniju, Crnogorci su došli do Skadra. Za svega nekoliko nedjelja, Osmansko Carstvo je izgubilo skoro sve svoje evropske teritorije.³⁷ Mnogi su na Zapadu balkanske savezničke pobjede vidjeli kao konačan izgon “azijske” sile iz Evrope te pobjedu “vjerske i rasne snage hrišćanstva”.³⁸ Francuski intelektualac Pierre Loti (pravo ime: Louis Marie-Julien Viaud), braneći Osmanlije “napuštene, prevarene od svih, pokradene”, kritizirao je ponašanje Zapada, napadao je balkansku gramzivost. Optuživao je Evropu za saučesništvo u komadanju Osmanskog Carstva: “Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo.”³⁹ Napad balkanskih država na Osmansko Carstvo neki su upoređivali s napadom saveza evropskih država 1792. na Francusku. Njemački car Vilhelm bilježi da su se “Turci” pokazali “potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje”.⁴⁰

U politici, kao i u ratu, zapazio je Ivo Banac, česta je pojava da se primjenjuje strategija iz prethodnog razdoblja. “Čišćenje” određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U općem smislu “etničko čišćenje” može se razumjeti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželjnog” stanovništva s jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda.⁴¹ Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se

³⁷ P. Dimon-F. Žoržon, “Umiranje jednog carstva (1908–1923)”, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002, 732.

³⁸ M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb, 2003, 14.

³⁹ A. Vileže, “Pjer Loti i balkanska Evropa”, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica, 1995, 938-939.

⁴⁰ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd, 1981, 113; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908–1912*, Banjaluka, 1983, 332.

⁴¹ E. Bel-Fijalkov, “Kratka istorija etničkog čišćenja”, feljton, *Politika*, Beograd, 23. juli 1993.

brzo u pljačku i razbojništvo, u masakre “naroda Polumjeseca” u interesu “kulture Krsta”. Etnička čišćenja i masovni zločini nisu bili slučajan proizvod rata niti posljedica ratnih djestava. Suština ove vrste ratova jest proizvod ideologije stvaranja nacionalnih država na Balkanu.⁴² Nacionalne šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana.⁴³ Gdje god su

⁴² D. Stojanović, *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, 261-263.

⁴³ “Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912–1913”, *Znakovi vremena*, br. 11, Sarajevo, 2001, 174; opšir. S. Bandžović, “Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat”, *Znakovi vremena*, br. 13-14, Sarajevo, 2001–2002, 206-221. Zločini počinjeni u ovom ratu zaprepastili su međunarodnu javnost. Bio je to jedan od prvih, medijski praćenih ratova, pošto su, nakon Burskog rata u južnoj Africi, novinari prvi put išli s vojskom i izvještavali o stanju na frontovima. Izvještaji o masakrima civila brzo su poslani u svijet. Pratili su ih i slične informacije diplomatskih predstavnika zapadnih zemalja. Karnegijeva fondacija za međunarodni mir, osnovana 1911, reagirajući na takve vijesti, uputila je posebnu međunarodnu komisiju sa zadatkom da na licu mjesta sprovede istraživanja o uzrocima i načinu vođenja ratova na Balkanu 1912–1913, nakon čega je ona u ljeto 1914. objavila izvještaj, pionirski dokument koji je na 448 stranica sistematski evidentirao počinjene zločine. U ovoj su komisiji bili: Jozef Redlih (Josef Redlich) iz Austro-Ugarske, Žustan Godar (Justin Godart) iz Francuske, Valter Šuking (Walther Schücking) iz Njemačke, Frensis Hirst (Francis W. Hirst) i Henri Nol Brejlsford (Henry Noel Brailsford) iz Velike Britanije, Pavel Miljukov (Павел Н. Миллюков) iz Rusije, Semjuel Daton (Samuel T. Dutton) iz SAD-a. Na njenom je čelu bio francuski baron Pol-Anri d’Esturnel (Paul-Henri d’Estournelles). Liberalna shvatanja članova Karnegijeve komisije bila su razlog zbog koga su oni smatrali da moraju podići glas zbog ljudskih i materijalnih žrtava i prijetnje koju su balkanski ratovi nosili za budućnost: “Stvarni krivci za ovu dugu listu egzekucija, ubistava, davljenja, paljevina, masakra i okrutnosti o kojima govori naš izveštaj nisu, ponavljamo, balkanski narodi. Ovde sažaljenje mora nadvladati ogorčenje. Nemojmo osuđivati žrtve... Stvarni krivci su oni koji su zbog interesa i naklonosti, tvrdeći da je rat neizbežan i postupajući u skladu s tim, tvrdili da su nemoćni da ga spreče”; opšir. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C., 1914; Ž. Rupnik, “Evropa u balkanskom ogledalu”, *Republika*, br. 196, Beograd, 1–15. septembar 1998, *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje, 1998, 92-93; D. Stojanović, “U spirali zločina: Slučaj Balkanskih ratova”, *Helsinkiška povelja*, br. 129-130, Beograd, mart-april 2009, 13-15; P. Simić, “Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije”, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš, 2014, 19; T. Ponoš, “Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločini”, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb, 2014, 13-14; N.

jedinice balkanskih vojski vidjele priliku da ugrabe dodatne teritorije, one su to i radile.⁴⁴ Promjena etničke kompozicije osmanskih teritorija nije se mogla izvršiti drugačije nego nasiljem, pa je s balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, korišćen višeznačno. Termin je kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika s nje.⁴⁵ Etnonacionalistički programi o etnički homogenim državama bili su u sukobu s realnošću, etničkom i vjerskom heterogenošću na osvojenim teritorijama, gdje većinu stanovništva nisu činili Bugari, Srbi, Crnogorci i Grci, već pripadnici drugih etničkih i vjerskih zajednica. Masovni zločini nisu bili rezultat zastranjivanja, već bitni dio strategije. Zbili su se samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije.⁴⁶ Lav Trocki, izvestitelj ruske štampe, 1912. o zbivanjima na balkanskim ratištima, piše: “O bugarskim i srpskim krvavim nedjelima doznao sam iz najizravnijeg izvora: od ranjenih bugarskih i srpskih vojnika i oficira. Među mojim doušnicima bilo je mnogo slučajnih ljudi... Što se tiče grčkih zločina, za njih sam znao samo iz druge ruke, jer nisam bio u Grčkoj. Jesu li Grci bili koji stepen žešći od Srba i Bugara ili mekši, ne znam. Ali ne sumnjam da je temelj ovdje kao i tamo bio isti, jer slični uzroci i uvjeti proizvode slične posljedice” (“Были насилия, были зверства, были ‘сухие выстрелы пачками’ (по безоружным!)”).⁴⁷ Na osnovu iskaza bugarskog vojnika-očevica,

Zečević, “Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913”, *Glasnik Odjeljenja humanističkih nauka CANU*, br. 3, Podgorica, 2016, 325-326; E. Abazi-A. Doja, “Prošlost u sadašnjosti: Vrijeme i narativ o balkanskim ratovima u medijskoj industriji i međunarodnoj politici”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022, 132-133.

⁴⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, I, Beograd, 2001, 255.

⁴⁵ Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo represiji; prema: V. Petrović, “Etnizacija čišćenja u reči i nedelu”, *Hereticus*, br. 1, Beograd, 2007, 20.

⁴⁶ Cilj konvencije iz 1907. bio je da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno povučena razlika između boraca i civilnog stanovništva. Ta su pravila na Balkanu, međutim, brzo prekršena. H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 238-239.

⁴⁷ “Про царя Фердинанда (bugarski car – prim. S. B.) мы уже читали, что, узнав про истребление отряда пленных турок болгарскими солдатами, он воскликнул: «Как хорошо, что тут нет иностранных корреспондентов!»... Радко Дмитриев

Trocki opisuje događaje kod rijeke Buyuk Dere malo prije nego što je bugarska vojska ušla u Lozengrad. Nakon žestokih noćnih borbi Bugari su ujutro zatekli 200-300 ubijenih i nekoliko desetaka teško ranjenih osmanskih vojnika. Po naredbi zapovjednika Treće armije generala Dimitrieva (Радко Димитриев) ranjenici su zaklani kako ne bi ometali transport. “Ne pitajte me o tome” – rekao je vojnik – “nepodnošljivo je sjetiti se klanja nenaoružanih, osakaćenih, polumrtvih ljudi.”⁴⁸ Trocki je ovako opisivao stradanje muslimanskog življa: “Uostalom, ovim je krajevima prošao strašni tornado, koji je odnio, slomio, izobličio, spalio

(general – prim. S. B.) - это не только «ответственное», но и популярнейшее в болгарской армии лицо. И нетрудно понять, какой ужасающий отголосок должен был найти в армии его каннибальский приказ: «Если раненые или пленные будут затруднять транспорты, принять решительные меры к устранению препятствий» ... король Петр (srpski kralj Petar Karađorđević – prim. S. B.), повстречав на пути к Куманово отряд пленных албанцев, которых вели под конвоем, привстал в автомобиле во весь свой маленький рост и воскликнул: «К чему мне эти люди? Их нужно истреблять, да не из ружей, чтобы не тратить даром амуниции, а дубинами»... Сербский престолонаследник Александр заметил у офицера, сопровождавшего его в автомобиле, какой-то завернутый в бумагу предмет. – Что это у тебя? – Так, ничего особенного, ваше высочество, это я штык нашел... – А ну-ка покажи. Пришлось показать: оказался золотой (позолоченный?) штык, отобранный офицером у богатого албанца. – Зачем это тебе? Вот тебе за штык два дуката... И сербский престолонаследник тут же в автомобиле экспроприировал экспроприатора... У меня в записной книжке значится ряд фамилий сербских администраторов и офицеров, которые посылали своим семьям из Старой Сербии богатые «подарки»: золото, серебро, шелка и пр., – иные целыми сундуками” – pisao je Trocki.

⁴⁸ Trocki je izvještavao i o uništenju čitavog sela Pomaka u Rodopima artiljerijskom vatrom, o ubistvima zarobljenika i mirnih muslimanskih civila od strane bugarske konjičke jedinice u Dimotiki, o okrutnosti makedonskih četnika u Krdžaliji, o pogubljenjima u Svilengradu, o nečovječnom postupanju s ranjenim i zarobljenim vojnicima itd. Otkrića Trockog nisu prošla nezapaženo kod bugarske cenzure. Trocki je uhapšen i prisiljen da napusti zemlju. Dana 26. novembra pod policijskom pratnjom odlazi u Bukurešt, odakle nastavlja obavljati svoju dopisničku misiju. Na napade bugarskih cenzora on je odgovarao: “Vi svoj rat definirate kao krstaški rat civilizacije protiv barbarstva.” U pismu je napisao: “Sada će Evropa saznati da je put krstaške vojske obilježen takvim grozotama koje mogu izazvati gađenje u srcu svakog kulturnog, svakog osjećajnog i mislećeg čovjeka.” Vidi: Г. Зеленгора, *Защо изгониха Троцки от България?*, <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/2201-2013-10-22-07-34-52>.

sve što je stvoreno ljudskim radom, izobličio i samljeo samog čovjeka, kobno osakatio novi naraštaj, sve do dojenčadi, pa i dalje, fetusu u maternici. Turci su bježeći palili i klali. Domaći hrišćani, gdje su bili u prednosti, palili su ih i klali kada su se približavale savezničke vojske. Vojnici su dokrajčili ranjenike, pojeli i odnijeli sve što su mogli. Četnici su im za petama pljačkali, silovali i palili. I konačno, epidemije tifusa i kolere kretale su se zajedno s vojskom ‘oslobođenom’ zemljom.”⁴⁹ M. Gleni ističe kako su Prvi balkanski rat karakterizirali svirepost i bezobzirnost prema civilnom stanovništvu na područjima zahvaćenim oružanim sukobima. Balkanski saveznici shvatali su novoosvojene teritorije kao ratni plijen i nastojali su silom nametnuti svoje interese i zadovoljiti narasle apetite.⁵⁰ Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinilaca je da njihovi zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidaca, neki se događaji ne bi uopće mogli dokumentirati i “nestali bi iz ljudske memorije” (N. Beyrak). Ono što je balkanskim ratovima, koji će potom u pojedinim nacionalnim mitologijama biti obilježavani kao “najpopularniji”, “ostvarenje zavetne misli”, “doba velikog obračuna”, udarilo pečat najbarbarskijih ratova, iznosio je Dimitrije Tucović, to su bile “reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Arbanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde”. “Ta zločinstva nisu dela pojedinaca ni ličnoga raspoloženja, već sastavni deo ‘nacionalne’ politike

⁴⁹ Početkom 1913. on piše o zavjeri ćutanja u Rusiji i – “всей нашей патриотической печати” – “Нового времени”, “Русской Москвы”, “Русского слова”, “Речи”, i “эта круговая порука молчания делает всех вас попустителями и моральными соучастниками зверств, которые пятном бесчестья ложатся на всю нашу эпоху”. Trocki tako kritizira uredništvo *Речи*: “Почему вы молчите о зверствах союзников на всем пути их следования не только над безоружными, пленными и ранеными турецкими солдатами, но и над мирным мусульманским населением? Почему об этом молчит ваша красноречивая ‘Речь’?” – prema: Р. П. Гришина, *Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.*, 298–299, 302.

⁵⁰ Upor. J. Marjanović, “Reforma ili revolucija na Balkanu”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3–4, Beograd, 1975, 7; L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, 92.

balkanskih država. Srpska vojska je istrebljivala Arnaute po Staroj Srbiji i Arbaniji, a bugarska Turke po Trakiji i grčka Turke i Arnaute na Devolu, sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno ‘nacionalno’ delo, da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj.”⁵¹ Ubijanje muslimanskog i neslavenskog stanovništva nije smatrano za zločin, već, prije svega, za nužnu “neugodnost”. U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca “kulture” i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se s muhadžirima postupa kao i s onima iz 1878. godine “užasna sramota i blamaža za civilizirane države”.⁵² Historija balkanskih muslimana dio je šire balkanske i evropske historije. Šokiran masakrima i onim što je vidio po desetkovanim muslimanskim selima, Trocki je odlučio vratiti se u Rusiju: “Nisam imao snage da izdržim; nisam mogao disati. Moj politički interes i ogromna moralna znatiželja da vidim šta se dešava je nestala. Sve što je ostalo je bila želja da pobjegnem što je prije moguće.”⁵³ Kritizirao je ruske ratne dopisnike koji su skrivali činjenice

⁵¹ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980, 160-164. Holm Zundhausen prenosi iskaz historičara Vladimira Dedijera kako je godinama proučavao dokumenta iz 1913. i da zato mirne savjesti može reći kako je Tucović događaje opisao upravo onako kako su se zbili. Vidi: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 240, nap. 320. Nikola Pašić, predsjednik srpske vlade, trudio se da čitavu priču o nedjelima srpske vojske predstavi međunarodnoj javnosti kao plod strane propagande. Pašić je tim povodom uputio specijalnu depešu 8/21. januara 1913. poslanstvima Kraljevine Srbije u Petrogradu, Parizu i Londonu da aktivnije prate vijesti o “pokoljima koje je počinila srpska vojska” i da ih energično demantiraju, objašnjavanjem stvarnog stanja stvari na terenu. Ruski šef diplomatije Sazonov (Сергей Д. Сазонов), preko srpskog ambasadora u Petrogradu, stalno je upozoravao Pašića da srpska vlada mora demantirati svaki pojedinačni slučaj zločina. Prema: V. Jovanović, “‘Rekonkvista Stare Srbije’: O kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu”, u: *Figura neprijatelja: Preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, 99; M. Svirčević, “Propaganda protiv Srbije za vreme balkanskih ratova i posle njih 1912–1914. godine”, *Letopis Matice srpske*, sv. 3, Novi Sad, 2013, 292; A. Ю. Тимофеев-М. Живанович, *Можно ли рассматривать доклад Комиссии Карнеги о причинах и ведении Балканских войн 1912–1913 гг. как исторический источник*, Славянский альманах, вып. 1–2, Москва, 2017, 100-120.

⁵² S. Korkut, “Dvije preuzete rezolucije”, *Socijaldemokrat*, br. 5, Sarajevo, 2001, 150.

⁵³ *Tragična europeizacija Balkana*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/tragicna-europeizacija-balkana>. Srpska monarhistička i nacionalistička propaganda slavila

o stradanju muslimana. Oni nisu bili u obavezi da iznose tačan broj ili nominalni spisak svih stradalih, ali su bili u obavezi, prema njegovom poimanju, da ne skrivaju samu činjenicu masovnih zvjerstava, u koju se nije moglo sumnjati: “Nijedan od ruskih dopisnika s kojima sam imao prilike da se sretnem nije sumnjao u to – a većina njih pisala je u slavenofilskim novinama. Pogotovo mi je poznato da je jedna od ovih novina pažljivo uklonila iz tekstova svog dopisnika iz Sofije i najmanji nagovještaj bugarske okrutnosti – čak i onaj koji je prošao kroz sito cenzure. Da li su i druge slavenofilske redakcije postupile na isti način, ili su i sami njihovi dopisnici bili ‘dovrtljiviji’ i u potrazi za plavom pticom apsolutne istine uspjeli da ne vide strašnu istinu koja se oko njih događa – to je, naravno, nebitno. Ali uzajamna garancija ćutanja bila je politička činjenica, a ruski čitalac nikada neće zaboraviti da je prevaren u jednoj od najkritičnijih epoha u političkom životu Evrope.”⁵⁴ Prema

je “oslobođenje zemlje predaka”, ali ovaj pronicljivi strani dopisnik vidio je stvari na drugi način: “Zar vas činjenice, neporecive i neopovrgljive, ne primoravaju na zaključak da Bugari u Makedoniji, Srbi u staroj Srbiji, u svom nacionalnom poduhvatu ispravljanja onih podataka u etnološkim statistikama koji nisu na njihovu korist, jednostavno uništavaju muslimansko stanovništvo u selima, gradovima i čitavim okruzima?” (“Не заставили ли вас факты, неоспоримые и неотразимые, прийти к выводу, что болгары в Македонии, сербы в Старой Сербии - в своем национальном стремлении исправить не совсем благоприятные для них данные этнографической статистики - занимаются попросту систематическим истреблением мусульманского населения сел, городов и областей.”) Tako je Trocki januara 1913. pisao liberalnom ruskom političaru, historičaru i ekspertu za Balkan Pavlu Miljukovu (П. Н. Миллюков), u otvorenom pismu namijenjenom (menjševičkim) novinama *Луч* (“Luč”) – prema: Ch. Hitchens, *Nezavisno Kosovo kao konačna smrt Jugoslavije*, Pešcanik.net, 14. mart 2008, <http://pescanik.net/2008/03/nezavisno-kosovo-kao-konacna-smrt-jugoslavije>; Л. Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, 208; *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913*, 170-176.

⁵⁴ “Mi govorimo da je bugarska vojska sa znanjem, a u velikoj mjeri i na inicijativu generalštaba, počinila strašne zločine, a da je glavni zadatak štabne cenzure bio upravo prikrivanje tih zločina... imam kopiju pisma bugarskog zvaničnika poslatog iz jednog od osvojenih gradova Makedonije drugom zvaničniku u Sofiji, a u ovom pismu zaprepашteni zvaničnik kaže da su u bandu, čiji su članovi uz pomoć ubistava i pljačke za kratko vrijeme sakupili kapital od 20 – 30 hiljada franaka, uključene ne samo niže administrativne ličnosti, nego – po sumnjama stanovništva – i načelnik okružnog odjeljenja policije i ... mitropolit... Ja sam kategorički tvrdio i tvrdim da je dokrajčivanje ranjenika i strijeljanje zarobljenika ugrađeno u sistem. Pitao

nekim američkim istraživačima (Paul Mojzes), prvi evropski genocid XX stoljeća dogodio se tokom balkanskih ratova te se on svrstava u još uvijek neistražene genocide.⁵⁵

Pojedini izvještači navodili su da za sto godina osmanske uprave u Makedoniji hrišćanima nije nanoseno toliko nepravdi koliko su hrišćanski osvajači napravili muslimanima samo za jedan mjesec. Vojnici su upadali u muslimanska sela, palili kuće, odvajali muškarce od žena i djece, pa ih u grupama ubijali. Bugarski i grčki vojnici utrkiivali su se u zauzimanju nekih džamija, da bi na njihovim ulazima postavljali svoje krstove. Džamije sravnjene dinamičkom ili zapaljene bile su uobičajen prizor koji su Bugari ostavljali za sobom. Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar pretvoreni su u ruševine. Bugari su u nekim muslimanskim selima izvršili velika krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koja su oni potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše. Američka štampa pisala je da i “zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati”.⁵⁶ Bugari su vršili pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. Pitanje pokrštavanja muslimana počelo se postavljati s početkom bugarske mobilizacije – 17. septembra 1912. godine. Za to se zanimao niz istaknutih intelektualaca. Već u prvim mjesecima rata, na inicijativu Bugarske pravoslavne crkve, uz potporu cara Ferdinanda i vlade, počelo je pokrštavanje muslimana na zaposjednutim teritorijama. Izvršitelji su bili vojni kapelani i mjesni

sam gdje su mnogi ranjenici koje Turci nisu pokupili, o čemu je bugarski štab više puta izvještavao... Čitali su i čule “Riječ”, “Ruski glasnik”, “Ruska riječ”, “Novo vrijeme”, “Rusija”. Radilo se samo o ovoj opštoj, direktnoj i istovjetnoj tišini... Ono, ovo javno mnjenje, već je izvelo jednostavan i neosporan zaključak da ako “Riječ”, s jedne strane, i “Rusija”, s druge strane, svakodnevno i, naravno, bez ikakve provjere, dostavljaju svojim čitaocima informacije o turskim zvjerstvima koja se nastavljaju, pretežno iz bugarskih i srpskih izvora, a istovremeno zataškava sve informacije o bugarskim i srpskim okrutnostima koje nisu stizale iz turskih, već iz ruskih, njemačkih, francuskih i engleskih izvora – onda su postojali opšti razlozi za takav tok akcije“ - prema: L. Trocki, *Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat*, Ljetopis, Zagreb 2022, 245-256.

⁵⁵ N. Zečević, *Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913*, 339.

⁵⁶ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo, 1991, 83.

egzarhijski kler.⁵⁷ U izvještaju Karnegijeve komisije navode se i primjeri nasilnog pokrštavanja muslimana u Makedoniji i Trakiji od strane Bugarske crkve i bugarskih vojnih trupa: “Muslimani su se kretali u grupama. Svaka grupa je dobila neko kršteno ime, obično ugledno u Bugarskoj crkvi ili bugarskoj historiji. Sveštenik bi zatim prolazio od grupe do grupe, i odvodio iz mase, u stranu, svakog sui generis; i dok bi im, jednom rukom prskao čelo, drugom rukom bi ih navodio da zagrizu kobasicu. Sveta voda je predstavljala krštenje, a parče kobasice odricanje od muslimanske vjere, pošto Kuran zabranjuje svinjetinu. Krštenje se završavalo izdavanjem krštenice (...) čija je cijena varirala od jedne to tri franke.”⁵⁸ Od kraja 1912. do ljeta 1913. pokršteno je na stotine naselja/sela, zaselaka, koliba u Rodopima, Zapadnoj Trakiji i Makedoniji:

⁵⁷ Dio razloga za kampanju pokrštavanja Pomaka prikazan je u članku *Crkvenog glasnika* (“Църковен вестник”), koji poziva vlastodršce da ne propuste trenutak da poduzmu mjere za pokrštavanje Pomaka. U članku se navodi da nije riječ o nasilju, već o brzoj i energičnoj akciji. Prema autoru, trenutak je bio zgodan. *Crkveni glasnik* je odražavao mišljenje institucije, a ne javnog mnijenja, ali je svejedno naišao na odobravanje vlade i vjerovatno monarha. Tom prilikom sekretar Svetog sinoda Kostov (Ст. Костов) obavijestio je predsjednika vlade Gešova (Ив. Ев. Гешов) za interes kralja Ferdinanda i kraljice za pokrštavanje Pomaka. U dvor je posebno pozvan sveštenik dr. Cankov (Ст. Цанков) za detaljnije informacije u vezi s izvršenjem ova akcije. Zatražena je i pomoć od predsjednika bugarske vlade za prikupljanje sredstava za izgradnju kapelica i njihovu opskrbu crkvenim knjigama i ruhom, kao i za izdvajanje sredstava od Crvenog krsta za kupovinu kapa, marama i druge odjeće. U pokrštavanju Pomaka u Južnim Rodopima veliku su ulogu odigrali domaći Pomaci koji su postavljeni za policajce. Nosili su bilježnice u koje su bilježili nova imena pokrštenika, zvonili su za nedjeljne liturgije, pratili pohađanje nedjeljne molitve i uključivanje pokrštenika u novu vjeru. Štaviše, pod određenim su okolnostima imali pravo čak i krstiti. U selu Sojdžuk (Върбина) srušena je munara džamije. Unutra su bile obješene ikone, a zvonik je bio pričvršćen za trešnju u dvorištu. Mnogi su seljani pobjegli u šumu da ih ne pokrste, ali uz pomoć vojske veliki broj ih je vraćen i pokršten: “В с. Елехчекьой (Старцево) покръстването се осъществило през ноември 1912 г. В селото бил докаран с муле голям казан, който бил поставен в средата на джамията. Възрастните били пръскани с вода, а децата потапяни в казана.” Prema: X. Мехмед, “Помаците в периода 1912–1923”, u: “Възродителният процес” памет и заличаване, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Berlin, 2019, 332–334.

⁵⁸ N. Zečević, *Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913*, 330.

процес останал в народната памет под названието ‘кръстилката’.”⁵⁹ Obraćenih na ovim područjima bilo je oko 200.000 ljudi: “Nema mjesta izboru: ‘Pitanje postavljamo direktno Pomacima – što ih treba pokrstiti.’ Ugnjetavani od crkve, od službenih vlasti, a također i od lutajućih bandi koje maltretiraju stanovništvo i ulijevaju strah u kosti, bugarski muhamedanci brzo prelaze u redove hrišćanske vjere.”⁶⁰

⁵⁹ Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, Годишник на департамент “История” НБУ, т. II, София, 2007, 349. Tamo gdje nije bilo sveštenika krštenje su obavljali laici bez obreda. Nazivanje novim bugarskim osobnim imenima obavljali su sveštenici i njihovi pomoćnici “automatski”, često bez konsultiranja novoobraćenika o njegovoj želji o tome, imena najčešće nemaju nikakve, makar i daleke, veze sa starim – naprimjer, Ahmed postaje Ćiril, Šaban – Ivan, Hasan – Nikola itd. Često je temeljna razlika između starog i novog imena posljedica činjenice da novokrštenik tradicionalno dobiva ime svog kuma – hrišćanina) – tj. prilikom preimenovanja. Е. Благоева, “За имената и преименуванятията на българите мюсюлмани (1912–2000)”, у: “*Възродителният процес*” памет и заличаване, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Берлин, 2019, 306; опшир. В. Георгиев- С. Трифонов, *Покръстването на българите мохамедани 1912–1913: Документи*, София, 1995.

⁶⁰ П. Стоянова, *Покръстването на българските мюсюлмани*, Анамнеза, кн. 3, София, 2006, 1-2. U akcijama pokrštavanja učestvovali su i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve, specijalno za to, poslali iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva. Potom su ljudi dobijali nova, pravoslavna imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani “svetom vodicom”, a onda bi pojeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama. Uz određena plaćanja, dobijali su potvrde s novim imenom. Morali su zbaciti fesove s glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili torture i pokrštavanja, vršili samoubistva. Bugarska je nakon izgubljenog Drugog balkanskog rata, prema Carigradskom ugovoru od 29. septembra 1913. bila obavezna da vrati vjerske slobode svojim muslimanskim podanicima. Nakon tog datuma počinje opći povratak preobraćenih Pomaka na islam. Do sredine februara 1914. ništa nije ostalo od rada Bugarske pravoslavne crkve na pokrštavanju. Vidi: Г. Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија: Со посебен осврт врз исламизираниите Македонци*, Скопје, 2001, 16-17; Св. Елдаров, “Последний «крестовый поход»: крещение болгарских мусульман в 1912–1913 гг.”, у: *Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, Москва, 2012, 223-225; Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, 349; С. Томов, *Покръстването на българите мохамедани през 1912–1913 г. Историкографски проблеми*, Годишник на Асоциация „Онгъл”, т. 19, София, 2021, 225; С. Елдърров, *Православието на война. Българската православна църква и войните на*

Strani novinari pisali su o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nosevi i gornje usne bili odrezani.⁶¹ Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost bila im je odsječena i odstranjena zajedno s cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i osakaćivali ranjene: “nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći.” U većini slučajeva preživjele žrtve umirale su od dodatnog krvarenja.⁶² Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo spaljeno je do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁶³ Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status.⁶⁴ Đakovica je bila opljačkana “do poslednjeg dućana”. Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: “zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana.”⁶⁵ U Ferizaju (Uroševcu) izbjegli Albanci pozvani su da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab izdao je naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo

България 1877–1945., София 2004, 102; opšir. И. Кочан, *Битка за Македонија: турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија*, Скопје, 2010.

⁶¹ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljiavao je prije rata da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: “Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu, ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali” - prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo, 2000, 187.

⁶² B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 187.

⁶³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, 113; upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd, 1981, 418-419.

⁶⁴ “Osveta Kosova” i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno su preinačeni u vidovdanski kult. Vidovdan postaje simbol “krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte”. Osvajanje Kosova poistovjećivano je s obnovom stare srpske države, “povratkom na silom uzetu zemlju”. Međutim, kada se srpska vojska našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*, Beograd, 1996, 218; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, 1990, 207.

⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1986, 308.

do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo. Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁶⁶ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom “napredovanju” i pravcima kretanja. S padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao “ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo – smrt”.⁶⁷ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je paniku u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je zavladao metež.⁶⁸ Muslimanska imanja u Skoplju bila su razgrađena od “strane seljaka Srba i Egzarhista”.⁶⁹ Izvršeni su pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne su džamije porušene.⁷⁰ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. U Strumici su jedan srpski major i trojica bugarskih oficira išli od kuće do kuće u pratnji jednog “svjedoka” koji je potvrđivao “krivicu” budućih žrtava. Računa se da je ubijeno između 3.000 i 4.000 ljudi u širem regionu Strumice. Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu prema muslimanima.⁷¹

Oko 2.000 “turskih izbjeglica”, mahom žena i djece, između Radovišta i Štipa, “umrlo je od gladi – doslovno od gladi” – pisao je jedan

⁶⁶ Upor. J. Udovički, “Spone i sukobi”, *Republika*, br. 188, Beograd, 1–15. maj 1998; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, 298–302.

⁶⁷ *Radničke novine*, br. 223, Beograd, 22. oktobar 1913.

⁶⁸ Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavali probiti do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: “Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici.” S. Đurić, *Dnevnik pobjeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1988, 244.

⁶⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, 245.

⁷⁰ *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979, 248.

⁷¹ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988, 34; D. Stojanović, *U spirali zločina: Slučaj Balkanskih ratova*, 14.

činovnik poslat u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.⁷² Pretrese i razoružavanja muslimanskih sela pratila su otvorena razbojništva. Za vojnim kolonama vukla su se stada opljačkane stoke. U Kumanovo, Skoplje i druga mjesta pristizali su Srbi iz Srbije i Austro-Ugarske da izvide mogućnosti za naseljavanjem u “oslobođenim krajevima”.⁷³ Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorije.⁷⁴ Dvije kolone srpske vojske početkom novembra krenule su preko albanskih planina do Jadranskog mora. U proglasu komandanta “albanskog odreda” stajalo je: “To je naša neodoljiva težnja. Zbog toga i rat vodimo... da našoj otadžbini otvorimo slobodan put i za ceo svet.” U Beograd su iz Albanije slate informacije da “kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo”.⁷⁵ Savremenik tih zbivanja Meri Daram (Edith Durham), britanska putnica i naučnica, užasnuta razmjerima zločina, rezignirano je napisala da “žali što se zalagala za povlačenje Turaka iz Evrope, jer su ovi hrišćanski osvajači hiljadu puta gori”.⁷⁶ *Radničke novine* pisale su o

⁷² *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913*, 172.

⁷³ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 6.

⁷⁴ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo, 1998, 30–31. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912–1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, “po kratkom postupku i bez ikakvog povoda”. Srpska vojska je 1913–1914. zapalila ili uništila 133, a crnogorska 102 albanska sela. H. Bajrami, “Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova”, u: B. Cana-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd, 1996, 156–165.

⁷⁵ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000, 201. Ironija je, piše Petrit Imami, da su istodobno, zbog pomanjkanja radnika u Srbiji, pošto su mnogi bili mobilizirani, po rudnicima i fabrikama hitno upošljavani brojni Albanci s Kosova. *Radničke novine* tim su povodom krajem marta 1913. objavile: “Tako su Arbanasi, o kojima šovinistička štampa trubi da su divljaci, postali industrijski radnici u preduzećima srpskih kapitalista.”

⁷⁶ A. Rastović, “Dva britanska pogleda na Srbiju u Prvom balkanskom ratu”, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 77–78, Novi Sad, 2008, 110. Daram je u svojim radovima citirala svjedočenja očevidaca i preživjelih muslimana, ali i priznanja srpskih vojnika i oficira o izvršenim masakrima. Bilježila je da su muslimanima po albanskim selima pravljene posjekotine na zglobovima ruku, koljenima, laktovima i vratovima kako bi sporo umirali u najvećim mukama. Ona je zaključivala kako je “uništenje albanske populacije bio cilj i namera Srba i Crnogoraca”, prema: A.

“varvarskim podvizima nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske”.⁷⁷ Nasuprot srpskim “donosiocima kulture”, stajali su, prema Vladanu Đorđeviću, Albanci – varvarski “crvenokošci Evrope”, što je nagovještavalo namjeru da se s njima postupa slično kao s Indijancima svojedobno u Americi.⁷⁸

Izlazak srpske vojske preko sjevernih albanskih krajeva, kod Lješa, na Jadransko more, što je bio primarni ratni cilj Srbije, označio je pobjedu “radikalnog nacionalizma” koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa “Balkan – balkanskim narodima”.⁷⁹ Drač (Durrës) je u budućnosti trebao postati glavna srpska pomorska luka. Povodom ulaska srpske vojske u albanske krajeve s ciljem izlaska Srbije na more, Jovan Cvijić je podržao ideju o aneksiji kao “antietnografsku nužnost”.⁸⁰ Srpska vanjska politika ovim imperijalnim činom i “ubijanjem sa rezonom” izgubila je i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke

Rastović, “Meri Daram o Srbima”, *Istorijski časopis*, br. 51, Beograd, 2004, 141-145.

⁷⁷ D. Tucović, “Crnogorski bes”, *Radničke novine*, br. 239, Beograd, 9. novembar 1913. On je pisao: “Kao izgladneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč ‘Karadag’ on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu.” Albanski narod u većem dijelu štampe u Srbiji tokom rata pojavljivao se kao “amorfan, nekoherentan plemenski ili predplemenski entitet koji nije izgradio svest niti uslove za ravnopravno uključivanje u krug civilizovanih naroda Balkana”. M. Miljković, *Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913*, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, 57.

⁷⁸ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 241-242.

⁷⁹ Čedomir Antić ukazuje da su se još 1853. Ilija Garašanin, čelnik srpskog ministarstva – Popečiteljstva vnutrenjih dela, i Tomas de Fonblank, britanski konzul u Beogradu, sporazumjeli o stvaranju Potkraljevine Srbije, koja je, shodno tom dogovoru, trebala obuhvatiti i Kosovo, Metohiju, Crnu Goru, Brda, staru Hercegovinu i zapadnu Bugarsku (uključujući Sofiju), a dobila bi izlaz na more preko Lješa i Ulcinja. Srbija je 1912. “imala one težnje koje je izrazio ovaj plan”. Č. Antić, “Garašaninova dvestagodišnjica”, *Politika*, Beograd, 15-16. februar 2012.

⁸⁰ Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 203-205; O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, 250-251.

osnove svog nacionalnog programa.⁸¹ Srpska vojska je silom svog oružja izašla na more, ali se, pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata, nevoljno morala povući.⁸² Politika svršenog čina nije potpuno rezultirala željenim ishodom.⁸³ Uprkos ruskoj podršci Srbija nije mogla zadržati sve što je vojno osvojila. Ostvarenje plana o komadanju albanskih teritorija onemogućili su i Albanci proglašenjem svoje države 12. novembra u Valoni (Vlora). Njeno stvaranje podržale su Njemačka, Austro-Ugarska i Italija u nastojanju da onemoguće širenje ruskog utjecaja na centralni Mediteran. Crnogorci su, s druge strane, nakon šestomjesečne opsade uspjeli osvojiti Skadar. To je bio “mrtav” grad kada su ga zauzeli. Glad je u njemu već dugo “carovala”. Veliki dio grada bio je u ruševinama. To nije spriječilo crnogorske jedinice da krenu u pljačku. Pod pritiskom velikih sila, bile su ipak prinuđene da, uz neke koncesije za svoju državu, napuste Skadar.⁸⁴

Crnogorska vojska je 1912. zauzela beransku, bjelopoljsku, pljevaljsku, rožajsku, plavsko-gusinjsku i đakovačku oblast, Bojansku

⁸¹ Upor. D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd, 1980, 99-101; Đ. Mikić, “Albanci i Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913. godine”, *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd, 1985, 63-64.

⁸² D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd, 1956, 84-85; M. Vojvodić, “Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912–1913”, *Istorijski časopis*, XXXVI, Beograd, 1989, 149-161.

⁸³ Srbija se 1913. nakon stvaranja albanske države diplomatski angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju državu. Nikola Pašić, koji je mislio da će Srbija zadržati sve što je osvojila, lamentirao je kako je njoj stvaranjem Albanije zatvoren jedan od njenih najvažnijih “životnih pravaca razvoja”. Revoltirana srbijanska štampa obilovala je negativnim natpisima o Albancima. Pojavile su se i knjige sa sličnim sadržajem. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile* gdje navodi da je “jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živio po koji repat čovek”, podmećući čitaocima legendu o “repatim ljudima”, koju je u albanskim krajevima sredinom XIX stoljeća navodno zabilježio njemački naučnik J. G. Han; upor. V. Đorđević, *Arnauti i veliki sile*, Beograd, 1913, 100-104; O. Milosavljević, “Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi”, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd, 1999, 20-21.

⁸⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 252.

i Skadarsku krajinu.⁸⁵ U njenim nastupima bilo je svega: pokrštavanja u Plavskom jezeru, silovanja žena i djevojaka, kidanja noseva muškarcima i urezivanja muslimanima krsta na čelu.⁸⁶ Jovan S. Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela, u svojim spisima o zbivanjima iz 1912–1913. prosto piše kao o kosovskoj osveti.⁸⁷ Kada su crnogorske jedinice ušle u Bijelo Polje, ono je bilo skoro prazno. Izbjeglo muslimansko stanovništvo ostavilo je za sobom otvorene kuće “s trpezom na vidljivom mjestu, na kojoj je stajao hljeb sa britvom u njemu i pokraj njega so”, što je tradicionalno u ovim krajevima imalo za cilj da umilostivi vojsku da ne popali kuće. Kuće nisu popaljene ali su opustošene. U pljačkanju su učestvovala i crnogorske žene koje su išle iza vojske. Komandant Istočnog odreda crnogorske vojske general-serdar Janko Vukotić izrazio je zahvalnost svojoj vojsci na ulasku u Bijelo Polje, izuzimajući od toga one vojnike “koji su kroz varoš pljačke i zulume činili”.⁸⁸ Pripadnici crnogorskih dobrovoljačkih jedinica smatrali su da su zauzimanjem sandžačkih krajeva nastupili dani osvete.⁸⁹ Srpski izvori svjedočili su da crnogorska vojska u Sjenici i Pljevljima “nije poštovala život i imanja pokorenih ljudi, a naročito Turaka”.⁹⁰ Gavro Vuković je pisao da Crnogorac nije mogao zamisliti da može biti iskreni prijatelj s “Turčinom”, jer je “neprijateljstvo usađeno u njihove kosti od

⁸⁵ Opšir. S. Bandžović, “Sandžak u balkanskim ratovima (1912.–1913.)”, *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin, 2003, 51-102.

⁸⁶ Upor N. Rakočević, “Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine”, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990, 154-156; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 154-155; N. Adžić, “Međunarodno pravo i konvencije u vrijeme nasilnog pokrštavanja muslimana u plavo-gusinjskoj oblasti 1913. godine”, *Almanah*, br. 55-56, Podgorica, 2013, 291-307.

⁸⁷ S. Burzanović, “Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912–1913. godine”, *Almanah*, br. 25-26, Podgorica, 2004, 288.

⁸⁸ Ž. Šćepanović, “Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti”, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd, 1986, 67-68; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996, 234-235.

⁸⁹ Ž. Šćepanović, “Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka”, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 110.

⁹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, 416.

tolikih vijekova”.⁹¹ Nazivanje svih muslimana “tuncima” nije posljedica neupućenosti, već usađenog predujerenja i konkretnog stava. Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja, teško se mijenja. Manifestira se u postupcima. Srpski izvori ukazivali su da se u vladinim krugovima u Crnoj Gori šapatom govorilo o glasinama i izvještajima o pljačkama koje su vršili Crnogorci u osvojenim krajevima.⁹²

Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta poznatog pod imenom “Istočno pitanje”. Balkanske države nisu imale za cilj samo da Osmansko Carstvo potpuno istisnu s Balkana, već da zajedno s njim nestanu i muslimani kao stran i nepouzdan element.⁹³ U svom grabežu ove države se nisu mnogo obazirale na historijske i demografske činjenice.⁹⁴ Opći glas javnog mnijenja u Evropi bio je da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda. Ugovorom u Londonu 4. maja 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Već na prvoj sjednici Londonske konferencije od 17. decembra 1912. odlučeno je da Albanija postane nezavisna država, mada je skoro polovina Albanaca ostala izvan njenih granica (Srbija, Crna Gora, Grčka).⁹⁵ Početkom januara 1913. nekoliko bivših velikih vezira, osmanskih ambasadora i uglednika Osmanskog Carstva uputilo je velikim silama notu kojom su skretali pažnju na zločine nad muslimanskim stanovništvom. Naveli su da “vojske i bande balkanskih saveznika čine masakre nad muslimanima u Makedoniji i drugim evropskim provincijama i da se ne obaziru na pol i godine žrtava”. Ambasadori na konferenciji u Londonu nisu reagirali, niti su pitanje (ne)poštovanja ratnih normi uvrstili u dnevni red zasjedanja, smatrajući

⁹¹ Prema: B. Vuković, “Etički odnos kralja Nikole prema protivniku”, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, II, Podgorica, 1998, 46.

⁹² AS, MID, PO, 1912, f. XIII, d. 2.

⁹³ Upor. Ž. Rupnik, “Evropa u balkanskom ogledalu”, *Republika*, br. 196, Beograd, 1–15. septembar 1998; H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, knj. I, Mostar, 1913, 187–189.

⁹⁴ *Deoba zauzetih teritorija*, Srpski književni glasnik, knj. XXX, br. 12, Beograd, 16. juni 1913, 950–954; D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd, 1989, 37; M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 255; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd, 2001, 293.

⁹⁵ Upor. V. Ćorović, *Istorija Srba*, III, Beograd, 1989, 200; P. Imami, “Srbi i Albanci kroz vekove”, feljton, *Danas*, Beograd, 8. septembar 1998.

da nisu nadležni da o tome raspravljaju.⁹⁶ Međunarodnom arbitražom pobjednicima su podijeljene teritorije silom oduzete od osmanske države. Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina nisu nametnute. Evropske sile su Srbiji i Crnoj Gori dodijelile teritorije u suprotnosti s voljom njihovog većinskog stanovništva u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Ser Edward Grey, britanski ministar vanjskih poslova, domaćin ove konferencije velesila, tu činjenicu prostodušno je priznao u Donjem domu britanskog parlamenta.⁹⁷ Velike sile slale su predstavke sa zahtjevom osiguranja zaštite katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u “oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji”.⁹⁸ Srbija i Crna Gora su odgovarale da njihovi ustavi pružaju garancije svim pravima manjina.⁹⁹

Osmansko Carstvo je 1912. izgubilo sve posjede u Evropi, osim uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos–Midija. Raspaljeni nacionalizmi, velikoimperijalni snovi, militarizmi opijeni ratnim uspjesima, miješanja sa strane – samo su sipali ulje na vatru na kojoj su brzo sagorijevali ostaci savezništva u Prvom i utjecali na izbijanje Drugog balkanskog rata.¹⁰⁰ Rat koji je izbio između balkanskih saveznika u junu 1913. nije zato nikoga iznenadio. U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih hrišćanskih naroda da su i oni bili zahvaćeni “pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima”.¹⁰¹ Mnogi su poznavaoi prilika na Zapadu vrlo lako, u naletu ushićenja zbog pobjeda saveznika u Prvom balkanskom ratu, zaboravili da su neprijateljstva u tom prvom ratu započele upravo balkanske države, i to kršenjem ne samo

⁹⁶ B. Stojić, “Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022, 12.

⁹⁷ A. Bebler, “Propuštena prilika za istorijski sporazum”, *Helsinška povelja*, br. 119-120, Beograd, 2008, 16.

⁹⁸ Г. Тодоровски, *Документи за просветната политика на српското кралство во Македонија (1912–1915)*, Гласник, бр. 3, Скопје, 1968, 199.

⁹⁹ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 242-243; V. Degan, “Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije”, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1972, 79.

¹⁰⁰ *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, 193.

¹⁰¹ Č. Popov, *Građanska Evropa (1770–1914)*, knj. III, Beograd, 2010, 75.

međunarodnoga prava već i postojećih, važećih sporazuma.¹⁰² Papa je za narode koji su se borili protiv Bugarske u Drugom balkanskom ratu izjavljivao da su “svi od reda bili varvari” dok je sam rat okarakteriziran kao “razbojnički”.¹⁰³ M. Gleni je uočio da je najpoučnija lakoća s kojom su oni koji su vodili ovaj rat manipulirali predstavom o neprijatelju u glavama svojih vojnika: “Manje od mesec dana pre izbijanja ovog rata, Srbi i Grci su se borili na istoj strani sa Bugarima. Sada su Grci i Srbi pozvali lokalne Turke da im se pridruže u zverstvima nad bugarskim seljacima. Grčka i srpska vojska harale su zaleđem Makedonije i Trakije i ubijale bespomoćni živalj.”¹⁰⁴ Drugi Balkanski rat okončan je 10. augusta 1913. potpisivanjem Bukureštanskog ugovora. Osmansko Carstvo, kome je amputirana većina njegovih evropskih teritorija, bilo je najveći gubitnik ratova 1912–1913, ali je ipak uspjelo povratiti Jedrene i istočnu Trakiju. U turskoj literaturi balkanski ratovi percipiraju se kao izraz nemoći osmanske države da zaštitu svoju teritoriju i stanovništvo.¹⁰⁵

Prije tih ratova hrišćanske balkanske države nisu priznavale da postoji brojno stanovništvo koje ne bi prihvatilo njihovu vladavinu na područjima koja su htjele zauzeti.¹⁰⁶ Ako se kultura i geografija ne

¹⁰² Srbija je nakon Prvog balkanskog rata, kršenjem prethodnog dogovora oko zauzimanja određenih teritorija, “zaista prevarila Bugarsku i nikakvo navođenje olakšavajućih objektivnih okolnosti ne može da ublaži tu ocenu”. L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, 94.

¹⁰³ J. Bakić, “Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija”, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd, 1999, 38.

¹⁰⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 255-260.

¹⁰⁵ Srbija se povećala za 82%, a stanovništvo s 2,9 na više od 4,5 miliona. Crna Gora 100%, a stanovništvo s 250.000 na 500.000. Grčka se povećala za 68%, a stanovništvo s 2,6 na 4,3 miliona. Bugarska za 29%, s 4,3 na 4,5 miliona – prema: V. Vurušić, *Ti su ratovi trajno izmijenili i odredili sudbinu Balkana*, <http://www.jutarnji.hr/ti-su-ratovi-trajno-izmijenili-i-odredili-sudbinu-balkana/1132592/>.

¹⁰⁶ J. McCarthy, “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)”, *Glasnik, Rijaset IZ u BiH*, br. 9-10, Sarajevo, 1999, 977-978. Američki historičar Justin McCarthy, autor knjige *Death and Exile: The ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, (New Jersey, 1995) napravio je detaljnu historijsku kartu u kojoj se opisuje udes muslimana za vrijeme balkanskih ratova (1912–1913). McCarthy uz ovu kartu iznosi podatke da je više od 1,5 miliona muslimana s Balkana zbog straha, progona i nasilja moralo napustiti svoje domove te se uputilo u osmanske gradove u Anadoliji. U historijskoj karti izneseni su i statistički podaci o broju muslimana koji su bili direktna žrtva balkanskih ratova. Prije izbijanja

poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹⁰⁷ Takve politike mogu zadobiti i široku kolektivnu podršku.¹⁰⁸ Balkanski pobjednici suočili su se sa zadatkom asimilacije raznorodnog pravoslavnog stanovništva bez jasnije nacionalne svijesti.¹⁰⁹ Stevan Pavlović ustvrđuje da je ponašanje balkanskih saveznika govorilo da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo stjecanje teritorija već i eliminiranje protivničkih zajednica. Predratne procjene da će pravoslavni Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one države koja ih bude prva anektirala bile su reaktuelizirane u akcijama da se stvore “dobri” Grci, Srbi, Bugari.

tih ratova na tom području živjelo je 3.242.000 muslimana, odnosno 51 posto ukupnog broja stanovnika. Balkanski ratovi, kako se navodi, u velikoj su mjeri utjecali i na demografiju regije i značajno izmijenili strukturu stanovništva. Prema historijskoj karti, od 2.315.000 balkanskih muslimana koji su do 1912. i 1913. živjeli u balkanskom dijelu Osmanskog Carstva, njih 632.000 ili 27 posto bili su žrtve balkanskih ratova. Značajan dio populacije umirao je od gladi i raznih bolesti u toku muhadžirskih pokreta. U karti se, također, navode podaci o tome da je u potrazi za spasom oko 813.000 muslimana ili 33 posto uspjelo stići na teritoriju Anadolije, gdje su se naselili, pretežno na područje Trakije i Sredozemlja (nakon balkanskih ratova 414.000 muslimana se, naime, naselilo na teritoriju što je ostala od Osmanskog Carstva; dodatnih 399.000 pristiglo je do 1926. godine). Podaci u ovoj karti, koji opisuju stradanje muslimana, prezentirani su i na osnovu dokumentacije koju su prikupljale britanske diplomate. Ovu je kartu 2012. objavio i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Balkanski ratovi jedna su od najvećih svjetskih tragedija, “jer je tada oko 27 posto balkanskih muslimana stradalo na razne načine, dok je trećina njih našla utočište u Anadoliji”, tvrdi McCarthy u jednom intervjuu. On smatra da su vlasti balkanskih država po svaku cijenu nastojale izmijeniti strukturu stanovništva na osvojenim teritorijama i protjeraju muslimane: “Možete pronaći historijske knjige u kojima se opisuje nasilje kojem su bili izloženi narodi Bugarske i Grčke, ali je teško naći relevantan izvor koji govori i stradanju muslimana na Balkanu. Mislim da je to činjenica zbog predrasuda koje postoje prema muslimanima” - http://minber.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=13953:milion-i-po-muslimana-sa-balkana-protjerano-je-u-anadoliju&catid=56:vijesti&Itemid=80.

¹⁰⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, 1998, 173.

¹⁰⁸ Upor. S. Vrcan, “Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika”, *Helsinkička povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007; F. Artman, “Genocid je zločin sistema, ne pojedinca”, *Helsinkička povelja*, br. 109-110, Beograd, juli-august 2007; M. A. Hoare, “Legalizacija genocida”, *Helsinkička povelja*, br. 105-106, Beograd, mart-april 2007.

¹⁰⁹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

Balkanski ratovi ozvaničili su preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskim ugovorima od 19. septembra 1913. godine. Ove države sporazumjele su se da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodnopravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog Carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske osmanske krajeve otišlo 122.000 muslimana.¹¹⁰ Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi. Psihološke traume ratova bile su dugotrajne. Razmjene stanovništva, također, bez obzira na nade, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Nisu sporne riječi Jean-Paula Sartrea “nema države ni društvenog poretka koji u XX veku nije primjenjivao genocidne radnje”, mada ovu tvrdnju poriču na sve četiri strane svijeta.¹¹¹ Kulture poricanja podstiču kolektivno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje kao nečega što pripada ritmu svakodnevnog života.¹¹² Treba se suočiti i s kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač.

Evropske predratne procjene i statistike o stanovništvu “osmanske Evrope” krajnje su problematične. Osmanlije su bili jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.¹¹³ Problem za balkanske pobjedničke države bio je taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici smatrali su da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje se tražilo i u njihovom masovnom iseljavanju. Muhadžirski

¹¹⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd, 1989, 664.

¹¹¹ S. Kljakić, “Spomenik zločinu”, *Politika*, Beograd, 24. septembar 2010, 17.

¹¹² S. Koen, *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*, Beograd, 2003, 156-159.

¹¹³ J. McCarthy, “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo, 1999, 745.

talasi zaustavljeni su s izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹¹⁴ Kolone muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu krenule su put maloazijskih i drugih krajeva Osmanskog Carstva već krajem 1912. godine. Prema nekim navodima bečke štampe samo do marta 1914. iz oblasti koje su pripale Grčkoj iselilo se 24.296 muslimana, iz oblasti pripojenih Bugarskoj – 45.900 i iz “novooслобоđenih krajeva” Srbije oko 60.000 muslimana.¹¹⁵ Međunarodne anketne komisije nailazile su u solunskom kraju na desetine hiljade očajnih muhadžira po improviziranim logorima. Britanski izvori ukazivali su na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima.¹¹⁶ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta, zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko Carstvo, registrirano je 135.000 lica koji su brodovima upućeni u Anadoliju. Drugi podaci govore da je preko Soluna u osmansku državu od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 lica. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla s roditeljima.¹¹⁷

¹¹⁴ Opšir. S. Bandžović, “Sandžak u balkanskim ratovima (1912.–1913.)”, *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin, 2003, 51-102; Isti, “Uzroci muhadžirskog pokreta iz novopripojenih krajeva Crne Gore (1912–1914)”, *Rožajski zbornik*, br. 12, Rožaje, 2005, 19-57; Isti, *Birinci Balkan Harbi Sonrası Sirbistan Ve Karadağ’a Birakılan Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Türkiye’ye Göçü*, u: *Muhacirlerin İzinde – Boşnaklar’ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Ankara, 2003, 49-71; Isti, “Ratovi i deosmanizacija Balkana (1912.–1913.)”, *Arhivska praksa*, br. 15, Tuzla, 2012, 465-498.

¹¹⁵ V. Jovanović, *Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine – između stihije i državne akcije*, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, 81; opšir. S. Bandžović, “Balkanski ratovi i muhadžirski pokreti (1912–1913)”, *Pregled*, br. 1, Sarajevo, 2012, 31-56.

¹¹⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980, 197.

¹¹⁷ Упор. Г. Тодоровски, *Македонија по распарчувањето 1912/13–1915*, Скопје, 1995, 86. Hakif Bajrami iznosi podatke, pozivajući se na srpske izvore, da je samo preko Soluna u Osmansko Carstvo iseljeno oko 320.000 lica od novembra 1912. do jula 1914. godine i to: u novembru 1912. iseljeno je 8.866 lica; u decembru iste godine 11.493; u januaru 1913. iseljeno je 12.087 lica; u februaru 12.088; martu 7.553; aprilu 6.725; maju 12.813; junu 9.386; julu 21.045; augustu 29.312; septembru 13.380; oktobru 14.764; novembru 17.313; decembru 15.502; u januaru 1914. iseljeno je 10.182 lica; februaru 25.060; martu 12.346; aprilu 6.520, maju 15.414; junu 14.821; u julu 26.237 lica. Vidi: H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 155-156.

Srbija se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877–1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga bio je da na novoosvojene oblasti prenese svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces trebao je biti potpuno isti, kao što su se nakon 1878. “utopili” Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito s Austro-Ugarskom: “Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu.” On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti “rješavanju” pitanja BiH i Vojvodine.¹¹⁸ U “novooslobođenim krajevima”, koji su pripali Srbiji, uvedeni su zakoni kakve “osvajaci propisuju pokorenima i pobeđenima”.¹¹⁹ Srpska vlada nije htjela da važnost Ustava Kraljevine Srbije proširi i na novopripojene oblasti, već je u njima vladala pomoću uredaba. Funkcionirala je vojna uprava s imenovanim sreskim i okružnim načelstvima kao ispostavama građanske vlasti iz Srbije, sa činovnicima i policijskim osobljem, “koji se nije mogao naći gori”.¹²⁰ Srpska vlada u septembru 1913. donijela je *Uredbu o javnoj bezbednosti* u novoosvojenim krajevima po kojoj je bilo predviđeno da svaki državni činovnik i služitelj, kao i svako vojno

¹¹⁸ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958, 451.

¹¹⁹ *Radničke novine*, Beograd, 14. decembar 1912. Vladajući radikali Nikole Pašića smatrali su da u te oblasti treba uvesti zaseban, vojno-policijski režim. U skupštinskoj i javnoj raspravi predstavnici vlasti ukazivali su da stanovnici tih krajeva nisu dovoljno kulturni, niti u dovoljnoj mjeri politički razvijeni, da se ustav Srbije ne može proširiti na te oblasti, pošto njihovi stanovnici navodno ne bi znali da koriste prava koja bi dobili. Zato su u tim krajevima, preko svog ministra unutrašnjih poslova i *Uredbe o novim krajevima* “zaveli režim po svojoj volji”; opšir. D. Stojanović, “Kraj nacionalne arogancije”, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007.

¹²⁰ Radikali su u “Staroj Srbiji i Makedoniji” izveli veliku pljačku, mada “legalnim transakcijama”, najviše i najprije time što su zabranili prenos tapija prodatih muslimanskih imanja, zbog čega su ona pala u bescjenje. Kada su radikalski prvaci, Pašić i ostali, pokupovali čitava sela, zabrana je dignuta. S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804–1941)*, Beograd, 1999, 109-111.

lice, imaju pravo ubiti svakog ko se odmetne od policijskih vlasti, a ne preda se na prvi poziv. Porodice takvih lica je trebalo, ako se procjeni da je to potrebno, raseliti.¹²¹ Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913. djelimično je prošireno važenje srpskog ustava na “prisajedinjene oblasti”, ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bila uskraćena.¹²²

Na Kosovu 1912–1913. nastaju velike etničke promjene. Srpski su radikali za činovnike slali ljude kojima je glavni cilj bio da se brzo obogate pljačkom. Represivna politika dovela je do pobune albanskog stanovništva koju je u krvi ugušilo nekoliko divizija srpske vojske. Dio stanovništva turske nacionalnosti odlazi u Osmansko Carstvo, kao i albansko stanovništvo, koje dijelom odlazi i u Albaniju. B. Bošković je iseljenički pokret “islamiziranog sveta” objašnjavao “čežnjom za svojom verskom maticom”. Iseljavanjem su zahvaćeni i krajevi sjeverno od Prištine, između rijeke Sitnice i Laba. Tu su još 1861. došli Čerkezi s Kavkaza i obrazovali sela Gornju i Donju Aziziju. U pohodu bugarskih jedinica spaljene su i opljačkane gotovo sve kuće u Mazgitu, gdje je živio veliki broj muhadžira porijeklom iz Nikšića.¹²³ Većina naseljenika iz Mazgita prijavila se lokalnim vlastima da dobije pasoš kako bi se iselili. Već 1913. u Malu Aziju sele se brojni Čerkezi, većina crnogorsko-hercegovačkih muhadžira, uz nove, albanske muhadžire.¹²⁴ Taj prostor ostaje skoro bez stanovnika.¹²⁵ Kosovski Albanci odlazeći

¹²¹ V. Kazimirović, *Crna ruka*, 573.

¹²² V. Vučković, “Unutrašnje krize Srbije i Prvi svetski rat”, *Istorijski časopis*, knj. XIV-XV, Beograd, 1965, 182-183; D. Janković-M. Mirković, *Državno-pravna istorija Jugoslavije*, Beograd, 1987, 302.

¹²³ U ovom selu do rata je bilo 130 domova. Već 1913. iselilo se 118 porodica; opšir. R. Škrijelj, “Bošnjački Mazgit – muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu”, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica, 2006, 202.

¹²⁴ Ruska vlada, nakon sukoba na Kosovu u ljeto 1998. godine, donijela je i potom sprovela odluku o preseljavanju dijela preostalih Čerkeza u njihovu historijsku domovinu Adigeriju, na sjeveru Kavkaza. O. Zirojević, “Izbegličke reke teku”, *Republika*, br. 208-209, Beograd, 1-31. mart 1999; M. Nedeljković, *Kosovo i svetski rat*, Beograd, 1999, 230.

¹²⁵ Tu je 1918–1941. nastalo devet naseljeničkih kolonija: Kosovo Polje, Obilić, Mileševo, Lazarevo, Devet Jugovića, Orlović i naseobine u Kruševcu i Donjem Mazgitu. Vidi: B. Bošković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 416.

put Osmanskog Carstva stizali su i na Bliski istok. U Siriji, u Alepu se naseljava 150 porodica iz Peći i Vučitrna, a u Damasku se formira najveća albanska kolonija na Levantu od 5.000 lica. U Bejrut se doselilo nekoliko porodica iz Preševa.¹²⁶ Iz Rastelice, najvećeg sela u Gori, u blizini Prizrena, gdje je do 1912. bilo 500 kuća, iselilo se preko 450 domaćinstava. Naselili su se u Eskišeheru i Pazardžiku, odakle su se potom naseljavali po drugim osmanskim krajevima.¹²⁷ Sličnu sudbinu doživjelo je i selo Kruševo, blizu Dragaša, odakle se 1912–1918. od 110 iselilo 102 domaćinstva. Većina muhadžira iz Kruševa naseljena je na obali Crnog mora, u selu Podima, kasnije nazvanom Jalikej.¹²⁸

Iseljenički pokret zahvata i Makedoniju. Ona je dva milenija predstavljala “odlagalište” raznih naroda koji su tu napravili pravi “etnografski muzej”. Za promatrače sa Zapada bila je to prava “terra incognita”.¹²⁹ Iz Makedonije su ka Osmanskom Carstvu također krenule brojne porodice. To se osjetilo i u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela “Turaka” bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. s vojskom se povuklo i muslimansko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je imalo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo.¹³⁰ Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju njihovih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš, u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Slična sudbina zadesila je i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća s 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata

¹²⁶ N. Seferović, “Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini”, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd, 1981, 52.

¹²⁷ *Selam*, br. 5, Prizren, juli-august 1996.

¹²⁸ *Selam*, br. 3, Prizren, mart-april 1996.

¹²⁹ Makedonija u svojim prirodnim granicama ima površinu od 66.725 kvadratnih kilometara. Nakon balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata ona je podijeljena. Grčkoj je pripala tzv. *Egejska Makedonija* (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. *Vardarska Makedonija* (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. *Pirinska Makedonija* (6.798 kvadratnih kilometara). D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950, 2.

¹³⁰ J. Trifunski, “Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima”, *Novopazarski zbornik*, br. 18, Novi Pazar, 1994, 128-129.

više nije bilo nijedne kuće. Sva ta sela nastradala su još u oktobru 1912. kada je u taj kraj pristigla bugarska vojska. Ka anadolskim krajevima osmanske države krenule su i brojne muhadžirske porodice iz BiH koje su tu došle nakon 1878. godine.¹³¹ U Skopskoj kotlini muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak bio je iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene s hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bošnjačkih muhadžira i oko 50 albanskih kuća – muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica, doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su “bošnjački grobovi”.¹³² Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka ostavila je “дете во лупка” (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol bilo je pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, BiH i Crne Gore.¹³³ Bošnjaci iz Kadinog Sela 1912. razbježali su se u različitim smjerovima: ka Skoplju, BiH i Anadoliji. Oni Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova ubrzo su nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u akcijama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹³⁴ Muhadžirske porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, prema austrougarskim izvještajima, lišene “usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama”. Dio muhadžira vratio se u BiH odakle je bio otišao nakon 1878. godine.¹³⁵ Ishod rata izazvao je različite reakcije i podjele među narodima i strankama u Bosni Hercegovini.¹³⁶ Dok su

¹³¹ М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876–1881*, Скопје, 1993, 143.

¹³² J. Trifunoski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo, 1963, 148.

¹³³ J. Trifunovski, “Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji”, *Geografski pregled*, XI-XII, Sarajevo, 1967–1968, 168.

¹³⁴ M. Filipović, ““Bošnjaci” u okolini Skoplja”, *Pregled*, sv. 94-95, knj. VII, Sarajevo, 1931, 263.

¹³⁵ T. Kraljačić, “Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 153.

¹³⁶ Nakon ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u osmansku vojsku oktobra 1912, javno odlaženje u dobrovoljce u Bosni i Hercegovini postalo je protivzakonito. Tom

predstavnicima srpskih stranaka slali pozdravne telegrame u Beograd povodom izbijanja srpske vojske na Jadran, dotle su u muslimanskom javnom mnijenju naglašeno preovladavali izrazi solidarnosti s Portom koji su praćeni i javnim manifestacijama.¹³⁷ Bošnjaci u BiH su, napisao je Austrijanac Franz Weinwur, vidjeći masovno stradanje muslimana na Balkanu 1912–1913. počeli strahovati za svoju propast u “srpskome moru i možda po prvi put okrenuli svoje simpatije Monarhiji, od koje su očekivali zaštitu za sebe i revanš protiv balkanskih zemalja. Sada je postalo posve jasno da njihovoj religiji i individualitetu ne prijeti stvarna opasnost od strane Austro-Ugarske, nego od strane Srbije i njenih saveznika.”¹³⁸

prilikom, zajedno s dobrovoljcima, grupa od hiljadu muslimanskih demonstranata marširala je pod zelenim zastavama sve do željezničke stanice. Zajedničko ministarstvo je protestiralo protiv takvog vida javne podrške jednoj od strana u ratu. Regionalnim institucijama odmah je poslato naređenje pa je već 14. oktobra zabranjeno svako okupljanje dobrovoljaca. Od tog vremena dobrovoljci su prelazili granicu samo ilegalno. Srpski dobrovoljci iz BiH su, pak, tražili da budu primljeni u jedinice koje su vodili vojvode Vojislav Tankosić i Vuk Popović. Vidi: *Balkanski ratovi*, urednici: V. Kolev-Ch. Koulouri, Zagreb, 2007, 107.

¹³⁷ Čak ni “privrženi Srbi-Muslimani, odani stvari balkanskog saveza, nisu mogli zadržati svoje suze kada su Bugari u užujku 1913. od Turaka preoteli Drinopolje (Edirne) prvu tursku prijestolnicu u Evropi”. I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, 301. Muslimani u BiH, zbog osmanskih poraza, bili su deprimirani i zbunjeni. U nekim izvještajima upoređivan je položaj u kome su se oni našli s “ovcima koje je vuk natjerao u tor Monarhije”. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002, 460–462.

¹³⁸ Cit. prema: H. Kamberović, “Sjaj i bijeda bosanskih begova”, *Strogo pov.*, br. 10, Sarajevo, februar 2005, 47. Sakib Korkut je 1913, reagirajući na rezolucije akademičara (studenata Bošnjaka na Zapadu), na njihov stav “da sa neuspjehom Turske carevine u Balkanskom ratu, nije spojen neuspjeh islama, a pogotovo ne bosansko-hercegovačkih muslimana”, kao i da “muslimanska akademska omladina drži da nade i ideali bosansko-hercegovačkih muslimana ne smiju biti izvan granica njihova naroda”, odgovarao: “Gornji citati ne znače ni više ni manje, nego li ‘mudru’ pouku da naš milet treba da napusti vezu sa hilafet islamijom, i poprimivši ideal nacionalizma svrati pogled samo na se i svoje saplemenike. Poraz, pa i (me’azellah) nosilce hilafeta, istrebljenje muslimana sa Balkanskog poluostrva, klanje islamske nejačadi, žena i staraca, pljačkanje njihova imetka i rušenje džamija, nasilno prekrštavanje i ostali belaji naše braće u Rumeliji – sve se to nas ne treba ticati, sve to treba da za nas budu trice i kućine – i tako rezonuju naši omladinci, naša samozvana ‘uzdanica’ – dovoljno je i potrebno da pobjeđuju ‘junački’ balkanski

Nakon balkanskih ratova i brojne muhadžirske porodice, porijeklom iz BiH, napustile su i Sandžak i uputile se, s kolonama novih, sandžačkih muhadžira prema Anadoliji. U literaturi se mogu naći, kao i o onima iz ranijih perioda, različita obrazlaganja odlaska muslimana. Petar Ž. Petrović je tako tumačio da se muslimansko stanovništvo u Sandžaku nije moglo lako privići na drugačije državno uređenje i društvene prilike, “upravo na jednaka građanska prava, dužnosti i obaveze”, da su zato imali samo dva izlaza: “da se pokore i prilagode novoj društvenoj sredini ili da tu sredinu napuste.”¹³⁹ Iseljenički povodi bili su znatno složeniji. Iz Sandžaka, Kosovske Mitrovice, Skoplja i drugih mjesta 500 porodica bosanskih muhadžira, naseljenih prije i poslije 1908, dobilo je početkom 1914. pasoše za iseljenje, a prevoženi su prugom Užice – Niš – Sofija.¹⁴⁰ Iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka odvijalo se “по копнен и морски пат. Од Санџак преку Бар и Македонија, а понатаму како и Бошњаците и другите муслимани од Македонија најчесто преку пристаништето во Солун.”¹⁴¹ Još pred ulazak srpske vojske u Novi Pazar u oktobru 1912, dio bošnjačkog stanovništva povukao se u pravcu Kosova.¹⁴² Iz ovog grada 1913. iselilo se 100 porodica, ne računajući iseljene osmanske činovnike. Neke su age i begovi uzaludno, nakon uspostave srpske vlasti, izlazili iz kahvečajnica i prislanjali se na zemlju ne bi li čuli željenu grmljavinu osmanskih topova i buku konja.¹⁴³ Nakon 1912.

‘Slaveni’, sa krstom u jednoj, a glavnjom u drugoj ruci... Držim da nam ni grčki patrijarh ne bi preporučio drukčijih osjećaja.” A. Hasanović, “Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arabicom”, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo, 2012, 223.

¹³⁹ P. Petrović, *Raška: Antropogeografska proučavanja*, Beograd, 1984, 219.

¹⁴⁰ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, 80.

¹⁴¹ З. Рамчиловиќ, “Балканските војни 1912–1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњаците во Македонија”, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1-2, Скопје, 2015, 143.

¹⁴² E. Mušović iznosi da se iz grada selio dio Bošnjaka: “jedan deo, onaj koji je bio najviše fanatizovan, koji i pored svega nije mogao da shvati dolazak srpske vojske drugačije nego kao okupaciju; koji nije mogao da se pomiri sa nastalim promenama.” Prema: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd, 1979, 106.

¹⁴³ Istorijski arhiv Ras u Novom Pazaru, Rukopisna zaostavština Omera Konačanina; M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara 1912. godine*, 32.

Srbi iz priplaninskih sela silaze u župske krajeve Novopazarske kotline gdje veoma jeftino kupuju zemlju od iseljenika.¹⁴⁴ Seobe Bošnjaka nisu mimoišle ni sjenički kraj.¹⁴⁵ Iseljavanje je zahvatilo i Priboj.¹⁴⁶

Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana, “što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun”, dok se prema osmanskim izvorima iz njihovih nekadašnjih provincija u Osmansko Carstvo nakon balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.¹⁴⁷ Dimitrije Bogdanović zaključuje, nastojeći da objasni masovno iseljavanje muslimana, analogno onom u ranijim periodima, da je Porta na određen način pothranjivala ovaj migracioni impuls, smatrajući ga sastavnim i prirodnim momentom napuštanja teritorija, odnosno gubljenja osmanskog suvereniteta nad određenom teritorijom. D. Bogdanović se u obrazloženju ovakve teze poziva na izvještaj Čolaka Antića, srpskog poslanika u Bugarskoj, koji je iz Sofije 30. maja/12. juna 1914. informirao Ministarstvo inostranih dela u Beogradu da je Džemil-bej, član osmanskog revolucionarnog komiteta, donio iz Istanbula jedan specijalni regleman za emigraciju muslimana iz osmanskih izgubljenih oblasti. Za naseljavanje muslimana iz balkanskih država određena je obala Anadolije, a za Albance vilajeti Halep i Bagdad, u Siriji i Iraku.¹⁴⁸

U novoosvojenim krajevima Crna Gora je uvela okupacioni sistem, a u njenim službenim dokumentima nije se spominjalo “oslobađanje novih teritorija”, već “osvajanje” ili “pripajanje”, što je najvjerovatnije bilo posljedica etničke strukture osvojenih krajeva, gdje većinsko, nepravoslavno stanovništvo to svakako nije doživljavalo kao

¹⁴⁴ M. Lutovac, *Etničke promene u oblastima stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Odeljenje društvenih nauka, 20, Beograd, 1978, 214.

¹⁴⁵ S. Čekanović, “Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja nakon 1912. godine”, *Zbornik Sjenice*, br. 2, Sjenica, 1986, 40.

¹⁴⁶ A. Bejtović, *Priboj na Limu*, Sarajevo, 1945, 29; D. Pejatović, *Vatre iz doline*, Prijepolje, 1983, 36.

¹⁴⁷ B. Babić, “Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1978, 314; A. Avdić, “Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)”, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985, 155.

¹⁴⁸ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 237-238.

oslobođenje. Tek se docnije usvaja termin “novopripojeni krajevi”. Stanje okupacije i vojnih uprava trajalo je sve do novembra 1913. kada su i ti krajevi konačno proglašeni sastavnim dijelom Crne Gore, a svi stanovnici postali njeni državljani.¹⁴⁹ Uspostavljena crnogorska upravno-policijska i sudska vlast u pripojenim krajevima imala je prvobitno izrazito vojni karakter, posebno u krajevima gdje je većinu činilo muslimansko stanovništvo.¹⁵⁰ Odnos mjesnih vlasti prema ovom stanovništvu usmjerio je djelimice i raspis ministra unutrašnjih djela izdat krajem 1912. po kojem se svim upravnim vlastima na osvojenim teritorijama daju upute za suzbijanje odmetništva. Po tom uputstvu preporučivano je spaljivanje odmetničkih kuća, oduzimanje imovine za državu, predavanje sudu punoljetnih muških članova iz porodičnih zadruga odmetnutih lica, koji su se tretirali kao jataci. Radikalne mjere koje je preporučio ministar unutrašnjih djela u tumačenju i primjeni na terenu poprimili su drastične oblike.¹⁵¹ U novopripojenim krajevima za činovnike su imenovana mahom nestručna lica, među kojima je bilo i nepismenih seljaka. Činovništvo je pretežno postavljano od mještana ili graničara, odnosno iz pograničnih oblasti, naročito Vasojevića. Ovakvim predstavnicima crnogorske vlasti pogodovali su uslovi za samovolju, revanšizam i zloupotrebe.¹⁵² U izvještaju Milorada Jovanovića, načelnika Okruga prijepoljskog, upućenom 1912. u Beograd uočavano je da se iz držanja crnogorskih vlasti ne može saznati kakve se politike zapravo drži Crna Gora prema muslimanima: “Ima mnogo nedoslednosti u držanju prema njima. U ponečemu ih vređaju bez razloga i potrebe; zabranjeni su na primer svi radovi čak i poljski, nedeljom i praznikom, a kada su se na to i na još neke postupke žalili, sam je Kralj rekao njihovim prvacima ‘u mene je tako a kome se ne dopada neka preturi ponjavu preko ramena, pa neka ide kud zna’”, ukazujući da se istodobno muslimanski glavari postavljaju za komandire, a “notorne kolašinske hajduke za perjanike”

¹⁴⁹ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 235.

¹⁵⁰ M. Dašić, “Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države”, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1987, 130-131.

¹⁵¹ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 90.

¹⁵² B. Babić, “Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog do Prvog svetskog rata”, *Rožajski zbornik*, br. 5, Rožaje, 1986, 14.

zaključujući dalje “okolnost, što je država slaba što se mnogo ne oseća u novim granicama C. Gore, čini da utoliko slobodnije dela životna sila samog naroda. Izražaji te sile nisu istina ni malo kulturni, ali ni u jednoj državi, gde je malo čega kulturnog, izgledale bi kulturne metode u borbi protiv nacionalnih i državnih protivnika kao preuranjene”.¹⁵³

Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju.¹⁵⁴ Iseljenički pravci ka osmanskoj državi išli su preko Podgorice i Bara, kao i preko Skoplja. Muslimani su u novopripojenim krajevima Crne Gore od većinskog brzo postajali manjinsko stanovništvo. Prema izvještaju austrougarskog vojnog atašea na Cetinju, napravljenom nakon njegovog obilaska Plava, Rugove, Peći, Đakovice, Rožaja, Berana, Bijelog Polja i Pljevalja – krajeva koje je osvojila Crna Gora, u njima nisu primjenjivani opći građanski zakoni, te da su “provizorna običajna prava i propisi bivše turske uprave većem dijelu stanovništva miliji od iznenadnog (naglog) novog poretka”. On je izvještavao o “masovnom iseljavanju muslimanskih porodica iz Nove Crne Gore” u Malu Aziju i Siriju: “Broj ovih emigranata nezvanično je trenutno oko 20.000 i još se povećava: jednog jedinog dana sreo sam otpr. 20 karavana sa ukupno 200 osoba svih starosnih dobi. Najjače iseljavanje je iz okruga Plava, Gusinja, zatim sa područja Kolašina (između Pljevalja i Bijelog Polja), kao i samih Pljevalja”.¹⁵⁵ Glavni uzrok migracionog pokreta bila su nastojanja

¹⁵³ On iznosi da se Crna Gora “nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim. U crnogorskom delu Sandžaka je relativno više muslimana nego u našem. Rožajski kraj, Bihor, jedan pojas duž hercegovačke granice – to su skoro čisti muslimanski krajevi. Svi su ti krajevi – osobito Kolašin – nastanjeni najboljim muslimanskim življem, kome po svežini i otpornosti nema ravna nigde u oslobođenim oblastima ni našim ni crnogorskim.” M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, 245-246.

¹⁵⁴ Opšir. S. Bandžović, “Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore u Tursku nakon Prvog balkanskog rata”, *Almanah*, br. 11-12, Podgorica, 2000, 87-117.

¹⁵⁵ Š. Rastoder, “Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokršćavanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914”, *Almanah*, br. 41-42, Podgorica, 2008, 280, 283-285, 289-290.

crnogorske države da se “udržave” i “smire” novozaузete krajeve. Imanja odbjeglih konfiscirana su i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.¹⁵⁶ Prosta logika pojedinca išla je dotle da su smatrali kako predašnji vlasnik zemlje treba postati napoličar, a napoličar vlasnik posjeda. U protivnom, težilo se iseljavanju, što su priželjkivala i pogranična crnogorska plemena, decenijama u sukobu s muslimanskim stanovništvom iz kolašinskog i bjelopoljskog kraja.¹⁵⁷ Dosta muslimana iz novoosvojenih krajeva, naročito iz pljevaljskog, htjelo se iseliti u Bosnu, ali im to nije dozvoljeno. Vjerovatno je jedan od razloga bio i taj što crnogorske vlasti nisu željele, shodno prethodnim iskustvima, da oni budu blizu Crne Gore odakle bi mogli potraživati svoja prava. Mala Azija u tom pogledu bila im je sigurnija i mnogo dalja.¹⁵⁸

Politika potvrđuje da su “moć, sukob i borba” njeni osnovni pojmovi. “Političari od zanata”, navodi Milorad Ekmečić, u svojoj javnoj djelatnosti rukovode se interesima svoje zemlje, “a ne po ustanovljenim normama moralnosti”.¹⁵⁹ Vlade balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je sužavalo prostor za postojanje etničkih, jezičkih

¹⁵⁶ Upor. B. Babić, “Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912–1915”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd, 1973, 165; 255-256; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 153-156.

¹⁵⁷ Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd, 1979, 255-256.

¹⁵⁸ Milorad Jovanović, načelnik Prijepoljskog okruga, pisao je srpskom ministru unutrašnjih djela: “Crna Gora se nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim... Uticaj bosanskih muslimana, osvestio ih je, dao im izvesnog političkog smisla, ali ni malo nije ublažio njihovu mržnju prema nama. Nesumnjivo je da se radom njihovim uprava iz Sarajeva, najverovatnije posredno, preko onih musul. prvaka koji su paktirali sa bos. vladom... Njihovo modernije shvatanje pol. borbe ogleda se i u njihovoj živoj akciji protiv iseljavanja muslimana... I naši i crnogorski muslimani u Sandžaku gravitiraju prema Bosni, zbog toga, što ovaj kraj i jeste deo Bosne a i zbog toga što se naši muslimani osećaju osamljeni, jer ne mogu da stupe u kontakt sa staro-srbijanskim musul. stanovništvom s kojim nisu isto ni po duhu ni po jeziku. Zbog toga i gravitiraju prema većim muslimanskim celinama u Bosni. Političkim i nacionalnim držanjem bosanskih muslimana u mnogome se određuje držanje i naših muslimana u Sandžaku.” M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, 244-245.

¹⁵⁹ M. Ekmečić, “Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli”, *Filozofija i društvo*, III, Beograd, 1990, 170.

i vjerskih manjina.¹⁶⁰ Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Balkanski ratovi okončali su proces započet 1877–1878, eliminirajući osmansku upravu i transformirajući muslimane od većinske zajednice u manjine kojima će vladati hrišćanski vladari.¹⁶¹ Njihova su prava zanemarivana. “Svoje” muslimanske manjine stekla je, nevoljno, svaka balkanska država.¹⁶²

Na Balkanu je 1912–1913. do punog izražaja došla doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji su je pratili.¹⁶³ Objavljujući vlastite izvještaje o zločinima tokom ratova, balkanske države, minimizirajući svoju odgovornost za njih, trudile su se da svojim nalazima umanje značaj očekivanog izvještaja Karnegijeve komisije.¹⁶⁴ Balkan je definitivno poprimio negativne karakteristike, nastao je termin “balkanizacija”. Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina i međusobno konfrontirane oblasti, povratak primitivizmu, zaostalosti.¹⁶⁵ U nacionalnoj logici “idealno stanje države” bilo je, konstatira Thomas Schad, percipirano putem “identiteta” teritorije, suvereniteta nad njom, kao i preko uniformnog nacionalnog sastava

¹⁶⁰ Упор. В. Ортаковски, *Малцинства на Балканот*, Скопје, 1998, 203; С. Киселиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје, 2004, 67; K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001, 117; Ž. Obradović, *Balkanski etnički mozaik: Manjinsko pitanje na Balkanu*, Beograd, 2014, 161-171.

¹⁶¹ B. Prpa, “Slom istorije i kraj dvadesetog veka”, *Danas*, Beograd, 7-8. august 1999; K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, 99; С. Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000, 30-31.

¹⁶² K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: Prošlost i perspektive*, *Almanah*, br. 15-16, Podgorica, 2001, 82. Srbija je u mirovnom (“Carigradskom”) ugovoru s Portom u martu 1914. priznala određena prava muslimanskom stanovništvu. Ona je ovaj ugovor ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je izbio Prvi svjetski rat, Srbija je objavila da taj ugovor prestaje važiti. V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, 80.

¹⁶³ R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd, 1996, 11.

¹⁶⁴ B. Stojić, *Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija*, 24.

¹⁶⁵ “Balkanizam” je postao “sinonim za nered, nasilje i nesreću”, a “balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva”. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 207.

stanovništva koje na njoj živi. Ovisno o situaciji i o hegemonij grupi, u nacionalnoj logici mahom nije bilo mjesta za “druge”.¹⁶⁶

Historija je višeznačan proces. Svi narodi imaju zasebne priče i različite datume u svojoj memoriji. Promišljanje sastavnica prošlosti treba se oslanjati i na Wilkinsonov moralni imperativ “povijesti svih skupina koje su u prošlosti bile oštećene ili ušutkane”. Stalna je potreba za kritički kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koje vode računa i o iskustvima onih koji su “demonizirani ili ignorirani” kroz “mega priče”. Oduvijek je problematično interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih rezultata i tumačenja. Zadatak nauke ostaje otkrivanje zaboravljenih ili nepoznatih segmenata prošlosti, preispitivanje ranijih znanja, uz izbjegavanje zamki redukcionizma, normiranosti i jednostranosti.¹⁶⁷ Temeljnije analize mogu otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja, pri čemu se ne radi toliko o novim saznanjima, nego više o pomjeranjima akcenta, neideologiziranim i drugačijim uglovima promatranja.

Izvori i literatura

Arhivska grada

- Arhiv Srbije, Fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije

Objavljeni izvori

- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I, Beograd, 1998.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980.

¹⁶⁶ Razgovor o iseljavanju muslimanskog stanovništva u Tursku na portalu Algoritam, <https://thomasschad.wordpress.com/2019/07/22/interview-razgovor-algoritam/>

¹⁶⁷ D. Stojanović, “Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac”, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd, 1981.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1986.
- Георгиев, В.- Трифонов, С., *Покръстването на българите мохамедани 1912–1913: Документи*, София, 1995.
- *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979.

Knjige

- Andrijašević, Ž. - Stanojević, Z., *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003.
- Avdić, H., *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm, 1997.
- Bandžović, S., *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: Ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*, Sarajevo, 2013.
- Despot, I., *Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.
- Đorđević, V., *Arnauti i veliki sile*, Beograd, 1913.
- Đurić, S., *Dnevnik pobeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1988.
- Gleni, M., *Balkan 1804–1999*, I-II, Beograd, 2001.
- Елдѣров, С., *Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877-1945.*, София, 2004.
- Imami, P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000.
- Jezernik, B., *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo, 2000.
- Kazimirović, V., *Crna ruka*, Kragujevac, 1997.
- Киселиновски, С., *Етничките промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000.

- Klark, K., *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo, 2014.
- Кочан, И., *Битка за Македонија: турската историографија за Балканските војни 1912–1913, со посебан осврт за Македонија*, Скопје, 2010.
- McCarthy, J., *Death and Exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821–1922*, Princeton, 1996.
- *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001.
- Pavlović, S., *Istorija Balkana*, Beograd, 2001.
- Stojanović, D., *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.
- Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.
- Тодоровски, Г., *Македонија по распарчувањето 1912/13–1915*, Скопје, 1995.
- Тодоровски, Г., *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија: Со посебен осврт врз исламизираниите Македонци*, Скопје, 2001.
- Троцкий, Л., *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, Санкт-Петербург, 2011.
- Tucović, D., *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980.
- Zundhausen, H., *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008.

Članci

- Avdić, A., “Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)”, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985.
- Babić, B., “Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1978.

- Bajrami, H., “Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova”, u: B. Cana-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd, 1996.
- Bandžović, S., “Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.–1941.)”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003.
- Bandžović, S., “Balkanski ratovi i muhadžirski pokreti (1912–1913)”, *Pregled*, br. 1, Sarajevo, 2012.
- Благоева, Е., “За имената и преименуванията на българите мюсюлмани (1912–2000)”, u: “*Възродителният процес*” *памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Берлин, 2019.
- Burzanović, S., “Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912–1913. godine”, *Almanah*, br. 25-26, Podgorica, 2004.
- Degan, V., “Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije”, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1972.
- Dimon, P.- Žoržon, F., “Umiranje jednog carstva (1908–1923)”, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002.
- Гришина, Р. П., “Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз”, u: *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.*, Санкт-Петербург, 2011.
- Гришина, Р. П., “Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.”, u: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва, 2014.
- Гюдуров, Д., “Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)”, *Годишник на департамент “История” НБУ*, т. II, София, 2007.

- Hasanović, A., “Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arebicom”, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo, 2012.
- Jovanović, V., “‘Rekonkvista Stare Srbije’: O kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu”, u: *Figura neprijatelja: Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015.
- McCarthy, J., “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo, 1999.
- Мехмед, Х., “Помаците в периода 1912–1923”, u: *“Възродителният процес” памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“, Берлин, 2019.
- Petrović, M., “Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka”, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje, 1996.
- Рамчиловиќ, З., “Балканските војни 1912–1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњациите во Македонија”, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1-2, Скопје, 2015.
- “Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912–1913”, *Znakovi vremena*, br. 11, Sarajevo, 2001.
- Simić, P., “Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije”, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš, 2014.
- Stojić, B., “Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022.
- Стоянова, П., “Покръстването на българските мюсюлмани”, *Анамнеза*, кн. 3, София, 2006.
- Svirčević, M., “Propaganda protiv Srbije za vreme balkanskih ratova i posle njih 1912–1914. godine”, *Letopis Matice srpske*, sv. 3, Novi Sad, 2013.

- Тимофеев, А. Ю. - Живанович, М., “Можно ли рассматривать доклад Комиссии Карнеги о причинах и ведении Балканских войн 1912–1913 гг. как исторический источник”, *Славянский альманах*, вып. 1–2, Москва, 2017.
- Томов, С., “Покръстването на българите мохамедани през 1912-1913 г. Историографски проблеми”, *Годишник на Асоциация “Онгъл”*, т. 19, София, 2021.
- Trocki, L., “Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat”, *Ljetopis*, Zagreb, 2022.
- Vileže, A., “Pjer Loti i balkanska Evropa”, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica, 1995.
- Zirojević, O., “Kosovo u kolektivnom pamćenju”, u: *Srpska strana rata*, Beograd, 1996.
- Zečević, N., “Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913”, *Glasnik Odjeljenja humanističkih nauka CANU*, br. 3, Podgorica, 2016.
- Зографски, Д., “Големите сили на Балканот во почеткот на XX век (1900–1914)”, *Гласник*, бр. 2-3, Скопје, 1970.

Prof. dr. Enis Omerović

Univerzitet u Zenici

Pravni fakultet

enis.omerovic@unze.ba

UDK 323.14:341.645(497.1)"1992/1995"

Izvorni naučni rad

“ETNIČKO ČIŠĆENJE” – NAJAVA GENOCIDA, NJEGOVO SREDSTVO I CILJ?

Sažetak: Cilj rada je analizirati pravnu prirodu i konceptualne granice termina “etničko čišćenje” u međunarodnom pravu, posebno kroz njegovu primjenu u dokumentima Ujedinjenih nacija tokom oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini. Rad nastoji utvrditi da li “etničko čišćenje” predstavlja samostalan međunarodni zločin, formu genocida, eufemizam za genocid, ili oblik progona kao zločina protiv čovječnosti. Istraživanje se zasniva na analizi primarnih međunarodnopravnih izvora, rezolucija Vijeća sigurnosti i Generalne skupštine UN, izvještaja Komisije eksperata UN, Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, te presuda i nalaza Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i Međunarodnog suda u Hagu (ICJ). Metodološki okvir uključuje normativnu analizu, komparativnu analizu sudske prakse i kritičku interpretaciju pojmova *actus reus* i *mens rea* relevantnih međunarodnih zločina. Analiza pokazuje da je termin “etničko čišćenje” historijski korišten kao politički i deskriptivni izraz, naročito u prvim reakcijama UN na teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava u Bosni i Hercegovini. Komisija eksperata UN i ICTY prepoznala je da prakse koje se označavaju kao “etničko čišćenje” obuhvataju širok spektar djela: ubistva, mučenja, seksualno nasilje, prisilna premještanja i deportacije, što korespondira sa zločinima protiv čovječnosti, a u određenim okolnostima može doseći nivo genocida. Međunarodni sud u Hagu utvrdio je da izraz nema zasebno i samostalno pravno značenje u okviru Konvencije o genocidu, te da kvalifikacija “etničkog čišćenja” kao genocida ovisi o postojanju posebne namjere uništenja grupe kao takve. Praksa Tribunala, posebno u predmetima *Nikolić*, *Mladić*, *Karadžić* i *Krstić*, pokazuje da “etničko čišćenje” može biti dokaz genocidne namjere, ali i da u brojnim slučajevima predstavlja progon kao zločin protiv čovječnosti, a ne genocid. “Etničko čišćenje” ne

predstavlja samostalan međunarodni zločin prema važećem međunarodnom pravu. Njegova kvalifikacija isključivo zavisi od sadržaja konkretnih radnji i posebne namjere počinitelja. U nekim slučajevima ono može biti oblik ili dokaz genocida, dok u drugima predstavlja progon ili druge zločine protiv čovječnosti. Odnosni izraz ostaje “pokretan” i konceptualno nestabilan, što stvara izazove za jasno pravno razgraničenje i buduće normativno uobličavanje.

Ključne riječi: etničko čišćenje, genocid, zločini protiv čovječnosti, Međunarodni sud u Hagu (ICJ), Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY).

“ETHNIC CLEANSING” – A PRELUDE TO GENOCIDE, ITS INSTRUMENT AND ITS AIM?

Abstract: The aim of this paper is to analyse the legal nature and conceptual boundaries of the term “ethnic cleansing” in international law, with particular attention to its application in the United Nations documents during the armed conflict in Bosnia and Herzegovina. The paper seeks to determine whether “ethnic cleansing” constitutes an autonomous international crime, a form of genocide, an euphemism for genocide, or a form of persecution as a crime against humanity. The research is based on an analysis of primary international legal sources, including the UN Security Council and the General Assembly resolutions, reports of the UN Commission of Experts, the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, and the judgments and findings of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Court of Justice (ICJ). The methodological framework includes normative analysis, comparative analysis of judicial practice, and critical interpretation of the concepts of *actus reus* and *mens rea* of the relevant international crimes. The analysis demonstrates that the term “ethnic cleansing” has historically been used as a political and descriptive expression, particularly in the initial UN responses to gross violations of international humanitarian law in Bosnia and Herzegovina. The UN Commission of Experts and the ICTY recognised that practices labelled as “ethnic cleansing” encompassed a broad range of acts—killings, torture, sexual violence, forced displacement and deportation—which correspond to crimes against humanity and, in certain circumstances, may reach the threshold of genocide. The International Court of Justice determined that the term has no independent legal meaning

within the framework of the Genocide Convention and that the qualification of “ethnic cleansing” as genocide depends on the existence of a specific intent to destroy a protected group as such. The Tribunal’s jurisprudence, particularly in the cases of *Nikolić*, *Mladić*, *Karadžić*, and *Krstić*, illustrates that “ethnic cleansing” may serve as evidence of genocidal intent, but also that in numerous cases it constitutes persecution as a crime against humanity rather than genocide. “Ethnic cleansing” does not constitute an autonomous international crime under contemporary international law. Its legal qualification depends entirely on the nature of the acts carried out and the specific intent of the perpetrators. In some instances, it may amount to a form or evidentiary indicator of genocide, whereas in others it constitutes persecution or other crimes against humanity. The term remains fluid and conceptually unstable, creating significant challenges for precise legal categorisation and future normative development.

Keywords: ethnic cleansing, genocide, crimes against humanity, International Court of Justice (ICJ), International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

Uvod

Izraz “etničko čišćenje” zauzima jedinstveno i ambivalentno mjesto u savremenom međunarodnom pravu. Iako se danas široko koristi u političkom, publicističkom i deskriptivnom diskursu, njegovo precizno pravno značenje ostaje nejasno, nedovoljno razgraničeno i konceptualno nestabilno. Prvi put ušao je u širu međunarodnu upotrebu početkom devedesetih godina XX stoljeća kada su organi Ujedinjenih nacija pokušali opisati rasprostranjena i sistematska kršenja međunarodnoga humanitarnog prava na prostoru bivše Jugoslavije, naročito u Bosni i Hercegovini. Umjesto direktnog pozivanja na obaveze država prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Vijeće sigurnosti i Generalna skupština Ujedinjenih nacija – unatoč postojanju obilja dokaza o genocidnim radnjama – opredijelili su se za korištenje izrazito nepreciznog i normativno neodređenog pojma “etničko čišćenje”.

Upravo ta terminološka nejasnoća otvorila je širok prostor za različita pravna i teorijska tumačenja. U međunarodnopravnoj doktrini “etničko čišćenje” se promatra kao mogući eufemizam za genocid, kao specifična forma progona, kao *modus operandi* genocida, kao indikator postojanja genocidne namjere, pa sve do ideje da je riječ o sasvim novom, zasebnom međunarodnom zločinu. Praksa međunarodnih sudova dodatno je intenzivirala i produbila ovu raspravu. ICTY je u pojedinim predmetima prihvatio mogućnost da politika “etničkog čišćenja” može odražavati genocidnu namjeru, dok je u drugim predmetima zaključio da radnje koje se označavaju ovim izrazom predstavljaju progon kao zločin protiv čovječnosti, a ne genocid. Istovremeno, Međunarodni sud u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* jasno je utvrdio da “etničko čišćenje” nema zasebno i samostalno mjesto u okviru Konvencije o genocidu te da se njegova pravna kvalifikacija može vršiti jedino kroz prizmu elemenata djela propisanih u članu II Konvencije.

U središtu ove naučne i pravne rasprave stoga ostaje pitanje: šta, zapravo, predstavlja “etničko čišćenje” u međunarodnopravnom smislu – eufemizam, dokaz namjere, *modus operandi* genocida, ili progon? Dodatne dileme otvara činjenica da se elementi radnji koje se obično svrstavaju pod “etničko čišćenje” u velikoj mjeri preklapaju s radnjama izvršenja genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina. Te zone preklapanja otežavaju dosljedno normativno razgraničenje, rezultiraju nedostatkom jasnih konceptualnih granica, otežavaju dosljednu primjenu međunarodnoga prava u konkretnim situacijama, ali i utječu na međunarodnu praksu u pogledu odgovornosti država i pojedinaca.

Ovaj rad nastoji sistematično analizirati pravnu prirodu izraza “etničko čišćenje” kroz normativni okvir, praksu organa Ujedinjenih nacija, sudsku praksu ICTY-a i ICJ-a, te savremena i aktuelna komparativna teorijska tumačenja u međunarodnom krivičnom pravu. Poseban naglasak stavljen je na to da li “etničko čišćenje” može predstavljati oblik ili sredstvo genocida, dokaz genocidne namjere ili, naprotiv, predstavlja fenomen koji se može pravilno razumjeti samo kroz postojeće tipologije međunarodnih zločina, odnosno progon kao zločin protiv čovječnosti. Ujedno, rad ispituje i šire implikacije političkog i pravnog izbjegavanja

termina *genocid* u ranim reakcijama međunarodne zajednice na zločine počinjene u Bosni i Hercegovini, te analizira i razmatra kako je taj terminološki izbor utjecao na razvoj međunarodnog prava i mehanizama njegove primjene te na odgovornost država za sprečavanje i kažnjavanje najtežih zločina.

Upotreba i razvoj termina “etničko čišćenje” u praksi Ujedinjenih nacija¹

Iako je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija u Rezoluciji 819 (1993) ustanovilo da je Međunarodni sud u Hagu (ICJ) u Nalogu od 8. aprila 1993. u predmetu koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora*) jednoglasno indicirao, kao privremenu mjeru, da vlada Savezne Republike Jugoslavije mora odmah, a u skladu s odredbama Konvencije o genocidu, “poduzeti sve mjere unutar svoje moći da se spriječi izvršavanje zločina genocida”², ni Generalni sekretar Ujedinjenih nacija, niti Vijeće sigurnosti u svojim odlukama nisu, ni u jednom trenutku, upotrijebili izraz *genocid*, već sintagmu “etničko čišćenje”, koju je, čini se, međunarodna zajednica država i međunarodnih organizacija “radije” prihvatila negoli zločin genocida. Tako je, naprimjer, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija u Rezoluciji 771 (1992) od 13. augusta 1992.³ „snažno osudilo bilo koje kršenje međunarodnoga humanitarnoga prava”, uključujući i ono koje predstavlja praksu “etničkoga čišćenja”.⁴

¹ Ovaj članak predstavlja prilagođenu i proširenu verziju poglavlja iz autorove monografije, E. Omerović, *Genocid nad Bošnjacima: Međunarodnopravna analiza*, Zagreb: Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025, 193-202.

² Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 819 (1993) od 16. aprila 1993, preambula.

³ Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 771 (1992) od 13. augusta 1992. usvojena je u odnosu na informacije o kršenjima međunarodnoga humanitarnoga prava na području bivše Jugoslavije.

⁴ Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 771 (1992) od 13. augusta 1992, tačka 2 operativnoga dijela.

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija spominje termin “etničko čišćenje” i u svojoj Rezoluciji 780 (1992) od 6. oktobra 1992: “Izražavajući, još jedanput, veliku uzbunu zbog nastavljenih izvještaja o široko rasprostranjenim kršenjima međunarodnoga humanitarnoga prava, koje se izvršava unutar područja bivše Jugoslavije, a naročito u Bosni i Hercegovini, uključujući izvještaje o masovnim ubijanjima i nastavku prakse ‘etničkoga čišćenja’”⁵, kao i u Rezoluciji 836 (1993) od 4. juna 1993: “Potvrđujući još jedanput da je bilo koje zauzimanje teritorije nasilnim putem ili bilo koja praksa ‘etničkoga čišćenja’ protupravna i potpuno neprihvatljiva.”⁶

Etničko čišćenje (eng. *ethnic cleansing*) izraz je ili sintagma koja, čini nam se, nije u potpunosti prihvaćena u nauci i praksi međunarodnoga prava kao zaseban međunarodni zločin ili, pak, međunarodno krivično djelo. Riječ je o izrazu koji kolokvijalno opisuje opseg zvjerstava.⁷ Prema našoj spoznaji, ovaj termin su, na razini međunarodne zajednice, prvi put koristile Ujedinjene nacije kako bi se opisali “tragični događaji” koji su se dogodili na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), prvenstveno u Bosni i Hercegovini, kada su, tom prilikom, Ujedinjene nacije gruba kršenja ljudskih prava u međunarodnome oružanome sukobu u Bosni i Hercegovini nazvali “etničkim čišćenjem”.⁸ U Rezoluciji usvojenoj 1992. o situaciji u Bosni

⁵ Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 780 (1992) od 6. oktobra 1992, preambula.

⁶ Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 836 (1993) od 4. juna 1993, preambula.

⁷ W. A. Schabas “Whither Genocide? The International Court of Justice Finally Pronounces”, *Journal of Genocide Research*, vol. 9, br. 2, 2007, 183.

⁸ “Druga velika kontroverza odnosi se na pitanje je li etničko čišćenje nastalo u XX. stoljeću. Neki su znanstvenici ukazali na prisilno preseljenje miliona ljudi od strane Asiraca u IX. i VII. stoljeću p.n.e. kao možda na prve slučajeve etničkog čišćenja. Među ostalim navedenim primjerima su masovno pogubljenje Danaca od strane Engleza 1002, pokušaji Čeha da oslobode svoje teritorije od Nijemaca u srednjem vijeku, protjerivanje Jevreja iz Španije u XV. stoljeću i prisilno raseljavanje Indijanaca od strane bijelih doseljenika u Sjevernoj Americi u XVIII. i XIX. stoljeću.” (G. J. Andreopoulos, “ethnic cleansing”. *Encyclopedia Britannica*, 27 January 2025, <https://www.britannica.com/topic/ethnic-cleansing>, prist. 13. april 2025). Nastavno na posljednji upotrijebljeni primjer, R. Lemkin je smatrao raseljavanje

i Hercegovini, Generalna skupština Ujedinjenih nacija “poziva sve države i međunarodne organizacije da ne priznaju posljedice stjecanja područja silom i gnusnu praksu ‘etničkoga čišćenja’”.⁹ Čini se da su organi Ujedinjenih nacija, u pogledu teških kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava u Bosni i Hercegovini, imali poteškoće u kategorizaciji i kvalificiranju oblika povrede međunarodnoga prava, odnosno nerijetko su dvojili o kojim se to međunarodnim zločinima radi – ovo naravno navodimo s dozom znanstvenoga sarkazma, budući da je iznimno teško povjerovati da je cijeli *apparatus* Ujedinjenih nacija imao problem činjenično stanje podvesti pod pravnu normu. Uočavamo navedeno i u Rezoluciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija iz 1992. o “etničkome čišćenju” i rasnoj mržnji, u kojoj ovaj organ Ujedinjenih nacija, pozivajući se na prethodnu Rezoluciju

1. bezrezervno osuđuje “etničko čišćenje” i akte nasilja koji proizilaze iz rasne mržnje; 2. snažno odbacuje politike i ideologije koje imaju za cilj promoviranje rasne mržnje i “etničkoga čišćenja” u bilo kojem

američkih domorodaca od strane američkih doseljenika historijskim primjerom genocida. Tako, M. A. McDonnell, A. D. Moses, “Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas”, *Journal of Genocide Research*, vol. 7, no. 4, 2005, 501–529. Izraz “etničko čišćenje” također se povezuje s odnosom indonezijskih militanata prema ljudima u Istočnom Timoru, od kojih su mnogi ubijeni ili prisiljeni napustiti svoje domove nakon što su tamošnji građani glasali za neovisnost 1999, te za nevolje Čečena koji su pobjegli iz Groznog i drugih područja Čečenije nakon ruskih vojnih operacija u toj oblasti tokom 1990-ih (Ibid.). A. Bell-Fialkoff drži da su radnje koje opisuju etničko čišćenje stare na neki način koliko i antika. (A. Bell-Fialkoff, “A Brief History of Ethnic Cleansing”, *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, 1993, 110–121.) Jednako tako, usp. N. M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; P. Ther, *The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe*, New York: Berghahn Press, 2014.

⁹ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 46/242 od 25. augusta 1992, tačka 8 operativnoga dijela (usp. s tačkom 6 Rezolucije). Zanimljivo je da se radi o specifičnoj pravnoj posljedici za teške povrede kogentnih pravila općega međunarodnoga prava, kako je to definirano u konačnome tekstu Pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela iz 2001, odnosno u Pravilima o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011. Radi se o posebnoj međunarodnopravnoj obavezi, koja nastaje kao posljedica teškoga kršenja međunarodnoga prava, odnosno njegovih imperativnih normi i pravila ponašanja i koja ima djelovanje na cijelu međunarodnopravnu zajednicu.

obliku; 3. ponovno potvrđuje da su "etničko čišćenje" i rasna mržnja potpuno nekompatibilni s univerzalno priznatim ljudskim pravima i fundamentalnim slobodama; 4. ponavlja svoju osudu onima koji vrše ili naređuju vršenje akata "etničkoga čišćenja" da su individualno odgovorni i da trebaju biti privedeni pravdi; 5. zahtijeva da svi oni koji vrše ili naređuju akte "etničkoga čišćenja" odmah s tim prekinu; 6. poziva sve države da surađuju u eliminiranju svih oblika "etničkoga čišćenja" i rasne mržnje.¹⁰

Čini se da je Generalna skupština Ujedinjenih nacija tek Rezolucijom od 18. decembra 1992. razmatrala "etničko čišćenje" kao oblik zločina *genocida*.¹¹ S druge strane, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija Rezolucijom 780 (1992) od 6. oktobra 1992.

zahtijeva od Generalnoga sekretara da ustanovi, što je urgentna stvar, nepristranu Komisiju eksperata, koja će ispitati i analizirati dostavljene informacije prema Rezoluciji 771 (1992) i ovoj Rezoluciji, zajedno s informacijama koje Komisija eksperata može dobiti kroz svoje vlastite istrage ili napore, [...] kako bi pružila Generalnome sekretaru svoje zaključke o dokazima grubih kršenja Ženevskih konvencija i drugim kršenjima međunarodnoga humanitarnoga prava, koja su izvršena na području bivše Jugoslavije.¹²

Definicija i pristup Komisije eksperata Ujedinjenih nacija

Komisija eksperata je u svome radu *inter alia* razmatrala i izazov upotrebe termina "etničko čišćenje", pa je stoga pokušala osigurati i njegovu definiciju:

Izraz "etničko čišćenje" je relativno nov. Razmatrano u kontekstu sukoba u bivšoj Jugoslaviji, "etničko čišćenje" znači učiniti područje

¹⁰ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 47/80 od 16. decembra 1992, tačke 1-6 operativnoga dijela.

¹¹ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 47/121 od 18. decembra 1992, preambula. Konsultirati i ostale rezolucije ovog organa: 48/153 od 20. decembra 1993, 49/196 od 23. decembra 1994, kao i 50/193 od 22. decembra 1995.

¹² Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 780 (1992) od 6. oktobra 1992, tačka 2 operativnoga dijela.

*etnički homogenim, koristeći silu ili zastrašivanje, kako bi se uklonile osobe odnosne grupe s određenoga područja. “Etničko čišćenje” je protivno međunarodnome pravu. Bazirano na mnogim izvještajima, koji opisuju politiku i praksu, koja je vođena u bivšoj Jugoslaviji, “etničko čišćenje” je provođeno kroz ubijanja, torturu, nezakonita uhićenja i pritvor, vansudske egzekucije, silovanja i seksualne povrede, ograničavanje kretanja civilnoga stanovništva u geto područja, prisilno sklanjanje, raseljavanje i deportaciju civilnoga stanovništva, namjerne vojne napade ili prijetnje napadima na civile i civilna područja, kao i obijesna uništavanja imovine. Ta praksa predstavlja zločine protiv čovječnosti i može biti asimilirana u specifične ratne zločine. Nadalje, ovakve radnje također mogu potpadati pod značenje Konvencije o genocidu.*¹³

Komisija eksperata u Konačnome izvještaju ustvrdila je da je “etničko čišćenje” ciljana politika, koju je ustanovila jedna etnička ili vjerska grupa, kako bi se otklonilo, koristeći nasilne i terorom inspirirane mjere, civilno stanovništvo druge etničke ili vjerske grupe s određenoga geografskoga područja”.¹⁴

Iako je, kako smo naveli, Generalna skupština Ujedinjenih nacija odredila da je “etničko čišćenje” forma genocida, istovremeno navodeći izjavu Specijalnoga izjavitelja Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava T. Mazowieckoga da se “etničko čišćenje” ne pojavljuje kao posljedica oružanoga sukoba u Bosni i Hercegovini nego radije kao njegov cilj,¹⁵ Vijeće sigurnosti i Generalni sekretar u svojim odlukama nastavljaju s upotrebom ne baš jasne i precizne međunarodnopravne terminologije, više radeći deskriptivni prikaz tadašnjega činjeničnoga stanja nego što su bili voljni koristiti termin genocid.

¹³ Annex I Pismu koje je uputio Generalni sekretar Ujedinjenih nacija Predsjedniku Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, 9. februar 1993, dok. br. S/25274 (1993). Kurzivi autora.

¹⁴ Konačni izvještaj Komisije eksperata, III B – Etničko čišćenje, 27. maj 1994, dok. br. S/1994/674. Konsultirati i Rezoluciju 1994/72 od 9. marta 1994, odnosno Rezoluciju 1996/71 od 23. aprila 1996. Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava.

¹⁵ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 47/121 od 18. decembra 1992, preambula.

Koliko je izraz “etničko čišćenje” u tadašnje vrijeme bio nejasan i maglovit u svojoj esenciji potvrđuje i tekst Završne deklaracije Međunarodne konferencije o zaštiti žrtava rata iz 1993.¹⁶ u kojoj se u tački 3. *inter alia* naznačuje: “Mi odbijamo prihvatiti da civilno stanovništvo treba da sve više i sve češće postane osnovna žrtva neprijateljstava i djela nasilja primijenjenoga u toku oružanih sukoba [...] a posebno kada je žrtva odvratne prakse ‘etničkoga čišćenja’.” Također, Svjetska konferencija o ljudskim pravima u Beču (*The World Conference on Human Rights*) usvojila je Posebnu deklaraciju o Bosni i Hercegovini 1993. u kojoj se, *inter alia*, vjeruje da: „praksa etničkoga čišćenja, koja rezultira iz srbijanske agresije protiv muslimanskoga i hrvatskoga stanovništva u Republici Bosni i Hercegovini, konstituira genocid [...]”¹⁷ Jasno je da se odnosni izraz u to vrijeme vezivao za međunarodni oružani sukob na tlu bivše Jugoslavije, odnosno za gruba kršenja ljudskih prava koja su poprimala oblike zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Kasnije će se ovaj izraz nedvojbeno iskristalizirati, međutim i dalje nedovoljno dostatno da bi odgovarao društvenoj stvarnosti.

Određenje Međunarodnog suda u Hagu

Interesantni su zaključci Međunarodnoga suda u Hagu¹⁸ u Presudi u *Sporu koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora)* od

¹⁶ Međunarodna konferencija o zaštiti žrtava rata održana je u Ženevi od 30. augusta do 1. septembra 1993. Prijevod se može naći u: M. Starčević (prir.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta, Beograd: MKCK, 2002, 587-589. Izvorni tekst pronaći u: International Committee of the Red Cross, *Handbook of the International Red Cross and Red Crescent Movement*, 13. izd., Geneva, 1994, 375-378.

¹⁷ Report of the World Conference on Human Rights (Vienna, 14-25 June 1993), Report of the Secretary-General, UN Doc. A/CONF.157/24 (Part 1), 13 October 1993, 47-48.

¹⁸ Kritičko promišljanje u odnosu na naučavanje Međunarodnoga suda o “etničkome čišćenju” nalazimo u: J. B. Quigley, “The International Court of Justice as a Forum for Genocide Cases”, *The Ohio State University Moritz College of Law, Public Law and Legal Theory Working Paper Series*, br. 102, 2007, 9-12.

26. februara 2007, koji pružaju, s nekoliko aspekata naučavanja, vrlo zanimljiv uvid u relevantni znanstveni problem. Naime, Sud je s tim u vezi ustvrdio da u kontekstu UN-ove Konvencije o genocidu pojam „etničko čišćenje“ nema nikakav pravni značaj i da se u praksi ovaj termin koristio da bi se opisalo stvaranje etnički homogenoga područja upotrebom sile ili zastrašivanjem, s ciljem uklanjanja, s toga područja, osoba koje su pripadnici određenih grupa. Međutim, kako Sud ističe, navedeni pojam nije uključen u Konvenciju o genocidu – “ali treba navesti kako prijedlog iz nacrtu Konvencije – da se u nju uvedu i mjere čiji je cilj da se pripadnici određene grupe natjeraju da napuste svoje domove kako bi izbjegli prijetnje kasnijih okrutnosti – nije prihvaćen”.¹⁹ Ovo bi se, u smislu Konvencije, moglo smatrati samo oblikom genocida ako odgovara ili spada u jednu od kategorija djela zabranjenih članom II Konvencije.²⁰ Drukčije posloženo, da li određena operacija okarakterizirana kao “etničko čišćenje” predstavlja genocid zavisi od toga jesu li ili nisu u tim radnjama sadržana obilježja djela iz čl. II Konvencije o genocidu, kao i od postojanja namjere da se uništi grupa kao takva.²¹ Sud, također, vrši usporedbu između namjere “etničkoga čišćenja” i namjere zločina genocida. Namjera koja karakterizira genocid ima za cilj fizičko ili biološko potpuno ili djelimično uništenje grupe kao takve, dok namjera “etničkoga čišćenja” ne mora nužno značiti i uništenje te grupe niti je uništenje automatska posljedica raseljavanja.²² I Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY), u više navrata, razmatrao je ovo pitanje. Tako su sudska vijeća Tribunala u dva predmeta utvrdila da politika “etničkoga čišćenja” u Bosni i Hercegovini ima genocidni karakter.

¹⁹ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, na str. 122-123, par. 190.

²⁰ *Ibid.*, na str. 123, par. 190.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

Praksa ICTY-a: “Etničko čišćenje” kao dokaz genocidne namjere ili kao progon i drugi oblici zločina protiv čovječnosti

Pretresno vijeće ICTY-a u predmetu *Tužitelj v. Dragan Nikolić aka Jenki* utvrdilo je da je “politika etničkoga čišćenja uzela formu diskriminatornih djela ekstremne ozbiljnosti koja namjerava pokazati svoj genocidni karakter”.²³ Dakle, genocidna namjera “može biti izvedena iz politike ‘etničkoga čišćenja’ i čak iz težine diskriminatornih djela [...] što čini da se malo po malo briše granica sa samim genocidom”.²⁴ U predmetu *Tužitelj v. Ratko Mladić i Radovan Karadžić*, u vrijeme dok se još uvijek radilo o jedinstvenom sudskom predmetu, Pretresno vijeće ICTY-a također je ustvrdilo da je “etničko čišćenje” u Bosni i Hercegovini imalo genocidnu prirodu do određenih granica te da karakter djela u pitanju može dozvoliti zaključak o genocidnoj namjeri.²⁵ Nadalje, valja spomenuti i predmet *Tužitelj v. Radoslav Brđanin*, u kojem Pretresno vijeće “ne poriče da etničko čišćenje u izvjesnim okolnostima na kraju može dosegnuti nivo genocida”,²⁶ kao i predmet *Tužitelj v. Radislav Krstić*, u kojem se drži da “postoje značajne sličnosti između politike genocida i politike poznate kao ‘etničko čišćenje’”.²⁷ Radi kontrasta, vrijedi navesti i dva predmeta ovoga Tribunala koja su vrlo znakovita, iz razloga jer možda predstavljaju, bar na generalnoj ravni, dokaz u kojem to pravcu koncept “etničkoga čišćenja” evoluirao. U njima, a prema sudskim vijećima, etničko čišćenje korelira više sa zločinima protiv čovječnosti negoli sa zločinom genocida. Pretresno vijeće ICTY-a stoga

²³ ICTY, *Tužitelj v. Dragan Nikolić*, IT-94-2, Ponovno ispitivanje Optužnice prema Pravilu 61 Pravila procedure i dokaza, 20. oktobar 1995, par. 34.

²⁴ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Presuda, I.C.J. Reports 2007, p. 43, Izdvojeno mišljenje *ad hoc* sudije Mahiou, par. 85.

²⁵ ICTY, *Tužitelj v. Radovan Karadžić i Ratko Mladić*, IT-95-5/18, Pretresno vijeće, Ponovno ispitivanje Optužnice prema Pravilu 61 Pravila procedure i dokaza, 11. juli 1996.

²⁶ ICTY, *Tužitelj v. Radoslav Brđanin*, IT-99-36-T, Pretresno vijeće, Presuda, 1. septembar 2004, par. 977, n. 2455.

²⁷ ICTY, *Tužitelj v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2001, par. 562.

se u predmetu *Tužitelj v. Blagoje Simić et al.* opredijelilo za zaključak da su i deportacija i prisilno premještanje u bliskoj vezi s pojmom “etničkoga čišćenja”.²⁸ Drugi predmet od značaja je *Tužitelj v. Milomir Stakić*, u kome je konstatirano da se “mora napraviti jasna razlika između fizičkoga uništenja i pukoga razbijanja grupe. Protjerivanje cijele grupe ili dijela grupe samo po sebi ne čini genocid.”²⁹ U ovome smislu valjalo bi načiniti usporedbu s Presudom ICTY-a u predmetu *Tužitelj v. Zoran Kupreškić et al.* u kojoj je Pretresno vijeće raspravljalo o *progonu*, najtežem zločinu iz skupine zločina protiv čovječnosti. Prema tome stanovištu, ako se ubijaju pripadnici distinktivne grupe s ciljem njezina protjerivanja s određenoga područja, a ne s ciljem uništavanja grupe kao takve, otuda se radi o *progonu*, a ne o zločinu genocida.³⁰

*Progon je samo jedan korak udaljen od genocida – najodvratniji zločin protiv čovječnosti – gdje je namjera za progon gurnuta do svojih krajnjih granica kroz ostvarenje fizičkoga uništenja skupine ili pripadnika skupine. U zločinu genocida krivična namjera je uništiti skupinu ili njezine pripadnike; kod zločina progona, krivična namjera je predstavljena u prisilnoj diskriminaciji skupine ili njezinih pripadnika kroz veliko i sistematično kršenje njihovih fundamentalnih ljudskih prava. U ovome predmetu, prema Tužiteljstvu – i ovo je tačka s čime se Pretresno vijeće slaže – ubijanje muslimanskih civila je primarno bilo usmjereno na protjerivanje skupine iz sela, a ne u uništavanju muslimanske skupine kao takve. Ovo je, dakle, slučaj progona, a ne genocida.*³¹

²⁸ ICTY, *Tužitelj v. Blagoje Simić et al.*, IT-95-9-T, Pretresno vijeće, Presuda, 17. oktobar 2003, par. 133.

²⁹ ICTY, *Tužitelj v. Milomir Stakić*, IT-97-24-T, Pretresno vijeće, Presuda, 31. juli 2003, par. 519.

³⁰ ICTY, *Tužitelj v. Zoran Kupreškić et al.*, IT-95-16-T, Pretresno vijeće, Presuda, 14. januar 2000, par. 751. Z. Kupreškić je bio pripadnik Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) na području Ahmića (Izmijenjena i dopunjena optužnica, 9. februar 1998, par. 12). Optužen za progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, ubistvo, nečovječna djela (zločini protiv čovječnosti) te za ubistvo, okrutno postupanje (kršenje zakona ili običaja ratovanja). Nakon osuđujuće prvostepene presude, oslobođen krivnje Presudom Žalbenoga vijeća dana 23. oktobra 2001.

³¹ Ibid.

Prema ICJ-u,

nije dovoljno da su pripadnici skupine meta napada iz razloga pripadnosti toj skupini, odnosno iz razloga diskriminatorne namjere počinitelja djela. Potrebno je [...] da djela navedena u čl. II moraju biti izvršena s namjerom da se uništi skupina kao takva, u cijelosti ili djelimično. Riječi “kao takva”³² naglašavaju namjeru da se uništi zaštićena skupina.³³

No, povrh svega, čini se da je između genocida i progona vrlo tanka linija.³⁴

Actus reus i mens rea: Konceptualna preklapanja genocida i “etničkog čišćenja”

Danas u teoriji međunarodnoga krivičnoga prava ostaje nejasno, s obzirom na to da, kako smo i analizirali, postoje različiti stavovi o ovome pitanju – da li termin “etničko čišćenje” predstavlja eufemizam za zločin genocida, ili je “etničko čišćenje” oznaka za posebnu formu, nerijetko i blažu formu ili oblik zločina genocida, ili se “etničko čišćenje” pojavljuje kao konačni cilj³⁵ zločina genocida ili, naposljetku, “etničko čišćenje” predstavlja sinonim za progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, što pripada skupini zločina protiv čovječnosti, a nikako zločinu genocida.³⁶

³² Usp. ICTY, *Tužitelj v. Radoslav Brđanin*, IT-99-36-T, Pretresno vijeće, Presuda, 1. septembar 2004, par. 698-699.

³³ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 43, par. 187.

³⁴ Iako se oba zločina mogu manifestirati kroz slične oblike ponašanja – kao što su ubistva, mučenja i deportacije – osnovna razlika leži u cilju počinitelja. Kod progona, radi se o teškoj povredi temeljnih prava zasnovanoj na diskriminaciji. Kod genocida, namjera mora biti usmjerena na uništenje određene skupine – u cijelosti ili djelimično – kao takve. Ta razlika u namjeri čini razgraničenje suštinskim.

³⁵ Cilj ratova na Balkanu bio je “*stvaranje etnički čistih teritorija*”. Svi počinjeni zločini, “presuđeni ili nepresuđeni, bili su u funkciji ovog ratnog cilja i kao takvi bili su samo *oruđe* za postizanje pomenutog cilja”. (Z. Seizović, *Studije holokausta i genocida*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2021, 65.)

³⁶ U nekim analizama, poput one koju nudi Z. Seizović, neprecizna sintagma “et-

Ako se slijedi zapažanje i određenje Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, onda valja kazati da je, u slučaju zločina genocida, *actus reus* predstavljen u fizičkome uništavanju određene grupe kao takve, a u slučaju “etničkoga čišćenja”, u “čišćenju” okupiranoga područja od stanovništva koje ne pripada određenoj nacionalnoj, etničkoj, rasnoj ili vjerskoj grupi. Uspoređujući, dakle, navedeni objektivni ili materijalni element zločina genocida i “etničkoga čišćenja”, može se istaknuti da ne postoji razlika između navedenih pojava društvene stvarnosti i da “etničko čišćenje” ne može biti neovisan i poseban međunarodni zločin, već radije određena forma (akt/radnja) zločina genocida.³⁷ No, postoji i drukčiji pogled u međunarodnome pravu koji smatra da “etničko čišćenje” nije ništa drugo no dokaz namjere (*dolus*) zločina genocida, imajući u vidu fakt da se ovaj zločin može dokazati i posredno, tj. dokaz genocidne namjere derivira iz jedinstvenoga obrasca djelovanja na određenome području.³⁸ Zločin genocida mora biti usmjeren prema uništavanju grupe kao takve, uključujući postojanje namjere da se potpuno ili djelimično uništi određena grupa. Slično razumijevanje može se koristiti i kod “etničkoga čišćenja” čiji je *actus reus* u eliminiranju, s okupiranoga područja, ljudi koji ne pripadaju određenoj etničkoj, nacionalnoj ili vjerskoj skupini. Čini se da postoji dvojba u pogledu mišljenja da politika “etničkoga čišćenja” ima za cilj eliminiranje stanovništva s okupiranoga područja bez preciznoga određivanja ciljane skupine i bez bilo kakve jasne namjere njihova uništenja kao skupine. Bilo bi vjerovatno racionalnije uočiti da izraz “etničko čišćenje” predstavlja dokaz namjere, koja znamo da predstavlja jedan od konstitutivnih elemenata pravnoga određenja pojma genocida.

ničko čišćenje” u kontekstu činjenja međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini od 1992. koristila se, čini se, “tendenciozno, jer da je korišten termin genocid, to bi moralo rezultirati reakcijom međunarodne zajednice (Ujedinjenih nacija), temeljem obaveze iz Glave VII Povelje Ujedinjenih nacija, što se očigledno željelo izbjeći. Umjesto korištenja pravnog i preciznog vokabulara, korišten je laički koji je za posljedicu imao trogodišnje kašnjenje intervencije međunarodne zajednice.” (Ibid., 64.)

³⁷ Usp. s tvrdnjom da se “krivična djela etničkoga čišćenja uz postojanje genocidne namjere smatraju krivičnim djelima genocida.” (S. Nogo, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Catena Mundi, 2016, 103.)

³⁸ Za šire v. E. Omerović, *op. cit.*, 242 *et seq.*

Stoga bi se, a na osnovu svega iznijetoga, najispravnije bilo opredijeliti za stajalište da se “etničko čišćenje”, u konačnici, ne može smatrati novim zločinom u međunarodnome pravu, koji posjeduje svoje specifične sastavne elemente, određenja i karakteristike. Zapravo, definiranje “etničkoga čišćenja” kao zločina po međunarodnome pravu zasigurno bi unijelo svojevrsnu pometnju u redovima međunarodnih zločina u užem smislu (genocid, zločini protiv *čovječnosti*, ratni zločini, agresija), budući da i na sadašnjem stepenu pravnoga uređenja postoji izvjesno preklapanje radnji izvršenja zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina.

Savremena tumačenja i potencijalni normativni razvoj

Ipak, s druge strane, čini se da dvojba o tome da li se „etničko čišćenje“ više približava zločinu genocida negoli zločinima protiv čovječnosti (naročito zločinu progona) leži u razrješenju dva druga pitanja: da li jedna od osnovnih značajki zločina genocida predstavlja fizičko, tj. biološko uništenje zaštićene skupine ljudi ili ovaj zahtjev nije obligatoran³⁹ te da li prisilno raseljavanje stanovništva predstavlja radnju izvršenja genocida? Naime, svojedobno je Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u svome čl. 141. predviđao prisilno raseljavanje stanovništva kao radnju izvršenja zločina genocida.⁴⁰ Premda je Pretresno vijeće ICTY-a u predmetu *Tužitelj v. Radislav Krstić*, a u pogledu genocida na području Srebrenice, držalo da su radnje genocida ograničene samo na ubijanje vojno sposobnih bošnjačkih muškaraca i dječaka⁴¹, odnosno da Tribunal prisilno raseljavanje bošnjačkoga

³⁹ Za više u: E. Omerović, *op. cit.*, 191-192.

⁴⁰ Glava XVI, čl. 141. Krivičnoga zakona SFRJ, “Službeni list SFRJ”, br. 44/76-1392, 36/77-1478, 56/77-1982, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441 i 3/90-63.

⁴¹ Sudsko vijeće nalazi da se “kroz cijelu ovu Presudu izraz ‘vojno sposoban’ koristi kako bi se opisala skupina muškaraca koji su zarobljeni i smaknuti nakon zauzimanja Srebrenice. Upotreba toga izraza nije potpuno tačna, budući da su u tu skupinu uključeni i dječaci nekoliko godina mlađi, kao i muškarci nekoliko godina stariji, i time izlazili iz starosnih granica za ‘vojno sposobne’ muškarce. Slijedom toga, taj izraz treba shvatiti u njegovu najširem, a ne tehničkome smislu, kao izraz koji

civilnoga stanovništva (žene, djeca, starije osobe) iz ove sigurne zone Ujedinjenih nacija nije okarakterizirao kao radnju zločina genocida, ipak je ono zaključilo da su “snage bosanskih Srba znale, u momentu kada su odlučile da pobiju sve vojno sposobne muškarce, da će ta ubijanja, u sprezi s prisilnim premještanjem žena, djece i staraca, neizbježno za posljedicu imati fizički nestanak bosansko-muslimanskog stanovništva u Srebrenici”.⁴² I Pretresno vijeće ICTY-a u predmetu *Vidoje Blagojević* usvaja ovaj pristup:

*Pretresno vijeće konstatira da su snage bosanskih Srba ne samo znale da će ubijanje muškaraca, kombinirano s prisilnim premještanjem žena, djece i starijih ljudi, za neizbježnu posljedicu imati fizički nestanak stanovništva Srebrenice bosanskih Muslimana, nego su nedvosmisleno namjeravale da tim djelima fizički unište ovu skupinu.*⁴³

Otuda će biti zanimljivo pratiti daljnji razvoj relevantnoga koncepta. Jednako tako, biće znakovito slijediti buduću sudsku ali i praksu država, koja će ili potvrditi ili opovrgnuti stanovište ICTY-a izraženo u predmetu *Tužitelj v. Simić et al.* koji možda ilustrira da „etničko čišćenje“, kao takvo, polako dobija svoje međunarodnopravne obrise u smislu svojega jedinstvenoga pojmovnoga određenja. S ovim u vezi valja promatrati i odredbu Konvencije Afričke unije za zaštitu i pružanje pomoći interno raseljenim osobama u Africi iz 2009. (Kampala Konvencija), koja zabranjuje “raseljavanje utemeljeno na politikama rasne diskriminacije ili drugim sličnim praksama s ciljem / ili koje rezultiraju u mijenjanju etničke, vjerske ili rasne kompozicije stanovništva”,⁴⁴ što moguće slijedi

obuhvata muškarce i dječake koje su vlasti bosanskih Srba široko definirale kao osobe vrlo blizu starosnoj skupini vojno sposobnih muškaraca.” (ICTY, *Tužitelj v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2001, 1-2, ft. 83). Usp. Sud Bosne i Hercegovine, *Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine v. Stupar Miloša et al.*, X-KR-05/24, Prvostepeno vijeće, Presuda, 29. juli 2008.

⁴² ICTY, *Tužitelj v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2001, par. 595.

⁴³ ICTY, *Tužitelj v. Vidoje Blagojević i Dragan Jokić*, IT-02-60-T, Pretresno vijeće, Presuda, 17. januar 2005, par. 677.

⁴⁴ Čl. 4 (4) (a) Konvencije Afričke unije za zaštitu i pružanje pomoći interno raseljenim osobama u Africi, usvojenoj u Kampali, Uganda (Konvencija iz Kampale), 23. oktobra 2009, na snazi od 6. decembra 2012. Zvanični tekst međunarodnoga ugovora

rezon ICTY-a iz 2003. Pitanje je da li upravo takva pravna rasuđivanja trebamo uzeti s posebnom pažnjom, jer odražavaju jedno novo stanovište u pogledu “etničkoga čišćenja”, odnosno *odmicanje od zločina genocida* ka *zločinima protiv čovječnosti (naročito zločinu progona)*. No, čini se da unificiranje značenja relevantnoga pojma neće biti lak zadatak, budući da se radi o, nazovimo, konceptu, koji je po svojoj naravi i odlikama, za svrhe međunarodnoga prava, vrlo pokretan (eng. *floating*), promjenjiv i, još uvijek, vrlo nestabilan u smislu svojega određenja.⁴⁵

Napokon, čini se da ovdje imamo srodnu situaciju kao i kod silovanja i drugoga seksualnoga nasilja u smislu njihove kvalifikacije, odnosno podvođenja pod određeni međunarodni zločin, uz bitnu razliku da “etničko čišćenje” nije čak ni pravni pojam niti je samostalni međunarodni zločin prema pozitivnom pravu, već njegova “pravna kvalifikacija” ovisi o dokazima o genocidnoj ili progoniteljskoj namjeri. Stoga, ako se “etničko čišćenje” vrši s genocidnom namjerom, nesporno je da u tome slučaju opis činjeničkoga stanja odgovara zločinu genocida.⁴⁶

Zaključak

Analiza geneze, upotrebe i pravne kvalifikacije termina “etničko čišćenje” pokazuje da je ovaj izraz, posebno u kontekstu oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, funkcionirao prije svega kao politički i diplomatski eufemizam za radnje koje su, prema svojoj strukturi, intenzitetu, jedinstvenom obrascu djelovanja i genocidnoj namjeri nosilaca politike, u potpunosti odgovarale obilježjima zločina genocida. Izbjegavanje upotrebe pravno jasnog pojma genocida u prvim reakcijama

dost. na: <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa> (prist. 7. juni 2025).

⁴⁵ Ovome svjedoči još uvijek prisutno stavljanje ove sintagme pod znake navoda.

⁴⁶ “Da je etničko čišćenje genocid slijedi iz nekih odluka najviših nacionalnih sudova (npr. Njemački vrhovni sud u predmetima *Jorgić*, *Kušljčić* i *Sokolović*).” (B. Pavišić, T. Bubalović, *Međunarodno kazneno pravo*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2013, 78, ft. 275.) Usp. N. Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing*, College Station: Texas A&M University Press, 1995.

međunarodne zajednice, uprkos postojanju obilja dokaza o radnjama iz člana II Konvencije o genocidu, rezultiralo je namjernim normativnim zamagljivanjem stvarnog karaktera zločina. Upotreba izraza “etničko čišćenje” time nije odražavala pravnu prirodu događaja nego političku volju relevantnih aktera da izbjegnu međunarodne obaveze koje proistječu iz Konvencije o genocidu.

Iako je Komisija eksperata Ujedinjenih nacija nastojala ponuditi definiciju “etničkog čišćenja”, sadržaj radnji koje je navela – ubistva, mučenja, seksualno nasilje, deportacije, prisilna raseljavanja, nezakonita pritvaranja, sistematski napadi na civile – nesporno pokazuje da se radilo o katalogu djela koji se u međunarodnom krivičnom pravu poklapa s radnjama izvršenja genocida. Na području Bosne i Hercegovine ove radnje nisu bile sporadične niti izolirane; naprotiv, činile su dio širokog, koordiniranog i jedinstvenog obrasca, čiji je cilj bio fizičko uništenje, djelimično ili potpuno, bošnjačkog stanovništva s određenih teritorija. Ovaj obrazac djelovanja, potvrđen u brojnim presudama ICTY-a, dodatno ojačava zaključak da “etničko čišćenje” nije predstavljalo blažu formu međunarodnog zločina, nego upravo *modus operandi* genocida, operacionaliziran kroz planske, organizirane i sistematske zločinačke aktivnosti.

Praksa Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju snažno podržava ovakvo razumijevanje. U predmetima *Nikolić*, *Karadžić*, *Mladić* i *Krstić*, Pretresna vijeća eksplicitno su isticala da politika “etničkog čišćenja” može odražavati genocidnu namjeru i da između politike genocida i politike “etničkog čišćenja” postoje “značajne sličnosti”. Nadalje, činjenica da su ubijanja vojno sposobnih muškaraca u Srebrenici, u kombinaciji s prisilnim premještanjem žena, djece i starijih, imala za posljedicu fizičko uništenje bošnjačke zajednice u toj enklavi, jasno pokazuje da su te radnje bile sastavni dio genocidnog projekta, a ne neki zasebni, “blaži” oblik međunarodnog zločina. Premda je Međunarodni sud u Hagu u svojoj presudi iz 2007. zadržao strogo formalističku distinkciju između genocida i “etničkog čišćenja”, sadržaj presude ni na koji način ne isključuje zaključak da je ono što

se u političko-diplomatskom govoru nazivalo „etničkim čišćenjem“ u suštini predstavljalo genocidne radnje, samo opisane terminom koji ne proizvodi pravne obaveze.

Analiza *actus reus* i *mens rea* elemenata dodatno potvrđuje da “etničko čišćenje” u Bosni i Hercegovini nije moguće razumjeti izvan okvira Konvencije o genocidu. Radnje uklanjanja stanovništva, njihovog sistematskog ubijanja, protjerivanja, stvaranja uvjeta nepodnošljivih za opstanak, seksualnog nasilja i masovnih zatočenja nisu predstavljale izolirane zločine, već instrumente ostvarenja šire genocidne politike usmjerene prema uništenju bošnjačke grupe kao takve. Stoga “etničko čišćenje” u bosanskohercegovačkom kontekstu nije tek “dokaz namjere” genocida, nego integralni dio genocidne radnje, politički umekšan u terminološkom smislu, ali materijalno i pravno potpuno prepoznatljiv kao genocid.

Iako savremena doktrina još uvijek raspravlja o tome da li bi “etničko čišćenje” trebalo normativno uobličiti kao samostalan međunarodni zločin, čini se da bi takav pristup samo zamaglio jasne granice između postojećih kategorija. U konkretnom slučaju Bosne i Hercegovine takvo normativno uobličavanje imalo bi i negativan efekt. Predstavljalo bi udaljavanje od jasnog imenovanja onoga što je izvršeno – genocida počinjenog kroz operacionalizirani obrazac nasilja koji se u diplomatskoj i terminologiji Ujedinjenih nacija prikrivao izrazom “etničko čišćenje”.

Popis izvora i literature

- Omerović, E., *Genocid nad Bošnjacima: međunarodnopravna analiza*, Zagreb: Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025, 193–202.
- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 819 (1993) od 16. aprila 1993.
- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 771 (1992) od 13. augusta 1992, usvojena u odnosu na informacije o kršenjima međunarodnoga humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije.

- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 771 (1992) od 13. augusta 1992.
- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 780 (1992) od 6. oktobra 1992.
- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 780 (1992) od 6. oktobra 1992.
- Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 836 (1993) od 4. juna 1993.
- Schabas, W. A., “Whither Genocide? The International Court of Justice Finally Pronounces”, *Journal of Genocide Research*, vol. 9, br. 2, 2007.
- G. J. Andreopoulos, “*Ethnic Cleansing*”, Encyclopedia Britannica, 27 January 2025, <https://www.britannica.com/topic/ethnic-cleansing>, pristup 13. april 2025.
- McDonnell, M. A., Moses, A. D. “Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas”, *Journal of Genocide Research*, vol. 7, no. 4, 2005, 501–529.
- Bell-Fialkoff, A., “A Brief History of Ethnic Cleansing”, *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, 1993, 110–121.
- Naimark, N. M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Ther, P., *The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe*, New York: Berghahn Press, 2014.
- Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 46/242 od 25. augusta 1992.
- Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 47/80 od 16. decembra 1992.
- Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 47/121 od 18. decembra 1992.
- Annex I, pismo Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija Predsjedniku Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, 9. februar 1993, dok. br. S/25274 (1993).

- Konačni izvještaj Komisije eksperata, III B – Etničko čišćenje, 27. maj 1994, dok. br. S/1994/674.
- Starčević, M. (prir.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava, Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Beograd: MKCK, 2002. Izvorni tekst: International Committee of the Red Cross (1994) *Handbook of the International Red Cross and Red Crescent Movement*, 13. izd., Geneva.
- Report of the World Conference on Human Rights (Vienna, 14–25 June 1993), Report of the Secretary-General, UN Doc. A/CONF.157/24 (Part 1), 13 October 1993.
- Quigley, J. B., *The International Court of Justice as a Forum for Genocide Cases*, The Ohio State University Moritz College of Law, Public Law and Legal Theory Working Paper Series, br. 102, 2007.
- Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007.
- ICTY, Tužitelj v. Dragan Nikolić, IT-94-2, Ponovno ispitivanje Optužnice prema Pravilu 61 Pravila procedure i dokaza, 20. oktobar 1995.
- Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Presuda, I.C.J. Reports 2007, p. 43, Izdvojeno mišljenje ad hoc sudije Mahiou.
- ICTY, Tužitelj v. Radovan Karadžić i Ratko Mladić, IT-95-5/18, Pretresno vijeće, Ponovno ispitivanje Optužnice prema Pravilu 61 Pravila procedure i dokaza, 11. juli 1996.
- ICTY, Tužitelj v. Radoslav Brđanin, IT-99-36-T, Pretresno vijeće, Presuda, 1. septembar 2004.
- ICTY, Tužitelj v. Radislav Krstić, IT-98-33-T, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2001.

- ICTY, Tužitelj v. Blagoje Simić et al., IT-95-9-T, Pretresno vijeće, Presuda, 17. oktobar 2003.
- ICTY, Tužitelj v. Milomir Stakić, IT-97-24-T, Pretresno vijeće, Presuda, 31. juli 2003.
- ICTY, Tužitelj v. Zoran Kupreškić et al., IT-95-16-T, Pretresno vijeće, Presuda, 14. januar 2000.
- Sud Bosne i Hercegovine, Tužiteljstvo BiH v. Stupar Miloša et al., X-KR-05/24, Prvostepeno vijeće, Presuda, 29. juli 2008.
- *Konvencija Afričke unije za zaštitu i pružanje pomoći interno raseljenim osobama u Africi*, usvojena u Kampali, Uganda, 23. oktobra 2009, na snazi od 6. decembra 2012, <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa> (prist. 7. juni 2025).
- Seizović, Z., *Studije holokausta i genocida*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2021.
- Nogo, S., *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Catena Mundi, 2016.
- “Službeni list SFRJ”, br. 44/76-1392, 36/77-1478, 56/77-1982, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441 i 3/90-63.
- ICTY, Tužitelj v. Radislav Krstić, IT-98-33-T, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2001.
- Pavišić, B., Bubalović, T., *Međunarodno kazneno pravo*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2013.
- Cigar, N., *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing*, College Station: Texas A&M University Press, 1995.

Dr. sc. Elvedin Mulagić
elvedindedi@gmail.com

UDC 341.485-058.65(=163.43)(497.6)"1992/1995"

UDC 341.485-058.65(=432.846.2)(675.98)"1994"

Review scientific article

DENIAL OF GENOCIDE – THE CASE OF GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS AND GENOCIDE AGAINST THE TUTSI¹

Abstract: Genocides against the Tutsi in Rwanda and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina were perpetrated almost at the same time and in the same international context in late 1990s. While genocides were being executed in the field, both were notoriously denied at the international level, both by UN bodies and officials of Big Powers. Aftermath genocide, the genocides have been denied on regular and systematic manner by individual denier, organized groups of deniers, certain organizations and governments of particular countries. Often, genocides committed against Tutsi and Bosniaks have been denied by same deniers. Prime interest of deniers of the genocide against Bosniaks, committed from 1992–1995 in Bosnia and Herzegovina, has been to diminish evidence of Genocide in Srebrenica in 1995, while in case of genocide against Tutsi that interest has been focused on circumstances which preceded to genocide and death toll of Tutsi. “Spontaneous act”, “retributive crime”, “double genocide” and “conspiracy theory” are just some of denial’s form which are examined in this paper. Finally, the paper attempts to point out the most used techniques of denial and mutual conceptual features of denial of the two cases of genocide. Presence of systematic manner and wide spread of the denial, for both genocides, proves that genocides ideology is still alive and has warned about possibility for a reoccurrence of the genocide.

Key words: Genocide, denial of genocide, forms of denial, techniques of denial, genocide against the Tutsi, genocide against Bosniaks, Genocide in Srebrenica, Genocid in Rwanda, spontaneous act, retributive crime, double genocide, conspiracy theory, a fabrication and exaggerating of war crimes, rationalization.

¹ I express my deep gratitude to mr.sci. Alvid Hubijar from Secretariat of Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina and Mr. Josphe Karorero from Rwandan Center for Genocide Research from Kigali for huge contribution in preparation of this paper.

NEGIRANJE GENOCIDA – SLUČAJ GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA I GENOCIDA NAD TUTSIMA

Sažetak: Genocid nad Tutsima u Ruandi i genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini počinjeni su gotovo istovremeno i u istom međunarodnom kontekstu, početkom 90-ih godina prošlog stoljeća. Dok je zločin genocida provođen na terenu, na međunarodnom nivou zvaničnici UN-a i vlade velikih sila bestijalno su negirale oba genocida. Nakon izvršenja genocida, oba zločina bivaju predmetom negiranja od strane pojedinaca, organiziranih grupa negatora, različitih organizacija, kao i zvaničnih institucija pojedinih država. Često genocide počinjene nad Tutsima i Bošnjacima negiraju isti negatori. Primarni interes negatora genocida nad Bošnjacima počinjenog u periodu 1992–1995. godine jeste reducirati dokaze o genocidu počinjenom u Srebrenici i oko nje 1995. godine, dok je u slučaju genocida nad Tutsima taj interes fokusiran na okolnosti koje su prethodile genocidu i na ukupan broj žrtava. “Spontani zločin”, “retributivni zločin”, “dvostruki genocid”, “teorija zavjere” samo su neki od oblika negiranja genocida nad Tutsima i genocida nad Bošnjacima koji su elaborirani u ovom radu. Naposljetku, rad pokušava ukazati na najčešće korištene tehnike negiranja i zajedničke konceptualne karakteristike negiranja dva slučaja genocida. Prisustvo sistemskih i organiziranih mjera u negiranju oba slučaja genocida dokazuje da je genocidna ideologija još uvijek aktivna i upozorava na mogućnost ponavljanja genocida.

Ključne riječi: genocid, negiranje genocida, oblici negiranja, tehnike negiranja, genocid nad Tutsima, genocid nad Bošnjacima, genocid u Srebrenici, genocid u Ruandi, spontani akt, retributivni zločin, dvostruki genocid, teorije zavjere, preuveličavanje i fabriciranje ratnih zločina, racionaliziranje zločina.

Introduction

The recurrence of genocide in Bosnia and Rwanda during the early 1990s exposed the hollow promise of “Never Again”. A legacy of impunity, cultivated under the First and Second Republics of Rwanda and within the former Yugoslavia, created the conditions for the subsequent genocides of the 1990s, committed against the Tutsi in Rwanda and

Bosniaks in Bosnia and Herzegovina. Both cases of genocide were faced with utter denial while genocides were perpetrating, as well as with denial in aftermath of the genocide. In the aftermaths of these genocides, deniers of these genocides have well established global network to spread their distortion of facts. Their efforts and actions are coordinated, and the consequences of their denial are immeasurable.

Rwanda has given a positive example of ways to confront genocide denial. A few years aftermath of the genocide Rwanda adopted the organic law on the Prosecution of Persons Responsible for Genocide Related Crimes or Other Crimes Against Humanity which defined that any person who publicly deny genocide, and commit similar act, can be sentenced from 10 to 20 years of prison. Deniers of Genocide against the Tutsi have been prosecuted and sentenced for denial for almost two decades. However, Rwanda's internal success in countering the genocide denial is not reflected and recognized abroad. The genocide against the Tutsi has been utterly denied at international level by governments' officials, representatives of international organizations, global deniers, and non-governmental organisations (NGOs).

Denial of the genocide against Bosniaks has been prevailed within Bosnia and Herzegovina and its a neighbourhood. Finally, the High International Representative in Bosnia and Herzegovina imposed amendments to the Criminal Code in 2021 which criminalized genocide denial, but that unfortunately did not put an end to practice od genocide denial in Bosnia.

Deniers of two cases of genocide use some common forms of genocide denial, but also some specific forms, which are presented and explained in this paper.

Confronting genocide denial is mostly limited to national approaches. Thus, it must be stressed that there is no coordination among those countries in confronting genocide denial. On the contrary, genocide deniers are not missing coordination in their campaigns of genocide denial.

For survivors of genocide, the end of mass killing does not bring peace but inaugurates a new struggle against a persistent threat: the

systematic denial of the crimes committed against them. This paper seeks to understand why this secondary targeting occurs. It does so by conducting a comparative analysis of the denial narratives propagated after the genocides in Rwanda and Bosnia, aiming to identify their shared mechanisms and objectives.

Trivialization and denial of genocide due to Non-intervention Policy

The genocides against the Tutsi in Rwanda and the Bosniaks in Bosnia and Herzegovina occurred in parallel during the 1990s, within a shared international context marked by profound failure. As these atrocities unfolded, their characterization was systematically avoided at the highest levels. United Nations bodies and officials from major Western and global powers persistently refused to apply the legally precise term “genocide,” opting instead for euphemisms such as “ancient tribal hatreds,” “ethnic conflict,” “civil war,” and “ethnic cleansing.” This deliberate lexical evasion, while mass killing was actively underway, constituted a form of real-time denial that enabled international inaction..²

² As the genocide raged on, the UN, instead of criminalizing the murderous regime, pleaded for an end the civil war and called for the implementation of the ‘power-sharing’ agreement, ostensibly in order to avoid taking side. Wandia Njoya, “Human Rights: The Problem of Good Intentions”, in Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*, 176-177.

President François Mitterand was repeatedly using “the genocides in Rwanda” instead of Genocide against the Tutsi and stating “people have always killed each other in Rawanda”. J. Bizimana Damascène, “Genocide against the Tutsi: Analysis of forms and expressions of its denial”, 2011. Available at: <http://umuvugizi.wordpress.com/genocide-against-the-tutsi-analysis-of-forms-and-expressions-of-its-denial/?blogsub=confirming#subscribe-blog>

Adam Lebor represented ignorant approach of western and UN officials about genocide in Bosnia and Rwanda referring to genocides as “**centuries-old hatreds**” (Emphasis, added by author). Adam Lebor, “Complicity with Evil: the United Nations in the age of modern genocide”, Harrisburg: R.R. Donnelly, 2006, 56.

In order to conceal the Greater Serbian Project’s objectives at the international arena and provide an external legitimization of the genocide, **masterminds of Genocide against the Bosniaks have created a stereotype of the centuries old ethnic, tribal**

McClosky who examined official vocabulary of the Government of USA during the genocide in Bosnia, concluded that US officials in some cases used terms remarkably similar to genocide, but not the term genocide, like: “Massacres”, “Mass killing”, “War crimes”, “Terror”, etc.³ Thomas Odom, witnessing genocide against the Tutsi as US Defence Attaché in Kinshasa - DR Congo, and later in Kigali - Rwanda, revealed information that the State Department directed its officials to avoid describing ongoing mass killing in Rwanda as genocide.⁴ Odom’s testimony is valuable because it indicates brutality of Great powers’ approach in case of unfolding genocide in another country. That approach is mostly guided by their national interest while the mass suffering of another nation is of secondary importance.

Alison Des Forges stated: “Policymakers in France, Belgium, and the United States and at the United Nations all knew of the preparations for massive slaughter and failed to take the steps needed to prevent it.”⁵ Forges added that US President Bill Clinton used term “tribal resentment”, French President Francois Mitterrand “brutal slaughter” instead of genocide.⁶

and religious conflict in Bosnia and Herzegovina (Emphasis, added by author).

See: L. Bryant, “The Betrayal of Bosnia”, University of Westminster: *Centre for the Study of Democracy*, 1993, available at: <http://www.ciaonet.org.proxy.www.merln-europe.org/wps/brl01/brl01.html> (Accessed on 1 January 2015).

Western political leaders spoke about ‘ancient animosity’, portraying Bosnians as a group of Balkan tribal killers who hated each other for centuries and who are unable to live in peace. Michael A. Sells, *Iznevjereni most: Religija i genocid u Bosni*, Sedam, Sarajevo, 2002, 3.

³ Frank McClosky, “Stav Sjedinjenih Američkih Država i Kongresa”, In: Čekić S. (ur.), *Genocid u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 542-547.

⁴ Odom stated: “In Kinshasa we of course knew of the war, and we read the cable traffic. That made us privy to the States Departments adherence to the position that the killing in Rwanda was not genocide. In fact we were directed not to refer to the slaughter as genocide in our daily contacts.” Thomas, P. Odom, *Journey into darkness: Genocide in Rwanda*, Texas: Texas A&M University Press, 2005, 76.

⁵ Alison Des Forges, “*Leave None to Tell the Story*” – *Genocide in Rwanda*, Sjedinjene američke države: Human Right Watch, 1992, 2.

⁶ A. D. Forges, “*Leave None to Tell the Story*” – *Genocide in Rwanda*, 20.

France was involved in genocide against the Tutsi while it was doing in favour of Hutu regime in 1990s. French involvement in genocide against the Tutsi is not limited just in giving the support to Habyarimana Government⁷ in the eve of genocide; it also goes further to the denial of genocide. President François Mitterrand had been repeatedly using “the genocides in Rwanda” instead of Genocide against the Tutsi while genocide was committed in the field and as well as aftermath genocide was in progress. Additionally, the role of French involvement, or France interest in denial of genocide against the Tutsi, is visible through the court’s investigation in France of the crash of President Habyarimana’s airplane, the case that was led by Judge Jean-Louis Bruguière.⁸ The directed terminology for avoidance of using the term of genocide can be only explained that it was the goal of the governments of US, France and other countries in order to justify their Non-Intervention Policy or to find excuse for their reluctance to stop the genocide.

Although, at the beginning of the genocide in Bosnia and Herzegovina, the UN resolutions defined atrocities committed against Bosniaks as a genocide⁹, after some time the term of genocide was completely omitted from the official vocabulary of the UN and gave advantage to euphemism for genocide “Ethnic Cleansing”, which did not have any legal status in International law.¹⁰ Unfortunately, “Ethnic cleansing” became synonym for genocide against Bosniaks, widely used by international officials,

⁷ Report of Human Right Watch indicates that France was involved in arming Rwandan Armed Forces prior to genocide. “Arming Rwanda: The Arms Trade and Human Rights Abuses in the Rwanda War”, Human Right Watch, Vol. 6, Issue 1, Jan 1994 5-6. Available at: http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/RWANDA_941.PDF (Accessed on 17 June 2015).

⁸ President François Mitterrand had been repeatedly used “the genocides in Rwanda” instead of Genocide against the Tutsi while genocide was perpetrating in the field as well aftermath genocide. J. B. Damascène, “Genocide against the Tutsi: Analysis of forms and expressions of its denial”.

⁹ General Assembly of UN, “Situation in Bosnia and Herzegovina”, Rez. 47/121, 18.12.1992. Available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r121.htm> (Accessed on 4 October 2015).

¹⁰ Resolution of UN General Assembly from 1994 indicates double standard of UN in the term of use of term „Ethnic Cleansing “. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?A/RES/49/10&Lang=E (Accessed on 4 October 2014).

masterminds of genocide, and even sometimes by academics.

Genocide against the Tutsi was under similar treatment by UN bodies. While genocide was ongoing there was no single word about genocide committing against Tutsi in UNSC resolutions 912 and 929. These resolutions narrowly defined mass atrocities committing against the Tutsi „as a dispute between two sides”.¹¹ It is not possible to learn from these UNSC resolutions that there was ongoing genocide of large scale and formidable in brutality in Rwanda. Finally, while genocide was reaching the final phase, only a few days prior to liberation of Rwandan capital Kigali by Rwandan Patriotic Front, UNSC acknowledged in Resolution 935 on 1th July 1994 “the continuing reports indicating that systematic, widespread and flagrant violations of international humanitarian law, including acts of genocide, have been committed in Rwanda.”¹²

While genocide was in progress there were many types of rationalization and trivialization used by officials of the UN and big powers to rationalize ongoing genocides and to find a confirmation for their reluctance to act against genocides. The UNSC works in accordance of national interests of “Big Five” permanent members. They often use a veto to block a decision of the UNSC for preventing or stopping a genocide. The failure of UNSC resolutions to define ongoing atrocities in Bosnia and Rwanda, as genocides, was just reflection of genocide denial carrying out by government of Big Powers. This form of genocide denial, used while

¹¹ “Appalled at the ensuing large-scale violence in Rwanda.” Resolution of UN SC No 912 on 21 April 1994, p.2. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/912\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/912(1994)) (Accessed on 4 October 2014).

Statement by President of SC on 30 April 1994: “The massacres and wanton killings have continued unabated in a systematic manner in Rwanda...” Security Council 3371 Meeting Record, 1. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/PV.3371 (Accessed on 4 October 2014).

“Deeply concerned by the continuation of systematic and widespread killings of the civilian population in Rwanda”, SC Resolution 929 on 22 June 1994. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/929\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/929(1994)) (Accessed on 4 October 2014).

¹² On 1 July 1994 UN SC used term genocide first time to describe violence which had been committed in Rwanda. SC Resolution 935 on 1 July 1994. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/935\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/935(1994)) (Accessed on 4 October 2014).

genocides were being executed in field, can be defined as a denial of genocide during its perpetration.¹³ The form of genocide denial which comes up aftermath genocide Gordon defines as a subsequent denial.¹⁴

The purpose of the denial of genocide during its perpetration at the international level was to absolve governments and UN from responsibility to respond under UNGC. This approach defined itself as the permanent respond for upcoming or ongoing genocides. There is no one example that UNSC has adopted pre-emptive decision to stop upcoming genocides. It rather faces consequences by appointing expert commissions and establishing ad hoc tribunals. So, it can be concluded that while genocide is in the progress there is no willingness within UN and Big Powers to recognize them. Genocide is always recognized and confirmed as aftermath genocide. The UNSC establishes ad hoc commission for examination of committed crimes and forms ad hoc tribunals while mass murders have already reached mass scale.

Denial's forms and techniques

Current denial of genocides shows that there are some trends of denial that have similar forms and actors in the most of the cases of genocides. The masterminds and perpetrators, accomplices of genocide and their supporters, deny genocide with different motives. As Israel Charny pointed out: "career, escaping liability, academics who enter into definitional battles..." are some of motivating factors for genocide denial.¹⁵ For successful denial of the genocide a key role is not played

¹³ E. Mulagić, *Negiranje genocida nad Bošnjacima*, 137, 179.

¹⁴ Gordon, S. Gregory, "Speech in Pro-and Post-Genocidal Environments: Strategies for Preventing Critical Mass", in Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*, 237, 238.

¹⁵ We can find motives for denial of genocide in someone attempt to absolve perpetrators from responsibility for their actions, desire to advance one's career. Further, he classified five characteristics of the "logic" of denials of genocide: In accordance with Israel Charny and Daphna Fromer denial can be classified as 'Innocence and Self-Righteousness, Science in the Service of Confusion, Practicality, Pragmatism and Real politic, Distorted Linkages and Temporal Confusions and Indirection,

only by executors or masterminds of genocide, but it depends also on the acknowledgement of genocide by bystanders who determine whether genocide will be recognized and acknowledged or denied by masses. However, bystanders are often affected by genocide ideology, thus they are not willing to acknowledge occurrence of genocide, and eventually it causes spread of genocide denial. Cohen explained cause of denial:

*Such as disavowals are not private states of mind. They are embedded in popular culture, banal language codes and state-encouraged limitations - hence dual meaning of 'states of mind'. Culture encourages turning a collective blind eye, which leave horrors unexamined or unwatched normalized as everyday life.*¹⁶

Thus, as the preparation and execution of the genocide require *ideology and masterminds*, denial of genocide requires those as well. Wide spread of genocide denial is not possible without ideology of denial.¹⁷ Denial of genocide can vary from spontaneous denial to organized and systematic denial, depending on process of reconciliation of aftermath genocide as well as national legislation for countering genocide ideology.

Despite the fact that genocides are mostly internally generated, based on systems of domination within societies, all deniers always try to develop *international level conspiracy theory* as a base theory

Definitionalism, and Reversal.' Israel W. Charny and Eric Markusen, "The Psychology of Denial of Genocides" in I. Charny (ed.) *Encyclopaedia of genocide Volume 1*: Santa Barbara - California: ABC CLIO, 1999, 159-160.

¹⁶ Stanly Cohen, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Malden, USA: Blackwell Publisher Inc., 2001, 76, 101.

¹⁷ Zgodić examined a final goal of genocide ideology: "Policy of *prolonged genocide... obsessively works* on violent extermination of signs, symbols and all other traces of the existence of Other on the *land of ancestors - on saint land* of nation... Every trace of their culture and evidence of their presence, even the memory, must be totally eradicated... The new architecture is being constructed in order to diminish every trace of existence unwanted, hated, hostile Other, whipping out with that architecture traces of *own crimes*, the crime to be ignored and forgotten, eventually, nation *with clean conscience* and *quite comfortable enjoy* narcissistically in new architecture and urban achievements its clean *ethnic existence*. Esad Zgodić, *Teritorijalni nacionalizam: Ideologija, zlotvorstvo i alternative*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2012, 350.

for defence. Edward Herman and David Peterson are among those who use this technique in denial of both genocides. From their point of view genocide against the Tutsi and genocide against Bosniaks are just “proclaimed genocides by Western establishments”.¹⁸ Furthermore, they claim that all genocides committed at the end of XX Century were just implementation of “Imperial Doctrine of Humanitarian Intervention” or “Responsibility to Protect Doctrine”.¹⁹ Herman and Peterson do not try to prove their theory. They just use phrases that are catchy and attractive to the public, representing themselves as fighters for sovereignty of the countries. Herman and Peterson deny necessity of UN standing mechanism for prevention and stopping of the genocides, even though it is well known, from genocide theory, that there is usually no force within that country to stop ongoing genocide, and that only international response can stop the genocide. We can consider this as the most common

¹⁸ Herman and Peterson stated: “There has long existed a Western party-line on the dismantling of Yugoslavia...These roles paralleled the long-standing U.S. and British hostility towards Rwanda’s Hutu-majority government under President Juvenal Habyarimana, and their alignment with the armed forces of the Rwandan Patriotic Front (RPF)...it was crucial to what would become the establishment narrative of the ‘Rwandan genocide’” Edward S. Herman and David Peterson, “George Monbiot and the *Guardian* on ‘Genocide Denial’ and ‘Revisionism’”. Available at: <http://mrzine.monthlyreview.org/2011/hp020911.html> (Accessed on 21 January 2014).

In another pamphlet they stated: “The Western establishment rushed to proclaim “genocide” in Bosnia-Herzegovina, Rwanda, Kosovo, and Darfur, and also agitated for tribunals to tell the alleged perpetrators accountable. Edward S. Herman and David Peterson, *Politics of Genocide*, New York: Monthly Review Press, 2010, 114.

¹⁹ “Who Was Behind the Rwandan Genocide? Conversations with Michel Chossudovsky and Robin Philpot. Global Research News Hour Episode 62”. Available at: <http://www.globalresearch.ca/rethinking-the-rwandan-tragedy-conversations-with-michel-chossudovsky-and-robin-philpot/5377061> (Accessed on 10 April 2014).

E. S. Herman and D. Peterson, “George Monbiot and the *Guardian* on ‘Genocide Denial’ and ‘Revisionism’”.

Keith Snow wrote: “Behind the genocide in Congo and elsewhere stand a host of well-paid academics, entertainers, politicians and professional propagandists for U.S. imperial policy”. Keith H. Snow, “Dr. Gerald Caplan and the Rwanda Genocide Cranks”, Available at: <http://blackagenda-report.com/content/dr-gerald-caplan-and-rwanda-genocide-cranks> (Accessed on 14 June 2015).

technique of genocide denial. Using this technique of genocide denial, deniers pretend to represent themselves as “fighters against imperialism”, in order to draw attention of media and public. This technique of denial is very effective, and many people easily get involved in such as kind of denial. Due to huge influence of this technique, we can also consider *international conspiracy theory* as ideology of denial of genocide at the global level.

Deniers often uphold conspiracy theory for root causes of the genocide. George Bogdanich and Edward Herman deny genocide in Srebrenica by conspiracy theory that Srebrenica genocide was plan of Bosnian leadership to swap Srebrenica for another Bosnian city and to trigger Western military intervention.²⁰ Report of UNSG to General Assembly regarding the fall of Srebrenica clearly refuted this conspiracy theory.²¹ On the other side Herman and Peterson developed almost the same conspiracy theory for genocide committed against Tutsi saying “treat the vast bloodbaths of 1994 as resulting from a pre-planned conspiracy by the RPF, hatched no later than 1990, to seize state power within Rwanda by using aggression, terrorism, and an eventual military takeover of the country.”²² For globally known massacres committed against Bosniaks in Markale market in Sarajevo and Tuzlanska Kapija in Tuzla, Herman and Bogdanich wrote that it was “conspiracy theory” organized by Bosniaks who wanted to “to demonize the Serbs and to initiate foreign military intervention”.²³ This technique of denial is based on notorious

²⁰ Edward S. Herman, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, Evergreen Park: Alphabet Soup, 2011, 58, 284.

²¹ “No evidence reviewed in the process of assembling this report suggests that any party, Bosnian or international, engineered or acquiesced in the fall of Srebrenica, other than those who ordered and carried out the attack on it. My personal belief is that human and institutional failings, at many levels, rather than willful conspiracy, account from why the Serbs were not preventing from overrunning the safe area of Srebrenica”. “The Fall of Srebrenica”, Report of the UN SC Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35, 15 November 1999, par. 485.

²² E. S. Herman and D. Peterson, “George Monbiot and the *Guardian* on ‘Genocide Denial’ and ‘Revisionism’”.

²³ Herman wrote: “A fifth myth or myth-set that grew out of the need to demonize the Serbs, and as part of an effort to get NATO to come to Bosnia Muslim aid with bombs, is that the Serbs engaged in the ruthless shelling of Sarajevo civilians in

lies and falsification, refuted by verdicts of ICTY,²⁴ with the purpose to replace the roles of victim and oppressor.

There are two specific techniques of denial of the genocide against the Tutsi. First one is allegation that the death of the former Rwandan President Juvénal Habyarimana caused the genocide and that genocide was spontaneous outburst of rage among Hutu masses following the death of president Habyarimana.²⁵ This claim is supported with falsehood that there was no organized Hutu government after the assassination.²⁶ Another technique of denial, even more used, says that genocide and all war crimes committed against the Tutsi were provoked by offensive

three massacres: in 1992 (the 'Breadline Massacre'), in 1994 (the Market Markale or 'Market Massacre'), and 'Second Market Massacre' in 1995." E. S. Herman, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, 27.

Bogdanich stated "There is substantial testimony from senior military and diplomatic officials that Muslim forces deliberately undertook operations that would portray themselves as victims." George Bogdanich, "Prelude to the Capture of Srebrenica" in E. S. Herman, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, 44.

²⁴ "Vojska Republike Srpske (VRS)" had committed two massacres of civilian population at flea market Markale downtown Sarajevo by artillery. In first massacre, committed on 5 February 1994, 68 civilians were killed and 139 wounded. Karović, Merisa, „Masakr na Markalama 5. februara 1994. godine“, in: Rasim Muratović (ed.), *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992.-1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 548.

In second Markale massacre, committed on 28 August 1995, 37 civilians were killed and 90 were wounded.

²⁵ Robin Philpot said that Rwandan killings were initiated by the Tutsi-dominated RPF. Available at: <http://www.globalresearch.ca/rethinking-the-rwandan-tragedy-conversations-with-michel-chossudovsky-and-robin-philpot/5377061se> (Accessed on 13 May 2014).

In 2006, French judge Louis Jean Bruguiere released basic denial falsehood that the downing of President's Habyarimana's plane that caused the genocide. J. B. Damascène, "Genocide against the Tutsi: Analysis of forms and expressions of its denial".

"The objective of the RPF was to eliminate Hutu from the power. The RPF was strong army. Hutu were scared. When RPF killed a President Hybarimana, it had to be reaction. That is the main reason for reprisal against Tutsi." An interview with member of Jeremi Group, taken in Bukavu – DRC on 17 May 2014 by an author.

²⁶ K. H. Snow, "Dr. Gerald Caplan and the Rwanda Genocide Cranks".

actions and rages of RPF.²⁷ Thus, as notable Holocaust and genocide scholar Deborah Lippstadt says “what they cannot deny or distort, they rationalize and justify”.²⁸ When evidence about committed genocide is undeniable, like genocide against the Tutsi, then deniers try to rationalize and justify committed genocide.

The purpose of first genocide denial technique is to develop theory of genocide against the Tutsi as *a spontaneous act*, and other one to uphold theory of *genocide as a retributive crime*. Those are false flags which neglect the genocide theory that - genocide can never occur spontaneously,²⁹ that it always requires massive preparation and it is developed throughout many stages³⁰. Genocide is a long term project, project to which has to be invested for long period of time in order it could be implemented.

Aforementioned techniques have mutual aim to distort and twist evidence proving that Rwandan Government had planned to exterminate Tutsi. This is the most usual approach of genocide deniers in any case

²⁷ For an example Christian Davenport and Allan Stam says: “There’s also no question that large-scale retribution killings took place throughout the country - retribution killings by Hutu of Tutsi, and vice versa. Perhaps the most shocking result of our combination of information on troop locations involved the invasion itself: The killings in the zone controlled by the FAR seemed to escalate as the RPF moved into the country and acquired more territory. Christian Davenport and Allan C. Stam, “What Really Happened in Rwanda?”. Available at: <http://www.psmag.com/navigation/politics-and-law/what-really-happened-in-rwanda-3432/> (Accessed on 27 May 2014).

K. H. Snow says “Every pogrom against Tutsi was provoked by RPF, repeatedly, beginning with their initial invasion in 1990, and not by the Habyarimana Government. Additionally, every pogrom against Tutsi in Rwanda alleged to have occurred prior to 1973 was provoked by extremist Tutsi Guerrilla’s attacking Rwanda from outside the country”. “Dr. Gerald Caplan and the Rwanda Genocide Cranks”.

²⁸ Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust: the Growing Assault on the Truth and Memory*, London: Penguin, 1993, 110.

²⁹ Kenneth Campbell pointed out that Genocide cannot be spontaneous act, and it is so sever crime that can never be secondary aspect of any conflict. Kenneth J. Campbell, *Genocide and the Global village*, New York: Palgrave, 2001, 34.

³⁰ Gregory H. Stanton, “the Ten stages of Genocide”, Available: <http://www.genocidewatch.org/10stagesofgenocide.ppt> (Accessed on 11 April 2013).

of genocide in order to distort evidence of genocide's intent. Gregory Stanton, as a notable expert, was observing and warning for ongoing preparations for genocide in Rwanda, as early as 1989. He warned the Government for upcoming genocide, but the Rwandan Government kept quiet on warnings.³¹

Deniers know very well that genocide without evidence of intent and plan cannot be proved.³² For instance they define facts that genocide against the Tutsi was committed by the Rwandan Army, the National Police, government-backed militias and the Hutu civilian population as "the official narrative". This notorious denial ("the official narrative") is used in describing atrocities committed against the Tutsi just to reinforce their allegation that genocide against the Tutsi was the creation of "the Responsibility to Protect Doctrine" which authorizes military intervention in violation of national sovereignty, all in the name of preventing a humanitarian catastrophe". Among those who use this phrase are Robin Philpot, Edward S. Herman, David Peterson, Keith Harmon Snow, etc.³³ Tim Gallimore, former spokesman of ICTR, asserts that defence attorneys, like Robin Philpot, are the most proactive and the

³¹ G. Stanton was posted to Rwanda in 1989 by US State of Department as a consultant to the Ministry of Justice. He stated "You could see it coming. It was like the small tremors that signal the beginning of an earthquake, or eruption of volcano. In 1989 he warned the President of Rwanda's Courte of Cassation and President Haybarimana for upcoming genocide. Linda Melvern, "The Eight Stage/Distorting the Evidence: Fact and Figures in a Campaign of Genocide Denial" in Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*, 237, 238.

³² Peter Erlinder stated that "There was no plan on of Rwandan government and military for extermination of the Tutsi". Garrison, Anna, "Rwanda Genocide: Erlinder v. Kagame in the court of public opinion", Available at: <http://sfbayview.com/2011/rwanda-genocide-erlinder-v-kagame-in-the-court-of-public-opinion/> (Accessed on 25 January 2014).

³³ "The genocide in Rwanda was one hundred percent the responsibility of the Americans", An interview of Global Research News Hour with Michel Chossudovsky and Robin Philpot. Available at: <http://www.globalresearch.ca/rethinking-the-rwandan-tragedy-conversations-with-michel-chossudovsky-and-robin-philpot/5377061> (Accessed on 25 January 2014).
H. E. Herman and D. Peterson, "George Monbiot and the *Guardian* on 'Genocide Denial' and 'Revisionism'".

most influential deniers of the genocides, and that “denial of genocide against the Tutsi is more prevalent abroad than within Rwanda”³⁴

Major emphasis of deniers of the genocide against the Tutsi is to prove that plan to eliminate the Tutsi “had never existed” and that “the killing happened spontaneously”.³⁵ They know how to draw attention of public and media, and how to exploit it for the sake of their ideology.

Fabrication and exaggerating of war crimes committed against oppressor’s group is another technique of genocide denial.³⁶ Exaggerating of intensity of war crimes against Serbian people is presented in case of Srebrenica region. Herman wrote that “Bosniaks death toll from Srebrenica in July 1995 may not have been more numerous than the Serb civilians killed in the towns near Srebrenica by Bosnian Muslim (well over 1,000, with one estimate as high as 3,2879)”.³⁷ Corwin stated “it is likely that the number of Muslim dead was probably no more than the number of Serbs that have been killed in Srebrenica and its environs”.³⁸ “Independent International Commission” established by the Government of Republika Srpska, also, drastically inflated the number of Serbian civilian victims in Srebrenica region.³⁹ One of the huge falsifications of deniers Genocide in Srebrenica is presenting UN safe area Srebrenica as “Muslim Military base for launching military raids” toward “unarmed”

³⁴ Even though there are legal finding for commitment of genocide against the Tutsi by ICTR defense attorneys like Robin Philpot do not use term *genocide*. They have knowledge, experience. They successfully use media to spread their falsifications. An Interview with Tim Gallimore, taken by author in Rwanda, Kigaly on 30 April 2014.

³⁵ Linda Melvern, “The Eight Stage/Distorting the Evidence: Fact and Figures in a Campaign of Genocide Denial”, 251.

³⁶ Fabrication of war crimes committed against Serbian people in Bosnia is mostly presented in cases of “Dobrovoljacka ulica” in Sarajevo and “Tuzlanska kolona” in Tuzla. See: J. Medić et al, *Politics of Revisionism: Denail of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina, 1992–2025*, 49-64; E. Mulagić, *Negiranje genocida nad Bošnjacima*, 176-177.

³⁷ E. S. Herman, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, 14.

³⁸ Ibid, Foreword.

³⁹ J. Medić, et. al, *Politics of Revisionism: Denail of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina, 1992–2025 (A Research Study)*, 29-30.

Serbian villages nearby Srebrenica.⁴⁰ However, ICTY judgment in case against Naser Oric revealed that operations were spontaneous due to lack of food and that Serbian villages nearby Srebrenica were militarized.⁴¹ The exaggeration of war crimes is just first step in establishing pseudo theory of Genocide in Srebrenica as a “Retributive crime”.

The fabricating and exaggerating of war crimes is also present in denial of genocide against the Tutsi. In case of genocide against the Tutsi number of Hutu victims is often exaggerated for the sake of pseudo theory of “Double genocide”. Christian Davenport and Allan Stam inflated a death toll of Hutu between 500,000 and 700,000, and stated “that the majority of victims were in fact Hutu, not Tutsi”.⁴² Peterson and Herman appeared in denial of this case of genocide, like in any another case, stating that “great majority of deaths were Hutu”.⁴³ Jeremie group from Bukavu, DR Congo, is also engaged in denial of genocide against the Tutsi. There are many articles and paper published by this group which insists “there were two genocides” or “the double genocide” in Rwanda in 1990s.⁴⁴ Furthermore, they were not willing to admit in an interview with us that majority of 1994 victims were Tutsi.⁴⁵ However, there are also some academics who assert that genocide was also committed against moderate Hutu. It is not questionable that moderate Hutu were

⁴⁰ John Laughland, “The Srebrenica ‘Genocide’: Totem of the New World Order”. Available at: <http://www.balkanstudies.org/articles/srebrenica-genocide-totem-new-world-order> (Accessed on 14 June 2015); E. H. Herman, “The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics”, 19.

⁴¹ Judgement of ICTY vs. Naser Oric, par. 110, 111, 664. Available at: <http://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf> (Accessed on 20 June 2015).

⁴² C. Davenport and A. C. Stam, “What Really Happened in Rwanda?”.

⁴³ Edward S. Herman and David Peterson, “We’re not genocide deniers. We just want to uncover the truth about Rwanda and Srebrenica”. Available at: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/jul/19/not-genocide-deniers-uncover-truth?INTCMP=SRCH> (Accessed on 2 August 2011).

⁴⁴ For more see: J. B. Damascène, “Genocide against the Tutsi: Analysis of forms and expressions of its denial”.

⁴⁵ Representatives of JEREMI Group stated: “When we find the bodies of murdered who can determined if victim is Tutsi or Hutu?. We do not know how many Tutsi or Hutu were killed.” An interview with member of JEREMI Group, taken in Bukavu – DRC on 17 May 2014 by an author.

targeted by *executioners of the genocides*. It must be stressed they were not targeted because of their ethnic identity, rather because they were opposing to atrocities. It is necessary to stress that there were atrocities by the RPF, committed aftermath genocide, but we cannot talk about plan for extermination of Hutu.

Genocide in Srebrenica is also worldwide famous because of existence large number of mass graves, but that is not a constraint to deniers. Herman tries to diminish Srebrenica Mass Graves evidence: “But the evidence for this structure of primary, secondary, and even tertiary mass graves is weak and the rationale unconvincing that the Bosnian Serbs would have had the resources in the midst of a war and when under serious military pressure to carry out mass executions and mass burials, and then subsequent to this, mass exhumations and mass reburials, is implausible.”⁴⁶ An attempt to diminish Srebrenica Mass Graves evidence is ridiculous, because there is vast evidence confirming mass graves in Srebrenica region. ICTY concluded that Army of Republic Srpska (VRS) conducted systematic burial and reburial operations from July to November 1995 in order to conceal traces of mass execution.⁴⁷ The Court of Bosnia and Herzegovina also found that systematic reburial of genocide victims, during the aftermath genocide, was carried out.⁴⁸ There have been discovered 133 mass graves from Genocide in Srebrenica. Almost 40 percent of discovered mass graves were secondary mass graves.⁴⁹

Denial of Genocide in Srebrenica has many features. Mostly because there is a bulk of evidence regarding the committed genocide against the Bosniaks in Srebrenica and Podrinje region, which makes genocide

⁴⁶ E. S. Herman, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, 19.

⁴⁷ ICTY, Case No. IT-09-92-T, *Trial Judgement Ratko Mladić*, Volume IV, 22 November 2017, 1574-1584.

⁴⁸ A Judgment of the Court of Bosnia and Herzegovina to Miloradu Trbiću. Dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/index.php?id=1403&jezik=b> (Accessed on 10 February 2013).

⁴⁹ Čekić, Smail, Arnaut Haseljić, Meldijana and Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurnosna zona Ujedinjenih Nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 658.

committed in Srebrenica region the best ever documented genocide. International Commission for missing persons (ICMP)⁵⁰ has conducted the most successful project of human remains identification using DNA sample method in the history. More than 7100,⁵¹ out of 8372, victims of Genocide in Srebrenica have been identified. Stefan Karganović, founder of NGO “Srebrenica Historical Project,” which is financed by the Government of Republic of Srpska, pretends to represent himself as an academic. For the released forensic identification results of ICMP of human remains from Srebrenica mass graves he wrote:” those results are in fact quite sensational: 6,481 Srebrenica victims currently identified.”⁵² That statement indicates turning point of a denial of Genocide in Srebrenica. Once ICMP identified significant number of exhumed genocide victims then deniers do not assert any more that “number of victims is insignificant”, however, they change their approach and assert that number “now is sensational large”. This can be defined as advance form of genocide denial that proves how deniers are adaptable on new circumstances.⁵³

When we refute or recognize denials’ technique they always create new technique for denial of genocide. On the next level of Genocide in Srebrenica’s denial Karganovic wrote: ”DNA procedure can establish, with various degrees of certainty, the deceased’s probable identity. It cannot help determine the time and manner of death.”⁵⁴ Herman and Peterson also engaged in denial of DNA forensic results: “DNA cannot fix the mode or time of death, so that when those 6,595 or 8,100 individuals died, and whether they were executed, killed in battle, or

⁵⁰ The International Commission on Missing Persons.

⁵¹ Amor Mašović, “Until now 7100 Srebrenica genocide victims have been found”. Available at: <http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/277533-Dosad-pronadjeno-oko-7100-zrtava-genocida-nepronadjene-krije-Drina.html> (Accessed on 15 June 2015).

⁵² Stefan Karganović, “DNA Testing and the Srebrenica Lobby”, *The Lord Byron Foundation for Balkan Studies*, 13. July 2010. Available at: <http://www.balkanstudies.org/articles/dna-testing-and-srebrenica-lobby> (Accessed on 17 May 2011).

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

died from natural causes.”⁵⁵ Insisting on the mode or time of death of identified victims indicated that deniers do not have any other remained technique for denial. Insisting that there is no possibility to confirm a mode and time of death is just an attempt to neglect bulk of overall evidence about Genocide in Srebrenica: plan for extermination, mass graves, reburial of victims, etc. There is no known case of genocide that there was examination of time, circumstances, and causes of the death of every single victim. Genocide is not ordinary criminal act, resulted with death of a few persons, which should require detailed insight into death of single victim. The circumstances of death of genocide victims is determined by intent of genocide and plan for execution of genocide; evidence about mass killings, mass graves, reburial of human remain from mass graves, survivor’s testimonies, confession of perpetrators, and other bulk of evidence.

Denial of the Genocide against Bosniaks is buttressed by institutions of Republika Srpska as well as with obstruction of building monuments for victims of genocide. Case of Prijedor is a severe example of such as obstruction. Even though in Genocide in Prijedor there were killed more than 3000 Bosniaks’ civilians, a lot of them in well-known concentration camp: Tronopolje, Omarska, Keraterm and etc., local administration has obstructed building of monument for the victims of genocide. Furthermore, they prohibited use a term genocide during commemorations and anniversary.⁵⁶ Another example is a monument for genocide victims within cemetery Strazište in Visegrad. A term of genocide was forcibly removed from the monument by municipal services company and municipal inspection in 2014.

Even though the High Representative in Bosnia and Herzegovina imposed amendments to the Criminal Code in Bosnia and Herzegovina in 2021 which criminalizing genocide denial, that unfortunately did not put an end to practice of genocide denial in Bosnia. That has not been

⁵⁵ E. S. Herman and Peterson, D., “George Monbiot and the *Guardian* on ‘Genocide Denial’ and ‘Revisionism’”; E. S. Herman and D. Peterson, “We’re not genocide deniers. We just want to uncover the truth about Rwanda and Srebrenica”.

⁵⁶ J. Medić et al., *Politics of Revisionism: Denial of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina, 1992-2025*, 46.

yet resulted with a significant prosecution of genocide denial.⁵⁷ At the contrary, deniers of Genocide against the Tutsi have been prosecuted and sentenced for denial for almost two decades.⁵⁸

In the case of genocide against Bosniaks it is also a challenge widespread of glorification of convicted war criminals especially Radovan Karadžić and Ratko Mladić former political and military leaders of Republika Srpska.⁵⁹

Conclusion

In accordance with examined techniques and forms of denial genocides against Tutsi and Bosniaks, it can be summarized that there are common conceptual features for both cases of genocide, but also some unique and specific features. Both genocides, against Tutsi and against Bosniaks, were denied at the international level during their perpetrations by UN bodies or official from big powers with variety of trivializations, rationalizations and directed diplomatic terminology in order to escape from use of the term *genocide* in describing mass killings in Bosnia and Rwanda. Hence, there was necessity to find means of rationalization, which is afterward found in a justification of “Centuries old ethnic/tribal

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ “10 to 20 years prison shall be required for any person who shall publicly deny the genocide, minimize its impact, justify or approve genocide, hide or destroy genocide facts through his/her words, writings, drawings or any other form.” “Mechanisms to Fight Against the Negation of the Tutsi Genocide”, 7.

Boubacar Boris Diop, “Denial through Silence... (Africa faced with the Genocide against the Tutsi)” in Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*, 63.

⁵⁹ J. Medić et al., *Politics of Revisionism: Denial of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina, 1992-2025*, 10.

While this paper was being completed The Court of Bosnia and Herzegovina issued first ever Appellate Judgement for glorification of war criminals, sentencing Vojin Pavlović for three years of prison. “Drugostepena presuda: Vojinu Pavloviću povećana kazna: Za veličanje ratnog zločinca Ratka Mladića dobio tri godine zatvora”, Detektor.ba, 21 November 2025. Available at: <https://n1info.ba/vijesti/vojinu-pavlovicu-povecana-kazna-za-velicanje-ratnog-zlocinca-ratka-mladica-dobio-tri-godine-zatvora/> (Accessed on 25 November 2025).

hatreds and disputes”. The objective of such approach was to abolish the governments and UN from responsibility for failing to respond in accordance to the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (UNGC). This approach has been profiled as standard response on upcoming genocides and genocides in progress, what gives very pessimistic assessment for reaction of International Community in the future in any case of unfolding genocides.

In the context of subsequent denial, both cases of genocides are denied on regular bases by organized groups of deniers. Denial of genocide against the Tutsi is more prevalent abroad while denial of genocide against Bosniak is more prevalent within Bosnia and Herzegovina and its neighbouring countries. Denial of genocide against Bosniaks has systematic and institutional features, presented in systematic obstruction of memorialization of genocide by institutions of entity Republic of Srpska. At the same time that indicates that genocide ideology has yet not been eliminated.

We can classify deniers of genocides against the Tutsi and Bosniaks in many groups, but two groups are more prevalent; notorious deniers who do not pay attentions to the validity of their claims, and deniers who pretend to be representatives of academics. In the regard of genocide against the Tutsi and Bosniak we can consider Herman and Peterson as main “authoritative” source for deniers. Edward Herman, David Peterson, Robin Philpot, Christian Davenport, Allan Stam and Peter Erlinder are the most quoted authors by other deniers. These and other genocide deniers have established a global network of genocide denial. They do not only deny particular case of genocide, but they have tried to diminish the whole concept of genocide, and the matter of their denial is almost every case of genocide. Denier’s approach is based on use of the same techniques and forms, typically quoting each other’s falsehoods.⁶⁰ When they are forced to use scientific resources and to quote scholars,

⁶⁰ “Deniers will, typically, state their arguments are verified or unverified only by another denier”. Shermer, Michael and Alex Grobman, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why do They Say it?*, Berkely: University of California Press, 2002, 34, 249, 250.

then they cite genocide scholars in the way that they simply omit the facts that contradict their claims or distort meanings of findings and conclusions, knowing that fewer readers will check reliability of the sources.⁶¹ One of subtler deniers' techniques, which draws sympathy of many people, is representing themselves as fighter against imperialism or "Doctrine to intervene" of Big Powers. They are very flexible in this approach. If one technique is revealed by researchers and public, they will adopt another technique. The strategy of deniers is always to distort the truth and history despite how it is reliable and firm. A prime objective of deniers' endeavour is to support ideology that caused genocide. The denier's effort to rewrite history has an aim to support accomplishment of their cause. The purpose of genocide denial is to achieve the final goal of genocide; with its final stage to preserve the genocide heritage and to acquire legitimacy for those achievements.

It can be concluded that there is a certain difference between first and second generation of deniers, going from the Holocaust to the post-modern era. The new generation of deniers use more sophisticated approach, trying to incline in academic arena and initiate discourse with genocide scholars. Thus, it requires adequate response from genocide scholars. Modern genocide scholars cope and counter genocide denial. In open discourse with deniers they refute and demolish allegations, falsehoods and falsifications of deniers. Refutation of deniers' falsifications is very important in countering to genocide denial. This is a matter of genocide prevention. That helps in our endeavour to stop deniers' attempt to distort or to rewrite the history.

⁶¹ "They rely on books that directly contradict their arguments, quoting in a manner that completely distorts the authors' objectives. Deniers count on the fact that the vast majority of readers will not have access to the documentation or make the effort to determine how they have falsified or misconstrued information. D. Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on the Truth and Memory*, 111.

Bibliography

- An Interview with Tim Gallimore taken by author in Rwanda, Kigali on 30 April 2014.
- An Interview with members of Jeremi Group, taken by an author in Bukavu – DRC on 17 May 2014.
- “Arming Rwanda: The Arms Trade and Human Rights Abuses in the Rwanda War”, Human Right Watch, Vol. 6, Issue 1, 1994. Available at: <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/RWANDA941.PDF>
- Begić, Mujo, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajeva, 2013.
- Bećirević, Edina, *Na drini genocid*, Sarajevo: Buybook, 2009.
- Biserko, Sonja, “Percepcija srpske elite dejtonske Bosne”, *Duh Bosne*, broj: 4, oktobar 2011.
- Bryant, Lee, “The Betrayal of Bosnia”. Westminster: Centre for the Study of Democracy - University of Westminster, 1993. Available at: <http://www.ciaonet.org.proxy.www.merln-europe.org/wps/brl01/brl01.html>.
- Campbell, J. Kenneth, *Genocide and the Global village*, New York: Palgrave, 2001.
- Caplan, Gerald, “Edward S. Herman and David Peterson’s ‘The Politics of Genocide’”, 2010. Available at: <http://links.org.au/node/1757>
- Charny, W. Israel and Markusen, Eric, “The Psychology of Denial of Genocides” in Charny I. (ed.), *Encyclopedia of genocide Volume 1*, Santa Barbara - California: ABC CLIO, 1999.
- Cohen, Stanley, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Malden, SAD: Blackwell Publisher Inc, 2001.

- Čekić, Smail, Arnaut Haseljić, Meldijana and Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurnosna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010.
- Damascène, J. Bizimana, “Genocide against the Tutsi: Analysis of forms and expressions of its denial”, 2011. Available at: <http://umuvugizi.wordpress.com/genocide-against-the-tutsi-analysis-of-forms-and-expressions-of-its-denial/?blogsub=confirming#subscribe-blog>
- Davenport, Christian and Stam, C. Allan, “What Really Happened in Rwanda?”, 2009. Available at: <http://www.psmag.com/navigation/politics-and-law/what-really-happened-in-rwanda-3432/>
- Des Forges, Alison, “*Leave None to Tell the Story*” – *Genocide in Rwanda*, Sjedinjene američke države: Human Right Watch, 1992.
- “Drugostepena presuda: Vojinu Pavloviću povećana kazna: Za veličanje ratnog zločinca Ratka Mladića dobio tri godine zatvora”, Detektor.ba, 21 November 2025. Available at: <https://n1info.ba/vijesti/vojinu-pavlovicu-povecana-kazna-za-velicanje-ratnog-zlocinca-ratka-mladica-dobio-tri-godine-zatvora/>
- “Ganić oslobođen, nova packa Srbiji”, Deutsche Welle, 28 July 2010. Available at: <http://www.dw.de/gani%C4%87-oslobo%C4%91en-nova-packa-srbiji/a-5843813>
- Garrison, Ann, “Rwanda Genocide: Erlinder v. Kagame in the court of public opinion”, 2011. Available at: <http://sfbayview.com/2011/rwanda-genocide-erlinder-v-kagame-in-the-court-of-public-opinion/>
- Gasanabo, Jean-Damascene, Simon, David J. and Ensign M. Margee (eds.), *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*, Bogota Colombia: Apidama Edicions Ltd., 2014.

- Gordon, S. Gregory, “Speech in Pro-and Post-Genocidal Environments: Strategies for Preventing Critical Mass”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.
- Herman, S. Edward and Peterson, David, “George Monbiot and the *Guardian* on ‘Genocide Denial’ and ‘Revisionism’”. Available at: <http://mrzine.monthlyreview.org/2011/hp020911.html>
- Herman, S. Edward and Peterson, David, *Politics of Genocide*, New York: Monthly Review Press, 2010.
- Herman, S. Edward, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Contest, Politics*, Evergreen Park: Alphabet Soup, 2011.
- Herman, S. Edward and Peterson, David, “We’re not genocide deniers. We just want to uncover the truth about Rwanda and Srebrenica”, 2011. Available at: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/jul/19/not-genocide-deniers-uncover-truth?INTCMP=SRCH>
- ICTY, Case No. IT-03-68, “Judgment vs. Naser Orić“, 30 July 2006.
- ICTY, Case No. IT-98-29-T, “Judgment vs. general Stanislav Galić“, 5 December 2003.
- ICTY, Case No. IT-09-92-T, “Judgment vs. Ratko Mladić“, 22 November 2017.
- Karganovic, Stephen, “DNA Testing and the Srebrenica Lobby”, 2010, *The Lord Byron Foundation for Balkan Studies*. Available at: <http://www.balkanstudies.org/articles/dna-testing-and-srebrenica-lobby>
- Karović, Merisa, “Masakr na Markalama 5. februara 1994. godine“, In: Rasim Muratović (ur.), *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992.-1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 2014.

- Lebor, Adam, *“Complicity with Evil”: the United Nations in the age of modern genocide*. Harrisburg: R.R. Donnelly, 2006.
- Lippstadt, Deborah, *Denying the Holocaust: the Growing Assault on the Truth and Memory*. London: Penguin, 1993.
- Medić, Jasmin, Karčić, Hikmet, Džananović, Muamer and Mulagić, Elvedin, *Politics of Revisionism: Denial of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina, 1992-2025 (A Research Study)*, University of Sarajevo – Institut for Research of Crimes Against Humanity and International Law, Sarajevo, 2025.
- Mulagić, Elvedin, *Negiranje genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, iii.
- Mašović, Amor, “Until now 7100 Srebrenica genocide victims have been found”. Available at: <http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/277533-Dosad-pronadjeno-okolo-7100-zrtava-genocida-nepronadjene-krije-Drina.html>
- McClosky, Frank, “Stav Sjedinjenih Američkih Država i Kongresa”. In Smail Čekić (ur.), *Genocid u Bosni I Hercegovini 1991.-1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997.
- “Mechanisms to Fight Against the Negation of the Tutsi Genocide”, *Institute for Research of Dialog and Peace (IRDP)*. Kigali, Ruanda, 2008.
- Melvern, Linda, “The Eight Stage/Distorting the Evidence: Fact and Figures”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.
- “Godišnjica Dobrovoljačke: Đokić pozvao Sarajlije na razumijevanje”, *Nezavisne novine*, 19 April 2011. Available at: <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Godisnjica-Dobrovoljacke-Djokic-pozvao-Sarajlije-na-razumijevanje-86792.html>
- Njoya, Wandia, “Human Rights: The problem of Good intentions”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.

- Odom, P. Thomas, *Journey into darkness: Genocide in Rwanda*, Texas: Texas A&M University Press, 2005.
- Okuthe-Oyugi, Frank and Sebahara, Pamhile, “Transitional Justice as Genocide Prevention: From a Culture of Impunity to a Culture of Accountability”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.
- Diop, Boris Boubacar, “Denial through Silence... (Africa faced with the Genocide against the Tutsi)”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.
- “Rwanda, Rwandans in Diaspora step up efforts to fight Genocide denial, ideology”, The News Times, 2015. Available at: <http://www.newtimes.co.rw/section/article/2015-04-10/187738/>
- Snow, H. Keith, “Dr. Gerald Caplan and the Rwanda Genocide Cranks”, 2013, Available at: <http://blackagendareport.com/content/dr-gerald-caplan-and-rwanda-genocide-cranks>
- Sells, A. Michael, *The Bridge Battered – Religion and Genocide in Bosnia*, California: California University Press, 1996.
- Shermer, Michael and Grobman, Alex, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why do They Say it?*. Berkley: University of California Press, 2002.
- The Courte of Bosnia and Herzegovina, “Judgment against Milorad Trbić”, 2009. Available at: <http://www.sudbih.gov.ba/index.php?id=1403&jezik=b>
- UN General Assembly, “Situation in Bosnia and Herzegovina”, Resolution 47/121 on 18 December 1992. Available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r121.htm>
- UN General Assembly, “Resolution 49/10”, 1994. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/49/10&Lang=E

- UN Security Council, “Resolution of No 912”, 21 April 1994“. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/912\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/912(1994))
- UN Security Council, “Statement by President of SC”, 30 April 1994. Security Council 3371 Meeting Record. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/PV.3371
- UN Security Council, “Resolution 929”, 22 June 1994. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/929\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/929(1994))
- UN Security Council, “Resolution 935”, 1 July 1994. Available at: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/935\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/935(1994))
- UN General Assembly, “The Fall of Srebrenica”. Report of the UN SC Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35, 1999.
- “Who Was Behind the Rwandan Genocide? Conversation with Michel Chossudovsky and Robin Philpot”, Global Research News Hour, 2014. Available at: <http://www.globalresearch.ca/rethinking-the-rwandan-tragedy-conversations-with-michel-chossudovsky-and-robin-philpot/5377061>
- Zachary, D. Kaufman, “Transitional Justice as Genocide Prevention: From a Culture of Impunity to a Culture of Accountability”, in J. D. Gasanabo et al., *Confronting Genocide In Rwanda-Dehumanization, Denial and Strategies for Prevention*.
- Zgodić, Esad, *Teritorijalni nacionalizam: Ideologija, zlotvorstvo i alternative*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012.

Dr. sc. Almir Grabovica

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv

čovječnosti i međunarodnog prava

altma82@hotmail.com

UDK 343.1(430):341.485(497.6)"1992/1995"

UDK 341.645:341.485(497.6)"1992/1995"

Izvorni naučni rad

UNIVERZALNA JURISDIKCIJA I NJEMAČKI KRIVIČNI ZAKON: PRIMJENA U PRESUDAMA ZA ZLOČIN GENOCIDA U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak: Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, mnogi zločini po međunarodnom pravu nisu mogli biti procesuirani pred domaćim sudovima usljed ratnih okolnosti, bilo zbog nedostatka kapaciteta, političke volje ili sigurnosnih ograničenja. Upravo u takvim okolnostima, univerzalna jurisdikcija nacionalnim sudovima pruža mogućnost da procesuiraju zločine poput genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, bez obzira na to gdje su počinjeni (prostorno) i ko ih je počinio. Predmetno istraživanje za osnovni cilj ima analizu primjenu univerzalne jurisdikcije kroz primjer Njemačke i slučaj Nikole Jorgića, koji je presuđen za počinjeni genocid nad Bošnjacima u Doboju 1992. godine. Njemačka praksa, kroz konkretan slučaj zločinca Nikole Jorgića, pokazuje da primjena ovog principa nije samo teorijskog karaktera, već da može biti efikasna i pravno utemeljena. Njemački Krivični zakonik i Zakon o međunarodnom krivičnom pravu omogućavaju sudovima da preuzmu nadležnost u slučajevima teških međunarodnih zločina počinjenih u inostranstvu, čak i kada počinilac ili žrtve nisu njemački državljani. Njemačka je, potpisivanjem i ratificiranjem međunarodnih konvencija, uključujući posebno Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. i Konvenciju protiv mučenja iz 1984, preuzela obavezu da procesuirao počinioce najtežih međunarodnih zločina, bez obzira na njihovu teritorijalnu povezanost. Slučaj zločinca Nikole Jorgića predstavlja prvi značajan primjer primjene univerzalne jurisdikcije u praksi. Jorgić je optužen i osuđen za niz zločina nad bošnjačkim civilima u Doboju 1992, uključujući ubistva, zlostavljanja i protjerivanja, što je

Vrhovni sud u Düsseldorfu okarakterizirao kao genocid. Presuda pokazuje da nacionalni sudovi mogu efikasno djelovati kao čuvari međunarodne pravde, te da državne granice ne mogu štititi počinioce od odgovornosti. Ovaj slučaj također potvrđuje da odgovornost za genocid ne zastarijeva i da pravda može biti ostvarena čak i kada lokalne vlasti nisu u mogućnosti ili voljne sprovesti sudski proces. Primjena univerzalne jurisdikcije kroz njemačko pravosuđe šalje jasnu poruku međunarodnoj zajednici da zaštita osnovnih ljudskih prava i temeljnih normi međunarodnog prava predstavlja obavezu svih država. Presuda Nikoli Jorgiću jasno pokazuje da počinioци genocida ne mogu izbjeći odgovornost, bez obzira na mjesto počinjenja zločina ili svoje državljanstvo. Ona, također, doprinosi procesu suočavanja s prošlošću, priznavanju patnji žrtava i jačanju svijesti o potrebi sprečavanja budućih zločina.

Кljučne riječi: Genocid, agresija, Republika Bosna i Hercegovina, univerzalna jurisdikcija, ratni zločin, presuda, njemački sudovi, Nikola Jorgić

UNIVERSAL JURISDICTION AND THE GERMAN CRIMINAL CODE: APPLICATION IN GENOCIDE CONVICTIONS RELATED TO THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: During the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, many crimes under international law could not be prosecuted before domestic courts due to wartime circumstances, whether because of a lack of capacity, political will, or security constraints. In such circumstances, universal jurisdiction enables national courts to prosecute crimes such as genocide, war crimes, and crimes against humanity regardless of where they were committed or who committed them. The main objective of this paper is to analyze the application of universal jurisdiction through the example of Germany and the case of Nikola Jorgić, who was convicted of committing genocide against Bosniaks in Doboj in 1992. German judicial practice, through the specific case of Nikola Jorgić, demonstrates that the application of this principle is not merely theoretical but can be effective and firmly grounded in law. The German Criminal Code and the Code of Crimes Against International Law enable courts to assume jurisdiction in cases of serious international crimes committed abroad, even when

neither the perpetrator nor the victims are German nationals. By signing and ratifying international conventions, particularly the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and the 1984 Convention Against Torture, Germany accepted the obligation to prosecute perpetrators of the most serious international crimes regardless of territorial connection. The case of Nikola Jorgić represents the first significant example of the application of universal jurisdiction in practice. Jorgić was charged and convicted for a series of crimes against Bosniak civilians in Doboj in 1992, including killings, abuse, and deportations, which the Higher Regional Court in Düsseldorf characterized as genocide. The verdict demonstrates that national courts can act effectively as guardians of international justice and that state borders cannot protect perpetrators from accountability. This case also confirms that responsibility for genocide is not subject to any statute of limitations and that justice can be achieved even when local authorities are unable or unwilling to conduct judicial proceedings. The application of universal jurisdiction through the German judiciary sends a clear message to the international community that the protection of fundamental human rights and the basic norms of international law is an obligation shared by all states. The conviction of Nikola Jorgić clearly demonstrates that perpetrators of genocide cannot escape accountability, regardless of where the crime was committed or their nationality. It also contributes to the process of confronting the past, acknowledging the suffering of victims, and strengthening awareness of the need to prevent future crimes.

Keywords: Genocide, aggression, Republic of Bosnia and Herzegovina, universal jurisdiction, war crime, verdict, German courts, Nikola Jorgić.

Uvod

Genocid se u savremenom međunarodnom pravu smatra najtežim zločinom i predstavlja kršenje osnovnih i obavezujućih normi međunarodnog poretka (*ius cogens*). U razdoblju agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) počinjeni genocid nad Bošnjacima u Srebrenici i drugi sistemski zločini nad civilnim stanovništvom izazvali su reakciju međunarodne zajednice da mora pronaći način da obezbijedi procesuiranje počinitelaca ovih zločina, posebno u vrijeme kada domaći

sudovi nisu imali kapacitet da to učine. Genocid u Srebrenici (juli 1995) međunarodno je pravno utvrđen i predstavlja najdetaljnije dokumentovan zločin te vrste u Evropi nakon Drugog svjetskog rata.

Ipak, ostaje nedovoljno istraženo kako države u praksi koriste princip univerzalne jurisdikcije i koliko su spremne da ga primjenjuju na zločine počinjene van njihovih granica. Upravo tu se pojavljuju brojne dileme: da li države imaju samo mogućnost ili i obavezu da postupaju po ovom principu? Koliko je njihova nadležnost široka kada je riječ o zločinima počinjenim u drugoj državi? I koliko je uopće usklađena međunarodna praksa u vezi s tim pitanjima?

Zbog tih otvorenih pitanja primjer Njemačke posebno je važan. Njemački sudovi, čak i prije formiranja Međunarodnog krivičnog suda i savremenog međunarodnog krivičnog zakonodavstva, koristili su vlastite krivične propise kako bi procesuirali genocid počinjen u Bosni i Hercegovini. Presuda protiv Nikole Jorgića, koju je 1997. godine donio Viši pokrajinski sud u Düsseldorfu, jedan je od prvih slučajeva u kojem je primijenjena univerzalna jurisdikcija za genocid počinjen u drugoj državi. Ovaj predmet i danas predstavlja važan primjer za razumijevanje kako se ovaj princip primjenjuje u praksi.

Cilj istraživanja je pokazati da univerzalna jurisdikcija nameće obavezu svim državama i njihovim nacionalnim pravnim sistemima da procesuiraju odgovorne za zločin genocida, neovisno o mjestu gdje je počinjen zločin, odnosno ko ga je počinio. Generalna hipoteza predmetnog istraživanja je da je univerzalna jurisdikcija važan instrument za presuđivanje zločina neovisno o mjestu njihova izvršenja, budući da je praksa njemačkih sudova u predmetu *Nikola Jorgić* pokazala da se genocid može procesuirati i kada država koja vodi postupak nema neposrednu vezu sa zločinom.

Općenito o univerzalnoj jurisdikciji

Univerzalna jurisdikcija, iako kontroverzna u teoriji, u praksi se pokazala kao ključan mehanizam za borbu protiv nekažnjivosti u slučajevima kao što je genocid u Republici Bosni i Hercegovini.

Općenito promatrano, u teoriji i praksi prihvaćen je stav da je jurisdikcija “ovlast sudova neke države da postupaju u određenim predmetima. U tom smislu jurisdikcija se može shvatiti kao međunarodna nadležnost.”¹ Međutim, istraživači upozoravaju na činjenicu da je potrebno pojam jurisdikcije “razgraničiti od pojma nadležnosti kao pojma unutarnjeg prava, iako se ti pojmovi ponekad pogrešno koriste kao sinonimi. Naime, nadležnost kao kategorija unutarnjeg prava označuje razdiobu predmeta između sudova jedne države. Pravila o nadležnosti određuju stvarnu i mjesnu nadležnost sudova, tj. koji će od sudova, kad postoji jurisdikcija, postupati s obzirom na vrstu predmeta (stvarna nadležnost) te koji će od više stvarno nadležnih sudova različitih sjedišta postupati u konkretnom slučaju (mjesna nadležnost).”²

Načelo univerzalne jurisdikcije dopušta državi da obavlja svoju krivičnopravnu jurisdikciju, a time i da primjenjuje s njom tradicionalno povezano svoje materijalno krivično pravo, na činjenično stanje koje se nije dogodilo na njezinu teritoriju, koje ne dotiče njezine neposredne državne interese te u kojem ne sudjeluju njezini državljani, ni kao žrtve ni kao počinioci.³

U izvornom obliku, osnov primjene univerzalne jurisdikcije su međunarodna krivična djela *stricto sensu* (*core crimes*). Dozvoljavajući svim državama da procesuiraju djela kao što su genocid, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti, princip univerzalne jurisdikcije podržava fundamentalne vrijednosti međunarodne zajednice u cjelini.⁴ Njihova zaštita ne ovisi niti smije ovisiti o volji određene države te stoga princip neintervencije ostaje nepovrijeđen.⁵

¹ Maja Munivrana, “Univerzalna jurisdikcija”, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, broj 1/2006, 189-235.

² Isto, 189-235.

³ Isto, 189-235; T. Weigend, “Grund und Grenzen Universaler Gerichtsbarkeit”, u: *Menschengerechtes Strafrecht*, München, 2005, 955-956.

⁴ Jeßberger, F., Kaleck, W. & Schueller, A. 2010. Concurring Criminal Jurisdictions under International Law. In: Bergsmo, M. (ed.), *Complementarity and the Exercise of Universal Jurisdiction for Core International Crimes*. Oslo: TOAEP, pp. 233-245.

⁵ Princip neintervencije zasniva se na suverenoj jednakosti svih država [čl. 2. 1. 1. Povelje UN(1945)]; u krivičnim stvarima podrazumijeva obavezu nemiješanja u

Međunarodne obaveze i pravni okvir primjene njemačkog krivičnog prava u predmetima kao što je slučaj genocid u Republici Bosni i Hercegovini nije samo stvar unutrašnjih pravila, već i odraz međunarodnih obaveza koje je Njemačka preuzela. Te obaveze proistječu iz više važnih međunarodnih ugovora i konvencija. Prije svega, tu je već spomenuta Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, koja jasno obavezuje države da ne samo spriječe nego i procesuiraju počinioce genocida.⁶ Konvencija time utvrđuje osnovne standarde koje prihvaćaju gotovo sve države svijeta i smatraju se *ius cogens* normama, što znači da su obavezujuće za sve države i ne mogu se derogirati. Također, Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kazni iz 1984. godine dodatno obavezuje države na procesuiranje teških međunarodnih zločina, uključujući i genocid.⁷

Univerzalna jurisdikcija u njemačkom zakonodavstvu

Njemačka, kroz svoj Krivični zakonik (*Strafgesetzbuch – StGB*), dosljedno je primjenjivala ovaj princip u postupku protiv zločinca Nikole Jorgića, bosanskog Srbina uhapšenog u Njemačkoj 1995. godine.

poslove domaće jurisdikcije bilo koje države (Ambos, K. 2007a. International Core Crimes, Universal Jurisdiction and § 153f of the German Criminal Procedure Code: a Commentary on the Decisions of the Federal Prosecutor General and the Stuttgart Higher Regional Court in the Abu Ghraib/Rumsfeld Case. Criminal Law Forum, 18(1), pp. 43-58).

⁶ United Nations, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Adopted by General Assembly Resolution 260 A (III) of 9 December 1948; *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*: “Član 1. Države potpisnice obvezuju se da će spriječiti i kazniti zločin genocida, kako u svojoj teritoriji, tako i u drugim državama”, 1.

⁷ United Nations, *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Adopted by General Assembly Resolution 39/46 of 10. december 1984; *Konvencije protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kazni* “Član 4. stav 1. Svaka država potpisnica osigurava da svi akti mučenja budu kaznena djela prema njenom kaznenom pravu. Isto se odnosi i na pokušaj izvršenja mučenja te na djelo bilo koje osobe koja čini suučesništvo ili sudjeluje u mučenju”, 2.

On je optužen i osuđen za zločin genocida počinjen nad Bošnjacima na području Doboja 1992. godine. Njemački sudovi, na osnovu navedenih zakonskih odredbi, potvrdili su svoju nadležnost da sude za ovaj zločin, iako je izvršen van njemačke teritorije, posebno u kontekstu procesuiranja zločina genocida. Iz ove konstatacije dolazi se do zaključka da ne postoji zabrana po međunarodnom pravu da se optuženi i osudi pred njemačkim sudom na osnovu principa univerzalne jurisdikcije.

Njemački Krivični zakonik (*Strafgesetzbuch – StGB*) posebno se odnosi na procesuiranje međunarodnih zločina kao što su genocid, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti. Član 6, stav 1 jasno kaže da se njemačko pravo može primijeniti na ove teške zločine, bez obzira na to gdje su počinjeni i ko ih je počinio.⁸ Ovo predstavlja jasno utemeljenje principa univerzalne jurisdikcije⁹, koji omogućava njemačkim sudovima da sude za ovakva djela iako nemaju teritorijalnu ili personalnu povezanost s Njemačkom. Također, član 7, stav 2 proširuje ovu nadležnost na situacije kada je žrtva njemački državljanin¹⁰, bez obzira na to ko je počinilac i gdje je zločin izvršen. To znači da Njemačka štiti interese svojih građana i u takvim slučajevima može pokrenuti postupak.

⁸ Völkerstrafgesetzbuch (Zakon o međunarodnom krivičnom pravu), Savezna Republika Njemačka, član 6.

1) Ko, s namjerom da potpuno ili djelimično uništi nacionalnu, rasnu, vjersku ili etničku grupu kao takvu: ubije člana te grupe, nanese ozbiljnu tjelesnu ili duševnu štetu članu grupe, naročito one vrste navedene u članu 226 njemačkog Krivičnog zakonika, nametne grupi životne uslove usmjerene na njeno fizičko uništenje, potpuno ili djelimično, preduzme mjere s ciljem sprečavanja rađanja unutar grupe, prisilno premjesti dijete iz grupe u drugu grupu, kaznit će se doživotnom kaznom zatvora, 2.

⁹ Univerzalna jurisdikcija predstavlja pravnu mogućnost koja se uglavnom koristi za teške zločine protiv međunarodnog prava, posebno kada lokalne vlasti nisu u stanju ili ne žele da pokrenu postupak. *Code of Crimes against International Law (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB)*; članovi zakona: § 6 Genocid, § 7 Zločini protiv čovječnosti, § 8–12 Ratni zločini (protiv osoba, imovine, humanitarnih misija itd.), § 13 Zločin agresije, dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_vstgb/englisch_vstgb.html#p0055.

¹⁰ § 7, stav 1, Strafgesetzbuch (StGB) – njemački Krivični zakonik. Vidi: Council of Europe, *Jurisdiction rules – Compilation of replies*, dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html?utm_source.

Univerzalna jurisdikcija, kako je definirana u njemačkom zakonodavstvu, posebno je važna kod teških zločina protiv međunarodnog prava, naročito kada lokalne vlasti nisu u mogućnosti ili ne žele sprovesti krivični progon. Primjena ovog principa u Njemačkoj nije samo stvar unutrašnjeg prava, već i rezultat ispunjavanja međunarodnih pravnih obaveza koje je država preuzela putem Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948)¹¹, Ženevskih konvencija (1949)¹², Konvencije protiv mučenja i drugih oblika okrutnog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (1984)¹³ i brojnih drugih međunarodnih ugovora koji uključuju obavezu procesuirati ili izručiti (*aut dedere aut judicare*).

Međunarodni krivični sudovi, kao što su Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)¹⁴ i Međunarodni krivični sud (MKS)¹⁵, uspostavljeni su kasnije kako bi se osigurao efikasniji progon počinilaca, ali do njihovog osnivanja, kao i pored njih, nacionalni sudovi imali su i imaju važnu ulogu u procesuiranju ovih zločina. Upravo zato Njemačka, kroz svoj Krivični zakonik i posebni Zakon o međunarodnom krivičnom pravu (*Völkerstrafgesetzbuch - VStGB*) iz 2002. godine, osigurala da se počinioци genocida mogu procesuirati bez obzira na mjesto izvršenja i državljanstvo počinioца ili žrtve, što je u skladu s principom univerzalne jurisdikcije.¹⁶ Prema Saveznom Ustavnom sudu, krivični sudovi nisu

¹¹ Zbirka međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, UN, 1948, član I i VI, BCLJP, Beograd, 1996.

¹² Ženevske konvencije, 1949, Četvrta konvencija, član 146, *GENEVA CONVENTION RELATIVE TO THE PROTECTION OF CIVILIAN PERSONS IN TIME OF WAR OF 12 AUGUST 1949*, 220.

¹³ Konvencija protiv mučenja i drugih oblika okrutnog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, UN, 10. decembar 1984, članovi 5 i 7, str. 2.

¹⁴ Tribunal je uspostavljen kao *ad hoc* sud od strane Ujedinjenih nacija, Savjetodavne rezolucije 827 (UN SC Rez. 827), od 25. maja 1993. godine.

¹⁵ Osnovan Rimskim statutom, 17. jula 1998. godine. Stupio na snagu 1. jula 2002.

¹⁶ Član 220a Krivičnog zakonika uveden je u njemački Krivični zakonik, Zakonom od 9. augusta 1954. godine o pristupanju Njemačke Konvenciji o genocidu i stupio je na snagu 1955. godine. Član 6, stav 1 i član 220a Krivičnog zakonika prestali su biti na snazi 30. juna 2002. godine, kada je stupio na snagu Zakon o zločinima protiv međunarodnog prava (*Völkerstrafgesetzbuch – VStGB*). Prema članu 1 novog Zakonika, on se primjenjuje na krivična djela protiv međunarodnog prava,

povrijedili nijednu odredbu Osnovnog zakona tako što su ustanovili svoju nadležnost po članu 6, tačka 1 Krivičnog zakonika koji su tumačili u vezi sa članom VI Konvencije o genocidu.

Princip univerzalne jurisdikcije omogućavao je razumnu vezu da se bave predmetom koji se pojavio van teritorije Njemačke, a da u isto vrijeme poštuju obavezu nemiješanja (*Interventionsverbot*) po međunarodnom javnom pravu. Nadležni sudovi obrazložili su da im član 6, stav 1 Krivičnog zakonika, u vezi sa članom VI Konvencije o genocidu, daje pravo da ispituju slučaj koji je pokrenuo podnosilac predstavke, pri čemu njihovo obrazloženje nije bilo proizvoljno.

Razumno se može zaključiti da, iako Konvencija o genocidu ne reguliše izričito princip univerzalne jurisdikcije, ona predviđa da Strane ugovornice nisu obavezne da krivično gone počinioce genocida, ali imaju ovlaštenje da to učine. Genocid je, zapravo, tipičan primjer krivičnog djela na koje se primjenjuje princip univerzalne jurisdikcije. Ukratko, njemački pravni sistem usklađen je s međunarodnim pravom i aktivno doprinosi borbi protiv nekažnjivosti za genocid i druge teške zločine. Kroz principe univerzalne jurisdikcije Njemačka je pokazala da se najteži međunarodni zločini ne mogu skrivati iza državnih granica ili nedostatka volje domaćih vlasti za procesuiranje.

Primjena principa univerzalne jurisdikcije u njemačkom krivičnom pravu, potvrđena kroz slučaj Nikole Jorgića, pokazuje da nacionalni sudovi mogu efikasno djelovati kao čuvari međunarodnog prava i pravde, posebno kada međunarodna zajednica ili lokalni organi zakažu u procesuiranju zločina genocida.

uključujući genocid (vidjeti član 6 novog Zakonika), čak i kada su ta djela počinjena u inostranstvu i nemaju nikakve veze s Njemačkom.

Univerzalna jurisdikcija i njemačko pravosuđe u predmetima genocida i povezanih međunarodnih zločina: Relevantna sudska praksa

U ovom dijelu neophodno je razjasniti i elaborirati dodatnu nadležnost prema članu 6, stav 1 Krivičnog zakonika, u vezi sa članom 220a, stav 1, tačka 1 Krivičnog zakonika.

Naime, propisano je da njemački sudovi mogu postupati i u slučajevima kada su djela genocida i ubistva počinjena izvan teritorije Njemačke. To što je optuženi u ovom predmetu bio strani državljanin i djela počinio u inostranstvu, ne sprečava krivično gonjenje u Saveznoj Republici Njemačkoj. Ova nadležnost proizlazi iz člana 6, stavka 1 Krivičnog zakonika (StGB), koji predviđa da se njemačko krivično pravo može primjenjivati i na djela izvršena u inostranstvu, pod određenim uslovima. Preduslovi su da tome ne proturječe međunarodnopravne zabrane i da u konkretnom slučaju postoji legitimna dodirna tačka za primjenu njemačkog prava, jer bi se u protivnom prekršila međunarodnopravna osnova nemiješanja.¹⁷

Navedena odredba primjenjuje se i na slučajeve u kojima su krivična djela iz članova 211 i 212 Krivičnog zakonika (StGB) izvršena u stjecaju s genocidom iz člana 220a, stav 1, tačka 1 Krivičnog zakonika. Na taj način omogućeno je da njemački sudovi procesuiraju međunarodne zločine, bez obzira na državljanstvo počinioca ili mjesto izvršenja. Pravni osnov za ovakvo rješenje nalazi se u činjenici da ubistvo s umišljajem predstavlja zajednički element i kod genocida i kod ubistva. I u jednom i u drugom slučaju riječ je o oduzimanju života drugog lica s umišljajem, s tim da genocid podrazumijeva dodatnu, specifičnu namjeru uništenja određene grupe.¹⁸

¹⁷ Uporedi s Vrhovni savezni sud: Novi časopis za kazneno pravo, 1994, str. 232, 233.

¹⁸ Član 220a, stav 1, tačka 1, StGB – Genocid (*Völkermord*): Krivično djelo genocida; kriminalizuje ubistvo člana nacionalne, rasne, vjerske ili etničke grupe s ciljem njenog djelimičnog ili potpunog uništenja. Kazna: doživotni zatvor. Kasnije prebačeno u *Völkerstrafgesetzbuch – VStGB*, član 6. Član ²¹¹ StGB – Ubistvo (*Mord*): Definicija ubistva u njemačkom pravu. Ubica se kažnjava doživotnim zatvorom ako djelo počini pod otežavajućim okolnostima (zadovoljstvo, pohlepa, prikrivanje drugog

U pravnoj literaturi ističe se da, ako istraga pokaže postojanje osnovane sumnje dovoljno jake za podizanje optužnice za genocid, ista nadležnost omogućava i izricanje presude za ubistvo, čak i ako genocidna namjera ne bude dokazana, pod uslovom da postoje objektivni elementi djela genocida.¹⁹ Ipak, u teoriji i praksi ostaje otvoreno pitanje primjenjivosti ovakvog pristupa u slučajevima kada nedostaju dokazi o subjektivnom elementu genocida, a ne postoje druge osnove za primjenu njemačke jurisdikcije. U konkretnom predmetu, Vrhovni pokrajinski sud utvrdio je postojanje genocidne namjere kod optuženog u pogledu izvršenih ubistava, čime su ispunjeni svi uslovi za primjenu člana 6, stav 1 Krivičnog zakonika (StGB).²⁰

Prihvatanje dodatne nadležnosti od strane sudskog vijeća ne može se tumačiti kao proširenje nadležnosti putem analogije, već predstavlja direktnu primjenu člana 6, tačka 1 Krivičnog zakonika (StGB). Ovakav pristup opravdan je s obzirom na to da krivično djelo genocida, kako je definirano u članu 220a, stav 1, tačka 1 StGB, uključuje elemente ubistva s umišljajem, te je samim tim već obuhvaćeno ovom odredbom. Zabrana analogije, koja onemogućava primjenu člana 6 StGB na slučajeve koji nisu izričito predviđeni zakonom, ne predstavlja prepreku u situacijama kada genocid i ubistvo nastupaju u kombinaciji. Oba djela dijele temeljne elemente čina i zajedničke karakteristike bića krivičnog djela, što ih čini pravno povezanim i omogućava tretiranje kao jedinstvene cjeline. Stoga, dodatna nadležnost sudova, u ovakvim slučajevima, ostaje u skladu s praksom Saveznog suda Njemačke i ne dovodi do kršenja principa legaliteta.²¹

djela, okrutnost i sl.). Član 212 StGB – Tjelesno ubistvo (*Totschlag*): Homicid ili ubistvo bez otežavajućih okolnosti iz člana 211. Kazna: najmanje 5 godina zatvora; moguće doživotno u teškim slučajevima (dostupno na: <https://stgb.de/>).

¹⁹ Vidjeti: Strafgesetzbuch (StGB) § 220a, § 211, § 212; Völkerstrafgesetzbuch (VStGB) § 6 (dostupno na: <https://stgb.de/>).

²⁰ Vidjeti: § 220a, § 211, § 212 StGB; VStGB § 6; Universal Jurisdiction: Law and Practice in Germany (2019), str. 5 (dostupno na: <https://stgb.de/>).

²¹ Jorgić protiv Njemačke, *Presuda Europskog suda za ljudska prava*, od 12. jula 2007. godine, broj 74613/01 - u stavu 34 presude navedena je primjena njemačkih odredbi (član 6 i član 220a Krivičnog zakonika) na djela počinjena u inostranstvu.

Primjena člana 7, stav 2, tačka 2 Krivičnog zakonika: Osnov jurisdikcije njemačkog pravosuđa

Primjena njemačkog krivičnog prava i nadležnost njemačkih sudova u konkretno analiziranom predmetu zasnivaju se na članu 7, stav 2, tačka 2 Krivičnog zakonika.²² Optuženi, koji je u trenutku izvršenja djela bio strani državljanin, počinio je krivično djelo na teritoriji Bosne i Hercegovine – međunarodno priznate 6. aprila 1992. godine – usmjereno protiv građana bošnjačke nacionalnosti.²³ Dana 16. decembra 1995. godine optuženi je uhapšen na aerodromu u Düsseldorfu, čime su njemački organi gonjenja stekli ličnu nadležnost nad njim. U vrijeme izvršenja djela ono je bilo kažnjivo prema tada važećem krivičnom pravu Bosne i Hercegovine, odnosno prema članu 141 Krivičnog zakonika bivše SFRJ²⁴ (koji odgovara članu 220a njemačkog Krivičnog zakonika – StGB), kao i prema članu 36 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, čiji stav 2, tačka 4 obuhvata ubistvo počinjeno iz niskih pobuda.²⁵ Ekstradicija optuženog bila bi dopuštena, jer ne postoje zakonske prepreke prema članu 3, stav 2, članu 6, stav 1 i članu 7 Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći (IRG), niti prema članovima 2 i 4 Njemačko-jugoslavenskog ugovora o izručenju.²⁶ Prema članu 6, stavicima 1 i 2 Zakona o međunarodnoj

²² § 7 Abs. 2 Nr. 2 StGB – Strafgesetzbuch (njemački Krivični zakonik) (dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html).

²³ Viši regionalni sud Düsseldorf, IV -26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo Presuda Nikoli Jorgiću, str. 94.

²⁴ Član 141, *Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Službeni list SFRJ, broj 44/76-1392, 36/77-1478, 56/77-1982, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63. “Ko u nameri da potpuno ili delimično uništi neku nacionalnu, etničku, rasnu ili versku grupu naredi da se vrše ubistva ili teške povrede tela ili tela narušavanja fizičkog ili duševnog zdravlja članova grupe ili prinudno raseljavanje stanovništva, ili da se grupa stavi u takve životne uslove koji dovode do potpunog ili delimičnog istrebljenja grupe, ili da se primene mere kojima se sprečava rađanje između pripadnika grupe, ili da se vrši prinudno preseljavanje dece u drugu grupu, ili ko u istoj nameri izvrši neko od navedenih dela, kazniće se zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom”, 24.

²⁵ Član 36 Krivičnog zakonika Republike Bosne i Hercegovine, 8.

²⁶ Sporazum o izručenju od 26. novembra 1970. godine – zaključen 26. novembra 1970. godine, ratificiran 30. decembra 1970. godine, stupio na snagu 14. novembra 1975. godine. Tekst Sporazuma objavljen je u Službenom listu – Dodatak, broj 17/76.

pravnoj pomoći, izručenje je dopušteno i u slučajevima političkih djela kada je riječ o gonjenju za genocid, ubistvo s umišljajem ili ubistvo iz nehata.²⁷ Član 3, stav 2, alineja (a) Ugovora o izručenju propisuje da se zločin protiv života ne smatra političkim djelom, osim ako je počinjen u otvorenoj borbi, što u ovom slučaju nije bio slučaj. Nadalje, alineja (b) istog člana izričito navodi da se genocid ne smatra političkim djelom, budući da su Savezna Republika Njemačka i bivša Jugoslavija bile ugovorne strane Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.²⁸ Sud je zaključio da optuženi ne može biti izručen ni državi u kojoj je djelo počinjeno, ni državi čiji je državljanin. Dopisom Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, od 19. februara 1997. godine, Savezno ministarstvo pravde Njemačke obaviješteno je da Bosna i Hercegovina ne namjerava podnijeti zahtjev za izručenje optuženog.²⁹ Nadalje, Savezno ministarstvo pravde, kao nadležni organ prema članu 74 Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći, potvrdilo je 2. februara 1999. godine da bi Savezna vlada odbila izručenje vlastima Savezne Republike Jugoslavije.³⁰

²⁷ Član 6 Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima (IRG) propisuje da je izručenje nedopušteno ako se radi o političkom djelu ili djelu koje je s njim povezano. Međutim, izručenje može biti dopušteno i u takvim slučajevima kada se radi o posebno teškim krivičnim djelima, kao što su ubistvo, teško ubistvo ili genocid, § 6 IRG – Gesetz über die internationale Rechtshilfe in Strafsachen, BGBl. I S. 1534, u verziji od 27.06.1994. godine, s naknadnim izmjenama i dopunama.

²⁸ Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien über die Auslieferung vom 26. November 1970, veröffentlicht in BGBl. 1974 II S. 1258.

“Posle rada od dve godine, naime 9. decembra 1948, Generalna skupština UN jednoglasno je donela rezoluciju kojom je usvojila Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Konvencija je stupila na snagu 12. januara 1951, a FNRJ ju je ratifikovala ukazom Prezidijuma Narodne skupštine od 21. juna 1950. Ovom konvencijom je utvrđeno da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vreme mira ili rata međunarodno krivično delo, a države potpisnice se obavezuju da će sprečavati i kažnjavati za genocid. Saglasno preuzetoj obavezi, u članu 141 Krivičnog zakona SFRJ određeno je krivično delo genocid.” (N. Srzetić, A. Stajić i Lj. Lazarević, *Krivično pravo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – opšti deo*, Beograd: Savremena administracija, 1978, 19-20.)

²⁹ Dopis Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, od 19. februara 1997. godine, naveden u spisu OLG Düsseldorf 26 Ks 2/96.

³⁰ Isto.

Na osnovu svih navedenih činjenica proizlazi da su u ovom slučaju ispunjeni uslovi iz člana 7, stavka 2, tačke 2 Krivičnog zakonika, čime je zasnovana primjena njemačkog krivičnog prava i nadležnost njemačkih sudova.³¹

Uzimajući u obzir sve utvrđene činjenice, primjenu njemačkog i međunarodnog prava, te potvrđenu nadležnost sudova, jasno je da su ispunjeni svi zakonski uslovi za procesuiranje optuženog za genocid i druga teška krivična djela.

Univerzalna jurisdikcija u praksi njemačkih sudova pri procesuiranju teškog krivičnog djela genocida u Republici Bosni i Hercegovini: Slučaj Nikola Jorgić

Krivični sud Visokog federalnog suda u Njemačkoj prvi put se bavio pravnim pitanjem utvrđivanja da li su namjerna ubijanja, zlostavljanja i uklanjanja (protjerivanje, deportacije) osoba u skladu s aktima genocida i ako su ta djela počinjena, može li ih procesuirati njemački sud. Predmet se bavio djelima Nikole Jorgića izvršenim u Republici Bosni i Hercegovini 1992. godine u domenu tzv. etničkog čišćenja počinjenog nad Bošnjacima. Ova aktivnost zasnovana je na odmjeraivanju kazne koju je izrekao državni Vrhovni sud (Northrhine-Vestfalija) u Düsseldorfu, 26. septembra 1997. godine. U ovom predmetu optuženom Nikoli Jorgiću iz dobojske regije suđeno je za genocid u jedanaest slučajeva – za tri koja su uključivala ubistva ukupno trideset osoba i ostalih osam slučajeva koji uključuju nanošenje teških tjelesnih povreda i/ili nezakonito zatočenje. Nikola Jorgić osuđen je na četverostruku doživotnu zatvorsku kaznu i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Te kazne objedinjene su u jedinstvenu doživotnu kaznu zatvora za zločine počinjene u dobojskoj regiji.

Vrhovni sud u Düsseldorfu u presudi izrečenoj 26. septembra 1997. godine zaključio je da su zločini u Doboju predstavljali čin

³¹ Jorgić protiv Njemačke, *Presuda Europskog suda za ljudska prava*, od 12. jula 2007. godine, broj 74613/01, stav 34.

genocida. Jorgić je osuđen da je u dobojskom naselju Grapska ubio 22 mještana³², među njima žene, starije osobe i invalide, koji su se okupili u strahu od borbi koje su se odvijale u neposrednoj blizini.³³ Tri zarobljena Bošnjaka morala su odnositi leševe u masovnu grobnicu. Jorgić je jednog udario kundakom puške prilikom čega su mu izbijena dva zuba i povrijeđen prst.³⁴ U Ševarlijama je zarobljeno 40 do 50 mještana, koje je mučio (brutalno su zlostavljani), a šestero je samovoljno ubio, dok je sedma žrtva, koja je bila ranjena, preminula kada je zapaljena u štali zajedno sa šest leševa.³⁵ Jorgić je, također, ubio jednog zarobljenika u zatvoru. Naime, u septembru 1992. godine optuženi je stavio limenu kantu na glavu zatočeniku u centralnom zatvoru u Doboju i udarcem drvenom palicom po njoj je žrtvi nanio ozljeda od kojih je i preminuo.³⁶ Slučaj Nikole Jorgića naglašava važnost slučaja i pokazuje

³² Prema rezultatima dosadašnjih naučnih, pretežno empirijskih istraživanja, 13. juna 1992. godine strijeljano je dvadeset i petoro Grapčana. Rezultati objavljeni u: Almir Grabovica, *Tragovi genocida: Grapska 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025, 125.

³³ “Optuženi je počinio genocid, kroz ubistvo 22 ljudi (§ 220 a, 211, 52. Krivičnog zakonika) tako što je sa još jednim srpskim milicionerom u Grapskoj usmrtio 22 ljudi, muškaraca i žena iz niskih pobuda. Motivi optuženog, da razori grupu ljudi i uz to usmrti čitav niz njenih članova, samo zato što su stajali na putu srpskoj težnji ka moći i samo-vladavinom, se svrstavaju u posebno preziruće. To bi važilo za slučaj umorstva 22 ljudi u Grapskoj tim više, što se nije radilo o muškarcima sposobnim za vojsku, već o starim ljudima, ženama, jednom djetetu i invalidima.” (Viši regionalni sud Düsseldorf, IV -26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo Presuda Nikoli Jorgiću, 22.)

³⁴ “Optuženi je počinio činjenično stanje genocida nanošenjem opasnih tjelesnih povreda (§§ 220 a, 223 a, stara verzija, 52 Krivičnog zakonika) tako što je svjedoka Mirsada Hadžića zlostavljao uz pomoć opasnog alata (kundaci pušaka).” (Viši regionalni sud Düsseldorf, IV -26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo Presuda Nikoli Jorgiću, 22.)

³⁵ “Optuženi je počinio genocid, zbog djela ubista sedam ljudi (§§ 220 a, 211, 52 Krivičnog zakonika) tako što je u Ševarlijama iz niskih pobuda izvršio naređenje, te su ovi ljudi pobijeni od strane članova njegove grupe. I ovdje se njegove pobude iz gore navedenih razloga svrstavaju u veoma niske. Posebno način postupanja, kako su se bespomoćni muškarci morali postaviti, bivali mučeni i na kraju strijeljani jedan za drugim, je veoma okrutan.” (Viši regionalni sud Düsseldorf, IV -26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo Presuda Nikoli Jorgiću, 22.)

³⁶ “Optuženom koji je prišao, to nije bilo dovoljno. Htio je vojnicima pokazati kako se to zapravo radi te je rekao, da ne zlostavljaju čovjeka. To je rekao da bi se narugao

da međunarodna pravda ne poznaje državne granice i da je odgovornost za zločin genocida univerzalna, bez obzira na mjesto njegovog izvršenja.

Pravne mogućnosti primjene univerzalne jurisdikcije i ostalih nacionalnih zakonodavstava u procesuiranju teškog krivičnog djela genocida, počinjenog izvan nacionalne teritorije: rasprava

U okviru predmetnog istraživanja analizirano je kako se princip univerzalne jurisdikcije primjenjuje u praksi, s posebnim naglaskom na primjer Njemačke i predmet Nikole Jorgića. Mada se često ističe da je univerzalna jurisdikcija teorijski sporni koncept, prezentovana studija slučaja pokazuje da ona u stvarnosti može djelovati kao važan i efikasan mehanizam borbe protiv nekažnjivosti za najteže međunarodne zločine. Rezultati naučnog istraživanja potvrđuju da primjena univerzalne jurisdikcije ne samo da je dopuštena međunarodnim pravom već da je, u kontekstu procesuiranja zločina genocida, u velikoj mjeri i očekivan (nužan) odgovor država na teška kršenja *ius cogens* normi.

Naučna analiza relevantnih propisa, međunarodnih konvencija i njemačkog zakonodavstva (krivičnog zakonodavstva) pokazuje da je Njemačka razvila i normirala čvrst pravni osnov i okvir koji omogućava procesuiranje zločina genocida čak i kada između države i zločina ne postoji nikakva teritorijalna ili personalna veza. Time je potvrđeno da

čovjeku, pa je on sam uzeo jednu limenu kantu, natukao je čovjeku preko glave tako da mu je ležala na ramenima, zatim je dograbio jedan kolac - pripremljen za loženje, koji se nalazio u poljskoj kuhinji. Radi se zapravo o četvrtastim kolcima koji su služili za telefonske stubove, dužine oko 1 metar i širine oko 8 cm, a koje su vojnici često koristili da tuku zatvorenike. Optuženi je zamahnuo batinom te je svom snagom udario koso odozgor po kanti. Zatvorenik se odmah srušio i ostao nepomično ležati. Optuženi je napravio pokret rukom, kojim je vojnicima naredio da odnesu nepomično tijelo. Poslušavši ovu naredbu, oni su ga odveli na nogama u jednu prostoriju, koja je ranije korištena kao ćelija za osvješčivanje (ranjenih) a u kojoj su sada često ostavljani leševi preko noći. Zatvorenik je ili bio odmah mrtav ili je u noći podlegao teškim povredama, čega je Optuženi morao biti svjestan. Njemu je bilo jedino važno da demonstrira novi način mučenja i ubijanja.” (Viši regionalni sud Düsseldorf, IV -26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo Presuda Nikoli Jorgiću, 22.)

nacionalni sudovi mogu, u skladu s međunarodnim pravom, preuzeti ulogu čuvara međunarodne pravde kada lokalni organi nisu u mogućnosti ili ne žele voditi postupak. Presuda Nikoli Jorgiću jedan je od najjasnijih primjera kako univerzalna jurisdikcija može funkcionisati u konkretnoj praksi.

Ipak, ograničenja korištenih metoda u ovom istraživanju ogledaju se u tome što je većina dostupne literature fokusirana na teorijski okvir i širi međunarodni kontekst, dok je empirijskih studija o stvarnoj primjeni univerzalne jurisdikcije relativno malo. Također, komparativna analiza pokazuje da među autorima i istraživačima postoje suprotstavljena mišljenja. Naime, dio istraživača smatra da univerzalna jurisdikcija predstavlja nužan mehanizam u borbi protiv nekažnjivosti (npr. Jeßberger, Kaleck i Schueller). Drugi istraživači upozoravaju na moguće zloupotrebe, političku selektivnost ili narušavanje suvereniteta država (poput kritičkih stavova Ambosa i drugih). Upravo ovo razilaženje u stavovima ukazuje da je primjena univerzalne jurisdikcije pravno moguća, ali politički osjetljiva.

Kritički posmatrano, i ovo istraživanje ima određena ograničenja, posebno u pogledu nedostatka dubljeg i šireg uvida u sve pojedinačne predmete vođene u Njemačkoj, kao i komparativnih analiza s praksom drugih država koje primjenjuju ili su primjenjivale princip univerzalne jurisdikcije. Međutim, osnovni zaključak ostaje jasan, a to je da slučaj Jorgić potvrđuje kako univerzalna jurisdikcija ima stvarni (empirijski) potencijal da efikasno funkcioniše i da nacionalni sudovi mogu odigrati ključnu ulogu u procesuiranju zločina genocida.

Praktično iskustvo Njemačke pokazuje da univerzalna jurisdikcija ostaje jedan od temeljnih instrumenata međunarodnog krivičnog prava, posebno u slučajevima gdje bi nekažnjivost, bez njenog postojanja, bila gotovo neizbježna.

Zaključak

Univerzalna jurisdikcija važan je segment djelovanja, ali i razumijevanja međunarodnog krivičnog prava i općenito funkcionisanja međunarodnog prava. Presuda zločincu Nikoli Jorgiću pokazuje koliko je važno da nacionalni sudovi mogu i trebaju djelovati kada su u pitanju najteži međunarodni zločini. Ovaj slučaj jasno potvrđuje da zločini genocida ne zastarijevaju i da počinioци ne mogu izbjeći odgovornost, bez obzira na to gdje se nalaze ili koje državljanstvo imaju. Posebno je značajno to što je njemački pravosudni sistem, primjenjujući princip univerzalne jurisdikcije, uspio procesuirati zločine počinjene u Doboju (Republika Bosna i Hercegovina) 1992. godine i time pokazao da međunarodna pravda može funkcionisati čak i kada lokalne vlasti nisu u stanju ili nisu spremne da djeluju. To šalje važnu poruku da pravda ne poznaje granice i da međunarodna zajednica, kroz pravne mehanizme, može i treba reagovati na najteže zločine, bez obzira na političke okolnosti.

Pored toga, presuda ima i političko-historijski značaj. Ona jasno pokazuje da su zločini nad civilnim bošnjačkim stanovništvom bili sistematski planirani i da su dio šireg projekta koji je imao cilj uništavanje jedne etničke i vjerske zajednice (grupe) kao takve. To je važno ne samo za pravdu već i za pamćenje žrtava i za priznavanje patnji koje su pretrpjele. Ovakve presude doprinose procesu suočavanja s prošlošću i jačanju svijesti o tome koliko je bitno spriječiti ponavljanje sličnih zločina u budućnosti. U tom smislu, ovaj slučaj ne predstavlja samo pravni presedan, već i moralnu lekciju za cjelokupno društvo. Podsjetnik je da zločini protiv čovječnosti moraju biti sankcionisani, a odgovornost prepoznata, bez obzira na protek vremena ili političke komplikacije.

Također, ovaj slučaj pokazuje da kombinacija nacionalnog i međunarodnog prava može biti vrlo efikasna. Njemački zakoni i međunarodne konvencije zajedno omogućavaju procesuiranje počinilaca genocida, bez obzira na to gdje su djela počinjena. Ovo je naročito značajno jer potvrđuje da pravda ne poznaje granice i da je zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda obaveza cijele međunarodne zajednice, a ne

samo jedne države. Iz ovog slučaja jasno je da zakoni i međunarodne norme, ako se pravilno i odlučno primijene, ne služe samo kažnjavanju, već i prevenciji novih zločina, što ih čini ključnim alatom u zaštiti pravde i ljudskih prava.

Presuda Nikoli Jorgiću dokaz je da međunarodna pravda može imati stvaran utjecaj. Ona ne samo da kažnjava počinioce već i šalje jasnu poruku da odgovornost postoji, da žrtve zaslužuju priznanje i da pravda ne smije ostati nedostižna zbog političkih ili teritorijalnih prepreka. Važna je i zbog toga što pokazuje da se kroz zakon i princip univerzalne jurisdikcije može stvarno doprinijeti borbi protiv nekažnjivosti, ali i izgradnji trajnog mira i sigurnijeg društva u budućnosti. Na koncu, ova presuda važan je segment međunarodnopravne osude i presude srpskog velikodržavnog i zločinačkog projekta klanja, ubijanja i protjerivanja s ciljem stvaranja etnički čistih srpskih prostora na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Popis literature

- Ambos, K., International Core Crimes, Universal Jurisdiction and § 153f of the German Criminal Procedure Code: a Commentary on the Decisions of the Federal Prosecutor General and the Stuttgart Higher Regional Court in the Abu Ghraib/Rumsfeld Case. *Criminal Law Forum*, 18(1), 2007, pp. 43-58.
- Grabovica, Almir, *Tragovi genocida: Grapska 1992–1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025.
- Jeßberger, F., Kaleck, W. & Schueller, A., Concurring Criminal Jurisdictions under International Law. In: Bergsmo, M. (ed.), *Complementarity and the Exercise of Universal Jurisdiction for Core International Crimes*. Oslo: TOAEP, 2010, pp. 233-245.
- Jorgić protiv Njemačke, *Presuda Europskog suda za ljudska prava*, od 12. jula 2007. godine, broj 74613/01.

- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (dostupno na: <http://www.preventgenocide.org/ba/konvencijaogenocidu.htm>).
- Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Službeni list SFRJ, broj 44/76-1392, 36/77-1478, 56/77-1982, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63.
- Krivično-pravni pojam genocida, *Bilten Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Republici Bosni i Hercegovini, februar/veljača 1993.*, Sarajevo, br. 2.
- Munivrana, Maja, “Univerzalna jurisdikcija”, *Hrvatski ljetopis za kazneno parvo i praksu*, Vol. 13, broj 1/2006, str. 189-235.
- Presuda - Nikola Jorgic, Bundesverfassungsgericht, (2 BvR 1290/99) vom 12. Dezember 2000, (*Presuda Saveznog ustavnog suda Njemačke*) u predmetu Doboj-Grapska.
- Presuda - Urteil des Bundesgerichtshof (Nikola Jorgic) (3 StR 215/98) vom 30. April 1999. (*Presuda Savezni vrhovnog suda Njemačke*) u predmetu Doboj-Grapska.
- Presuda - Urteil Obrelandesgericht Düsseldorf (Nikola Jorgic) IV-26-96 vom 26. September 1997. (*Presuda Vrhovnog regionalnog suda Sjeverna Rajna – Westfalija, Düsseldorfu*) u predmetu Doboj-Grapska.
- Srzetić, N., Stajić, A. i Lazarević, Lj., *Krivično pravo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – opšti deo*, Beograd: Savremena administracija, 1978.
- StGB – Strafgesetzbuch (*njemački Krivični zakonik*) (dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html).
- United Nations, Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Adopted by General Assembly Resolution 39/46 of 10. december 1984; Konvencije protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kazni.

- United Nations, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by General Assembly Resolution 260 A (III) of 9 December 1948; Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.
- Völkerstrafgesetzbuch (*Zakon o međunarodnom krivičnom pravu*), Savezna Republika Njemačka.
- Weigend, T., “Grund und Grenzen Universaler Gerichtsbarkeit”, u: “Menschengerechtes Strafrecht, München”, 2005.

Bekir Hodžić

Rutgers University

Center for the Study of Genocide and Human Rights

bhodzic@vassar.edu

Dr. Sarah Snyder

Rutgers University

Center for the Study of Genocide and Human Rights

ss5769@scarletmail.rutgers.edu

UDC 37:341.485(497.6 Srebrenica)(73)"1995"

UDC 341.485(497.6 Srebrenica)(73)"1995"

Original scientific article

RECALLING SREBRENICA: FURTHERING EDUCATION ON THE GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITHIN THE UNITED STATES

Abstract: Genocide education in the United States constitutes a complex landscape filled with institutional fragmentation, representational gaps, and pedagogical challenges. This study examines where the Genocide in Bosnia and Herzegovina fits within educational and curriculum development frameworks. To illuminate the systemic challenges that face attempts at teaching about Bosnia inside America, we conduct a multi-methodological analysis of state-level genocide education mandates, curriculum resources, and pedagogical approaches, and survey political, social, and economic factors that influence curriculum design, like the decentralized nature of the American education system, where state-level autonomy holds significant sway. Through this review, our study uncovers profound disparities in the recognition and representation of Srebrenica and the broader Genocide in Bosnia and Herzegovina in U.S. classrooms. Few states explicitly acknowledge the genocide in their educational requirements, and available curriculum materials remain substantially inadequate. Our investigation also crucially centers on curriculum development processes. It explores the complex pedagogical considerations essential to creating meaningful, sensitive, and thorough genocide education materials, alongside specific

challenges and advantages that come with schooling on Bosnia. These considerations include testimony selection, student and parental sensitivity, linguistic accessibility, emotional intelligence structures, and the strategic implementation of comparative genocide studies. Our findings underscore the urgent need for a more nuanced, trauma-informed, and comprehensive approach to genocide education. And by highlighting current limitations and proposing fresh strategic foundations for curriculum development, this research contributes to broader discussions about historical representation, educational equity, and the role of education in commemorating genocides and preventing future atrocities.

Keywords: Curriculum, United States Education, Pedagogy, Genocide Education, Trauma-informed, Genocide Prevention, Commemoration and Memorialization

PODSJEĆANJE NA SREBRENICU: UNAPREĐENJE OBRAZOVANJA O GENOCIDU U BOSNI I HERCEGOVINI U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Sažetak: Obrazovanje o genocidu u Sjedinjenim Američkim Državama predstavlja složen sistem obilježen institucionalnom fragmentacijom, nedostacima u predstavljanju i pedagoškim izazovima. Ovo istraživanje analizira kako se genocid koji se desio u Bosni i Hercegovini uklapa u obrazovne i kurikularne okvire u SAD-u. Kako bi se osvijetlili sistemski izazovi s kojima se suočavaju pokušaji poučavanja o Bosni u američkom obrazovnom kontekstu, sprovedena je višemetodološka analiza državnih propisa o obrazovanju o genocidu, nastavnih resursa i pedagoških pristupa, te su razmotreni politički, društveni i ekonomski faktori koji utječu na oblikovanje nastavnih planova i programa, a posebno decentralizovana priroda američkog obrazovnog sistema, u kojem autonomija saveznih država ima značajnu ulogu.

Ovim pregledom istraživanje otkriva duboke nejednakosti u prepoznavanju i predstavljanju Srebrenice i šireg genocida u Bosni i Hercegovini u američkim učionicama. Tek nekolicina saveznih država eksplicitno priznaje genocid u svojim obrazovnim zahtjevima, dok dostupni nastavni materijali ostaju u velikoj mjeri nedovoljni. Poseban fokus studije je i na procesu razvoja kurikuluma, pri čemu se istražuju složeni pedagoški aspekti nužni za stvaranje smislenih, osjetljivih i sveobuhvatnih nastavnih materijala

o genocidu, kao i specifični izazovi i prednosti poučavanja o Bosni. Ti aspekti uključuju odabir svjedočenja, osjetljivost učenika i roditelja, jezičku pristupačnost, strukture emocionalne inteligencije i strateško uvođenje komparativnih studija genocida.

Nalazi istraživanja ukazuju na urgentnu potrebu za dubljim, osjetljivijim i sveobuhvatnijim pristupom obrazovanju o genocidu koji uzima u obzir posljedice traume. Naglašavajući postojeća ograničenja i nudeći nove strateške temelje za razvoj kurikuluma, ovo istraživanje doprinosi široj raspravi o historijskom predstavljanju, obrazovnoj pravednosti i ulozi obrazovanja u komemoraciji genocida i prevenciji budućih zločina.

Ključne riječi: kurikulum, obrazovni sistem Sjedinjenih Američkih Država, pedagogija, obrazovanje o genocidu, trauma-informisani pristup, prevencija genocida, komemoracija i memorijalizacija.

Introduction

On May 16, 2023, the Connecticut General Assembly approved S.B. 1158, a bill that designated “July eleventh of each year [within the state] as Bosnian Genocide Remembrance Day”¹ so to “remember the more than eight thousand Bosniak civilians killed in Srebrenica during the Bosnian war.”² While other states have had governors issue proclamations or

¹ We note here that many English-language observers use the term “Bosnian Genocide” when referring to the Genocide in Bosnia and Herzegovina committed against Bosniak people in Bosnia and Herzegovina from 1992–1995. Of course, the direct translation of the former term in Bosnian is “Bosanski Genocid,” which can cause confusion as it seemingly asserts that Bosnians committed a genocide, rather than the more complicated realities underlying the event. Given the status of this issue as a bilingual publication, we thus aim to privilege the term “Genocide in Bosnia and Herzegovina” wherever possible in our article.

² Conn. Gen. Stat. § 10-29a(112), (2024). For reportage on the bill and its eventual passage, see N1 Sarajevo, “Connecticut declares July 11 as Remembrance Day of Genocide in Bosnia,” *N1*, May 17, 2023, <https://n1info.ba/english/news/connecticut-declares-july-11-as-remembrance-day-of-genocide-in-bosnia/>; “Senator Anwar Votes with Senate to Create Day in Honor of Victims of Bosnian Genocide,” *Connecticut Senate Democrats*, May 16, 2023, <https://www.senatedems.ct.gov/anwar-230516>; Chatwan Mongkol, “New Haven professor raising awareness of

legislatures implement resolutions with similar statements, Connecticut stands as one of, if not the, first to codify an official Bosnian Genocide Remembrance Day inside its General Statutes.³ Before the bill passed, the General Assembly held a public hearing which over a dozen Bosniak genocide survivors and descendants, alongside communal allies, provided testimony for. Testifiers consistently mentioned education — Mirzet Muminovic, stressed that through the law, “future generations of children in Connecticut could learn about a genocide that took place in the 20th century in heart of Europe”—and referred to Connecticut’s recently promulgated Holocaust and genocide education mandate—David Pettigrew highlighted how the bill would “supplement our educators’ efforts as they implement Public Act 18-24 to include Holocaust and genocide education and awareness as part of the [state] social studies curriculum.”⁴ Though S.B. 1158 symbolized commemoration for these individuals, it also embodied a proactive movement toward institutionalizing knowledge of Srebrenica, and the larger genocide in Bosnia, in their community’s schools.⁵

Bosnian genocide among CT students, teachers: ‘We’re facing a denial,’” *New Haven Register*, March 27, 2023, <https://www.nhregister.com/news/article/new-haven-professor-commemmerating-bosnian-genocide-17856249.php>.

³ As an example, since this bill’s passage, the Bosniak community in Kentucky has successfully advocated for a Senate resolution implementing a similar remembrance day. Sarah Phipps, “Kentucky Senate passes resolution declaring July 11 Srebrenica Genocide Remembrance Day,” *WBKO News*, February 27, 2025, <https://www.wbko.com/2025/02/28/kentucky-senate-passes-resolution-declaring-july-11-srebrenica-genocide-remembrance-day/>.

⁴ *Connecticut Government Administration and Elections Committee Public Hearing, March 6, 2023*, Connecticut General Assembly 2023 Regular Session (2023) (statement of Mirzet Muminovic), <https://www.cga.ct.gov/2023/gaedata/TMY/2023SB-01158-R000306-Muminovic,%20Mirzet-Supports-TMY.PDF>; *Connecticut Government Administration and Elections Committee Public Hearing, March 6, 2023*, Connecticut General Assembly 2023 Regular Session (2023) (statement of David Pettigrew), <https://www.cga.ct.gov/2023/gaedata/TMY/2023SB-01158-R000306Pettigrew,%20David,%20Professor%20of%20Philosophy-Southern%20CT%20State%20University-Supports-TMY.PDF>.

⁵ While our paper does discuss Srebrenica specifically at times, it also takes the view of it as constituting one part of a wider Genocide in Bosnia and Herzegovina for analytical purposes. As we will explain later, this emerges from how U.S. genocide education typically approaches the Bosnian example, alongside the need

This anecdote demonstrates a wider phenomenon found across the United States. Due to the nation's decentralized public education system—where states have discretion to design their curricula and school structures—and its continued interest in the Holocaust, genocide, and other human rights issues many states have enacted laws that require “Holocaust and genocide” education.⁶ Such statutes provide avenues not only toward inculcating an understanding of mass atrocities in youth, but also present opportunities for survivor communities to advocate for their collective experience's inclusion. After all, the public nature of America's legislative (and educative) institutions means that these groups can emphasize their cause's importance before lawmakers through lobbying, testimony, and protest, as Connecticut's example illustrates, and wield their localized political power to similar ends.⁷ And because many mandates list specific cases of genocide educators should teach yet leave requirements open-ended, communities can organize to make themselves available to instructors as resources and thus, bring an attractive communal connection into classes. Yet, a bill cannot directly list every genocide, and teachers do not possess unlimited instructional time; instead, they must tailor what atrocities they discuss to those they deem most pertinent by law or personal judgment, the materials they find to aid their teaching, and other factors. The atrocities that these educational mandates—plus related curricular standards and other state decrees—do explicitly mention therefore gain major significance.⁸ When educators

to contextualize Srebrenica in this pedagogy as deriving from a larger genocidal event. We accordingly refer to both “Srebrenica” and the “Genocide in Bosnia and Herzegovina” when reviewing the educational frameworks at issue here.

⁶ Jennifer DeBoer, “Centralization and Decentralization in American Education Policy,” *Peabody Journal of Education* 87, no. 4, Philadelphia: Taylor & Francis, 2012, 510-513.

⁷ James A. Thurber, Colton C. Campbell, and David A. Dulio, eds., *Congress and Diaspora Politics: The Influence of Ethnic and Foreign Lobbying* (Albany: State University of New York Press, 2018); Yossi Shain, “Ethnic Diasporas and U.S. Foreign Policy,” *Political Science Quarterly* 109, no. 5, New York: Academy of Political Science, 1994, 811–841.

⁸ Anna M. Yonas and Stephanie van Hover, “Misleading Mandates: The Null Curriculum of Genocide Education,” *Journal of Social Studies Research* 48, no. 4 (Amsterdam: Elsevier, 2024): 243-260; Samuel Totten, “Addressing the

look to teach about genocide, they form the most visible exemplars in a crowded field. Their visibility concurrently increases the chance of state-provided pedagogical resources on them existing, making these case studies even more attractive for the classroom.

With Srebrenica's 30th anniversary, assessing how the atrocity, and the Genocide in Bosnia and Herzegovina broadly, fits into the above scholastic landscape constitutes a deeply necessary task. The United States houses a large student population that would benefit from education on the event, and other genocides, with all the lessons about the dangers of polarization, bigotry, and political manipulation that come with it.⁹ On that note, America has a large Bosniak diaspora, which would provide easier paths to remembrance and better knowledge of its circumstances.¹⁰ The country, moreover, plays a vital role in Bosnia's continued stability, a fact that renders ensuring that future generations of American leaders understand where that position comes from, and the dark legacies it emerges from, an essential goal for those Bosnians who wish for U.S. help in maintaining peace, stemming genocide denial, and addressing additional national wants.¹¹

Our article surveys all Holocaust and genocide education mandates in the United States, alongside curricular guidelines, to see which do and do not include Bosnia and if Bosnia is included, in which ways

'Null Curriculum': Teaching about Genocides Other than the Holocaust," *Social Education* 65, no. 5, Silver Spring: National Council for the Social Studies, 2001, 309-313.

⁹ Louise B. Jennings, "Challenges and possibilities of Holocaust education and critical citizenship: An ethnographic study of a fifth-grade bilingual class revisited," *Prospects* 40, no. 1 (London: Springer Nature, March 2010): 35-36.

¹⁰ John R. B. Palmer, "Patterns of Settlement Following Forced Migration: The Case of Bosnians in the United States," *Grup de Recerca Interdisciplinari en Immigració Working Paper Series* no. 35, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2018, <https://repositori-api.upf.edu/api/core/bitstreams/2816062f-0fd0-4df5-b2ed-bb700fc5b5a5/content>.

¹¹ Ivo H. Daalder, *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*, Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2000; Derek Chollet, *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*, New York: Palgrave Macmillan, 2005; Daniel S. Hamilton, "Fixing Dayton: A New Deal for Bosnia and Herzegovina," *Wilson Center*, November 24, 2020, <https://www.wilsoncenter.org/publication/fixing-dayton-new-deal-bosnia-and-herzegovina>.

they do so.¹² Unlike other scholarly works, it further investigates what official resources, if any, do states proffer on the Genocide in Bosnia and Herzegovina to educators.¹³ Through that review, we show how Bosnia—whether on the level of Srebrenica or the nation wholesale—receives little attention from contemporary mandates and standards, and when it does, how problems like vagueness often mar its mention. We uncover a similar lack of state-sanctioned resources, and additional issues, including misleading, if not denialist, materials. But we also note the potential that the U.S. education system still offers for teaching about the Genocide in Bosnia and Herzegovina. To that end, we detail our work crafting comprehensive curriculum on the Genocide in Bosnia and Herzegovina in all its aspects with the Center for the Study of Genocide and Human Rights at Rutgers University and sharing it with American schools, focusing on how this project works within this mandate environment to tackle the gaps described here. We consider what approaches our curricula adopts to foster a nuanced, trauma-informed, and flexible framework for understanding the Genocide in Bosnia and Herzegovina. We end by contemplating the future Bosnia possesses within these mandates and standards, alongside general reflections on its context, purpose, and development.

¹² Prior literature has contemplated general educational strategies for teaching the Genocide in Bosnia and Herzegovina, but our study is unique in its focus on the American curricular landscape. For examples, see Hikmet Karčić, “Teaching About the Bosnian Genocide,” in *Teaching about Genocide: Insights and Advice from Secondary Teachers and Professors*, vol. 1, Samuel Totten, ed., Lanham: Rowman & Littlefield, 2018, p. 133-142; Lisa M. Adeli, “The Bosnian Genocide: Teaching Ideas and Resources,” in *Teaching about Genocide: Advice and Suggestions from Professors, High School Teachers, and Staff Developers*, vol. 3, Samuel Totten, ed., Lanham: Roman & Littlefield, 2020, p. 27-36.

¹³ Most literature on the topic of American Holocaust and genocide education confines itself to mandate or curricular standard analysis, regardless of the critical perspective it takes. See William L. Smith, “Do Holocaust education mandates work?” *Phi Delta Kappan* 106, no. 4, Arlington: PDK International, 2024, 42-47; Yonas and van Hover, “Misleading Mandates,” p. 243-244.

Mandates, standards, and resources: a Bosnian case study

Genocide education within American public schools entered into the public consciousness during the 1970s, as domestic media production around and pedagogical awareness of the Holocaust increased.¹⁴ Grassroots curriculum efforts arose throughout the nation, though scholars frequently point to Vineland, New Jersey, as the community where schoolteachers most evidently began incorporating the Holocaust into their instruction, often aimed at fostering moral development; this curriculum included discussion of other atrocities, like the Armenian Genocide, making it one of the earliest comparative genocide education efforts.¹⁵ With these localized movements growing, states—starting with North Carolina in 1981—started forming commissions dedicated to producing materials, running workshops, and engaging with government actors to spread Holocaust and genocide teaching inside their school systems.¹⁶ And in 1985, California passed the United States' first Holocaust and genocide education mandate.¹⁷ That move presaged several similar promulgations from states with large Jewish populations, including New York and Florida across the next few years, yet this spread soon slowed to a near standstill.¹⁸ But mandates reemerged in the 2010s due to increased antisemitism, Holocaust denial, and violence against Jewish Americans, leading to the issuance of most of those currently in

¹⁴ Thomas D. Fallace, "The Origins of Holocaust Education in American Public Schools," *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 1, Oxford: Oxford University Press, Spring 2006, 80-102.

¹⁵ Thomas D. Fallace, *The Emergence of Holocaust Education in American Schools*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, p. 1-8.

¹⁶ Dan Freedman, "The Origins of Holocaust Education in American Public Schools," *Moment*, January 24, 2022, <https://momentmag.com/the-state-of-holocaust-education-in-america/?srsltid=AfmBOopi-RsljwT0W2OSWsp-xMu6qMUMLQFdg4tgqjburZzJOhybzsr4>.

¹⁷ Paul Warne Matthewson, "Mandatory Holocaust Education Legislation in the State of Illinois: A Historical Study," PhD diss., (University of Illinois at Urbana-Champaign, 2015, p. 57.

¹⁸ Matthewson, "Mandatory Holocaust Education Legislation in the State of Illinois," p. 65-66.

effect today.¹⁹ Even now, states without mandates continue to consider embracing them, and states with them continue to debate how to improve them, whether through legislative revisions or wider implementation strategies. Indeed, by some counts, around 40 states presently possess some form of regulation, statute, or commission devoted to Holocaust and genocide education, a marked improvement from only a decade ago.²⁰

Prior scholarship on U.S. genocide education has thus, unsurprisingly, scrutinized state-level mandates, what they contain, and how educators implement them. Yet there exists no scholarly literature at the time of this piece's writing that solely addresses Bosnia's appearance within these mandates and their associated curricular standards—most works, if they mention Bosnia at all, do so within a wider analysis of other genocides within instructional promulgations.²¹ Indeed, one says the same for most other genocides, with the Holocaust foregrounding most of the available scholarship on genocide education.²² That makes filling that silence essential to understanding where the Genocide in Bosnia and Herzegovina stands within American schools today. To do just that, we conduct a Bosnia-centered analysis of all available American state mandates, curricular standards, and resource pages dedicated to genocide

¹⁹ Lindsey Stillman, "Mandates on Holocaust and Genocide Education in the United States," in *Teaching and Learning Through the Holocaust: Thinking about the Unthinkable*, edited by Anthony Pellegrino and Jeffrey Parker, Cham: Palgrave Macmillan, 2022, p. 29-60.

²⁰ Alyssa Wiener Sandler, "Moving Toward Never Again: State of Holocaust Education in the United States," *American Jewish Committee*, August 2022, https://www.ajc.org/sites/default/files/pdf/2022-09/Moving-Towards-Never-Again_8.22.pdf; "US State Legislation Map," *Echoes and Reflections*, accessed April 13, 2025, from <https://echoesandreflections.org/interactive-map/>.

²¹ One of the few scholarly works in this field to mention Bosnia is Yonas and van Hover, "Misleading Mandates." Besides its recent publication date demonstrating how little prior material exists on Bosnia in this context, the work itself only focuses on Bosnia sporadically within a wider sampling of "other genocides," though it does helpfully discuss some issues with curricular standards around the event. Yonas and van Hover, "Misleading Mandates," p. 252.

²² For an example, see Zehavit Gross and E. Doyle Stevick, eds., *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*, Cham: Springer, 2015.

education below, considering how many of these materials discuss the Genocide in Bosnia and Herzegovina and in what ways. And significant lacks and potentialities surface from that examination.

Starting off, about 28 American states currently mandate Holocaust and genocide education together—or one or the other—through legislative requirements, with educators across their public schools needing to dedicate a set amount of hours, days, or general curricular time to teaching the topic.²³ Another seven states either encourage such instruction, require educators to have access to genocide education materials, or maintain vague standards that one can read as either demanding it or making it optional.²⁴ These mandates almost uniformly pay little attention to Bosnia. While most directly mention the Holocaust at minimum, and many list other atrocities like the Armenian and Rwandan genocides, of those 28 that decree genocide education, only two—California and Illinois—list Bosnia as an example, because of recent amendments to their texts; said otherwise, no current U.S. mandate embraces Bosnia as part of its original text, despite how nearly all these promulgations came after the Genocide in Bosnia and Herzegovina's, and Srebrenica's, end.²⁵ Among the 7 states that sit in a mandatory limbo, just Virginia mentions Bosnia inside an educational manual it orders the state to provide to every educator there.²⁶ Some states also include language within their mandates that implicitly cover Bosnia. More specifically, Kentucky law states that “[e]very public middle and high school’s curriculum shall include instruction on ... cases of genocide ... that a court of competent jurisdiction, whether a court in

²³ Those states are: Alabama, Arizona, Arkansas, California, Colorado, Connecticut, Delaware, Florida, Idaho, Illinois, Indiana, Iowa, Kentucky, Maine, Massachusetts, Michigan, Minnesota, Missouri, Nebraska, New Hampshire, New Jersey, New York, North Carolina, Oklahoma, Oregon, Rhode Island, Texas, Wisconsin.

²⁴ Those states are: Nevada, Ohio, Pennsylvania, Tennessee, Utah, Virginia, Washington.

²⁵ Cal. Edu. Code. § 51221.1 (2024); Ill. Comp. Stat. § 5/27-20.3 (2005).

²⁶ Va. Code. c. 474 (2009). For the manual itself, see “Resources for Teaching the Holocaust and Other World Genocides,” *Virginia Department of Education*, 2021, <https://www.doe.virginia.gov/home/showpublisheddocument/40737/638086144075130000>.

the United States or the International Court of Justice, has determined to have been committed,” and Nebraska’s statute enforces “[e]ducation on the Holocaust and other acts of genocide as recognized by the Congress of the United States or the United Nations as of January 1, 2022.”²⁷ Since both the International Court of Justice and U.S. Congress have labeled Srebrenica as genocide, these provisions imply that both states necessitate classroom time devoted to the atrocity.²⁸ All said, taking the most generous view possible, of the 35 states implicated by this analysis, just 5 touch on Bosnia within their genocide education mandates in some way—14% of the available pool.²⁹

Yet mandates do not end with legislative text. States additionally issue curricular standards that cover topics that educators must teach students.³⁰ Those that prescribe Holocaust and genocide education thus often release standards that indicate what atrocities warrant coverage within the classroom, and even states that lack these requirements will implement standards that discuss them—from historical, political, and other angles—therefore subtly commanding some level of such instruction. On this front, five states, all of which have mandates that ignore Bosnia, host standards that subsume “the genocid[e] in Bosnia”

²⁷ Ky. Rev. Stat. § 156.160(1.a.3), (2018); Neb. Rev. Stat. § 79-760.01(2.a.ii), (2022).

²⁸ ICJ, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, 2007, ICJ Report, p. 155-166, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>; A resolution expressing the sense of the Senate regarding the massacre at Srebrenica in July 1995, S. Res. 134, 109th Cong., 1st sess., June 22, 2005, <https://www.congress.gov/bill/109th-congress/senate-resolution/134>.

²⁹ Multiple states have also drafted mandates that included Bosnia, like Pennsylvania, only to drop the mention in later drafts, or are currently working to expand their mandates definition of genocide to include Bosnia. Given that none of these efforts have ended in official requirements, however, we have not included them in our discussion here. But they do point to Bosnia’s presence within legislative minds and an ongoing interest in bringing it into American genocide instruction.

³⁰ Rachel G. Ragland and Daniel Rosenstein, “Holocaust Education: Analysis of Curricula and Frameworks: A Case Study of Illinois,” *The Social Studies* 105, no. 4, Philadelphia: Taylor & Francis, 2014, 175-183.

as an example of one instructors should examine.³¹ Four others sustain guidelines that consider Bosnia but do so by including as part of wider education on genocide in the “Balkans” or the “former Yugoslavia,” or by referring to what occurred in the country as “ethnic cleansing” rather than genocide.³² Five more lack mention of Bosnia within any standards but offer support materials on genocide—whether through a commission or public website—that list it as a case to connect to contemplate when aiming to meet instructional rules.³³ And Oregon’s 2024 educational concepts incorporate one where students “[a]nalyze efforts among nation-states and in the international community’s efforts to hold perpetrators responsible for their involvement in the Holocaust and other acts of genocide,” with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) logged as an exemplar.³⁴ So, once more adopting the broadest perspective possible, one can count 15 states as having standards pushing education on the Genocide in Bosnia and Herzegovina in some capacity out of about 39 that maintain standards linked to Holocaust and genocide instruction, or 38% of the total.

Now, as that last paragraph implies, states frequently create websites or pages that store resources on Holocaust and genocide education for interested educators. Because teachers often cite a deficiency of such materials on lesser-known atrocities as a key impediment to their ability to raise them within the classroom, understanding what these platforms

³¹ Colorado Department of Education, “GLE 2 EOj,” *Colorado Academic Standards: Social Studies*, November 2022, <https://www.cde.state.co.us/cosocialstudies/cas-ss-p12-2022>, p. 115. The other states are: Connecticut, Massachusetts, Michigan, Oklahoma.

³² For an example, see Oklahoma State Department of Education, “WH.5.7,” *Oklahoma Academic Standards: Social Studies*, February 28, 2019, <https://oklahoma.gov/content/dam/ok/en/osde/documents/services/standards-learning/social-studies/Oklahoma-Academic-Standards-for-Social-Studies.pdf>, p. 69. Those states are: Florida, Hawai’i, and Texas. Some sources, like Yonas and van Hover, count South Carolina as being in a similar position, but we were unable to locate those standards.

³³ Those states are: Arizona, Illinois, New Hampshire, Virginia, and Washington.

³⁴ Oregon Department of Education, “HS.WR.CP.19,” *2024 Oregon Social Science Standards*, June 7, 2024, <https://www.oregon.gov/ode/educator-resources/standards/socialsciences/Documents/Final2024SocialScienceStandardsACCESSIBLE.pdf>, p. 89.

now share poses another critical need in assessing the landscape Bosnia-centered pedagogy faces.³⁵ On that front, a similar absence emerges.³⁶ Most pages from these state sources either solely contemplate the Holocaust, carry links that go to sites where one might incidentally find information on Bosnia, or briefly include material on Bosnia without that fact outwardly noted.³⁷ But five states keep pages or page sections explicitly devoted to Genocide in Bosnia and Herzegovina resources, including Illinois.³⁸ Another three include materials not wholly focused on Bosnia but that do include it as a case study or example within a wider resource.³⁹ And the California Department of Education collaborates with a Holocaust and genocide education organization network that offers two lesson plans on Bosnia, meaning that both states that highlight the case in their mandates do follow through with available educational aids.⁴⁰

³⁵ Jacqueline Mendez, Rachel McCormick, Liah Watt, Beth Gamse, Joseph Taylor, and Elisabet Raquel García, “Genocide Education in Massachusetts Middle & High Schools: A Statewide Landscape Analysis & 2023-2024 School Year Grant Outcomes Report,” *Massachusetts Department of Elementary and Secondary Education*, October 2024, <https://www.doe.mass.edu/research/reports/2024/10-genocide-education.pdf>, p. 19.

³⁶ We limited the resources covered here to those directly provided by a state agency website or state-sanctioned commission. While outside platforms provide additional materials on Bosnia, conducting any analysis of that material would broaden this chapter’s focus significantly. Thus, in keeping with our state-centric theme, and given that most educators would turn to state-proffered resources first in trying to teach about Bosnia, we keep ourselves to these governmental sources.

³⁷ For examples, see “Required Instruction of the Holocaust and Other Cases of Genocide,” *Kentucky Department of Education*, August 2, 2022, https://www.education.ky.gov/curriculum/conpro/socstud/Pages/req_inst_holocaust_genocide.aspx and “The NC Holocaust Education Act,” *North Carolina Department of Public Instruction*, September 10, 2024, <https://www.dpi.nc.gov/districts-schools/classroom-resources/academic-standards/standard-course-study/social-studies/nc-holocaust-education-act>.

³⁸ “Educational Resources,” *Illinois Holocaust & Genocide Commission*, accessed April 13, 2025, from <https://hgc.illinois.gov/educational-resources.html>. Those states are: Arizona, Colorado, Oklahoma, and Wisconsin.

³⁹ Those states are: Connecticut, Virginia, and Washington.

⁴⁰ The lesson plans in question are Hilary Levine and Tosha Tillotson, “Understanding the Complex Genocide in Bosnia and Herzegovina: A Contemporary Genocide,” *California Teachers Collaborative for Holocaust and Genocide Education*, accessed April 13, 2025, from <https://cateacherscollaborative.org/education->

From a statistical viewpoint, that means 9 of 35 states with mandates carry Bosnia-specific resources, or 26%.⁴¹ As for the supplies proffered, many webpages and resource banks link to outside materials or academic groups, rather than present curriculum on Bosnia made for the state to educators; indeed, as detailed earlier, California stands as an exception to this rule in sharing distinct lesson plans that conform to the state's social studies standards. And more problematically, some of the items linked on these pages may include denialist works.

Multiple conclusions surface from this examination. For one, few Holocaust and genocide education mandates in the United States introduce Bosnia, or Srebrenica, as a quintessential case of the latter, rendering it unattractive or unknown to educators looking to fill limited classroom time with atrocity pedagogy. While state standards generate an additional opening for teaching on the Genocide in Bosnia and Herzegovina, and do invite its consideration on a larger scale, they remain deficient, and worse still, ascribe to terminology like “ethnic cleansing” and “conflict” to describe Bosnia, isolating it from genocide discussions and peddling terminology often explicitly used to downplay the nature of the atrocities committed in the country.⁴² That many guidelines further refer to the country only in elucidating such acts in the

resource/understanding-the-complex-genocide-in-bosnia-and-herzegovina-a-contemporary-genocide-1-unit-2-lessons/, and Hilary Levine and Tosha Tillotson, “The Siege of Sarajevo,” *California Teachers Collaborative for Holocaust and Genocide Education*, accessed April 13, 2025, from <https://cateacherscollaborative.org/education-resource/the-siege-of-sarajevo/>.

⁴¹ This number does not include Kentucky and Nebraska, despite the interpretation of their mandate's described above, do not seem to have embraced what it means for Bosnia on a governmental level. Meanwhile, Virginia is also counted in this analysis. Thus, the rest of the resources noted in this total come from states with “Holocaust and other genocide” mandates or similar language, which open the door to hosting materials on Bosnia.

⁴² For writings that problematize the sole use of “ethnic cleansing” and similar terminology in the Bosnian context (and others), see Edina Bećirević, *Genocide on the Drina River*, New Haven: Yale University Press, 2014, and Gregory H. Stanton, “‘Ethnic Cleansing’ is a Euphemism Used for Genocide Denial,” *Genocide Watch*, September 10, 2023, <https://www.genocidewatch.com/single-post/ethnic-cleansing-is-a-euphemism-used-for-genocide-denial-1>.

“Balkans” or “former Yugoslavia” obscures it as a case study even more. Beyond that, the numbers indicate that noticeable gaps manifest not only in what American states require from instructors, but what they provide instructors on education on the Genocide in Bosnia and Herzegovina: although some do publicize accessible resources on the topic, most do not, and those that do can propagate materials of mixed educational value, accordingly adding more obstacles in the path of those who wish to raise the issue in the classroom.

But intriguing openings also appear. No state, for instance, confines their mandates, standards, or resources—besides Texas—only to the Genocide in Srebrenica, and instead most, if they discuss Bosnia, refer to a larger Genocide in Bosnia and Herzegovina.⁴³ That opens the door to educators teaching genocide in Bosnia as a comprehensive process enacted against Bosniaks throughout the nation instead of a single massacre in Srebrenica, allowing for instruction on events like the Siege of Sarajevo, the concentration camps in Prijedor, mass conflict-related sexual violence, and others. And since U.S. mandates and curricular standards usually include nomenclature like “other genocides,” nothing governmental necessarily excludes Bosnia from becoming central to classroom engagement with genocide. If anything, that phraseology encourages advocates to bring Bosnia to the fore as an exemplar of genocide for scholastic use, a route already being taken by local activists. Put simply, insufficiencies persist in this realm, yet opportunities for extra education persevere too.

While the United States education system operates primarily at the state level rather than under federal control, more centralized efforts at genocide education have recently emerged, though with a near-uniform focus on the Holocaust. In 2020, the federal government enacted the Never Again Education Act (Public Law 116-140), which expanded Holocaust education curriculum provided by the United

⁴³ “Genocide Against Bosniaks: 1995,” *Texas Holocaust, Genocide, & Antisemitism Advisory Commission*, accessed April 13, 2025, from <https://thgaac.texas.gov/learning/genocides/bosnian>.

States Holocaust Memorial Museum.⁴⁴ This legislation represented an important step toward genocide prevention education, but its scope specifically addressed the Holocaust and antisemitism without mentioning other genocides. Consequently, the curriculum developed under this funding is not required to cover other historical or current genocides. The Act initially provided \$2 million in funding for 2021, with continued support for the following four years. In 2024, Public Law 118-197 extended matching annual funding through 2030 without any reference of genocide(s) beyond the Holocaust.⁴⁵ A simple search reveals abundant Holocaust educational resources already exist, suggesting this funding could have presented a valuable opportunity to develop more comprehensive genocide education beyond the Holocaust. Given this federal emphasis on the Holocaust, individual states have therefore had to take the lead in incorporating other genocides into their education systems through legislative and administrative measures, making them central to any discussion of the current pedagogical landscape facing American genocide instruction.

Pedagogical approaches to the genocide in Bosnia and Herzegovina

In 2022, after initially recognizing the dearth of support for and material on the Genocide in Bosnia and Herzegovina in an American educational context, alongside openings for instruction, detailed above, we embarked on developing curricula on it for U.S. classroom use, hoping to bolster existing state mandates and curricular standards—like Connecticut’s requirement to teach about “Holocaust and other genocides”—and aid educators who might wish to teach Bosnia regardless of governmental

⁴⁴ Never Again Education Act. Pub. L. No. 116–141, 36 U.S.C. § 2301, 134 Stat. 636, (2020), [https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=\(title:36%20section:2301%20edition:prelim.\)](https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:36%20section:2301%20edition:prelim.)).

⁴⁵ Never Again Education Reauthorization Act of 2023. Pub. L. No. 118-197, 36 U.S.C. § 2301, 138 Stat. 2677 (2024), [https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=\(title:36%20section:2301%20edition:prelim.\)](https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:36%20section:2301%20edition:prelim.)).

directives. We created comprehensive lesson plans focusing on Yugoslavia's history, the Siege of Sarajevo, the Genocide in Srebrenica, and Concentration Camps in Prijedor and elsewhere, recognizing most American students' limited knowledge of Bosnia and Herzegovina by prioritizing the region's history and cultural diversity before examining specific 1990s events.

Before developing our curriculum, we examined leading genocide education resources from groups including Facing History, the United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), the USC Shoah Foundation, the Genocide Education Project, and the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). We studied their pedagogical strategies to inform our work, and in that process, several elements materialized as best practices for what we wished to do. Facing History's approach to teaching challenging histories, for example, is student-centered and guided by its "pedagogical triangle for historic and civic understanding," a framework emphasizing intellectual rigor, emotional engagement, ethical reflection, and informed civic responsibility.⁴⁶ Other established educational frameworks revealed complementary tactics: the USHMM contextualizes genocide within broader historical patterns while focusing on individual stories, the USC Shoah Foundation creates emotional connections between students and survivors through first-person testimonies, the Genocide Education Project provides comparative frameworks to help students understand common elements across different genocides, and the IHRA emphasizes precise historical accuracy alongside empathetic understanding.⁴⁷ With these valuable insights in mind, we initiated our curriculum development.

Thanks to the largely Holocaust-specific nature of these resources, we also gathered insights into how our sources on Bosnia would need to diverge from typical motifs inside Holocaust education. Illustratively, Holocaust education in the United States frequently employs the slogan

⁴⁶ "Our Pedagogy," *Facing History and Ourselves*, accessed April 13, 2025, from <https://www.facinghistory.org/how-it-works/our-unique-approach/our-pedagogy>.

⁴⁷ "Education," *USC Shoah Foundation*, accessed April 13, 2025, from <https://sfi.usc.edu/what-we-do/education>.

“never again” as a framing structure; but the Genocide in Bosnia and Herzegovina represents just one example of the international community’s failure to prevent subsequent genocides, contradicting curricular narratives premised on the Holocaust serving to construe longstanding international prevention. Hope, similarly, is another theme we intentionally tweaked with in our toolkit. While Holocaust curriculum often highlights hope and human compassion during the atrocity, and stresses hope as a message to derive from the Holocaust’s aftermath, this approach does not align with the continuous, multi-faceted genocide denial and stymied justice that Bosniaks still face inside Bosnia. We thereby emphasized modern continuities from the Genocide in Bosnia and Herzegovina to the present instead of producing a universalist moral message that overwhelmingly stressed hope following slaughter. We did, however, integrate themes of “resistance,” “survival,” and “persistence” that consistently appear with hope as concepts found throughout Holocaust historical education.

Our curriculum’s pedagogical foundation, as exemplified by the activities we crafted for it, rests on four core principles that reflect the observations we gained from mainstream genocide education resources: primary source engagement; hands-on project creation that fostered analytical thinking and meaningful storytelling; survivor testimony examination carefully selected for age appropriateness, language accessibility, and time constraints; and comparative analysis between genocides, mass atrocities, and other conflict-related issues. Understanding the practical constraints American educators face, we, moreover, designed each lesson with flexibility to function as a standalone unit while connecting to a broader narrative around the Bosnian Genocide, accommodating various educational contexts from high school to university settings. This malleability accommodates both teachers in mandated classrooms and those in states without explicit “other genocides” mandates, who may have limited capacity to introduce case studies beyond the Holocaust. Indeed, our focus on comparative analysis came, in part, from a desire to allow instructors to easily mix our materials, where possible, with existing Holocaust education when outside constraints appear.

Our first pedagogical foundation, primary source engagement, appears across our lesson plans. With each, we base the information provided to educators and their students on such sources, and we provide a primary source packet that includes materials ranging from live news reporting on the Genocide in Bosnia and Herzegovina to writing done by survivors, like Zlata Filipović's diary. Guiding questions and possible source-based activities, too, accompany every listing. This conveyance allows teachers to humanize historical events, moving beyond chronological fact to reveal the lived experiences undergirding the events seen during the Bosnian War and Genocide. It further encourages educators to teach about Bosnia where they can, as they can easily conduct an activity centered around a particularly pertinent resource at any point in their genocide instruction; for instance, when talking about the aftereffects of mass violence, they might utilize the sources we proffer on post-genocide memorialization in Bosnia, like a live map of the Srebrenica-Potočari Memorial Center, to highlight atrocity-related commemorative practices to students.

Second, we developed a museum artifact activity that engages students in selecting objects related to the Siege of Sarajevo to create an exhibition centered on the event. This hands-on approach promotes analytical thinking while fostering meaningful storytelling, as students struggling to connect with distant historical events can select items that resonate with their personal interests, creating bridges between their lives and the history they are studying. A student dancer, for example, might select a pair of ballet slippers that they found posted on the website of Sarajevo's War Childhood Museum. Educators can extend this activity by encouraging students to manufacture fully realized museum exhibits where students explore selected themes—like resistance movements, women's experiences during conflict, or teenage life under siege. That encourages multimodal expression through music, poetry, visual art, or other media, providing students with creative voices they might not otherwise have in traditional educational settings. Instructors can also arrange for these exhibits to be shared with other classes, parents, and community members, producing intergenerational learning opportunities, particularly meaningful for parents who were themselves children

when these events unfolded and may have knowledge gaps about this historical period. Artistic response exhibits additionally offer structured opportunities for students to process emotional reactions through creative expression. Students can pen poems inspired by survivor accounts, paint visual art exploring memory and healing, plan collaborative performance pieces centered on resilience, and form digital storytelling projects to include in their exhibits, furthering the connection to the material they can forge through their creative expression.

Our third core feature centers on survivor testimony analysis, most overtly for teaching about the Genocide in Srebrenica. We carefully selected diverse testimonies from Srebrenica survivors highlighting experiences before, during, and after the genocide, considering three critical factors: age appropriateness, language accessibility, and time constraints. Despite the genocidal context, certain topics remain challenging to address in American classrooms, particularly sexual violence and torture. American students also often disengage from non-English testimonies, and research indicates diminishing attention spans among today's learners, necessitating shorter selections.⁴⁸ In this activity, students receive short biographies of individuals and develop questions they would want answered, then analyze testimonies to find responses. We explicitly instruct teachers to address the significance of silence and unanswered questions, emphasizing that incomplete historical records are themselves part of understanding genocide's nature.

We finally highlighted comparative analysis between genocides through our concentration camp lesson plan, a tactic that acknowledges how American classrooms focus primarily on Holocaust education and serves as a gateway to teaching the Genocide in Bosnia and Herzegovina within existing curricular frameworks. Students conduct guided research, selecting from lists of camps from both the Genocide in Bosnia and Herzegovina and other mass atrocities. After researching their selected

⁴⁸ Kim Mills, "Speaking of Psychology: Why our attention spans are shrinking, with Gloria Mark, PhD," interview with Gloria Mark, *American Psychological Association*, podcast audio, February 2023, <https://www.apa.org/news/podcasts/speaking-of-psychology/attention-spans>.

sites, students create visual mappings showing various structures and their purposes. These visual tools add layers to students' understanding of the diversity and complexity of concentration camp systems while allowing teachers to meet state mandates regarding Holocaust education by including camps used in the Holocaust as part of the activity's comparative heart. And by using these comparative matrices, guided questions, and analytical frameworks, students can explore warning signs, implementation methods, international legal responses, and commemoration practices across different historical contexts, helping them identify patterns across genocides while respecting the uniqueness of each historical case.

Beyond the above foundations, we have produced additional materials to aid our curricula's implementation. Each lesson plan, for instance, has a professional development resource component that supports educators teaching this content with background reading recommendations. In addition to these background packets, we provide a presentation for contextual purposes. Recognizing the emotional weight of this subject matter, we also developed social-emotional learning activities that can be implemented at any point in the curriculum. The American classroom is not merely an academic space but an emotional one, where students process challenging historical truths that may conflict with their understanding of human behavior. We provide three options for teachers: written reflections, communal discussions, and physical activities. Each approach includes guiding questions to help students process their emotional responses. The physical activity option, which we describe as "walking through their feelings," allows students to engage in movement while reflecting on guided questions, addressing diverse learning needs in typical American classroom settings.

Through these varied pedagogical approaches, our curriculum makes the complex history of the Bosnian War and Genocide accessible and meaningful for students while providing educators with flexible, robust tools to address this important historical moment. By emphasizing personal connection, critical thinking, and creative expression, we hope to ensure this history finds its rightful place in American

education, helping students understand not only what happened but why it matters—bridging a significant gap in historical knowledge while developing the skills necessary for thoughtful engagement with difficult history. In the context of American education, where time is often limited and competing priorities abound, our modular approach allows teachers to utilize components that best fit their classroom needs while still conveying the essential historical significance of the Bosnian war and genocide. That flexibility recognizes the reality of American educational structures where standardized testing often drives curricular decisions, yet creates space for teaching important historical events that might otherwise be overlooked. By connecting our pedagogical tools directly to skills valued in American education—critical thinking, media literacy, research capabilities, and emotional intelligence—we position this curriculum not as an “additional” burden but as an opportunity to develop transferable skills through meaningful historical content.

Conclusion

Much remains to be done for our curricula project, we hope to advance our work by formulating additional units that not only touch on the Genocide in Bosnia and Herzegovina’s events, but also examine the historical, cultural, and communal identity of Bosniaks and how that ethnic consciousness became marked for destruction and nonetheless survived. In doing so, we draw from recent writing from authors like Dara Horn, who have shown that genocide education must stop positioning its targeted subjects as vessels for conveying moral lessons to students and instead demonstrate the full richness of their identities—and how their oppressors aimed to erase it—to foster an understanding of what genocide demolishes, alongside encouraging curiosity about Bosniaks.⁴⁹ This curiosity allows one to note both the particular circumstances that led to the Genocide in Bosnia and Herzegovina and embrace a complex

⁴⁹ Dara Horn, “Is Holocaust Education Making Anti-Semitism Worse?,” April 3, 2023, *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2023/05/holocaust-student-education-jewish-anti-semitism/673488/>.

empathy for Bosniaks beyond their suffering in the 1990s. With these units, we aim to develop additional ones that contemplate contemporary issues around Bosnia. More specifically, we plan to make lesson plans that discuss international justice and genocide denial within the country, providing educators further routes toward contemporizing the Genocide in Bosnia and Herzegovina and accordingly helping students grasp its continued significance. We, moreover, wish to incorporate ever more feedback from those instructors who utilize our materials within their classes; after all, a curriculum only fulfills its purpose if it is used to teach.

Challenges, old and new, will naturally arise as this process, and other genocide education efforts, persist, which advocates must address. One must still grapple with the limited time—sometimes down to instructional hours in the single digits—allotted to educators, which will leave many lesson plans only partially implemented and thus necessitating flexibility in all materials produced. Producing interest in Bosnia itself, too, forms another barrier, given how other genocides permeate the American public consciousness more than it does; often, the name Bosnia evokes terms like “war” and “ethnic cleansing” as much as genocide, a tendency that one should tackle in disseminating curriculum on the country. And even if Bosnia eventually attains status as a widely-taught genocide, it will likely encounter issues around knowledge retention and ineffective autonomous teaching approaches that, for instance, plague Holocaust education. At a more fundamental level, legislatures must update mandates, or promulgate new ones, that include Bosnia, and revise, if not issue, curricular standards that denote Bosnia as a genocide that educators must teach. These fresh documents should avoid the generalization and terminological issues discussed in our mandate analysis. State-supported resource pages, too, should aim to incorporate a reasonable selection of sources on Bosnia, vet whatever materials they include for denialist or inaccurate claims, and review existing resources for oversights of such problems to alleviate the difficulties instructors frequently experience in looking for curricular aids on the genocide. Blind inclusion cannot be a solution; rather, a more measured, calculated path is needed.

As for why non-Bosniak actors should embrace the Genocide in Bosnia and Herzegovina as a curricular focus, countless justifications exist. Bosnia contextualizes much of the post-Cold War approach to human rights that the United States and other polities have adopted, forms a consistent callback within discussions of modern genocide, and constitutes the arena where countless aspects of genocide's public perception, legal status, and definition concretized, if not became up for debate.⁵⁰ Because of the ongoing denialism and ethnic polarization facing Bosnia due to the genocide's legacy—whether vis-à-vis Srebrenica and eastern Bosnia or other atrocities like the Markale massacres, Kapija massacre, and the mass sexual violence committed against Bosniaks—it additionally offers students an accessible outlet toward understanding how genocide festers long after killing stops and the damage that not acknowledging it can bring to societies, potentially in tandem with the concept of “triumphalism,” which has gained significant attention in the Bosnian context thanks to the ongoing valorizing of war criminals and the genocide itself by the Republika Srpska.⁵¹ The Genocide in Bosnia and Herzegovina's wide-ranging, public nature—encompassing genocidal tactics from concentration camps to cultural destruction and implicating issues like the role of the media in highlighting genocide and how to commemorate it—also allows for comparison with other atrocities so to maximize classroom instructional time. Because of its

⁵⁰ To sample some of the many works that broach these subjects: Samantha Power, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, New York: Basic Books, 2002; David Rieff, *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*, New York: Touchstone, 1996; John Shattuck, *Freedom on Fire: Human Rights Wars and America's Response*, Cambridge: Harvard University Press, 2005; Linda Kinstler, “The Bitter Fight Over the Meaning of ‘Genocide,’” *The New York Times*, August 20, 2024, <https://www.nytimes.com/2024/08/20/magazine/genocide-definition.html>.

⁵¹ For some sources that detail this denial, alongside other negative post-genocide trends, see: “Thousands of Bosnian Serbs attend rally denying genocide was committed in Srebrenica in 1995,” *AP News*, April 18, 2024, <https://apnews.com/article/bosnia-serbs-srebrenica-genocide-denial-56d4c3b1e7dca96a5be28b66a9fcd6a>; Human Rights Watch, “Bosnia and Herzegovina: Ethnic Discrimination a Key Barrier,” December 12, 2019, <https://www.hrw.org/news/2019/12/13/bosnia-and-herzegovina-ethnic-discrimination-key-barrier>.

complicated origins, and the various processes that enabled the genocide's occurrence, it can aid educators in dismantling the simplified narratives around perpetrators, victims, and motivation that often infect genocide education.⁵² Plus, Bosnia's recency, alongside its materialization inside Europe decades after the Holocaust, readily demonstrates to students how genocide comprises a current issue, one that can occur anywhere and that they must stand vigilant against.

Yet for all these hurdles and wider needs, opportunities to work past them present themselves apace. Besides Connecticut, Bosniaks and allies in other states have convinced state legislatures to pass resolutions or laws officially recognizing the Genocide in Bosnia and Herzegovina, plus state governors and commissions to issue statements to a similar effect. Bosniak groups are currently part of coalitions advocating for the Genocide in Bosnia and Herzegovina's (and other genocides) specified inclusion within mandates and standards that exclude it.⁵³ And various community and national organizations strive for Bosniak causes within the United States daily. The movement for Bosnia's space inside the U.S. genocide education system carries on. So too does it outside America's borders, whether in Bosnia itself or nations far afield like the United Kingdom.⁵⁴ We desire our research to assist this effort in devising its goals, strategies, and publicity. We further hope that others can build upon it, and devise their own interventions in education around the Genocide in Bosnia and Herzegovina, to further its implementation globally. After all, this sort of education embodies one of the best means of doing justice to those brutally slaughtered and scarred within Bosnia for who they were and ensuring that they remain remembered despite the genocidal project that hoped to erase them. And for that, it represents some of the least we can do for those lives and all the tragedy, resilience, and survival they personify.

⁵² Horn, "Is Holocaust Education Making Anti-Semitism Worse?"

⁵³ Jacquelyn Jimenez Romero, "Holocaust education requirement fails in WA Legislature," *The Seattle Times*, February 24, 2024.

⁵⁴ For one group advocating for such education abroad, see "About Remembering Srebrenica," *Remembering Srebrenica*, accessed April 13, 2025, from <https://srebrenica.org.uk/about-us>.

References

- A resolution expressing the sense of the Senate regarding the massacre at Srebrenica in July 1995. S. Res. 134, 109th Cong., 1st sess. June 22, 2005. <https://www.congress.gov/bill/109th-congress/senate-resolution/134>.
- “About Remembering Srebrenica.” *Remembering Srebrenica*. Accessed April 13, 2025, from <https://srebrenica.org.uk/about-us>.
- Adeli, Lisa M. “The Bosnian Genocide: Teaching Ideas and Resources.” In *Teaching about Genocide: Advice and Suggestions from Professors, High School Teachers, and Staff Developers*, vol. 3, edited by Samuel Totten, 27-36. Lanham: Roman & Littlefield, 2020.
- Bećirević, Edina. *Genocide on the Drina River*. New Haven: Yale University Press, 2014.
- “Bosnia and Herzegovina: Ethnic Discrimination a Key Barrier.” *Human Rights Watch*. December 12, 2019. <https://www.hrw.org/news/2019/12/13/bosnia-and-herzegovina-ethnic-discrimination-key-barrier>.
- Chollet, Derek. *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Colorado Department of Education. *Colorado Academic Standards: Social Studies*. November 2022. <https://www.cde.state.co.us/cosocialstudies/cas-ss-p12-2022>.
- *Connecticut Government Administration and Elections Committee Public Hearing, March 6, 2023*. Connecticut General Assembly 2023 Regular Session (2023). Statement of David Pettigrew. <https://www.cga.ct.gov/2023/gaedata/TMY/2023SB-01158-R000306-Pettigrew,%20David,%20Professor%20of%20Philosophy-Southern%20CT%20State%20University-Supports-TMY.PDF>.

- *Connecticut Government Administration and Elections Committee Public Hearing, March 6, 2023*. Connecticut General Assembly 2023 Regular Session (2023). Statement of Mirzet Muminovic. <https://www.cga.ct.gov/2023/gaedata/TMY/2023SB-01158-R000306-Muminovic,%20Mirzet-Supports-TMY.PDF>.
- Daalder, Ivo H. *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2000.
- DeBoer, Jennifer. "Centralization and Decentralization in American Education Policy." *Peabody Journal of Education* 87, no. 4, Philadelphia: Taylor & Francis, 2012, 510-513.
- "Education." *USC Shoah Foundation*. Accessed April 13, 2025, from <https://sfi.usc.edu/what-we-do/education>.
- "Educational Resources." *Illinois Holocaust & Genocide Commission*. Accessed April 13, 2025, from <https://hgc.illinois.gov/educational-resources.html>.
- Fallace, Thomas D. *The Emergence of Holocaust Education in American Schools*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Fallace, Thomas D. "The Origins of Holocaust Education in American Public Schools." *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 1, Oxford: Oxford University Press, Spring 2006, 80-102.
- Freedman, Dan. "The Origins of Holocaust Education in American Public Schools." *Moment*. January 24, 2022. <https://momentmag.com/the-state-of-holocaust-education-in-america/?srsltid=AfmBOopi-RsljwT0W2OSWsp-xMu6qMUMLQFdg4tgqjburZzJOhYbzsr4>.
- "Genocide Against Bosniaks: 1995." *Texas Holocaust, Genocide, & Antisemitism Advisory Commission*. Accessed April 13, 2025, from <https://thgaac.texas.gov/learning/genocides/bosnian>.
- Gross, Zehavit, and Stevick, E. Doyle, eds. *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*. Cham: Springer, 2015.

- Hamilton, Daniel S. “Fixing Dayton: A New Deal for Bosnia and Herzegovina.” *Wilson Center*. November 24, 2020. <https://www.wilsoncenter.org/publication/fixing-dayton-new-deal-bosnia-and-herzegovina>.
- Horn, Dara. “Is Holocaust Education Making Anti-Semitism Worse?” April 3, 2023. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2023/05/holocaust-student-education-jewish-anti-semitism/673488/>.
- ICJ. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment. 2007. ICJ Rep. 43. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.
- Jennings, Louise B. “Challenges and possibilities of Holocaust education and critical citizenship: An ethnographic study of a fifth-grade bilingual class revisited.” *Prospects* 40, no. 1, London: Springer Nature, March 2010, 35-56.
- Karčić, Hikmet. “Teaching About the Bosnian Genocide.” In *Teaching about Genocide: Insights and Advice from Secondary Teachers and Professors*, vol. 1, edited by Samuel Totten, 133-142. Lanham: Rowman & Littlefield, 2018.
- Kinstler, Linda. “The Bitter Fight Over the Meaning of ‘Genocide.’” *The New York Times*. August 20, 2024. <https://www.nytimes.com/2024/08/20/magazine/genocide-definition.html>.
- Levine, Hilary, and Tillotson, Tosha. “The Siege of Sarajevo.” *California Teachers Collaborative for Holocaust and Genocide Education*. Accessed April 13, 2025, from <https://cateacherscollaborative.org/education-resource/the-siege-of-sarajevo/>.
- Levine, Hilary, and Tillotson, Tosha. “Understanding the Complex Genocide in Bosnia and Herzegovina: A Contemporary Genocide.” *California Teachers Collaborative for Holocaust and Genocide Education*. Accessed April 13, 2025, from [180](https://cateacher-</div><div data-bbox=)

scollaborative.org/education-resource/understanding-the-complex-genocide-in-bosnia-and-herzegovina-a-contemporary-genocide-1-unit-2-lessons/.

- Matthewson, Paul Warne. “Mandatory Holocaust Education Legislation in the State of Illinois: A Historical Study.” PhD dissertation. University of Illinois at Urbana-Champaign, 2015.
- Mendez, Jacqueline, McCormick, Rachel, Watt, Liah, Gamse, Beth, Taylor, Joseph, and García, Elisabet Raquel. “Genocide Education in Massachusetts Middle & High Schools: A Statewide Landscape Analysis & 2023-2024 School Year Grant Outcomes Report.” *Massachusetts Department of Elementary and Secondary Education*. October 2024. <https://www.doe.mass.edu/research/reports/2024/10-genocide-education.pdf>.
- Mills, Kim. “Speaking of Psychology: Why our attention spans are shrinking, with Gloria Mark, PhD.” Interview with Gloria Mark. *American Psychological Association*. Podcast Audio. February 2023. <https://www.apa.org/news/podcasts/speaking-of-psychology/attention-spans>.
- Mongkol, Chatwan. “New Haven professor raising awareness of Bosnian genocide among CT students, teachers: ‘We’re facing a denial.’” *New Haven Register*. March 27, 2023. <https://www.nhregister.com/news/article/new-haven-professor-commemorating-bosnian-genocide-17856249.php>.
- N1 Sarajevo. “Connecticut declares July 11 as Remembrance Day of Genocide in Bosnia.” *N1*. May 17, 2023. <https://n1info.ba/english/news/connecticut-declares-july-11-as-remembrance-day-of-genocide-in-bosnia/>.
- Oklahoma State Department of Education. *Oklahoma Academic Standards: Social Studies*. February 28, 2019. <https://oklahoma.gov/content/dam/ok/en/osde/documents/services/standards-learning/social-studies/Oklahoma-Academic-Standards-for-Social-Studies.pdf>.

- Oregon Department of Education. *2024 Oregon Social Science Standards*. June 7, 2024. <https://www.oregon.gov/ode/educator-resources/standards/socialsciences/Documents/Final2024SocialScienceStandardsACCESSIBLE.pdf>.
- “Our Pedagogy.” *Facing History and Ourselves*. Accessed April 13, 2025, from <https://www.facinghistory.org/how-it-works/our-unique-approach/our-pedagogy>.
- Palmer, John R. B. “Patterns of Settlement Following Forced Migration: The Case of Bosnians in the United States.” *Grup de Recerca Interdisciplinari en Immigració Working Paper Series* no. 35. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2018. <https://repositori-api.upf.edu/api/core/bitstreams/2816062f-0fd0-4df5-b2ed-bb700fc5b5a5/content>.
- Phipps, Sarah. “Kentucky Senate passes resolution declaring July 11 Srebrenica Genocide Remembrance Day.” *WBKO News*. February 27, 2025. <https://www.wbko.com/2025/02/28/kentucky-senate-passes-resolution-declaring-july-11-srebrenica-genocide-remembrance-day/>.
- Power, Samantha. *“A Problem from Hell”: America and the Age of Genocide*. New York: Basic Books, 2002.
- Ragland, Rachel G., and Rosenstein, Daniel. “Holocaust Education: Analysis of Curricula and Frameworks: A Case Study of Illinois.” *The Social Studies* 105, no. 4, Philadelphia: Taylor & Francis, 2014, 175-183.
- “Required Instruction of the Holocaust and Other Cases of Genocide.” *Kentucky Department of Education*. August 2, 2022. https://www.education.ky.gov/curriculum/conpro/socstud/Pages/req_inst_holocaust_genocide.aspx.
- “Resources for Teaching the Holocaust and Other World Genocides.” *Virginia Department of Education*. 2021. <https://www.doe.virginia.gov/home/showpublisheddocument/40737/638086144075130000>.

- Rieff, David. *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*. New York: Touchstone, 1996.
- Romero, Jacquelyn Jimenez. “Holocaust education requirement fails in WA Legislature.” *The Seattle Times*. February 24, 2024.
- Sandler, Alyssa Wiener. “Moving Toward Never Again: State of Holocaust Education in the United States.” *American Jewish Committee*. August 2022. https://www.ajc.org/sites/default/files/pdf/2022-09/Moving-Towards-Never-Again_8.22.pdf.
- “Senator Anwar Votes with Senate to Create Day in Honor of Victims of Bosnian Genocide.” *Connecticut Senate Democrats*. May 16, 2023. <https://www.senatedems.ct.gov/anwar-230516>.
- Shain, Yossi. “Ethnic Diasporas and U.S. Foreign Policy.” *Political Science Quarterly* 109, no. 5, New York: Academy of Political Science, 1994, 811–841.
- Shattuck, John. *Freedom on Fire: Human Rights Wars and America’s Response*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Smith, William L. “Do Holocaust education mandates work?” *Phi Delta Kappan* 106, no. 4, Arlington: PDK International, 2024, 42-47.
- Stanton, Gregory H. “‘Ethnic Cleansing’ is a Euphemism Used for Genocide Denial.” *Genocide Watch*. September 10, 2023. <https://www.genocidewatch.com/single-post/ethnic-cleansing-is-a-euphemism-used-for-genocide-denial-1>.
- Stillman, Lindsey. “Mandates on Holocaust and Genocide Education in the United States.” In *Teaching and Learning Through the Holocaust: Thinking about the Unthinkable*, edited by Anthony Pellegrino and Jeffrey Parker, 29-60. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- “The NC Holocaust Education Act.” *North Carolina Department of Public Instruction*. September 10, 2024. <https://www.dpi.nc.gov/districts-schools/classroom-resources/academic-standards/standard-course-study/social-studies/nc-holocaust-education-act>.

- “Thousands of Bosnian Serbs attend rally denying genocide was committed in Srebrenica in 1995.” *AP News*. April 18, 2024. <https://apnews.com/article/bosnia-serbs-srebrenica-genocide-denial-56d4c3b1e7dca96a5be28b66a9fcdc6a>.
- Thurber, James A., Campbell, Colton C., and Dulio, David A., eds. *Congress and Diaspora Politics: The Influence of Ethnic and Foreign Lobbying*. Albany: State University of New York Press, 2018.
- Totten, Samuel. “Addressing the ‘Null Curriculum’: Teaching about Genocides Other than the Holocaust.” *Social Education* 65, no. 5, Silver Spring: National Council for the Social Studies, 2001, 309-313.
- “US State Legislation Map.” *Echoes and Reflections*. Accessed April 13, 2025, from <https://echoesandreflections.org/interactive-map/>.
- Yonas, Anna A. and van Hover, Stephanie. “Misleading Mandates: The Null Curriculum of Genocide Education.” *Journal of Social Studies Research* 48, no. 4, Amsterdam: Elsevier, 2024, 243-260.

Dr. David J. Simon

Yale University

Genocide Studies Program

david.simon@yale.edu

Sophie Foster

Yale University

Genocide Studies Program

sophie.foster@yale.edu

UDC 314.745.3-054.73:316.61](497.6 Srebrenica)"1995/2025"

Review scientific article

RETURN AND BELONGING – THREE DECADES OF STRUGGLE IN SREBRENICA

Abstract: After the Bosnian War and genocide against Bosniaks destroyed the homes of many Bosniaks, the international community considered the right to return to be both a human right and form of restorative justice. Though symbolically powerful, return efforts often overlooked the more complex realities of restoring community after genocide. This chapter examines postwar return initiatives in Bosnia, and specifically Srebrenica, that sought to reverse wartime acts of domicile. We question an underlying premise: that a return to a pre-war house could return what had been destroyed.

Keywords: Genocide in Srebrenica; Refugee Return; Destruction of Home; Post-Genocide Reintegration; Restorative Justice; Republika Srpska and the Post-Dayton Structure

POVRATAK I PRIPADNOST – TRI DECENIJE BORBE U SREBRENICI

Sažetak: Nakon rata u Bosni i Hercegovini i genocida nad Bošnjacima, koji je uništio domove mnogih, međunarodna zajednica je pravo na povratak smatrala i temeljnim ljudskim pravom i oblikom restorativne pravde. Iako

simbolično snažni, naponi da se omogućiti povratak često su zanemarivali složenu stvarnost obnove zajednice nakon genocida. Ovo poglavlje analizira poslijeratne inicijative povratka u Bosni i Hercegovini, posebno u Srebrenici, koje su imale za cilj poništiti ratne akte domicida. Autori preispituju osnovnu pretpostavku: može li povratak u predratni dom doista vratiti ono što je uništeno.

Ključne riječi: genocid u Srebrenici, povratak izbjeglica, uništenje doma, poslijegenocidna reintegracija, restorativna pravda, Republika srpska i postdejtonska struktura.

Introduction

The 1992–1995 Bosnian War and genocide against Bosniaks destroyed many Bosniaks' houses along with their very sense of home.¹ The destruction of these physical structures and spaces with emotional attachments was not merely collateral damage, but central to the Leadership of Republika Srpska's systematic strategy and implementation of "ethnic cleansing" to displace and eliminate Bosniak presence. Scholars Gearóid Ó Tuathail and Carl Dahlman apply the term "domicide," or "the intentional exercise of violence to destroy a particular type of spatiality: homes," to describe this "deliberate killing of home," a process that extended beyond individual dwellings to include the destruction of mosques, community gathering places, and familiar spheres of comfort in Bosnia.² Erasure of these physical and symbolic spaces sought to eliminate Bosniak culture and sever Bosniaks' sense of belonging to their homeland.

¹ In this chapter, we use *Bosniak* to recognize the nationhood of this population after genocide, rather than the term "Bosnian Muslim," which reduces collective identity to a matter of religious affiliation, rather than a sovereign community. Jasmin Mujanović, *The Bosniaks: Nationhood After Genocide*, Oxford University Press, 2024, 1-4.

² Gearóid Ó Tuathail and Carl Dahlman, "Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns," *International Peacekeeping* 13, no. 2, 2006, 244.

Following the genocide, the international community considered Bosniak minority return a human right and form of restorative justice, facilitating repatriation, restoring property rights, and revitalizing communities. While symbolically powerful, these return efforts overlooked the more complex realities of restoring community in the wake of genocide. Behind the notion of reconstruction lies an inaccurate premise: that a return to a pre-war house could return what had been destroyed. This chapter examines postwar return initiatives in Bosnia, and specifically Srebrenica, that sought to reverse wartime acts of domicile. Three decades later, Bosniak survivors' struggle to contend with that loss remains unsolved.

Immediate Aftermath and the Challenges Associated with the Possibility and Implementation of Return

In the immediate aftermath of the genocide, the Dayton Peace Accords offered an opportunity to redress the Bosnian domicile. The return of minorities to Serb-dominated regions was a central focus in promoting survivor repatriation. By 1999, the idea of "minority return" was a "cornerstone of official policy," promising a future of re-habitation and reintegration.³ To address the politics of domicile, international policy centered itself around what scholar Anders Stefansson describes as "'small home' politics."⁴ Postwar reconstruction, thus, meant the return of individuals and families to their prewar residences through local-level property restitution.

However, these policies often romanticized the concepts of home and return, giving in to an impractical nostalgia for a past before the war – that in many cases, no longer existed. The international community, in the aftermath of the war, focused on returning displaced persons to their "homes," which had become houses – physical structures occupied by

³ Richard Black, "Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority?" *SAIS Review* 21, no. 2, 2001, 182.

⁴ Anders H. Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in Post-War Bosnian Town, *International Migration* 44, no. 3, 2006, 117.

others, emptied of memory, creating what Richard Black identifies as a “problematized notion of home.” These return efforts cultivated a sense of unattainable “longing” for a home filled with familial memories, now a “mythical status for a place.” For many Bosniaks, that home existed in the past, irreversibly altered by war.⁵

Several early post-war programs facilitated survivors to visit their former homes, through initiatives, including “Look and See,” “Go and See,” “Test the Water,” and “Explore and Prepare.”⁶ However, the very structure of these programs was contradictory. Amid the harsh realities of the postwar period, these programs offered Bosniaks, vestiges of their former prewar lives, along with an opportunity to “make a reasoned individual judgment about whether they can personally contribute to the reconstruction and reconciliation process.”⁷ The programs supported displaced Bosniaks – including those living outside of Bosnia – to visit their former homes.

At the same time, these programs also reinforced Bosniak displacement. The visits were “temporary,” leaving survivors often unable to enter their former homes, restricted by the moods and hostility of Serb occupants. Instead of facilitating a meaningful return, these visits placed survivors in a position of mediated observation, which reinforced the distance between their past and present. In many cases, “local conditions were still not conducive to their permanent return.”⁸ The experience, then, became a retraumatization, forcing survivors to confront the loss of home up-close and being denied any straightforward pathway to reclaim what was taken.

Many Bosniak houses had suffered extensive war damage and had been desecrated by collateral damage and Serb occupation. While certain houses faced structural issues, compromised by bullet holes, unstable roofs, and collapsing walls, others lacked essential utilities including water and electricity, which were often inaccessible. Homes that had

⁵ Richard Black and Saskia Gent, “Sustainable Return in Post-conflict Contexts,” *International Migration* 44, no. 3, 2006, 21, 22.

⁶ Richard Black, “Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority?” *SAIS Review* 21, no. 2 (2001): 186.

⁷ Black, “Return and Reconstruction,” 186.

⁸ *Ibid.*

been once associated with comfort, safety, and familial protection became uninhabitable ruins.

The displaced who participated in these programs confronted a painful contrast between their imagined futures and the new realities of their conditions. Their homes had been spaces where generations had lived and shared memories together. While assessing the physical destruction, many also dealt with an emotional interstice between their former lives and the current impossibility of recovering the loss of home and return.

In isolated cases, the process worked, and return was possible. Šaćir and Mevlida Halilović, both octogenarians, were among the first Bosniak survivors to return to Srebrenica as permanent residents after the genocida.⁹ Of course their lives had dramatically changed, but they found their experiences relatively smooth, with support from Serb neighbors who brought them coffee, food, and assistance with minor building repairs.

In other cases, the process proved far more problematic. Former head of the Mothers of Srebrenica, Hajra Ćatić, was among female survivors who sought an early return, determined to see her home again. On one occasion, Serb police blockaded the buses of women, only permitting a cemetery visit. She saw her house from afar and later reflected, “I couldn’t reach it, I couldn’t get to it.” Ćatić was finally allowed access to her former home, now occupied by Serbs. She found the structure left no trace of her son or the life she had known.¹⁰

Thus, while in theory return aligned with seeking to fulfill and attain the human right to home, its implementation was far too narrow and missed the essential larger regional dynamics, or what Stefansson calls “‘big home’ politics.”¹¹ This limited scope of individual restitution weakened efforts at the micro-level and failed to achieve Black’s idea of a “sustainable” return for Bosniaks.¹²

⁹ Lara J. Nettelfield and Sarah E. Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, Cambridge University Press, 2014, 86.

¹⁰ Hajra Ćatić Testimony in Ann Petrilá and Hasan Hasanović, *Voices From Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*, McFarland & Company, Inc., Publishers, 2021, 140-141.

¹¹ Stefansson, “Homes in the Making,” 117.

¹² Black and Gent, “Sustainable Return,” 25.

The re-drawing of the map of postwar Bosnia – particularly the creation of the entity of Republika Srpska (RS) under the Dayton framework – fragmented the nation by ethnically segregating territories designated as either majority-Bosniak, majority-Serb or majority-Croat. This larger-scale structural division undermined efforts focused on rehousing through a process of “minority return” in majority-Serb regions and ignored deeply entrenched anti-Bosniak animosities. Moreover, Serbs commonly occupied former Bosniak homes and were unwilling to relinquish them, complicating efforts for any meaningful, long-lasting reintegration. Reintegrating Bosniak survivors into majority-Serb communities was often fraught with discrimination, hate, and othering.

In practice, return entailed the dual burden of providing proof of their former ownership to evict Serb occupants, reclaim their property, and physically reconstruct their homes. Certain parts of Srebrenica and the surrounding Podrinje region remained uninhabitable due to the sheer destruction of infrastructure, resources, and shelters.¹³ The lack of essential services, including “water systems and roads,” as well as “[k]ey bridges, rail lines, and airports” further impeded “return efforts in areas where people had been massacred.”¹⁴ Despite the physical challenges of reconstruction, those who returned to Srebrenica, like Hatidža Habibović, persisted. She recalled that she “just kept going” and “didn’t expect anything anymore” – “[n]o electricity, no toilet, no water, nothing.”¹⁵

Returning survivors also faced a different cultural and political environment. There was a process of renaming towns and villages – adding “Srpski” and “Srb” as prefixes – as part of a larger effort to Serbianize the region under the direction of Republika Srpska. Courts later determined this renaming process perpetuated “intimidating landscapes of fear and trauma.” However, such rulings had limited impact. Local leadership remained complicit and a culture of “supremacy and intimidation” continued despite legal challenges.¹⁶

¹³ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 88, 90-91.

¹⁴ Gearóid Ó Tuathail and Carl Dahlman, *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and its Reversal*, Oxford University Press, 2011, 138.

¹⁵ Hatidža Habibović Testimony in Petrila and Hasanović, *Voices from Srebrenica*, 203.

¹⁶ Gearóid Ó Tuathail and Carl Dahlman, “Post-Domicide Bosnia and Herzegovina:

Survivors faced the social struggles in navigating hostilities from Serb occupants and neighbors. Tensions rose amid widespread local impunity, where many war criminals occupied positions of power or lived freely in towns. Reports of violence against Bosniaks persisted even after the war, including the 1999 stabbing of an elected official at city hall, which prompted serious concerns of security and safety.¹⁷ While “organized violence against returnees” was less common, “[a]dministrative obstruction was common and unfortunately, widespread.”¹⁸

In this climate, repossession frequently became a forum for micro-level identity politics. In international relations scholar Lara Nettelfield and anthropologist Sarah Wagner’s scholarship on Srebrenica, they share a story of Bosniak survivor Nura’s return home. Upon return, Nura recognized there was “much more than the physical task of reconstruction and of clearing away brush and debris and the material vestiges of former occupants.”¹⁹ Despite reclaiming her pre-war home, she found the Serb occupants “had taken almost everything of value physically possible, leaving behind only one item in the kitchen: a religious calendar from 2002, its image of Christ on the cross.”²⁰ That remnant of the home’s temporary occupants constituted a desecration of the space. Clearly, repossession was not merely about reoccupying a space, but about reclaiming its dignity and identity.²¹

For their part, local law enforcement and municipal housing authorities – hardly neutral actors – functioned as gatekeepers who “discouraged many displaced persons” from returning, often redirecting many to “resettl[e] elsewhere.”²² Further, local elected officials and nationalist politicians imposed bureaucratic barriers, deliberately hampering the

Homes, Homelands and One Million Returns,” *International Peacekeeping* 13, no. 2, 2006, 256.

¹⁷ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 85.

¹⁸ Tuathail and Dahlman, *Bosnia Remade*, 168, 243.

¹⁹ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 75.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² Tuathail and Dahlman, “Post-Domicide Bosnia”, 254.

processing of proof of ownership applications and eviction requests.²³ These local government offices often refused to provide financial aid or even basic public utilities, like water, electricity, and roads “making the conditions of life unbearable in returnee communities.”²⁴

For many survivors, there remained a very real possibility of continued violence. Their “fear of violent retribution should they return” was grounded in the reality of local hostility. This made the decision to return fraught with hesitation and uncertainty – whether to confront prejudice, hate, violence, and retraumatization was a psychologically formidable prospect.²⁵ Local media sensationalized stories fueling fear through dramatic stories of Ustaše, Četniks, and mujahideen, portraying certain regions as “dangerous.”²⁶ The “uncovering of mass graves easily fed fear and paranoia that dissuaded returns” further deterring many individuals from returning to their former homes.²⁷

Some survivors encountered open hostility. Though Hajra Ćatić, a prominent activist involved in the Mothers of Srebrenica, returned to her prewar home in Srebrenica only to face harassment from drunk Serbs yelling and singing “What else is left, we killed you and raped you and kicked you out from here, what else is left.”²⁸ Similarly, Mevludin Orić, a Srebrenica execution site survivor and returnee, described a similar reality with injustice that pervades throughout the region. There are “people working in the police who were killing people in the war” who “laugh at the returnees... laughing like they want to say we killed your loved ones.”²⁹

Rebuilding the home was not just about reconstruction, but also required social reintegration and access to community organizations and programs. Returnee families confronted difficult questions of schooling for their children and concerns of discrimination and bullying. What kind of future would their children have upon return?

²³ Black, “Return and Reconstruction,” 191.

²⁴ Tuathail and Dahlman, *Bosnia Remade*, 243, 245.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Hajra Ćatić Testimony in Petrila and Hasanović, *Voices from Srebrenica*, 141.

²⁹ Mevludin Orić Testimony in Ibid, 61.

In Srebrenica schools, Bosniak students are the minority, and the curriculum in Republika Srpska has been heavily influenced by political propaganda and heritage myths, rather than historical realities. A striking incident occurred at a primary school when Serb students posing for a photo made the Serbian nationalist gesture alongside a Bosniak student, perhaps in an attempt (ultimately unsuccessful, in this case) to drive the Bosniak family away. Persistent microaggressions and blatant acts of hate and discrimination were not unusual and made for challenging adjustments given Bosniaks' "minority status in the school system."³⁰

Outside of educational barriers, many who returned had limited or no access to employment pensions, healthcare, and other forms of social services.³¹ Many continue to face discrimination.³² While some returnees fully resettled, others existed in a gray zone, unable to gain stability or achieve economic self-sufficiency while "stuck in shelters, with extended family, or squatting in someone else's empty apartment."³³ Without jobs, they were trapped in poverty, "immobile and dependent upon public transportation for movement."³⁴

Despite these challenges, the implementation return policies nonetheless held some promise for a peaceful reintegration of Bosniak minorities. Beginning in 2000, the number of returnees began to steadily increase, and these efforts culminated, when Bosnia marked the achievement of one million displaced individuals returning in September 2004 to Bosnia, the "height of the return process," including thousands who resettled in Srebrenica.³⁵ From 1999 to 2003, a large transition occurred with a movement for Bosniaks returning to their former homes.³⁶

³⁰ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 96-97.

³¹ Black, "Return and Reconstruction", 192.

³² Tuathail and Dahlman, "Post-Domicide Bosnia", 255-256.

³³ Tuathail and Dahlman, *Bosnia Remade*, 168, 173.

³⁴ Ibid.

³⁵ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 91-92; Carl Dahlman and Gearóid Ó Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places," *Annals of the Association of American Geographers* 95, no. 3, 2015, 656-657.

³⁶ Tuathail, and John O'Loughlin, "After Ethnic Cleansing", 1048, 1052.

Approximately 454,220 Bosniak minorities resettled as of December 2005 in Serb-dominated regions.³⁷

For Bosniak survivors, returning to Serb-dominated regions was an assertion of their identity and an act of resistance against the ethnic cleansing and genocide that had destroyed their communities and families and sought to erase them. In this way, return was more than reclaiming property. It meant “moral defiance, ethnic pride” and what some called an “ethno-national duty and justice.”³⁸ Many Bosniak survivors, especially those who worked within the housing programs and property restitution efforts, saw their return as “an act of defiance” in the face of the violence that tried to permanently displace them. For some, their return was “first and foremost a personal choice... to re-occupy... to return to the place where they had grown up and where they intended to finish their lives.”³⁹ However, for those without financial resources, alternatives abroad, or family support networks, return was a necessity – not a choice. Those who returned to live permanently in their prewar home tended to be “among the poorest” and most vulnerable – often the “victims of discrimination.”⁴⁰ Many were Bosniak or Bosnian Croat survivors who remained in their prewar communities enduring severe discrimination, and stayed despite their ensuing hardships.

Returning home was not simply a logistical hurdle. Return meant facing a psychological and emotional nightmare, where the past was not the past, but lingered into the present, with a future clouded with denial, unacknowledged grief, and the presence of unpunished perpetrators.

Many of those returning to Srebrenica and other municipalities were women – those who had lost husbands, fathers, and sons to the gender-based targeting that characterized the genocide. These women made an intentional decision to confront unbearable memories and reclaim their dignity. Their decision to reestablish themselves in former sites of

³⁷ Gearóid Ó Tuathail, and John O’Loughlin, “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War,” *Annals of the Association of American Geographers* 99, no. 5, 2009, 1047.

³⁸ Stefansson, “Homes in the Making,” 127.

³⁹ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 84-85.

⁴⁰ Tuathail, and John O’Loughlin, “After Ethnic Cleansing,” 1051-52.

atrocities was an intentional act of defiance against ethnic cleansing and the erasure of their families and communities.

Their return encountered stiff resistance from Serbs who had dominated the area since 1995. In May 2000, returnee women “were pelted with rocks” left without any official protection.⁴¹ And in the “first few years after the genocide... lived in wretched conditions; some still do, because they feel attached to the area and have nowhere else to go.”⁴² Others remain uncertain about whether to return. One such woman, Hatidža Habibović, female survivor of Srebrenica, “lives alone, but hopes that the rest of her family will follow her.” But even after she “rebuilt her home, it burned again.”⁴³

Still, they returned.

Rukija Hasić, a female survivor of Srebrenica, returned to “the edge of Srebrenica in a sparsely populated neighborhood” because it was her “preference.” Srebrenica, she explains, was where she “gave birth to my children and raised them here, made men out of them and taught them to be good workers.” She had no interest in going elsewhere. She “wanted to come home and nowhere else.”⁴⁴ Similarly, Saliha Osmanović of the Mothers of Srebrenica from Dobrak found she “had nowhere to go and I decided to return because my children were born there.” But returning was also an act of defiance. She “wanted to show the Serbs that I came back to my house,” a space that carried “the memory of my children and my husband.”⁴⁵

For Hatidža Mehmedović, Founder of the Mothers of Srebrenica, there was no alternative. She believed she “could never live in any other place other than Srebrenica.” To her, the city was her home, but even more so, it was “the symbol of suffering, the memorial place is our holy place, our

⁴¹ Leydesdorff and Richardson, *Surviving the Bosnian Genocide*, 198.

⁴² Ibid, 202.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Rukija Testimony in Selma Leydesdorff and Kay Richardson, *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak* (Indiana University Press, 2011, 201-202.

⁴⁵ Saliha Osmanović Testimony in Petrila and Hasanović, *Voices from Srebrenica*, 154.

pilgrimage, our sorrow.” She “returned to live from the memories of my house.” From her house, she can look out and see “three trees which my youngest son planted... the trees are big now.” She stayed because she decided to “live where my children once walked, I always imagine them coming, whenever I am alone I always imagine.”⁴⁶

Elvisa Avdić, another survivor of Srebrenica as a child, chose to return because she refused to remain a refugee. She “returned to Srebrenica because we didn’t want to live in refugee camps, where we had nothing.” With determination, she returned with “the strength to look in the eyes of those people who ruined my life.”⁴⁷ She believed she “had a strong resolve to return home,” and believed that “most survivors would come back, but that didn’t happen.” Instead she, like many other Bosniak survivors, were “faced with almost daily denial of what we survived” particularly from “politicians who want division and who support war criminals.”⁴⁸ In this way, “[b]urying the dead proved to be easier than returning to Srebrenica.”⁴⁹

As the third decade since the genocide comes to an end, the window for return and reintegration is closed, leaving behind many survivors permanently displaced. Thousands remain in refugee camps, unable to return to their former homes. Mujo Hrustanović, a 75-year-old survivor, moved to Ježevac refugee camp in 1997 and remains there today living with his “wife, son, daughter-in-law, and their two children” in approximately 320 square feet of space in what was meant to be a temporary shelter.⁵⁰ Mujo’s 25-year-old son, Avdo, expresses disappointment and disillusionment with international efforts. He believes “[t]hey’ve abandoned us” and denounces his family’s “dilapidated home, forgotten by everyone and everything.”⁵¹ Further, he criticizes the performative nature of international attention, explaining “journalists go to Srebrenica for the anniversary of the genocide, but no one comes to Jezevac to see

⁴⁶ “Hatidža Mehmedović - A mother’s legacy,” *Remembering Srebrenica* (website).

⁴⁷ “The Courage of a Child - Elvisa Avdić,” *Remembering Srebrenica* (website).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Leydesdorff and Richardson, *Surviving the Bosnian Genocide*, 198.

⁵⁰ Lorenzo Tondo, “‘They’ve abandoned us’: Srebrenica survivors still living in camps,” *The Guardian*, February 17, 2020.

⁵¹ Tondo, “‘They’ve abandoned us.’”

how the survivors of that genocide live now.”⁵² The Hrustanović family is one example of a larger phenomenon of failed returns, continued displacements and insufficient processes that have not provided survivors with reconciliation or justice.

The Genocide in Bosnia and Herzegovina fundamentally made the idea of home impossible. While international policies and aid focused on the physical reconstruction of houses, they neglected to support the re-establishment of community, cultural traditions, social cohesion, and a sense of belonging. The return of survivors to Srebrenica and other towns was entangled with policies that failed to facilitate the true reintegration of individuals. This left survivors with little more than a symbolic gesture that only addressed surface-level problems. Camil Duraković, the former mayor of Srebrenica and current Vice President of BiH entity RS, criticized this failure – “[i]t’s like you still have the Third Reich and the Gestapo existing after the Holocaust,” condemning efforts that sought to “negotiate” with perpetrators rather than holding them accountable through a legal process of justice.⁵³ Prioritizing individual returns and conceding land redistribution to establish Republika Srpska and the Republic of Bosnia and Herzegovina (BiH), policymakers failed to address the existence of maintained local Serb power structures and the continued influence of the perpetrators of atrocities and those complicit. While some programs sought to provide financial support, there was no guarantee they would move back and reintegrate as a permanent resident.⁵⁴ However, Clifford Bond, Former U.S. Ambassador and Special Envoy to BiH, found that the small number who permanently returned made international aid efforts less enthusiastic to continue.⁵⁵ As a result, many rebuilt homes have been left abandoned, structures restored in form perhaps but not in function, empty of those who once made these structures their home.⁵⁶

⁵² Tondo, “‘They’ve abandoned us.’”

⁵³ Jeremy Bowen, “Bosnia shivers as ghost of nationalism returns,” *BBC*, February 8, 2022.

⁵⁴ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath*, 93.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Black, “Return and Reconstruction,” 192-193.

Emigration, Disillusionment, and the Future of Return

In the face of the failures of return programs and limited reintegration, BiH has experienced significant emigration. Significantly, at least 600,000 people have left Bosnia in the past decade.⁵⁷ Further compounding this high rate of emigration is a declining birthrate and a rural-to-urban demographic shift resulting in serious long-term challenges for population and social organization.⁵⁸ Traditional forms of agricultural life and local networks have eroded in the process.

There is now an emerging generational shift – the youth are not preoccupied with “the ability to ‘return home’” but rather, “the chance to ‘get out.’”⁵⁹ While previous generations remained grounded in their ties to home, family, and land, this connection has gradually weakened. Amid “few work prospects... corruption and political paralysis,” the younger generation has led the charge in seeking opportunities abroad.⁶⁰

Students at the University of Sarajevo frequently contemplate the dilemma of “whether to stay or leave,” often “divided” about what their future holds.⁶¹ Enis Katina, a criminology student, hopes to work in the police force but believes leaving may be “the only future we have” due to the lack of employment opportunities. Muris Čičić, President of the Academy of Sciences believes that “[p]olitical instability” is a major

⁵⁷ “More Than 600,000 People Have Fled Bosnia-Herzegovina In Past Decade,” RadioFreeEurope/RadioLiberty Balkan Service, June 19, 2023. Quantifying the “exodus” and what Bosnia’s Academy of Sciences deemed a “demographic winter” has proven difficult due to the lack of an updated census. Emir Kremlić, Director General of Bosnia statistics agency, has advocated for a revised census due to address the uncertainty and lack of information on “how many people there are living here” and the precise number leaving. However, nationalist fears have interfered with efforts to collect accurate, up-to-date demographic data, out of concerns by political factions of “losing out in the numbers game,” that is, certain ethnic identities outnumbering others and shifting the balance of power. Andrew Higgins, “A Land Once Emptied by War Now Faces a Peacetime Exodus”, *The New York Times*, February 28, 2024.

⁵⁸ Higgins, “A Land Once Emptied by War”.

⁵⁹ Black, “Return and Reconstruction,” 196.

⁶⁰ Higgins, “A Land Once Emptied by War”.

⁶¹ Ibid.

influence in this outward migration, since younger people view the “system here is unworkable,” plagued by the constant factionalism and an ineffective political elite.⁶²

A 2020 study identified youth’s “dissatisfaction with public services and high level of corruption” as central factors driving emigration.⁶³ This outward shift has, in turn, led to a “brain drain” as Bosnia struggles with a diminishing pool of “educated and skilled” professionals due to inadequate investment in education, social welfare, and community development.⁶⁴ A 2021 survey conducted by the United Nations Population Fund found that a majority of younger people are “generally dissatisfied with the quality of their living environment,” perceiving a “stagnation or deterioration” of living standards in their communities, and widespread belief that the country is “systematically corrupted.”⁶⁵ Many also reported “below average trust in media” and a sense that reform is unlikely.⁶⁶ In other words, this trend toward “intensified emigration of young people” in the region stems from the “high level of dissatisfaction caused by under- or unemployment rates among youth, high levels of corruption, frequent political disputes and radicalization, slow progress in reforms, deteriorating living conditions, as well as the prevalent hopelessness and despair.”⁶⁷

Younger individuals “do not perceive themselves as a significant driving force for changing the existing political and social system in BiH.”⁶⁸ Instead, they seek to distance themselves from it. Survey participants “expressed high levels of migration aspirations,” linked to a desire “to actively pursue better living conditions and escape below-

⁶² Ibid.

⁶³ Selena Begović, Lejla Lazović-Pita, Velma Pijalović, and Bojan Baskot, “An Investigation of Determinants of Youth Propensity to Emigrate from Bosnia and Herzegovina”, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja* 33, no. 1, 2020, 2574.

⁶⁴ Begović, Lazović-Pita, Pijalović, and Baskot, “An Investigation”, 2586.

⁶⁵ Andrea Soldo and Lamiya Spahić, “Survey on Youth Emigration in Bosnia and Herzegovina: Research Report,” United Nations Population Fund, UNFPA, August 2021, 10-12.

⁶⁶ Soldo and Spahić, “Survey on Youth Emigration”, 10-12.

⁶⁷ Ibid, 14-15.

⁶⁸ Ibid, 12.

standard living conditions associated with underprivileged economic, political, and environmental factors” that define life in Bosnia.⁶⁹ As this next generation leaves, disconnected to their homeland, they take with them the potential for “economic and social contributions of the educated and skilled people... creat[ing] workers’ shortages in all sectors, decline in overall productivity, and deficits in pension funds.”⁷⁰ They leave behind aging parents and grandparents who once fought for the right to return home. No longer is this desperate fleeing of the country a matter of genocide – but emigration of descendants who no longer feel connected to Bosnia as a place they can make their “home.”

The European Union and UN High Commissioner for Refugees supported and financed the Regional Housing Program (RHP), led by BiH, Croatia, Montenegro, and Serbia, which sought to rehouse displaced refugees. Though envisioned in 2005 and supported in 2010 and 2011, this specific rebuilding project commenced in 2015. While return may have functioned as a form of resistance, many returns were not, in Black’s terminology, “sustainable.” Returns did not ultimately mean reintegration or a renewed sense of belonging within these communities. Instead, returns often meant the physical reconstruction and property restitution of former Bosniak homes. The RHP, in fact, led to the completion of more than 11,300 housing units as of 2023. However, for those with financial means and resources, return to their former homes signified the creation of vacation residences that would never be their true “home.” These properties became seasonal retreats, a place of occasional inhabitation allowing for a continued connection to the region, without remaining anchored to the past.

These vacation houses remain unoccupied for most of the year. Their summer inhabitation signals “economic success abroad,” and, a demonstration of “comparative wealth” in contrast to Bosniaks without the ability to leave and the “generally impoverished displaced Serbs” who had “effectively had become homeless,” evicted after occupying

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid, 15.

Bosniak homes.⁷¹ Those “transnational refugees” had already built home in Western Europe or the U.S., treating their pre-war locales as vacation spots with nostalgic connection rather than sites of daily life. Property owners of these vacation houses post their properties on websites such as Airbnb, marketed as offering an “oasis of peace,” with “relaxing,” “calm,” and “stylish” accommodations despite being situated near sites of previous mass violence.⁷²

Conclusion

In the wake of war, reconstruction and repopulation are essential ingredients to a nation’s recovery. The same may be true in the aftermath of a genocide, but the pernicious nature of the latter makes the task orders of magnitude harder. The experiences of Bosniaks displaced by genocide from Srebrenica illustrates the challenges of post-genocide reintegration as well as any case in the world: state policies promoted and facilitated the return of genocide survivors. However, they did so in a literal and legalistic manner that overlooked the importance of reconstructing the notions of belonging and community, tied to community, kinship, safety, and meaningful memories that makes a place home.

The task of recreating community after genocide is inevitably immense. After the Holocaust, most Eastern European Jews emigrated to Israel or the United States, rather than try to forge a new belonging to communities that had either actively abetted or passively tolerated their elimination during the war years. After the Genocide against the Tutsis in Rwanda, it took a domineering state and a decade-long, country-wide transitional justice exercise to make reconstructed communities even thinkable. Even then, resentment and inter-ethnic competition can still linger.

⁷¹ Stefansson, “Homes in the Making”, 127.

⁷² “Unique Lake House – Paradiso, Entire cabin in Novo Selo, Zvornik, Bosnia & Herzegovina,” “Lovely Chalet with Jacuzzi, Entire cottage in Tuzla, Bosnia & Herzegovina,” Airbnb, accessed April 14, 2025.

In Bosnia, core elements of the Dayton Accords worked against the reestablishment of belonging a community in genocide-afflicted areas. The creation of Republika Srpska, an entity defined by Serbian ethnic nationalism, made it likely that local communities within the entity would not feel compelled to welcome non-Serbs, and especially the Bosniaks whom they had persecuted and fought against during the war. That the Dayton structure favored nationalist parties and extremist politics exacerbated the situation.

The fissures between communities and the failures of community building remain glaring in 2025. In March, almost 30 years after the genocide, the Srebrenica Memorial Center shut its doors in response to security concerns arising from a dispute over law enforcement access and responsibilities with RS.⁷³ Although the center opened its doors within two weeks, the episode underscored the broader reality of contentious everyday politics – and of denial of genocide.⁷⁴ For Srebrenica, and likely for other parts of RS and elsewhere Bosnia and Herzegovina, the interconnected legacies of genocide and domicide endure.

Bibliography

- Begović, Selena, Lejla Lazović-Pita, Velma Pijalović, and Bojan Baskot. “An Investigation of Determinants of Youth Propensity to Emigrate from Bosnia and Herzegovina.” *Economic Research–Ekonomski Istraživanja* 33, no. 1, 2020.
- Black, Richard. “Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority?” *SAIS Review* 21, no. 2, 2001.
- Black, Richard, and Saskia Gent. “Sustainable Return in Post-conflict Contexts.” *International Migration* 44, no. 3, 2006.

⁷³ “Srebrenica Genocide Center Closes Citing Security Fears as Dodik Defies Government,” *RadioFreeEurope RadioLiberty*, March 7, 2025.

⁷⁴ “OHR and DKPT Ensure Security at Srebrenica Memorial Center as Employees Return to Work,” *Sarajevo Times*, March 18, 2025.

- Bowen, Jeremy. “Bosnia Shivers as Ghost of Nationalism Returns.” *BBC*, February 8, 2022.
- Dahlman, Carl, and Gearóid Ó Tuathail. “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places.” *Annals of the Association of American Geographers* 95, no. 3, 2015.
- Higgins, Andrew. “A Land Once Emptied by War Now Faces a Peacetime Exodus.” *The New York Times*, February 28, 2024.
- Leydesdorff, Selma, and Kay Richardson. *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.
- Mehmedović, Hatidža. “Hatidža Mehmedović – A Mother’s Legacy.” *Remembering Srebrenica*. Accessed November 11, 2025. <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/hatidza-mehmedovic-a-mothers-legacy>.
- Mujanović, Jasmin. *The Bosniaks: Nationhood After Genocide*. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- Nettelfield, Lara J., and Sarah E. Wagner. *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Ó Tuathail, Gearóid, and Carl Dahlman. *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and Its Reversal*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Ó Tuathail, Gearóid, and Carl Dahlman. “Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns.” *International Peacekeeping* 13, no. 2, 2006.
- Ó Tuathail, Gearóid, and John O’Loughlin. “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War.” *Annals of the Association of American Geographers* 99, no. 5, 2009.
- Petrla, Ann, and Hasan Hasanović. *Voices From Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*. Jefferson, NC: McFarland & Company, 2021.

- RadioFreeEurope/RadioLiberty Balkan Service. “More Than 600,000 People Have Fled Bosnia-Herzegovina in Past Decade.” *RadioFreeEurope/RadioLiberty*, June 19, 2023.
- RadioFreeEurope/RadioLiberty. “Srebrenica Genocide Center Closes Citing Security Fears as Dodik Defies Government.” *RadioFreeEurope/RadioLiberty*, March 7, 2025.
- Remembering Srebrenica. “The Courage of a Child: Elvisa Avdic.” *Remembering Srebrenica*. Accessed November 11, 2025. <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/the-courage-of-a-child-elvisa-avdic>.
- Sarajevo Times. “OHR and DKPT Ensure Security at Srebrenica Memorial Center as Employees Return to Work.” *Sarajevo Times*, March 18, 2025.
- Soldo, Andrea, and Lamija Spahić. “Survey on Youth Emigration in Bosnia and Herzegovina: Research Report.” United Nations Population Fund (UNFPA), August 2021.
- Stefansson, Anders H. “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in Post-war Bosnian Town.” *International Migration* 44, no. 3, 2006.
- Tondo, Lorenzo. “‘They’ve Abandoned Us’: Srebrenica Survivors Still Living in Camps.” *The Guardian*, February 17, 2020.

Tali Nates

Johannesburg Holocaust & Genocide Centre

tali@jhbholocaust.co.za

UDC 341.485-058.65:159.953(497.6 Srebrenica)"1995/2025"

UDC 341.485-058.65:159.953(675.98)"1995/2025"

Review scientific article

USING MULTIDIRECTIONAL MEMORY TO LEARN ABOUT WAR AND GENOCIDE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 30 YEARS LATER

Abstract: The 1990's were years of transformation, marked by the end of the Cold War, the launch of the internet, and the rise of commercial satellite use. These were also years of conflict, war and genocide in many regions in the world. In the mid-1990s, South Africa, Bosnia and Herzegovina (part of former Yugoslavia), and Rwanda experienced pivotal events. Rwanda and the former Yugoslavia faced intense conflict, war and genocide. Meanwhile, South Africa avoided all-out war, celebrating democracy after decades of oppression and conflict that cost the lives of many. This chapter will look at an exhibition developed specially to mark 30 years of democracy in South Africa, war and genocide in Bosnia and Herzegovina and commemoration of the genocide against the Tutsi in Rwanda. It invites you to explore this decade of transition in these three countries, examining the choices made by leaders and ordinary people in a multidirectional way. It covers Rwanda's history, the 1994 Genocide and its aftermath, Bosnia and Herzegovina's conflict and war, the genocide in Srebrenica, and the quest for post-war justice, as well as South Africa's journey through apartheid and democracy.

Keywords: war, genocide, apartheid, Srebrenica, Rwanda, South Africa, Bosnia and Herzegovina, multidirectional memory, exhibition, justice.

KORIŠTENJE MULTIDIREKCIONALNOG PAMĆENJA ZA UČENJE O RATU I GENOCIDU U BOSNI I HERCEGOVINI 30 GODINA KASNIJE

Sažetak: Devedesete godine bile su godine transformacije, obilježene završetkom hladnog rata, pojavom interneta i porastom komercijalne upotrebe satelita. Istovremeno, to su bile i godine sukoba, ratova i genocida u mnogim dijelovima svijeta. Sredinom 1990-ih, Južnoafrička Republika, Bosna i Hercegovina (nekada dio bivše Jugoslavije) i Ruanda doživjele su ključne događaje u svojoj historiji. Ruanda i područje bivše Jugoslavije suočile su se s intenzivnim sukobima, ratovima i genocidom, dok je Južnoafrička Republika izbjegla potpuni rat te nakon decenija represije i sukoba koji su odnijeli mnoge živote, proslavila uspostavu demokratije. Ovo poglavlje bavi se izložbom osmišljenom s ciljem obilježavanja 30 godina demokratije u Južnoafričkoj Republici, rata i genocida u Bosni i Hercegovini te sjećanja na genocid nad Tutsijima u Ruandi. Ono poziva na istraživanje te decenije tranzicije koja se desila u tri države, pritom analizirajući odluke koje su donosili i politički lideri i obični ljudi, iz multidirekcionalne perspektive. Tekst obuhvata historiju Ruande, genocid iz 1994. godine i njegove posljedice, sukob i rat u Bosni i Hercegovini, genocid u Srebrenici i potragu za pravdom nakon rata, kao i put Južnoafričke Republike kroz aparthejd i demokratiju.

Ključne riječi: rat, genocid, aparthejd, Srebrenica, Ruanda, Južnoafrička Republika, Bosna i Hercegovina, multidirekcionalno pamćenje, izložba, pravda.

Introduction

The 1990's were years of transformation, marked by the end of the Cold War, the launch of the internet, and the rise of commercial satellite use. These were also years of conflict, war and genocide in many regions in the world.

In the mid-1990s, South Africa, Bosnia and Herzegovina (part of the former Yugoslavia), and Rwanda experienced pivotal events. Rwanda

and the former Yugoslavia faced intense conflict, war and genocide. Meanwhile, South Africa avoided all-out war, celebrating democracy after decades of oppression and conflict that cost the lives of many.

This chapter will explore an exhibition developed specially by the Johannesburg Holocaust & Genocide Centre to mark 30 years of democracy in South Africa, 30 years to the war in Bosnia and Herzegovina and the genocide in Srebrenica, and the 30th commemoration of the genocide against the Tutsi in Rwanda. This exhibition invites the visitor to explore the 1990's as a decade of transition in these three countries, examining in a multidirectional way the choices made by leaders and ordinary people. The exhibition also covers the quest for post-war justice and democracy.

The Multidirectional Philosophy of the Johannesburg Holocaust & Genocide Centre

The Johannesburg Holocaust & Genocide Centre (JHGC), an institution which is a public-private partnership with the city of Johannesburg, officially opened in March 2019. The Centre explores the history of genocides in the 20th century with a focus on the case studies of the Holocaust and the 1994 Genocide in Rwanda. It focuses on the connections between those histories and past and contemporary human rights violations in South Africa, urging visitors to understand the consequences of prejudice, racism, antisemitism, and homophobia. It also aims to increase awareness to discrimination based on gender, disabilities and 'othering' of all kinds.

When the JHGC was founded, a core philosophy envisioned was of telling the history of the Holocaust and of genocide and human rights' abuse in a multidirectional, non-linear and thematic way. The permanent exhibition and education programs focus on the history of genocide in the 20th century, looking at the role Raphael Lemkin played in its concept and legality. Lemkin, a Polish Jewish lawyer born in 1900, was troubled by the histories of violence against targeted groups such

as antisemitic pogroms in Eastern Europe and the Ottoman Empire's atrocities against Christian Armenians, was convinced that there was a need for internationally recognised legal protection of all national, racial, religious and social groups. In 1944, he coined the word genocide - a combination of the Greek word *genos* (race, tribe) and the Latin *cide* (killing) describing the crime that he so fervently wished to bring to the world's attention and action.

The word genocide was used to describe mass-murder for the first time at the International Military Tribunal in Nuremberg, which brought Nazi leaders to justice (1945 – 1946). In 1948, the newly established United Nations (UN) adopted the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide. In addition to the Genocide Convention, other international laws were developed later for example those related to 'crimes against humanity'.

The permanent exhibition at the JHGC, using the multidirectional lens, looks at atrocities before the coining of the word genocide such as the targeting of the Herero and Nama people in today's Namibia (1904-1907), the mass atrocities committed by the Ottoman Empire against Christian Armenians (1915-1923), the Holocaust (1933-1945) as well as the genocide against the Tutsi in Rwanda (1994), even after the coining of the word¹. Throughout the exhibition presented are connections to South Africa's painful history of crimes against humanity, apartheid and human rights abuses the country is facing today, such as xenophobic violence against refugees and immigrants from Africa. In its other halls, temporary exhibitions are always on display about for example, the genocide in Cambodia, the genocide in Srebrenica and human rights abuses in South Africa such as the abuse of people with disabilities².

¹ To learn more about the permanent exhibition of the JHGC and its philosophies, download its catalogue here: <https://www.jhbholocaust.co.za/wp-content/uploads/2022/04/JHGC%20Catalogue%20FA%20LR.pdf>

² The Life Esidimeni tragedy describes the death of 144 people at psychiatric facilities in Gauteng, South Africa. The reported causes included starvation and neglect. The JHGC was chosen by the Life Esidimeni families already in 2018 as a space for memory and dialogue, and hosted numerous exhibitions, conferences and meetings at the Centre.

The exhibition, 'The 1990's: years of Transition in South Africa, Bosnia and Herzegovina and Rwanda' was on display as well.

The mission of the JHGC is as a place of memory, education, dialogue and lessons for humanity. Multidirectional memory is utilized throughout the exhibition, presenting history through the voices of witnesses: victims, resisters, rescuers, bystanders, collaborators and perpetrators as well as those who were moving from one category to another, about their dilemmas and choices. Displayed through photographs, artefacts, drawings, and testimonies, the JHGC is employing the arts to concentrate on the victims' life before their murder. This philosophy of concentrating on life and not only on the victims' suffering and moment of death, is emphasising and reclaiming their dignity and humanity, especially as this too was taken violently and brutally away from them by the perpetrators. The exhibition includes art, poetry and music in all its spaces and visitors activate their bodies throughout, looking up and down, pulling drawers or pull-out panels, watching films, reading poems and stories, listening to testimonies or to specially composed piece of music of Holocaust and Rwandan survivors singing and sharing their testimonies with each other at the garden of reflection³.

The last philosophical consideration in the creation of the JHGC was an active reflection on the saying "Never Again". Those words are expressed again and again in speeches around the world. The cautionary words of Auschwitz survivor and writer Primo Levi greet the visitors as they are displayed prominently at the entrance to the JHGC: "It happened therefore it can happen again. This is the core of what we have to say. It can happen and it can happen anywhere"⁴.

For South Africans, multidirectional learning from the past is especially important. In April 1994, while South Africans were celebrating the end of apartheid and the country's first democratic elections with its new President, Nelson Mandela, in Rwanda, in the same month, year and

³ To listen to the Soundscape and read more about its concept go to: <https://soundcloud.com/user-858426360/remember-ibuka>

⁴ Levi, Primo, *The Reawakening*. (New York: Touchstone published by Simon & Schuster, 1995), 215

continent, just 3 263 km away, South Africans were voting in their country's first democratic election. History of countries placed side by side looking at the same period can teach us about human behaviour, dilemmas and choices and their consequences. The next section will look at the exhibition dedicated to the 1990's in more detail.

A new multidirectional exhibition about The 1990's: Years of Transition in South Africa, Rwanda and Bosnia and Herzegovina

The Johannesburg Holocaust & Genocide Centre (JHGC), in partnership with Yale University, embarked on the creation of a new exhibition that would consider the history in the same decade of three countries side by side. This methodologies can assist in making connections, seeing parallels and differences and encouraging learning from each country's history and its lessons. South Africa, Rwanda and Bosnia and Herzegovina (BiH) are the countries chosen for this exhibition. The exhibition encourages learning about these three countries' historical narrative and how it influences their collective identities, the trauma inflicted over the years on its people and the attempt to heal this trauma through acknowledgment and recognition of these histories. The exhibition is accompanied by maps, photographs, a film, documents and quotes.

Thirty years after the end of apartheid and the transition to democracy in South Africa, the past still deeply influences the country's present and future. Racism, economic disparity, hate of the 'other', violence, prejudice, corruption and abuse of power still affects society today. After decades of conflict and injustice, there is no "magic cure" to the process of rebuilding, healing and transforming society.

In Rwanda, 30 years after the end of the genocide, the country is still in the process of healing and rebuilding itself. After massive destruction of all infrastructure, the education, justice, financial systems, and every aspect of life, reconstruction takes time. Other geo-political pressures and challenges and international relations are also playing a role in the

rebuilding of the country. The past in both countries in Africa is very much part of the present and future.

The 1990s were also years of conflict, war and genocide in Bosnia and Herzegovina (BiH). The Cold War (1947-1991) marked significant global changes both during and after its end. Defined by tensions between the United States of America (USA) and the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), it polarised the world along communist and anti-communist lines, influencing public opinion and power dynamics. Hostilities manifested through political, economic, and propaganda fronts, with numerous proxy wars, including in the Balkans, Mozambique and Namibia to name a few. The fall of the Berlin Wall in 1989 symbolised a pivotal shift in global politics and conflicts. The Cold War highlighted how fear and suspicion, particularly the fear of communist domination (for example in South Africa known as the “Red Scare” or in Afrikaans “Rooi Gevaar”), drove many decisions by the USA and its allies.

After the transition from apartheid, war and genocide, in South Africa, Rwanda and BiH, societies had to find ways to live side by side, victims next to perpetrators. This is extremely challenging, especially for those individuals living with the trauma of the past. In an interview in 2004, the Executive Secretary of the National Unity and Reconciliation Commission (2002 - 2009) of Rwanda, Fatuma Ntangiza, shared her thoughts about how perpetrators and victims could be living together after the genocide: “Our policy is Unity and Reconciliation ... accommodating everybody, including the perpetrators. ... Killers have to live side-by-side with victims after the 1994 genocide. We cannot have a land of victims and a land of perpetrators. Despite whatever happened, they have to live side-by-side.”⁵

Adopting Ntangiza’s premise, in the three societies the exhibition explores, people had to live together which after genocide and mass atrocities is extremely challenging. In contrast, examining a historical example of post Second World War Germany, most Jewish survivors of the Holocaust left the country. Only a few thousand remained for the

⁵ Interview conducted by Tali Nates with Fatuma Ntangiza for a documentary film, SABC, July 2004.

next 50 years until the 1990's⁶. Only then with Jewish immigration from the former Soviet Union and the reunification of the country, memorials to the Holocaust began to be established in a meaningful way, such as the 2005 Memorial to the Murdered Jews of Europe in Berlin. Also, there was much development in methodologies of teaching about the Holocaust through testimonies of survivors or focusing on the victims. In South Africa, Rwanda and BiH, after years of violence and the destruction of trust, the three societies are still grappling with the question of how to rebuild trust and co-existence. It is important and interesting to observe that despite all the challenges stated above, those societies function relatively peacefully despite the tensions and the many challenges.

The exhibition inspired partners in Mozambique to translate it to Portuguese and add a fourth local historical case study, that of the post-colonial Mozambiquan civil war and the challenges the country is facing after that. More panels are also being developed about the aspect of peace education post war and genocide.

In the next section we presented the content of the exhibition about the history of South Africa, Rwanda and BiH and how the three countries confront their past of apartheid, war and genocide.

South Africa - Attempts To Heal a Nation

The exhibition looks first at the complex history of South Africa. It briefly covers early history of Dutch and British colonialism, war, and oppression. In 1948, apartheid was institutionalised and entrenched with the election of the National Party, leading to laws such as the Mixed Marriages Act (1949), the Group Areas Act (1950), the Suppression of Communism Act (1950), the Natives Act (1952), and the Bantu Education Act (1953) and other crimes against humanity.

⁶ DW. (2021, 21 February). <https://www.dw.com/en/how-jewish-life-developed-in-germany-after-the-holocaust/a-56604526>

Resistance to apartheid included marches, like the Sharpeville protest in 1960 and subsequently, massacre, armed resistance, strikes, boycotts, and artistic expression. The 1976 Soweto Uprisings, where students were met with extreme police violence, severely impacted the apartheid regime. The International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid was adopted in 1973, leading to stringent international sanctions. The 1980s saw major instability, resulting in the declaration of a State of Emergency in 1985, that further enhanced the regime. The end of the Cold War shifted the political landscape in South Africa. Without the fear of communism, international and internal pressures mounted against the apartheid government, leading to significant changes in the 1990s.

The 1990s were pivotal years for South Africa, beginning with the unbanning of the African National Congress (ANC), South African Communist Party (SACP), and other organisations in the beginning of that decade. This was followed by Nelson Mandela's release from prison, marking a significant step toward democracy. From 1991, multi-party talks began, and apartheid laws were repealed. The apartheid regime which began in 1948 was starting to end.

The end of 1991 saw the first Convention for a Democratic South Africa (CODESA), where 92 organisations gathered to discuss the mechanisms and technicalities of the transition process. Parties agreed on a nonpartisan interim government to manage the transition. Despite these advances, there was a referendum in 1992 where white voters were asked if they would endorse the 'reform process', which 69% voted in favour of. Change was more difficult for some still.

In the same year CODESA II resulted in a deadlock as despite consensus for an interim government, the delegates could not agree on the form it would take. Talks resumed months later with the Multi-Party Negotiation Process which tried to resolve many of these issues. Negotiations continued into 1993, paving the way for the first democratic elections.

While South Africa's transition mechanisms were being developed, the country faced significant instability. In Natal (now KwaZulu Natal) and

parts of Transvaal (now Gauteng) violence escalated from already high levels, and human rights violations occurred. The violence was primarily between the ANC and the Inkatha Freedom Party (IFP). According to the Truth and Reconciliation Commission (TRC) and the Goldstone report, the IFP were armed and supported by elements within the South African Police and KwaZulu Police. Direct police violence and use of excessive force against demonstrators for example, was prevalent during this period, with the use of lethal force being commonplace resulting in large numbers of deaths.

The white right-wing violently opposed the transition, carrying out attacks, killings, and bombings. On 10 April 1993, Chris Hani, the leader of the South African Communist Party was assassinated by extremists, almost derailing the peace talks. Shortly after, in June, the Afrikaner Resistance Movement (AWB) crashed into the arena where negotiations for the transition towards democracy were being held. This violence made an already difficult period of negotiations more unstable. However, this resistance did not succeed in thwarting South Africa's first democratic elections. Despite numerous challenges, on 27 April 1994, South Africa held its first democratic elections. The ANC's Nelson Mandela was elected as President, forming the first Government of National Unity.

While South African society was still coming to terms with apartheid, the TRC was established in 1995. Chaired by Archbishop Desmond Tutu, it was tasked with uncovering truths about apartheid crimes committed between 1960 and 1994. Its aim was to achieve reconciliation between South Africans and initiate the reconstruction of society. Victims shared their stories, and it was decided that perpetrators would not be held criminally or civilly liable but granted amnesty if fully confessing their crimes. The country's choice was to focus on forgiveness, healing, and reconciliation, rather than retribution and punishment. Initially set to run until 1998, the TRC was extended to 2002. Its effectiveness has been questioned since, with the chasm between hearing the truth and achieving reconciliation being regarded as a failure by many. Thirty years on, many still feel that justice has not been fully realised with the lack of restitution and reparation for the crimes of the past not achieved in any significant way.

Looking towards the future though, in 1996, the first official Constitution of South Africa was adopted, marking the advent of a democratic state founded on the principles of human dignity, equality, and freedom. The Constitution and Bill of Rights of South Africa (Act 108 of 1996) were directly influenced by the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) adopted by the United Nations in December 1948. While UN was adopting UDHR, South Africa was legalising apartheid in the same year. It would take another 50 years for South Africa to sign the Universal Declaration of Human Rights on 10 December 1998.

Many museums were created around the country to tell the story of South Africa's turbulent history⁷. Museums, exhibitions and memorials are important tool in the day after atrocities. The curriculum of the country was also changed to include this history as an important action of recognition of the need to learn from the past.

Rwanda: A complex History of Violence and Genocide

In April 2024 South Africa and Rwanda shared the milestone of a 30-year anniversary of the end of apartheid and genocide. The next case study of transition in the 1990s the exhibition delve into is that of Rwanda.

The exhibition begins with a brief historical view of Rwanda. Historically, Rwanda's population was structured through ubwoko (social clans). During colonial times, first under Germany and then Belgium, the importance of so-called ethnic identity was exaggerated, cementing the population into three groups, namely the majority Hutu, and minorities Tutsi, and Twa. The relationship between the groups was complicated, just like the history of the country. All spoke Kinyarwanda, lived on the same hills, went to the same churches, and interacted socially and economically.

⁷ Those are museums such as the Apartheid Museum, Constitution Hill, Liliesleaf, Freedom Park and Robben Island to name a few.

After independence in 1962 and as political and economic tensions grew, the Tutsi minority became the target of discrimination, expulsion, and killings, especially in the period of transition in 1959 and the first years of Hutu political dominance in the 1960s. Eruptions of violence were interspersed by periods of relatively peaceful coexistence, yet no one was brought to justice for the violence. Years of tension and conflict, combined with the increasing economic, social and political problems that Rwanda faced in the 1990s, brought Hutu radicals to blame the Tutsi for all of the country's problems. Dehumanization and demonization of the Tutsi started prior to 1990s but it was intensified while RPF penetrated into Rwanda in 1990.

Propaganda played a crucial role in inciting genocide. After the Rwanda Patriotic Front (RPF⁸) penetration into Rwanda in 1990, extremist media demonised the Tutsi, labelling them as *inyenzi* (cockroaches) and accusing them of collaborating with the *inkotanyi* (meaning warrior in Kinyarwanda but refers to the RPF). The magazine *Kangura* (The Awakening), founded in 1990, spread hatred against the Tutsi. To reach the rural masses and unemployed youth the government used radio. Radio Rwanda became the main tool of anti-Tutsi propaganda from March 1992, calling for the targeting of all Tutsi. Propaganda intensified after the Arusha Accord in August 1993, with the launch of Radio Television Libre des Mille Collines (RTL), backed by President Juvénal Habyarimana, which would become the main voice of the genocidal regime. No action was taken by the international community in the buildup to the genocide, despite clear warnings about Hutu extremists gathering weapons and training militia coming from the commander of the United Nations Assistance Mission for Rwanda (UNAMIR) Lieutenant-General Romeo Dallaire.

From 7 April 1994, extremist government-led militias began a planned campaign to murder all Tutsi and anyone opposing their genocidal plan. Over the next 100 days, approximately one million people were

⁸ The RPF originated in 1987 as a political and military movement founded in Kampala, Uganda, by Rwandan Tutsi refugees who had fled the country due to ethnic violence mainly in the 1950's and 60's.

killed in Rwanda. After Habyarimana's assassination on 6 April 1994, many feared violence would erupt. Those fears were confirmed when the extremist radio station RTLM called Tutsi "enemies of Rwanda", "snakes", and "cockroaches" that needed to be eliminated. Those opposing the genocide, including moderate Hutu Prime Minister Agathe Uwilingiyimana, were killed first. Violence spread quickly from Kigali to the rest of the country. Many Tutsi tried to flee but were stopped and killed at Interahamwe (Those who attack together) roadblocks after their identity cards were checked.

The genocidal regime forced Tutsi to gather in churches (who used to be spaces of safety during past massacres), sport fields and schools, which this time, became sites of mass murder. Despite some organised resistance, the victims' sticks and stones were no match for the genocidaires' guns, grenades, and machetes. The genocide was marked by extraordinary cruelty, including torture, rape, and mutilation. Some Tutsi survived by being hidden by Hutu and other friends, neighbours, or strangers. From April to July, Tutsi of all ages, genders, and social standings were targeted, and survivors often emerged alone, having lost their entire families.

When the killings started, Lieutenant-General Dallaire repeatedly pleaded for help. Yet, after ten United Nations (UN) soldiers were killed, the Security Council reduced its peacekeeping forces from 2 500 to 270 soldiers. With a weak mandate, a decimated force, and no outside support, Dallaire's men could do little to stop the killings. No Western country was willing to send troops, instead nations like the USA, France, and Belgium evacuated their citizens. Furthermore, the Organisation of African Unity failed to condemn Rwanda's genocidal government and was ineffectual.

Since 1994, key figures like USA President Bill Clinton, UN Secretary-General Kofi Annan, and Belgian Prime Minister Guy Verhofstadt have expressed remorse for not responding to the killings. However, major actors like the Roman Catholic Church, deeply tied to the Rwandan government and complicit in the violence, have not officially apologised. In March 2017, Pope Francis asked for forgiveness for the church's role, but this was not an official apology.

In Rwanda, when the RPF ended the genocide in July 1994, the country was devastated. All basic infrastructure was destroyed, millions of people were displaced, and the majority of survivors had lost their entire families. Many women suffered the consequences of rape and sexual violence, and orphaned children had to fend for themselves as all social services ceased to exist. The immense trauma post genocide led to long-term psychological issues, but many survivors showed resilience, rebuilding their lives and forming support groups, as well as creating and preserving memorial sites.

One major challenge was bringing perpetrators to justice. At the end of 1994, the United Nations established the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), seated in Arusha, Tanzania, that tried the high-level organisers of the genocide. The ICTR exercised jurisdiction alongside Rwandan national criminal courts, and later also traditional, community-based Gacaca courts, where survivors could face the accused and testify. The Rwandan National Commission for the Fight Against Genocide reported that nearly two million people were tried by the Gacaca courts, resulting in sentences ranging from imprisonment to community reintegration.

Survivors began sharing their testimonies in a meaningful way more than ten years after the genocide. The opening of the Kigali Genocide Memorial in April 2004, allowed many survivors to find a place for mourning, sharing testimonies and finding a space where their loss and pain can be heard, acknowledged and recognised.

At the Johannesburg Holocaust & Genocide Centre, Rwandan genocide survivors who settled in South Africa meet regularly and volunteer to share their testimonies with schools and other groups. Their testimonies were captured 20 years after the genocide and their photographs, documents and artefacts are being preserved by the Centre's archive. The survivors' testimonies were featured in films, podcasts and books.⁹

⁹ Portraits of Survival Volume 2 (2022). Johannesburg Holocaust & Genocide Centre publication. <https://indd.adobe.com/view/e4d8660a-e098-4a6f-9fb5-710e4fa6f273>

The sharing of those testimonies and narratives led to surprising results at times. In 2010, Rwandan Survivor, Xavier Ngabo, shared his testimony with students from St. Stithians High School in Johannesburg. After hearing his story and his need to find out what happened to his family during the genocide, students fundraised to sponsor his return to Rwanda to attend the Gacaca court and then find the remains of his parents who he managed to bury. During this emotional trip, he uncovered a key to his parents' house and a rosary belonging to his murdered mother, Beatrice, that he donated to the JHGC to bear witness to his story for years to come. Sharing his testimony was an important process that helped him to face his trauma. In Xavier's case, his personal narrative, together with the country's process of seeking justice through the Gacaca courts, allowed him to bury his parents, and having his story captured at a museum site, teaching thousands annually.

Bosnia and Herzegovina: Genocide in Europe in the 1990s

The third historical narration in the exhibition describes the history, war and genocide in Bosnia and Herzegovina (BiH) and its aftermath. The panels include many iconic photographs by the late Paul Lowe who shared them with the Johannesburg Centre and envisioned having a full exhibition of his body of work from BiH dedicated to 30 years to the genocide in Srebrenica at the Johannesburg Holocaust & Genocide Centre in 2025. Tragically, with his sudden and untimely death in October 2024, the idea could not be realised.

Bosnia and Herzegovina's history is complex, often shaped by powerful regional forces. From the 15th century, it was ruled by the Ottoman Empire until the Austro-Hungarian Empire took control in 1878. The region also played a key role in the events leading to World War I. In the inter-war period, it became part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. Following World War II, Bosnia and Herzegovina was incorporated into the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) under the leadership of Josip Broz Tito. This historical tapestry created a

diverse ethnic and religious landscape, with Bosniaks (Muslims), Serbs (Orthodox Christians), and Croats (Roman Catholics) coexisting. These complexities made the region susceptible to nationalist ambitions. After Tito's death in 1980, rising nationalist sentiments and ethnic tensions escalated, culminating in severe conflicts during the 1990s as the Yugoslav federation disintegrated. This period left a lasting impact on Bosnia and Herzegovina's socio-political landscape.

Following the dissolution of the SFRY in 1991, the majority of Bosnia and Herzegovina's population voted for independence in a 1992 referendum. However, most of the country's Serb population boycotted the referendum, opposing independence. Bosnian Serb politicians declared an autonomous Serb region, later called Republika Srpska, led by President Radovan Karadžić. With support from Serbian leader Slobodan Milošević and the Yugoslav National Army (JNA), they launched a brutal war on Bosnia and Herzegovina. In April 1992, units of the JNA, joined by the newly established Bosnian Serb Army (VRS) under General Ratko Mladić, captured large Bosnian territories, fighting against the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH).

Sarajevo, Bosnia's capital, endured the longest siege in modern warfare from April 1992 to February 1996, resulting in over 10 000 deaths. Army of Republic Srpska destroyed cultural monuments, including the National Library, and carried out horrendous attacks, such as the massacre at Markale Market. A campaign of war crimes, "ethnic cleansing", and genocide killed tens of thousands and violently displaced more than two million people.

After the ARBiH recaptured Srebrenica, it became one of the few enclaves in Bosnia that provided a refuge for thousands of Bosniaks who were under constant attack. In April 1993, the UN Security Council declared Srebrenica a UN-protected "safe area", giving many inhabitants false hope that the violence was ending. In spring 1995, Karadžić issued "Directive 7", ordering VRS troops to create an unbearable situation for Srebrenica's inhabitants. On 6 July 1995, the VRS attacked, setting fire to homes and forcing thousands to flee to the UN base in Potočari, where the Dutch UN Battalion (Dutchbat) who were under the command of the

United Nations Protection Force (UNPROFOR), were stationed. ARBiH soldiers could not prevent Dutchbat troops from abandoning their posts, and on 11 July 1995, Mladić entered Srebrenica, declaring, “We give this town to the Serb nation... the time has come to take revenge on the Turks in this region.” That night, around 15 000 Bosniak men and boys attempted to escape through the forests toward Nežak in what is known as the “Death March”, but two-thirds were captured and killed. There was no resistance from the Dutchbat peacekeeping forces when the VRS took control of the UN base in Potočari. Bosniak men were separated from their families, and over 25 000 women and children were forcibly deported. In just over a week, Bosnian Serb forces systematically murdered more than 8 372 men and boys, recognised today as the genocide in Srebrenica.

The war ended in December 1995 with the signing of a compromised peace agreement, the Dayton Accords, which instituted protection for minorities and laid a foundation for the voluntary return of refugees and displaced persons. The agreement also established the country as a fragile, highly decentralised, and ethnically divided state in which an international civilian high-representative remained authorised to impose legislation and to remove domestic officials in order to protect the peace.

The international crimes during the Bosnian war were prosecuted by several different mechanisms, most notably the United Nations created International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY, 1993-2017), which also declared atrocities committed in Srebrenica against Bosniak men and boys as genocide. The ICTY tried and convicted Karadžić and Mladić among others for genocide, crimes against humanity, and war crimes committed in Srebrenica. The International Residual Mechanism for Criminal Tribunals (IRMCT) was established in 2010, specifically to complete the work of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) and the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). This is still a process that is taking place at this time.

Civil society play an important role in the process of seeking justice after the genocide. The association “Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves” also known as the “Mothers of Srebrenica”, is a

group of mothers and other relatives of victims of the genocide in Srebrenica, who are activists and lobbyists, seeking justice, recognition of the atrocities, and support for survivors. They played an important role in the ICTY process of justice and the recognition and memory of the genocide after that. Other organisation playing an important part in the post genocide rebuilding is the Post Conflict Research Centre (PCRC) which provides peace education, post conflict research and transitional justice processes. It was founded and lead by Velma Šarić, who is currently its President and also Founder and Editor-in-Chief of Balkan Diskurs. I had the honour of being interviewed for Balkan Diskurs in April 2025, reflecting on memory work in South Africa and BiH.¹⁰ The scope of this chapter does not permit me to cover all the many organisations who contribute immensely to the process of confronting the past and rebuilding society.

Memorials and Museums also play an important part in coming to terms with BiH and especially Srebrenica's past. The Srebrenica-Potočari Memorial Center, is a Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide and was established in 2000. The Memorial is dedicated to preserving history and combatting ignorance and hatred. The Memorial organises also the Day of Remembrance for the Victims of the Srebrenica genocide which takes place annually on 11 July.

In May 2024, the General Assembly of the United Nations adopted a resolution (A/78/L.67/Rev.1) designating 11 July as the "International Day of Reflection and Commemoration of the 1995 Genocide in Srebrenica", to be observed annually. However BiH faces many continuous challenges as it strive to rebuild itself 30 years after the war and genocide.

¹⁰ Accessed on 25 April 2025: <https://balkandiskurs.com/en/2025/04/13/tali-nates-making-connections-is-key/>

Conclusions: Connections and Reflections

In retrospect, history's events and their connections become clearer. Patterns of "good", "bad", and everything in between reflect humanity's nature. Themes of 'othering', hatred, power dynamics, manipulations and struggles are becoming more apparent when history is studied, but so is the desire for recognition, justice and reconciliation, as can be seen in the case studies this exhibition focuses on. In Bosnia and Herzegovina, Rwanda, and South Africa, many perpetrators remain unpunished, raising questions about true justice. These nations still grapple with the legacies of their tumultuous pasts. The 1990s marked a decade of transition, and the 21st century has continued with rapid changes, shaping our understanding of ourselves, history, and the future.

The racist system in South Africa and the brutal war and genocide in Rwanda as well as Bosnia and Herzegovina separated people and there is never a quick fix that could resolve the pain of the past and make it disappear in an instant. It requires ongoing work from all parts of society to heal individuals and communities after such an enormous catastrophe.

In this chapter I attempted to highlight some of the many components one should seek including mechanisms of justice, the creation of memorials and museums, implementing education curriculums and extra-curricular programmes that acknowledge the past, and importantly, recognition of this history and acknowledgement of the pain and trauma individuals and communities went through.

Museums and Education Centres such as the Johannesburg Holocaust & Genocide Centre, the Kigali Genocide Memorial and the Srebrenica Memorial Centre, through their exhibitions that explore history through a multidirectional lens and creating spaces for dialogue where learning from history can encourage connections and critical thinking, are essential.

We should pay attention and listen to the stories and warnings of the victims, survivors and witnesses of mass atrocities and genocide. In the words of Holocaust survivor, writer and Nobel Prize Laureate

Elie Wiesel: “When you listen to a witness, you become a witness.”¹¹ Through listening to the narratives of painful pasts and empowering next generations through education and critical thinking, the trauma and pain can begin healing.

References

- Balkan Diskurs Accessed on 25 April 2025: <https://balkandiskurs.com/en/2025/04/13/tali-nates-making-connections-is-key/>
- Johannesburg Holocaust & Genocide Centre’s catalogue accessed online here: <https://www.jhbholocaust.co.za/wp-content/uploads/2022/04/JHGC%20Catalogue%20FA%20LR.pdf>
- Johannesburg Holocaust & Genocide Centre website accessed online here: <https://www.jhbholocaust.co.za>
- Levi, Primo, *The Reawakening*. New York: Touchstone published by Simon & Schuster, 1995.
- Portraits of Survival Volume 2 (2022). Johannesburg Holocaust & Genocide Centre publication. <https://indd.adobe.com/view/e4d8660a-e098-4a6f-9fb5-710e4fa6f273>
- Soundscape composed music and its concept access here: <https://soundcloud.com/user-858426360/remember-ibuka>

¹¹ Taken from Elie Wiesel’s speech during the March of the Living in Auschwitz-Birkenau, April 1990.

Dr. sc. Zilha Mastalić Košuta

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv

čovječnosti i međunarodnog prava

zilha.mastalic@gmail.com

UDK 341.322.5-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992/1995"

Izvorni naučni rad

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

Sažetak: Rad se bavi sveobuhvatnom i kritičkom evaluacijom dostupnih popisa i izvještaja o ubijenim i nestalim civilima srpske nacionalnosti u Sarajevu tokom 1992–1995, s posebnim naglaskom na dio grada koji se nalazio pod opsadom. Primarni cilj istraživanja jeste provjera pouzdanosti postojećih objavljenih podataka kroz sistematsko poređenje podataka, identifikovanje neslaganja među različitim evidencijama te analiza uzroka i okolnosti koje su dovele do tih razlika. Cilj je pokazati u kojoj mjeri ti popisi korespondiraju s relevantnim međunarodnim i domaćim izvorima i koliko su naučno validni.

U metodološkom smislu, rad se oslanja na detaljno strukturiran metodološki aparat koji uključuje postupke kritičke analize izvora, verifikaciju informacija kroz više nivoa provjere te upotrebu komparativnih metoda za procjenu vjerodostojnosti podataka. Relevantni izvori obuhvataju široku i raznovrsnu građu: arhivsku dokumentaciju, dokumente korištene u sudskim postupcima pred međunarodnim i nacionalnim sudovima, pravosnažne sudske presude, izvještaje i protokole nezavisnih institucija, organizacija i komisija, kao i druge relevantne materijale koji doprinose objektivnijem i potpunijem sagledavanju zločina.

Analiza se fokusira ne samo na kvantitativne razlike u popisima već i na kvalitativne aspekte dokumentovanja, poput metodologije evidentiranja, političkih, institucionalnih i logističkih faktora koji su utjecali na procese prikupljanja podataka, te dostupnosti i pouzdanosti primarnih izvora.

Sintezom metodoloških postupaka i izvornog materijala rad pruža dublji uvid u složenost dokumentovanja stradanja srpskog stanovništva u Sarajevu te naglašava važnost naučno utemeljenog i višeslojnog pristupa u analizi ratnih evidencija. Rezultati istraživanja doprinose boljem razumijevanju dinamike i obima stradanja, ali i ukazuju na potrebu za daljim unapređenjem metodologija, standarda i izvorske baze u procesu dokumentovanja žrtava ratnih sukoba.

Ključne riječi: Sarajevo, rat, 1992–1995, ubijeni i nestali, civili, srpsko stanovništvo, zločini, popisi, podaci, izvještaji, metodološki aparat, kritička analiza, relevantni izvori.

ORIGINAL GROUNDING AND METHODOLOGICAL APPARATUS IN THE PROCESS OF DOCUMENTING CRIMES AGAINST THE SERBIAN POPULATION IN SARAJEVO: A CRITICAL ANALYSIS OF LISTS AND REPORTS

Abstract: This paper offers a comprehensive and critical evaluation of available lists and reports on killed and missing civilians of Serbian nationality in Sarajevo during 1992–1995, with special emphasis on the part of the city that was under siege. The primary goal of the research is to verify the reliability of existing published data through systematic comparison, identification of discrepancies among different records, and analysis of the causes and circumstances that led to these differences. The aim is to determine the extent to which these lists correspond to relevant international and domestic sources and to assess their scientific validity.

Methodologically, the paper relies on a thoroughly structured analytical framework that includes procedures of critical source analysis, multi-level verification of information, and the use of comparative methods to assess the credibility of the data. Relevant sources encompass a wide and diverse body of material: archival documentation, documents used in judicial proceedings before international and national courts, final court judgments, reports and protocols of independent institutions, organizations and commissions, as well as other relevant materials that contribute to a more objective and comprehensive understanding of the crimes.

The analysis focuses not only on quantitative differences among the lists but also on qualitative aspects of documentation, such as the methodologies of record-keeping, and the political, institutional, and logistical factors that

influenced data-collection processes, as well as the availability and reliability of primary sources.

By synthesizing methodological procedures and primary material, the paper provides deeper insight into the complexity of documenting the suffering of the Serbian population in Sarajevo and underscores the importance of a scientifically grounded and multilayered approach to the analysis of wartime records. The research findings contribute to a better understanding of the dynamics and scale of the suffering, while also highlighting the need for further improvement of methodologies, standards, and source bases in the process of documenting victims of armed conflicts.

Keywords: Sarajevo, war, 1992–1995, killed and missing, civilians, Serbian population, crimes, lists, data, reports, methodological apparatus, critical analysis, relevant sources

Uvod

Jedan od najosjetljivijih segmenata naučnog istraživanja odnosi se na dokumentovanje žrtava, čime se postavljaju temelji za procesuiranje ratnih zločina, izgradnju institucionalne memorije i pravdu. U slučaju Sarajeva, javni prostor obilježen je velikim brojem različitih popisa i izvještaja objavljivanih od vladinih i nevladinih institucija, organizacija i pojedinaca. Iako su ti popisi često doprinosili političkim narativima, njihova naučna i forenzička pouzdanost u brojnim slučajevima ostala je upitna.

Period uoči usmene rasprave o tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), odnosno Srbije i Crne Gore, pred Međunarodnim sudom pravde 2006. godine posebno je obilježen intenzivnim objavljivanjem evidencija o zločinima nad srpskim stanovništvom u Sarajevu. Pojedine publikacije i medijski istupi tada, ali i kasnije, plasirali su brojke bez identiteta, dokumentacije i jasnih metodoloških objašnjenja. Primjer takve prakse reflektuje se u različitim, međusobno nesaglasnim brojkama koje su iznosili pojedini autori i organizacije: Milivoj Ivanišević, direktor Instituta za stradanje

Srba u 20. veku, naveo je podatak od 7.428 stradalih Srba, a kasnije i podatak od 8.504 stradala Srba u Sarajevu; Centar za istraživanje zločina nad srpskim žrtvama naveo je broj 4.863, dok Boračka organizacija Republike Srpske navodi 2.902 stradale osobe. Važno je naglasiti da ti izvještaji nisu sadržavali identitete žrtava niti su se zasnivali na provjerenim i vjerodostojnim izvorima, što značajno umanjuje njihovu naučnu pouzdanost i primjenjivost u ozbiljnom istraživačkom radu.¹

Nasuprot tim podacima, ovaj rad fokusira se isključivo na popise koji sadrže identitete i druge identifikacijske podatke žrtava, jer omogućuju detaljnu provjeru izvora, komparativnu analizu i temeljitu provjeru podataka. U analizu su uključeni: popis objavljen u knjizi *Sarajevski kazani smrti* autora Marka Mikerevića 2004. godine,² s 894 evidentirane osobe; popis nevladine organizacije Udruženja za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995. pod nazivom “Istina” s 2.452 imena,³ kao i popisi koje je objavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS) – *Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995.)* s 2.435 osoba⁴ te *Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992–1995.)* s 575 osoba. Popisi MUP-a sadrže popis identiteta bez okolnosti i drugih detaljnijih podataka o izvršenom zločinu.⁵

Pouzdani popisi žrtava počivaju na trima osnovnim postavkama: svaki podatak mora biti vezan za konkretnu osobu; podatak mora biti provjerljiv kroz relevantne izvore; način prikupljanja podataka mora biti jasno naveden. Bez tih principa evidencije postaju nepouz dane, podložne manipulacijama, politizaciji i instrumentalizaciji.

¹ Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. br. 7-558, *Srpske žrtve u BiH 1992–1995.*

² Marko Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj, 2004, 110-287.

³ *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva*, Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995. “Istina”. U popisu je navedeno da je načinjen na osnovu svjedočenja rodbine, prijatelja, poznanika, stradalnika, te na osnovu dokumentacije i objavljenih publikacija.

⁴ “Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995”, MUP RS.

⁵ “Preliminarni spisak imena Srba nestalih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995”, MUP RS.

U radu se oslanjamo na sljedeće metodološke postupke: komparativnu analizu imena iz popisa s višestrukim relevantnim izvorima, analizu sadržaja tekstualnih opisa, okolnosti smrti i načina evidentiranja, pouzdanosti podataka kroz relevantne izvore, eliminaciju grešaka kroz identifikaciju ponavljanja, pogrešnih klasifikacija, nepodudarnosti u mjestu, vremenu i uzroku smrti te analizu vjerodostojnosti kroz vjerodostojnu dokumentaciju.

Metodologija rada zasniva se na komparativnoj analizi i analizi sadržaja, pri čemu su imena iz navedenih popisa upoređivana s velikim brojem relevantnih domaćih i međunarodnih izvora. Kao primarni korišteni su podaci Međunarodnog komiteta Crvenog križa (uključujući izvještaje o smrti, zatvorene slučajeve i evidencije o nestalima), formulari za traženje nestalih osoba u Bosni i Hercegovini, dokumentacija Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) iz predmeta koji se odnose na Sarajevo i druga mjesta, matični podaci o ukopima na sarajevskim grobljima, općinski popisi ubijenih i nestalih, dokumenti Federalnog MUP-a, izvještaji komisija za nestale osobe na entitetskom i državnom nivou. Za svaku osobu izvršena je pojedinačna provjera, što je rezultiralo obimnom bazom podataka, analizama i objašnjenjima. U ovom radu predstavljen je dio rezultata, dok će cjelovita analiza biti objavljena u zasebnoj publikaciji.

Analiza popisa o stradanju Srba u Sarajevu

Prvi analizirani popis objavljen je 2004. godine u knjizi *Sarajevski kazani smrti*. Popis sadrži ukupno 894 evidentirana lica s opisima okolnosti smrti.⁶ Autor Marko Mikerević je naveo da su popisana imena prikupljena u Udruženju porodica nestalih lica Srpsko Sarajevo i da se radi o “nezapamćenom genocidu nad Srbima u Sarajevu koji su u ime Alaha počinili muslimanski zločinci”.⁷

⁶ Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 110-287.

⁷ Isto, 109.

Analizom popisa uočljivo je da nije strukturiran abecednim ni hronološkim redom, te je utvrđeno višestruko ponavljanje istih imena, ponekad i do četiri puta,⁸ što je vještački povećavalo ukupan broj žrtava. Sadržaj popisa dodatno je problematizovan uvidom u 747 imena kod kojih su pronađene razne vrste netačnosti i nepouzdanosti. Te nepravilnosti obuhvataju osobe koje su poginule ili nestale izvan Sarajeva, osobe koje su umrle prirodnom smrću, uključujući i one u poslijeratnom periodu, kao i lica koja su živjela u Sarajevu ili drugim mjestima Bosne i Hercegovine, dok su neka druga odselila u inostranstvo, a upisani su kao ubijeni srpski civili u periodu 1992–1995. Također su evidentirani pripadnici Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i drugih vojnih formacija stradalih izvan Sarajeva pogrešno klasifikovani kao srpski civili ubijeni u Sarajevu, zatim slučajevi pogrešnog interpretiranja uzroka i mjesta smrti, poginuli vojnici različitih formacija pogrešno evidentirani kao civili, osobe koje su poginule ili nestale van Sarajeva, i drugo. Takve pogreške ukazuju na ozbiljne metodološke propuste, nedostatak provjere podataka i jasno odstupanje od akademskih standarda u izradi popisa žrtava. Ovi rezultati pokazuju nužnost sistematske analize zasnovane na provjerljivim, višestruko potvrđenim izvorima.

Na popisu kod Mikerevića pod brojem 59 nalazi se ime Ana (Mijata) Barać uz tekst: “Ana (Mijata) Banjac rođena je 1924. godine. Odvedena je iz svog stana na Čengić Vili u junu 1992. godine u poslijepodnevnom časovima. U nepoznatom pravcu odvela su je dvojica mladića.”⁹ Međutim, prema relevantnim podacima Ana Barać jeste rođena 1924, ali je 1998. godine umrla prirodnom smrću u Sarajevu i sahranjena u Sarajevu.¹⁰

Mikerević popisuje i 21 osobu kao ubijene srpske civile u Sarajevu u periodu 1992–1995, a prema relevantnim podacima radi se o osobama

⁸ Gašić (Antonije) Petar tri puta, Ivanović (Jovo) Branko tri puta, Ivetić (Slavko) Milenko tri puta, Jovanović (Vidoje) Ljubiša tri puta, Jagodić (Uroš) Teodor četiri puta, itd. Mikerević, *Sarajevski kazani smti*, 110-287.

⁹ Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 117.

¹⁰ Pokop Sarajevo, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Vlakovu*, br. 349, Sarajevo, 5. septembar 1998. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta preminule osobe kao i detaljne podatke o preminuloj osobi.

koje su žive.¹¹ Nakon rata neke od njih ostale su živjeti u Sarajevu, dok su neke odselile u druga mjesta Bosne i Hercegovine i inostranstva.¹² Za te osobe postoje adrese i kontakt-telefoni. Zbog zaštite podataka nećemo dati detaljne identifikacijske podatke o njima.

U tabeli ispod navest ćemo dio primjera od 747 pogrešnih interpretiranja iz popisa Mikerevića čiji se nestanci ili smrti ne mogu dovesti u vezu s ubistvima u Sarajevu.

PREZIME (ime oca) IME	Datum i mjesto rođenja	Izvor: <i>Sarajevski kazani smrti</i>		Izvori: Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa / Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog križa/ krsta (MKCK): <i>Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine) i dr.	
		R. br.	Podaci	Izvor	Podaci
2.	3.	4.	5.	6.	7.
DOTLIĆ (Jovan) STEVO	13. 6. 1966. Bihać	645	Odveden 24. 6. 1992. iz svog stana na Alipašinom Mostu prema brdu Mojnilo.	BAZ- 107326/01 (Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), BAZ –107326/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Dotlić Stevu)	Vojnik VRS-a. Nestao 24. 6. 1992. kad je njegova grupa upala u zasjedu u selu Joševa (Odžak).

¹¹ Neke od osoba za koje je ustanovljeno da su žive osobe je pod brojevima: 83, 92, 108, 120, 121, 175, 447, 488, 558, 604, 609, 673, 689, 695, 704, i dr. Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 110-287.

¹² Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), Dosje pod oznakom BAZ-104483/01; MKCK, BAZ-108664/01; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAS-000364-01; MKCK, BAZ-111042-01; MKCK, BAZ-109217/02; MKCK, BAZ-108438-01; Izveštaj FMUP Sarajevo od 25. 6. 2004.

--	--	--	--	--	--

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

GAJIĆ (Uroš) DRAGO	28. 8. 1960. Knin	366	Odveden 2. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Vojvode Putnika i ubijen u Kasarni "Maršal Tito".	BAZ-314534/01 (MKCK, BAZ-314534/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Gajić Dragu)	Pilot u bivšoj JNA. Njegov avion oboren 11. 6. 1992. između Dervente i Doboja.
KOJIĆ (Lazo Kostić) ROSA	1930. Gustovara-M. Grad	544	Živjela do 12. 5. 1992. u svojoj kući na Humu. Nakon što su je tukli, ubili su je s dva hica, a kuću i tijelo zapalili.	BAZ-106274/01 (MKCK, BAZ-106274/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Kojić Rosu)	Živjela u selu Gustovara. Sve stanovništvo napustilo selo u noći 10. na 11. 10. 1995. osim nje i od tada nema vijesti o njoj.
KRSTIĆ (Mile) DUŠAN	23. 7. 1931. Unka-Bos. Brod	669	Odveden 13. 5. 1992. iz kuće u S. Koloniji i ubijen u Domu kulture u Hrasnici od strane vojnika Sandžačke brigade.	BAZ-109058/01 (MKCK, BAZ-109058/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Krstić Dušana)	Nestao 13. 5. 1992. tokom povlačenja stanovništva. Prema izjavama upao u rijeku Bosnu (Podnovlje-Doboj).
LAZIĆ (Cvjetko) MILORAD	1941. M. Bukovica - Derventa	326	Otac-Cvjetin; Odveden 6. 4. 1992. iz svog stana u N. Sarajevu i ubijen u policijskoj stanici u Ul. Vojvode Putnika.	BAZ-107915/01 (MKCK, BAZ-107915/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Lazić Milorada)	Živio u selu D. Vrela (Bos. Brod). Zadnji put viđen kad se vratio u maju 1992. da vidi kuću i uhapsili ga pripadnici HVO-a. E. 25. 10. 2000. u Srpskom Brodu; I. 16. 5. 2005. u Banjoj Luci, urađen DNK.

BOJIĆ (Dragan) RADOSLAV	10. 1959. Krivaja- Prijedor	648	Odveden 14. 6. 1992. iz svog stana u Ul. Džemala Bijedića prema depou preduzeća Gras.	BAZ- 965881/01 (MKCK, BAZ- 965881/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Bojić Radoslava)	Vojnik 43. mot. brig. VRS-a. Zadnji put viđen 14. 9. 1995. oko Kulen- Vakufa u vojnoj akciji. R. u Koprivni 1. 3. 1996, Ident. 28. 1. 2003. u Banjoj Luci, urađen DNK.
BAJIĆ (Branko) DUŠAN	18. 2. 1955. Rekavica-B. Luka	507	Odveden 10. 7. 1992. iz svog stana u Ul. Gundulićeva u policij. stanicu Centar radi provjere.	BAZ- 917477/01 (MKCK, BAZ- 917477/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Bajić Dušana)	Vojnik VRS-a, 16. jed. B. Luka. Nestao tokom borbi na Vozućkom ratištu 10. 9. 1995. A. T. 20. 8. 2002. u Stari Stog (Zavidovići), Ident. 1. 3. 2004. u Banjoj Luci, urađen DNK.
ĐURIĆ (Milorad) SLOBODAN	29. 7. 1963. Beograd	753	Odveden 14. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Valtera Perića u prizemlje zgrade Elektrodistribu- cije.	BAZ- 102111/01 (MKCK, BAZ- 102111/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Đurić Slobodana)	Krenuo krivim putem i upao u hrvatski prostor pored Kladara (Bos. Šamac), 14. 6. 1992. Došlo je do pucnjave te je ranjen u nogu, a prijatelj je pobjegao. Od tada nema vijesti.
ĐURĐEVIĆ (Nikola) ĐURO	22. 2. 1966. Beočin-Novi Sad	752	Odveden 27. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Džemala Bijedića u upravnu zgradu preduzeća "Plin". Od tada mu se gubi trag.	BAZ- 000586/01 (MKCK, BAZ- 000586/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Đurđević Đuru)	Vojnik 1. prnjavorske brigade 1. korpusa VRS. Nestao 27. 5. 1995. za vrijeme vojne akcije u području Podsjelovo (Vozuća) na planini Ozren.

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

ILIĆ (Mladen) DRAGOMIR	12. 1927. Urbanica- Vranje	564	Ubijen 2. 5. 1972. (1992) u svojoj kući na Mejtašu, a kuća mu zapaljena.	BAZ- 102694/01 (MKCK, BAZ-102694/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Ilić Dragomira)	Odveli ga iz stana u Mostaru tri pripadnika HVO-a 1. 3. 1993. Od tada nema vijesti o njemu.
JAKOVLJEVIĆ (Momo) DRAGAN	11. 12. 1967. Nikšić	622	Odveden 15. 4. 1992. iz svog stana u Ul. Istarska u skladište "Unipromet" gdje prestaje njegov život.	YUB- 101625/01 (MKCK, YUB-101625/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jakovljević Dragana)	Rezervista JNA. Uhapsili ga u Mostaru pripadnici HVO-a 15. 4. 1992. i zadnji put viđen u zatvoru "Lora" u Splitu. E. 30. 8. 2003. u groblju Međine (Mostar), I. 2. 3. 2004. u B. Luci, ur. DNK.
JAKŠIĆ (Milan) SLOBODAN	18. 7. 1973. Kraljevo	265	Odveden 2. 5. 1992. iz svog stana na Otoci prema Tvornici žice. Dalje mu se gubi trag.	YUB- 101129/01 (MKCK, YUB-101129/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jakšić Slobodana)	Vojnik na služenju roka u JNA. Uhapsili ga pripadnici HV-a 2. 5. 1992. u mjestu Kolibe (Bos. Brod). Poslije zatvora u Orašju, gdje je bio do 15. 12. 1993, gubi mu se trag.
JELIĆ (Stevo) DUŠAN	4. 1966. Dubrovnik	570	Rođ. 1965; Odveden 14. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Titova prema hotelu "Evropa", gdje mu se gubi svaki trag.	YUB- 101628/01 (MKCK, YUB-101628/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jelić Dušana)	Rezervista JNA. Uhapsili ga pripadnici HV-a 14. 5. 1992. u Čapljini (Crnoglav), odveden u Ploče, potom u Split, gdje mu se gubi trag.

MANOJLOVIĆ (Nikola) MILORAD	11. 2. 1952. Ivoševci- Kistanje	737	Odveden 12. 6. 1992. iz svog stana u Ul. Skenderija prema Jevrejskom groblju i navodno ga ubili pripadnici Zelenih beretki.	BAZ- 902625/01 (MKCK, BAZ-902625/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Manojlović Milorada)	Vojnik VRSK-a. Nestao 10. 7. 1995. tokom vojne akcije s HVO-om na području B. Grahova kad je uhapšen.
MARINKOVIĆ (Ranko) DEJAN	7. 4. 1972. Slavonski Brod	835	Odveden 2.5.1992. iz stana u ul. Sutjeska u MUP-u Centar gdje mu se gubi trag.	BAZ- 105452/01 (MKCK, BAZ-105452/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Marinković Dejana)	Vojnik JNA. Nestao nakon što je ranjen u vojnoj akciji u D. Kolibama kod B. Broda 2. 5. 1992. i poslije liječenja u Slavonskom Brodu.
OGNJEKOVIĆ (Stanko) PREDRAG	16. 2. 1967. Sisak	674	Odveden 3. 5. 1992. iz stana u Ul. Logavina i nestao u policijskoj stanici u toj ulici.	BAZ- 107443/01 (MKCK, BAZ-107443/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Ognjenović Predraga)	Vojnik HV-a. Nestao kod mjesta Rilić (Kupres) 3. 5. 1992. Zadnji put viđen u ambul. u pritvoru na Manjači, august 1992.
TADIĆ (Mile) MILAN	6. 1958. Mačkovo Selo- Petrinja	473	Otac-Milorad; Odveden 24. 5. 1992. iz stana u Ul. Gajev trg u robnu kuću "Svjetlost", gdje mu se gubi trag.	BAZ- 967069/01 (MKCK, BAZ-967069/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Tadić Milu)	Vojnik VRS-a. Nestao 10. 10. 1995. za vrijeme borbi na području Mrkonjić-Grada.

Nakon uklanjanja netačnih i pogrešno klasifikovanih podataka, analiza pokazuje da Mikerevićev popis sadrži indicije za 117 utvrđenih slučajeva ubijenih civila srpske nacionalnosti u dijelu Sarajeva pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Dodatno, identifikovano je još 30 osoba za koje postoji potvrda da su stradali kao srpski civili u Sarajevu, ali bez pouzdanih podataka o okolnostima njihove smrti, odnosno nije moguće precizirati da li su stradali usljed granatiranja, snajperskog djelovanja ili direktnog djelovanja počinitelaca unutar kontrolisanog područja Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH).

Neki pripadnici srpske zajednice u relevantnoj dokumentaciji vode se kao nestali, što otežava precizno utvrđivanje broja ubijenih. Primjera radi, prema evidenciji Crvenog križa Anđa Kršikapa je nestala u novembru 1992, kada je navodno pokušala preći liniju fronta između ARBiH i VRS.¹³ Drugi primjer odnosi se na Jovu Golubovića iz mjesta Bulози kod Pala, koji je 17. oktobra 1992. krenuo u Ilijaš u posjetu rodbini. Prema izjavama svjedoka, posljednji put viđen je u Vogošći. Od tada nema vijesti o traženoj osobi.¹⁴ Za te slučajeve nije moguće sa sigurnošću utvrditi način stradanja bez pretpostavki, što dodatno otežava precizno utvrđivanje broja žrtava. Oba ova primjera navedena su u analiziranim popisima nestalih i ubijenih Srba.

U Mikerevićevom popisu nedostaju imena brojnih dokumentovanih žrtava, uključujući većinu ubijenih na lokalitetu Kazani (osim sedam imena), kao i članove porodice Ristović kojih nema u popisu kod Mikerevića, kao i druge žrtve čija je smrt potvrđena relevantnom dokumentacijom. Pa tako Mikerević ne navodi imena: Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Zoran Vučurović, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Slobodan Minić, šestočlana porodica Ristović i drugi, a koje su u Sarajevu ubili pripadnici ARBiH.

¹³ MKCK, BAZ-107739/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Anđu Kršikapu.

¹⁴ MKCK, BAZ-108441/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jovu Golubovića. Za Jovu Golubovića u knjizi *Sarajevski kazani smrti* pod brojem 102 piše da je "rođen 21.1.1936. godine. Odveden 17. 10. 1992. iz svoje kuće u Buća Potoku. Svjedoci tvrde da su ga prema brdu Žuč odvele komšije Sandžaklije. Nikada nije pronađen." Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 123.

Drugi analizirani popis pod naslovom *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva* sačinilo je nevladino udruženje “Istina”.¹⁵

Popis obuhvata ukupno 2.452 imena, uz znatne varijacije u obimu dostupnih informacija. Dok se za pojedine osobe navode relativno detaljni opisi, uključujući podatke o mjestu, okolnostima i načinu stradanja, za druge se bilježi samo ime ili se čak pojavljuju potpuno neidentifikovane osobe označene inicijalima *N. N.*, što ukazuje na heterogenu strukturu i nejednačenost izvora iz kojih je popis sastavljan.

Sveobuhvatna analiza ovog popisa otkrila je značajan broj netačnih, nedosljednih i nepouzdatih podataka, što ukazuje na ozbiljna metodološka ograničenja i upitnu vjerodostojnost evidencije u cjelini. Za najmanje 2.200 osoba, odnosno oko 90% ukupno evidentiranih, identifikovane su različite vrste nepravilnosti koje se mogu svrstati u više analitičkih kategorija:

1. Osobe koje nisu stradale na području Sarajeva, već na drugim lokacijama u Bosni i Hercegovini, čime dolazi do pogrešnog geografskog atribuiranja stradanja;
2. Žrtve stradale od HVO-a na drugim ratištima, ali su u popisu navedene kao ubijeni srpski civili u Sarajevu;
3. Osobe koje su umrle prirodnom smrću, što ukazuje na nepostojanje osnovne provjere uzroka smrti;
4. Žive osobe pogrešno evidentirane kao ubijene – u popisu su identifikovana 22 takva slučaja, što predstavlja jedan od najozbiljnijih indikatora nepouzdanosti evidencije;
5. Civili koji su ubijeni granatiranjem ili snajperskim djelovanjem VRS-a, ali su neispravno upisani kao žrtve ARBiH;
6. Osobe druge etničke pripadnosti navedene kao srpski civili, što pokazuje da kriteriji etničke identifikacije nisu bili jasno definisani niti dosljedno primijenjeni;
7. Višestruko ponavljanje istih imena, što ukazuje na uvećanje broja žrtava;

¹⁵ *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva*, NVO “Istina”.

8. Pripadnici ARBiH koji su poginuli u borbama, ali su klasifikovani kao srpski civili;
9. 581 vojnik poginuo na različitim ratištima u Bosni i Hercegovini, evidentiran kao “ubijeni srpski civili u Sarajevu”, što drastično narušava vjerodostojnost popisa i ukazuje na sistemske pogreške u klasifikaciji žrtava;
10. Osobe označene kao N.N. (nepoznate), bez ikakvih identifikacijskih podataka koji bi omogućili provjeru njihove stvarne egzistencije;
11. Osobe čiji identiteti nisu pronađeni u bilo kojem relevantnom i provjerljivom izvoru, uključujući matične registre, Crveni križ, općinske evidencije, dokumente o ukopu ili sudsku dokumentaciju.

U popisu su navedeni podaci bez identiteta, s oznakom NN, koje je teško pouzdano komparirati i utvrditi. Na popisu su od brojeva 1503 do 1520 navođeni paušalni zločini nad više osoba pod oznakama NN.¹⁶ U tabeli ispod primjer:

NN	Prema svjedočenju poslije neuspjelog napada na Vojkoviće u proljeće 1993. u Hrasnici ubijeno 60 Srba i negdje uklonjeno.
NN	Prema svjedočenju grobara Ratka Mirkovića 50 Srba ubijeno u bolnici Koševo i prebačeno preko žice u groblje Lav.

Na popisu NVO “Istina” nalazi se ime Lenke Čalić pod brojem 249. U opisu piše da je rođena 1923. godine i “nestala u Sarajevu u junu 1992”, prema podacima Kancelarije za traženje nestalih.¹⁷ Prema relevantnim podacima Lenka Čalić, rođena 1923, umrla je prirodnom smrću 12. juna 1997. i ukopana je u Sarajevu na groblju Bare.¹⁸

¹⁶ NVO “Istina”, podaci 1503-1520, 11.

¹⁷ NVO “Istina”, br. 249, 2.

¹⁸ Pokop Sarajevo, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Bare*, br. 199, Sarajevo, 13. juni 1997. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta umrle kao i detaljne podatke o umrloj osobi.

Dušanka Latinović je u popisu NVO “Istina” zavedena pod brojem 1135 te je navedeno da je rođena 1933. godine, “odvedena je u maju 1995. iz svog stana u ulici Socijalističke revolucije 16”. Ista osoba navedena je i u drugim popisima.¹⁹ Prema relevantnoj dokumentaciji Dušanka je umrla 22. maja 1999. prirodnom smrću. Osmog jula 2003. ekshumirana je s groblja “Sveti Marko” i prenesena u Vogošću.²⁰

Jovo Vasković zaveden je u popisu NVO “Istina” pod brojem 2302. Navodi se da je sin Milinka, rođen 1960. i “nestao 7. 7. 1992. u Moćevićima, tijelo nije pronađeno”. Prema relevantnim izvorima Jovo je umro prirodnom smrću 18. februara 2000. godine.²¹

Jovo Bjelica zaveden je u NVO “Istina” pod brojem 113. Prema relevantnim podacima Jovo je rođen 1920. i sahranjen je na Barama 23. januara 1992. godine,²² prije nego je rat i započeo.

Nebojša Bačanović u popisu NVO “Istina” zaveden je pod brojem 47, te stoji da se radi o nestaloj osobi, a prema relevantnim podacima Nebojša je rođen 1953. i umro je 13. septembra 1995. u Jajcu, a tijelo je preneseno 15. aprila 1998. na Bare, grobno mjesto A11-6-22.²³ Ova imena nalaze se i na drugim popisima.

Dio netačnosti iz popisa prikazan je i u tabeli:

¹⁹ *Sarajevski kazani smrti...*

²⁰ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Dušanke Latinović.

²¹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Vaskovića.

²² AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Bjelice.

²³ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Nebojše Bačanovića.

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

PREZIME (ime oca) IME	Datum i mjesto rođenja	Izvor: Popis NVO “Istina”		Izvori za provjeru: Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK). <i>Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine) i dr.		
		R. br.	Podaci	Izvor	Podaci	
2.	3.	4.	5.	6.	7.	
ŠARIĆ (Đuro) STOJAN	7. 4. 1935. Cusine-Jajce	2063	Odveden 12. 8. 1993. iz svog stana na Koševskom Brdu.	BAZ- 109834/01 (MKCK, BAZ- 109834/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Šarić Stojana)	Živio u Jajcu. Zadnji put viđen 13. 9. 1995. tokom vojne akcije HVO-a u gradu.	
ŠOBOT (Dmitar) DUŠAN	8. 8. 1939. Kamenica- Drvar	2110	Premlaćen 13. 9. 1992. u svom stanu na Skenderiji, a onda poveden u nepoznatom pravcu.	BAZ- 965891/01 (MKCK, BAZ- 965891/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Šobot Dušana)	Vojnik VRS-a 1. brigade iz Drvara, 2. krajiški korpus. Nestao u Hrgaru (Bihać) 13. 9. 1995. tokom vojne akcije. A. T. 9. 5. 2000. u Hrgaru, I. 6. 12. 2004. u Banjoj Luci, ur. DNK.	
ŠKORO (Lazar) ĐURO	19. 6. 1948. Slipčiči- Mostar	2102	Rođ. 1941; Odveden 30. 4. 1992. iz svog stana u N. Sarajevu u stanicu policije, a potom u nepoznatom pravcu.	BAZ- 311261/01 (MKCK, BAZ- 311261/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Škoro Đuru)	Uhapsili ga pripadnici HVO-a 30. 4. 1992. ispred robne kuće. Zatočen u Lipnju kod Ljubuškog i kasnije u Dretelju. Gubi mu se trag.	

MILOVIĆ (Čedo) PREDRAG	18. 7. 1951. Sarajevo	1395	Odveden u junu iz stana u naselju Hrasno. Tijelo nije pronađeno.	BAZ-104861/01 (MKCK, BAZ-104861/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Milović Predraga)	Hrvat; Nestao u junu 1992. na Grbavici (u dijelu pod kontrolom VRS-a).
TOMIĆ (Mate) BRANIMIR	28. 2. 1944. Stup-Ilidža	2220	Nestao 9. 6. 1992. iz svog stana na Stupu. Tijelo nije pronađeno.	BAZ-101545/01 (MKCK, BAZ-101545/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Tomić Branimira)	Hrvat; Nestao 9. 6. 1992. na Ilidži (u dijelu pod kontrolom VRS-a).

Veliki broj nepravilnosti ukazuje na strukturne metodološke nedostatke koji se odnose na način prikupljanja, verifikacije i sistematizacije podataka. S obzirom na odsustvo jasnog metodološkog objašnjenja o kriterijima uvrštavanja osoba u popis, vjerovatno je da su korišteni sekundarni, parcijalni i neprovjereni izvori, uključujući i neslužbene informacije.

Ova analiza potvrđuje da se popis NVO “Istina” ne može smatrati pouzdanim izvorom. Stoga se nameće zaključak da korištenje ovakvih evidencija zahtijeva kritički, oprezan i metodološki disciplinovan pristup, uz obaveznu upotrebu višestrukih izvora i provjera autentičnosti. Neprecizne i netačne evidencije ne samo da kompromituju naučnu tačnost već mogu imati ozbiljne implikacije u kontekstu pravosudnih postupaka, procesa utvrđivanja činjenica, izgradnje kulture pamćenja i poboljšanja međusobnih odnosa.

U popisima koje je uradio MUP RS navedeni su identiteti, ali bez pojašnjenja o stradanju osobe. Na tim popisima ustanovljene su različite

pogreške koje se odnose na: dupliranje identiteta, nepreciznosti u datumu i mjestu smrti, pogrešne klasifikacije civila i vojnika, uključivanje osoba stradalih izvan Sarajeva, žive osobe i dr. Između ostalog, na ovim popisima, pod rednim brojevima 3, 231, 232, 261, 262, 291, 323, 372, 338, 473 žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijene i nestale osobe,²⁴ kao i mnoge druge netačnosti.

Ukupni rezultati analize navedenih popisa (*Sarajevski kazani smrti*, NVO "Istina", MUP-a RS) ukazuju na nekoliko važnih fenomena: pokušaje političkog instrumentalizovanja podataka o žrtvama, što je proizvelo publikacije koje nisu imale za cilj naučnu tačnost, već političku propagandu. Zatim, prisutan je nedostatak standardizovane metodologije jer nijedan od analiziranih popisa nije zasnovan na metodološkom aparatu kakvi se primjenjuju u istraživanju ratnih zločina. Primjetna je nedostajuća sistematika u prikupljanju podataka, provjera podataka u primarnim izvorima, dokumentaciona transparentnost, ekspertiza.

Takve neprecizne evidencije imaju više negativnih posljedica: otežavaju istraživanje ratnih zločina, stvaraju pogrešnu sliku o razmjerima zločina, izazivaju nepovjerenje među zajednicama, diskredituju isprave i legitimne slučajeve stradanja. Samo standardizovano dokumentovanje žrtava s naučno utemeljenim pristupom može omogućiti objektivne rezultate.

Na osnovu provedene analize navedenih popisa, pored 117 civila srpske nacionalnosti iz popisa u knjizi *Sarajevski kazani smrti* za koje postoji indicija da su stradali u Sarajevu u dijelu grada pod kontrolom ARBiH, iz drugih popisa identifikovana je dodatna 71 osoba za koju također postoji indicija da su civili srpske nacionalnosti ubijeni u istom dijelu grada. Ova evidencija ukazuje na ukupno 188 civila srpske nacionalnosti za koje postoje indicije o zločinu, odnosno da su najveći broj njih direktne žrtve pripadnika ARBiH u dijelu Sarajeva pod kontrolom ARBiH. Za dio njih ne može se s potpunom preciznošću utvrditi okolnosti i uzrok smrti

²⁴ MKCK, Dosje pod oznakom BAZ-108310-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25. 6. 2004; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-108644/01; MKCK, BAZ-109001-01; MKCK, BAZ-109001-02; MKCK, BAZ-109215-03; MKCK, BAZ-108616/01; MKCK, BAZ-106743/01; MKCK, BAZ-110663-01, BAZ-103461, i dr.

za šta su potrebna dodatna istraživanja i verifikacija izvora kako bi se precizno utvrdile okolnosti i uzroci smrti.

Detaljan popis s identitetima žrtava i rezultatima analize bit će u narednom periodu objavljen u publikaciji.

Pogrešne interpretacije žrtava ubijenih u granatiranju s položaja VRS-a

Analiza popisa ubijenih stanovnika srpske nacionalnosti u Sarajevu ukazuje na ozbiljan metodološki i sadržajni problem: uključivanje osoba koje su ubijene od granatiranja i snajperskog djelovanja VRS-a, a koje se u evidencijama organizacija iz Republike srpske vode kao “ubijeni srpski civili u Sarajevu” bez navođenja stvarnih okolnosti stradanja. Ovakva praksa značajno narušava vjerodostojnost popisa i pokazuje kako se identitet i način stradanja žrtava može pogrešno interpretirati ili selektivno predstaviti.

Prema provjerljivim izvorima i sudskim dokumentima, određeni broj civila srpske nacionalnosti stradao je usljed artiljerijskih i snajperskih napada VRS-a na dijelove Sarajeva koji su se nalazili pod kontrolom ARBiH. U popisima koje su objavljivale institucije i organizacije iz Republike srpske, ovi slučajevi predstavljani su bez ključnog pojašnjenja – da je smrt uzrokovana projektilima ispaljenim s položaja VRS-a.

Jedan od ilustrativnih primjera odnosi se na porodicu Đorem, čija su imena navedena u *Preliminarnom spisku Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995.)* koji je objavio MUP RS. Pod rednim brojevima od 621 do 624 navedeni su: Bođo Đorem, zatim Božidar Đorem, Magdalena Đorem i Hena Đorem.²⁵ Analiza dokumentacije pokazuje da je Božidar Đorem naveden dva puta, jednom kao Božidar, a drugi put kao Bođo, što ukazuje na neadekvatnu kontrolu unosa ili povećanje broja žrtava. U popisu nije navedeno da je porodica ubijena granatama ispaljenim s položaja VRS-a, što je potvrđeno u relevantnim sudskim dokumentima, uključujući izvještaje ICTY-a o opsadi Sarajeva i dokazni materijal

²⁵ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

sa suđenja, u kojima se detaljno navode civilne žrtve granatiranja u različitim dijelovima Sarajeva. Prema relevantnim izvorima porodica Đorem ubijena je granatama ispaljenim s položaja VRS-a na Trgu nezavisnosti, općina Novi Grad, 6. jula 1995. Tada je ubijeno ukupno pet osoba među kojima pored ove porodice i maloljetni Elvir Ahmović i Nijaz Bajramović.²⁶

Sljedeći primjer je Mirjana Malešević koja je navedena na popisu NVO "Istina" pod brojem 1234²⁷ bez podatka da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a.²⁸ Prema relevantnoj dokumentaciji, ubijena je granatom 27. februara 1993. u Ulici omladinskih radnih brigada, u općini Novi Grad, zajedno s prijateljem Samirom Poljom.²⁹ Ovakvo izostavljanje relevantnih činjenica ometa ispravnu rekonstrukciju događaja.

Ruža Malović evidentirana je na popisu ubijenih Srba MUP-a RS pod brojem 1097.³⁰ Ruža je ubijena u zločinu na pijaci Markale, jednom od najmasovnijih napada na civile tokom opsade Sarajeva. Izvještaji Ujedinjenih nacija (UN) i dokazi prezentovani pred ICTY-em, uključujući suđenja Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, potvrđuju da je Malović stradala od granate ispaljene s položaja VRS-a.³¹ Popisi iz Republike srpske ne navode ove okolnosti, čime se stvara pogrešna percepcija o odgovornosti i dinamici sukoba.

²⁶ Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 249.

²⁷ NVO "Istina", br. 1234.

²⁸ AIIZ, inv. br. 7-709, Dosje za Mirjanu Malešević (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju); Čekić et al., *Zločini nad djecom...*, 555.

²⁹ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 555, 637; AIIZ, inv. br. 7-709, Dosje za Mirjanu Malešević; AIIZ, inv. br. 7-597, Dosje za Samira Polju (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju).

³⁰ "Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995", MUP RS.

³¹ ICTY, dok. br. 150831ED, 31.8.2015; Lokalno pravosuđe, Sjećanje na stradale sugrađane, 4. februar 2011, BIRN.

Za Maju Đokić, koja se nalazi pod brojem 614 na popisu ubijenih Srba,³² nije navedeno da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a u Titovoj ulici, općina Centar, 9. aprila 1995, vraćajući se s treninga, a geleri su je pogodili u vratnu arteriju i prsa. Ukopana je na groblju Lav u Sarajevu.³³ U istom zločinu ubijena je i Munevera Selimović.³⁴ Popisi iz Republike srpske izostavljaju ove važne činjenice, što dovodi do pogrešne klasifikacije civilnih žrtava.

Primjeri porodice Đorem, Mirjane Malešević, Ruže Malović i Maje Đokić predstavljaju dio primjera i samo mali dio šireg problema. U popisima koji su objavile institucije i organizacije iz Republike srpske u stotinama slučajeva nedostaju ključni podaci o tačnoj vrsti oružanog djelovanja, lokaciji ispaljivanja projektila, identitetu počinitelja, izvoru smrtonosnog djelovanja. U mnogim slučajevima civili ubijeni granatama ili snajperskom vatrom VRS-a vode se jednostavno kao “ubijeni Srbi u Sarajevu”, bez ikakvih dodatnih pojašnjenja. Ovakva praksa omogućava selektivnu interpretaciju događaja i zanemaruje provjerene činjenice utvrđene u međunarodnim i domaćim sudskim procesima, kao i naučnim istraživanjima.

Sudski dokazi uključuju: predmete ICTY-a protiv Stanislava Galića (IT-98-29), Dragomira Miloševića (IT-98-29/1), Radovana Karadžića (IT-95-5/18), Ratka Mladića (IT-09-92-T) i drugih, gdje se detaljno dokumentuju civilne žrtve granatiranja u Sarajevu; dokumente domaćih pravosudnih tijela: presude Okružnog suda u Sarajevu i Suda Bosne i Hercegovine, koji potvrđuju zločine u Titovoj ulici, Markalama i drugim dijelovima; izvještaje UN-a koji sadrže i detaljna mapiranja civilnih žrtava granatiranja u Sarajevu tokom 1992–1995, kao i naučna istraživanja a koje navedeni analizirani popisi ni izvještaji ne koriste.

³² “Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995”, MUP RS.

³³ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 395; AIIZ, inv. br. 7-1341, Dosje za Maju Đokić (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju).

³⁴ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 395.

Značajan je broj primjera gdje su ubijeni civili od granata i snajperskog djelovanja VRS-a, a za koje nije navedeno da su ubijeni na taj način.³⁵

Pogrešna klasifikacija žrtava, bilo namjerna bilo rezultat nepažnje, ima ozbiljne posljedice: narušava naučnu tačnost, otežava proces utvrđivanja historijskih činjenica, stvara prostor za manipulaciju podacima te može oblikovati pogrešnu sliku o ratnim zločinima u Sarajevu. Precizno navođenje identiteta žrtava i okolnosti njihovog stradanja nije samo akademska obaveza, već i etička dužnost prema žrtvama i njihovim porodicama. Sistematska analiza pokazuje da mnogi popisi iz Republike srpske izostavljaju presudne informacije i da je stoga nužno provesti korekcije podataka koje trebaju biti zasnovane na relevantnoj i sudski potvrđenoj dokumentaciji.

Zločini pripadnika ARBiH u Sarajevu

Srpsko stanovništvo koje je ostalo živjeti u Sarajevu tokom rata bilo je u izuzetno složenom i teškom položaju. S jedne strane, često je bilo poistovjećivano s onima koji su napadali ili granatirali grad, dok je s druge strane trpjelo kritike i nerazumijevanje dijela vlastite zajednice zbog odluke da ostane u gradu pod opsadom. Uz stalni strah od granatiranja i snajperskog djelovanja, pratila ga je bojazan od mogućih odmazdi, posebno u trenucima kada su se na drugim područjima Bosne i Hercegovine događali najteži zločini nad Bošnjacima.

U pojedinim kvartovima Sarajeva, naročito u ranoj fazi opsade, dolazilo je do samovoljnog djelovanja pojedinaca koji su preuzimali kontrolu nad određenim dijelovima grada, formirali kontrolne punktove i pritvore,

³⁵ U navedenim popisima nalaze se i ova imena, ali bez podatka da su navedene osobe ubijene granatama i snajperom s položaja VRS-a. Prema relevantnim izvorima utvrdili smo način stradanja i ovih osoba: Nebojša Đerković ubijen gelerom granate 11. aprila 1993. u Sarajevu; Milenko Dejić ubijen 4. aprila 1993. gelerom granate na Dobrinji; Biljana Drapić ubijena gelerom granate 1. septembra 1992. na Dobrinji; Đoko Kočović ubijen snajperom na Marijin Dvoru 27. marta 1995; Predrag Kovačević ubijen gelerom granate u Butmiru 14. marta 1993. AIIZ, Arhivske baze sarajevskih općina o ubijenim/poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva; i drugi primjeri.

te primjenjivali nasilje, pljačke i druge oblike zlostavljanja u najvećoj mjeri nad srpskim stanovništvom. Te zloupotrebe dokumentovane su u mnogim dijelovima grada: Bentbaša, dvorana “Zetra”, PBS Čengić-Vila, objekti “Mladen Stojanović”, bivša kasarna “Viktor Bubanj”, podrum hotela “Zagreb”, kao i u naseljima Pofalići, Dobrinja i Alipašino Polje. Meta zlostavljanja povremeno su bili i građani drugih nacionalnosti koji su se suprotstavljali njihovoj samovolji.

U prvim ratnim mjesecima u sarajevskim naseljima vojni policajci u značajnoj su mjeri pretresali stanove srpskog stanovništva kako bi se oduzelo oružje i uklonila mogućnost upotrebe skrivenog naoružanja. Tokom tih pretresa dolazilo je do nekontrolisanih zloupotreba, zastrašivanja i diskriminacije građana srpske nacionalnosti. Istaknuti Srbi na ključnim funkcijama u Sarajevu, poput Mirka Pejanovića (član Predsjedništva RBiH), Tatjane Ljujić Mijatović (predsjednica Skupštine RBiH) i Mire Lazovića (predsjednik Ratne skupštine RBiH), aktivno su pokušavali zaštititi stanovništvo i rješavati konflikte nastale u tom periodu. Povodom takvih problema obraćali su se i održavali niz sastanaka i s predsjednikom Predsjedništva RBiH Alijom Izetbegovićem, kao i članom Predsjedništva RBiH Ejupom Ganićem.³⁶

General Jovan Divjak ukazivao je da je krajem 1992. i početkom 1993. u jedinicama ARBiH i policiji izražena tendencija da pripadnici srpskog porijekla budu raspoređivani na najteže položaje, uključeni u jurišne grupe, dok su istovremeno smjenjivani s dužnosti komandira.³⁷ Pripadnici jedinica ARBiH pod komandom Mušana Topalovića Cace, Ramiza Delalića Ćele i nekih drugih lica ulazili su u srpske stanove i prisiljavali stanovnike na rad uz prijetnje. Dolazak prognanih i raseljenih osoba iz istočne Bosne koji su bježali od zločina, a nad njima i njihovim porodicama počinjeni najteži zločini, dodatno je pojačao antisrpsko raspoloženje u gradu.³⁸

³⁶ Ljubomir Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993–1994*, Sarajevo, 2008.

³⁷ Divjak, “Časno je bilo biti građanin Sarajeva”, u: Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće...*, 162.

³⁸ Strah od odmazde bio je dodatno pojačan kada je grupa predstavnika iz Goražda došla u zgradu Predsjedništva RBiH s prijetnjom da ako “srpska vojska nastavi

Najpoznatiji slučajevi zločina koje su počinili pripadnici ARBiH evidentirani su na lokalitetu Kazani na Trebeviću, gdje su ubijeni: Marina i Radoslav Komljenac, Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Predrag Šalipur, Zoran i Miodrag Vučurović, Nevenka i Marko Bošković, Dragomir Čeranić, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Duško i Ljeposava Pešić te Slobodan Minić.³⁹ Iz jame Kazani ekshumirano je najmanje 20 tijela, sedam ili osam ekshumirano je s obližnjih lokacija Grm i Maline. Na Kazanima, Grmu, Malinama i Boguševcu ubijeno je ukupno 47 ljudi, pretežno Srba, ali osim njih nekoliko ubijenih civila bilo je i drugih nacionalnosti. Odgovorni za ove zločine bili su iz 10. brdske brigade Prvog korpusa ARBiH, pod komandom Mušana Topalovića Cace. Nadzor nad tim jedinicama bio je ograničen, a Caco je sprovodio svirepe torture i likvidacije nad žrtvama i prijetio svojim vojnicima ako ne izvršavaju njegove naredbe.⁴⁰ Akcija “Trebević II”, koju je odobrilo Predsjedništvo RBiH i komandant Štaba Vrhovne komande, rezultirala je hapšenjem pripadnika brigade, uključujući Cacu i Ramiza Delalića.⁴¹ Prilikom pokušaja bjekstva u vatrenom obračunu Caco je ubijen, a Delalić se predao. Sudski procesi, usljed teških uslova opsade i rata, provedeni su pred sarajevskim Okružnim vojnim sudom, koji je 1994. izrekao kazne za četrnaestericu pripadnika brigade, u rasponu od šest mjeseci do šest godina zatvora. Sljedećih godina procesi su se nastavili, uključujući

da napada Goražde i ako pokuša da ga osvoji, za šta ima izgleda, - muslimani će izvršiti odmazdu nad oko 78 000 Srba u Sarajevu”. Dragomir Ubiparipović, *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd, 2011, 144.

³⁹ “Istina o Cacinim zločinima”, Dossier: Kazani, *Dani*, 10. novembar 1997; Detaljnije o zločinima na Kazanima vidjeti Nicolas Moll, “Sarajevska najpoznatija javna tajna”: *Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Sarajevo, 2015; O ovom zločinu detaljnije vidjeti i feljton: “Istina o Cacinim zločinima”, Dossier: Kazani, *Dani*, 10. novembar 1997.

⁴⁰ “Glavni krivac u grobu”, *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; Đuro Kozar, “Cacin krvavi trag”, *Oslobođenje*, 14. juli 1994.

⁴¹ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, 25. 10. 1993, *Naredba*, potpisao Rasim Delić. O akciji “Trebević” vidjeti i: Marko Attila Hoare, *How Bosnia armed*, Saqi books, 2004, 97.

višestruke žalbe, oslobađanja i revizije presuda, što pokazuje da je pravosudni sistem u Bosni i Hercegovini nastojao procesuirati te zločine. Najnovija presuda Apelacionog vijeća Vrhovnog suda Federacije Bosne i Hercegovine iz 2023. oslobodila je Samira Bejtića optužbi za zločine na Kazanima.⁴²

Teški ratni zločin počinjen je i nad porodicom Ristović u Gornjim Velešićima 8. jula 1992, kada je ubijeno šest članova porodice, uključujući dječaka Danila (14 godina). Za taj zločin Više javno tužilaštvo Sarajevo podnijelo je zahtjev za sprovođenje istrage, a postupci su završeni drugostepenim presudama pred Vrhovnim sudom RBiH.⁴³

Zločini koji su počinili pripadnici ARBiH u Sarajevu izazivali su strah, diskriminaciju i smrt civila srpske nacionalnosti, ali nisu bili sistemski planirani zločini. Iako su brojni zločini bili brutalni, pravosudni sistem Bosne i Hercegovine, u velikoj mjeri, procesuiranjem odgovornih osoba nastojao je održati zakon i pravdu, kroz dugotrajne sudske procese i presude. Ovi događaji naglašavaju složenost položaja preživjelih Srba u Sarajevu: istovremeno su bili izloženi granatiranju VRS-a, diskriminaciji, nasilju i teškom zločinu unutar grada, dok je pravosudni sistem nastojao procesuirati počinioce i dokumentovati zločine.

⁴² Detaljnije o tome u: Nicolas Moll, “Sarajevska najpoznatija javna tajna”: *Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015*; “Glavni krivac u grobu”, *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; “Istina o Cacinim zločinima”, *Dani*, 10. novembar 1997; “Otkriveno spomen-obilježje Kazani, posvećeno za 17 građana Sarajeva ubijenih 1992. i 1993. godine”, *Stav*, 15. 11. 2021; *Odluka o podizanju spomen obilježja Kazani*, Grad Sarajevo, Sarajevo, oktobar 2021; Nedim Hasić, “Jedna od najmučnijih epizoda agresije: Ago Šteta, žrtva s Kazana”, *Stav*, 9. novembar 2022; “Samir Bejtić oslobođen optužbi za zločine na Kazanima”, *Dnevni list*, 18. 4. 2023. Samir Bejtić je tužio Federaciju Bosne i Hercegovine zbog neosnovanog pritvora u kojem je proveo skoro šest godina; “Samir Bejtić tužio Federaciju zbog neosnovanog pritvora”, *Detektor*, 6. juni 2024; i drugim mnogobrojnim izvorima.

⁴³ Detaljnije o tome u: Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 154; Đuro Kozar, “Stradanje Srba u Sarajevu: Revizija istorije sa međunarodnim učešćem”, 3. 5. 2019.

Analiza “Zaključnog izvještaja nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995.”

“Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu (1991–1995)”⁴⁴ objavljen 13. aprila 2021. predstavlja jedan od posljednjih pokušaja dokumentovanja ratnih događaja u Sarajevu iz perspektive srpskog stanovništva. Komisija je formirana na inicijativu Narodne skupštine Republike srpske i tadašnjeg predsjednika Milorada Dodika, a njen rad finansirala je Vlada Republike srpske. Članovi komisije bili su: Rafael Izraeli (predsjednik), Volter Manošk, Lavrens Armand Frenč, Darko Tanasković, Đuzepe Zakarija, Viktor Bezručenko i Patrik Bario. Od samog početka, formiranje komisije izazvalo je kontroverze u stručnoj i međunarodnoj javnosti, pri čemu je otvoreno pismo 31 stručnjaka za ratove u bivšoj Jugoslaviji izrazilo sumnju u objektivnost i naučnu legitimnost njenog rada.⁴⁵

Analiza je zasnovana na komparativnom pristupu, pri čemu su ključni elementi Izvještaja upoređeni s relevantnom literaturom i dokumentacijom, sudskim presudama ICTY-a, dokumentima domaćih i međunarodnih sudova i drugim relevantnim izvorima. Posebna pažnja posvećena je: strukturi Izvještaja i zastupljenosti tema, korištenim izvorima i njihovoj provjerljivosti, metodološkoj jasnoći i dosljednosti u procjeni stradanja, prisustvu političkog diskursa i revizionističkih tendencija.

Izvještaj obuhvata 1.250 stranica, od kojih je stradanju Srba u Sarajevu posvećeno tek nešto stranica (Peto poglavlje). Veći dio dokumenta fokusira se na šire teme poput historijskih okolnosti, radikalnog islama, medijske propagande i psiholoških aspekata rata, što ukazuje na disbalans između deklarativnog cilja istraživanja i stvarnog sadržaja. Izvještaj se primarno oslanja na: izjave sakupljene tokom rada komisije, dokumentaciju Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina

⁴⁴ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021.

⁴⁵ “Akademici: ‘Formiranje komisije bosanskih Srba je ‘nastojanje da se revidira istina’”, *Balkan Insight*, 21. 2. 2019.

i traženje nestalih lica u Banjoj Luci, selektivne medijske izvještaje i intervjue, sekundarnu literaturu čija stručna relevantnost nije potvrđena.

Odsustvo ključnih izvora, poput pravosnažnih sudskih presuda ICTY-a i domaćih sudova, predstavlja ozbiljan metodološki nedostatak. U predmetima ICTY-a koji se odnose na Sarajevo korišteno je preko 40.000 dokaznih materijala, od čega oko 10.000 direktno vezanih za ratna dešavanja u Sarajevu. Izostavljanje ovih izvora upućuje kako cilj autorima nije bilo utvrđivanje naučne istine.

Autori Izvještaja u iznošenju konačnog broja ne oslanjaju se na relevantne izvore i dokumentaciju već na izjavu bivšeg policajca Sime Tuševljaka koji je rekao da je u Sarajevu tokom rata ubijeno više od 3.000 srpskih civila. Prema Tuševljakovoj izjavi, od snajpera na Grbavici tokom 1992. i 1993. godine ubijeno je 700 srpskih civila dok je ukupan broj ubijenih na Grbavici, uključujući i vojnike VRS-a, 1600.⁴⁶ U Izvještaju je bez ikakvih provjera i komparacija s relevantnim izvorima naveden podatak Milivoja Ivaniševića, direktora Instituta za istraživanje stradanja Srba u 20. veku, od 8.504 ubijena i nestala srpska civila u Sarajevu.⁴⁷ Te tvrdnje nisu empirijski provjerene niti upoređene s relevantnim dokumentima i sudskim evidencijama. Pojedinačni incidenti prikazani su netačno, kao što su primjeri Dobrovoljačke ulice i broja zatvora/logorskih kampova. U Izvještaju se navode pogrešni podaci o stradanjima pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992. u Dobrovoljačkoj ulici, gdje su navedene 32 poginule osobe, dok je prema potvrdi komandanta 2. vojne oblasti, Milutina Kukanjca, stvarni broj šest.⁴⁸ Podaci o “211 zatvora i zatvorskih kampova ARBiH u Sarajevu” također su nestručno predstavljeni, s navodom da su namijenjeni za Srbe, bez identiteta žrtava navedeni su podaci od 98 ubijenih u zatvoru Dobrinja, 64 nestala srpska logoraša u zatvoru “Viktor Bubanj”. U opisu zatočeničkih mjesta uključena su mjesta koja nisu pripadala Sarajevu, poput Čelebića u Konjicu. Izvještaj

⁴⁶ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021, 720.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ “Kukanjac: U Dobrovoljačkoj je ubijeno šest ljudi”, 9. mart 2011, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/kukanjac-u-dobrovoljackoj-je-ubijeno-sest-ljudi/46763>

sadrži pokušaje reinterpretacije međunarodno dokumentovanih logora smrti pod kontrolom VRS-a, kao što su Omarska, Manjača i Trnopolje,⁴⁹ što je u suprotnosti s pravosnažnim presudama ICTY-a. Takav pristup ukazuje na politički motivisanu selektivnost i revizionistički ton.

Analiza pokazuje da Zaključni izvještaj ne zadovoljava osnovne standarde naučne validnosti. Metodološki nedostaci, selektivni izvori, odsustvo empirijske verifikacije i očigledan politički diskurs ozbiljno umanjuju njegovu vrijednost kao relevantnog historijskog izvora. Izostanak ključnih sudskih dokumenata, netačne tvrdnje i nepravilna komparacija s međunarodno priznatim podacima ukazuju da dokument više služi interpretativnim i političkim ciljevima nego objektivnom istraživanju. Za ozbiljno istraživanje stradanja srpskog stanovništva u Sarajevu nužno je koristiti pravosnažno dokumentovane izvore, sudske presude, zvanične evidencije i provoditi naučna empirijska istraživanja.

⁴⁹ *Zaključni izvještaj*, 474-476; Navest ćemo samo dio pravosnažnih sudskih presuda koje, između ostaloga, pokazuju da je Trnopolje jedan od logora smrti kroz koji je prošlo oko 30.000 logoraša, koji su mučeni, premlaćivani, uz slučajeve silovanja, te blizu 100 logoraša ubijeno. Za ovaj logor teretilo se više zločinaca, a zločini u Trnopolju navedeni su i u optužnici protiv predsjednika Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) Slobodana Miloševića. Još zloglasniji logori smrti bili su Manjača i Omarska. Pored Manjače pronađena je jedna od masovnih grobnica u kojoj se nalazilo 540 ubijenih logoraša. Za ove logore izrečene su višegodišnje zatvorske kazne pred ICTY-em, kao i pred nacionalnim sudovima: Milomiru Stakiću (40 godina) - ICTY, Predmet br. IT-97-24, Tužilac v. Milomir Stakić, <https://www.icty.org/en/case/stakic>; zatim Radoslavu Brđaninu (32 godine) - ICTY, Predmet br. IT-99-36, Tužilac v. Radoslav Brđanin, <https://www.icty.org/bcs/case/brdanin>; zatim Nikoli Kovačeviću (12 godina) - Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br X-KRŽ-05/40 protiv Nikole Kovačevića, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/4>; potom Miroslavu Kvočki i drugima (ukupno 63 godine) - ICTY, Predmet br. IT-98-30/1, Tužilac v. Miroslav Kvočka i drugi, <https://www.icty.org/en/case/kvocka>.

Zaključak

Analiza objavljenih popisa ubijenih i nestalih Srba u Sarajevu ukazuje na duboke metodološke i izvorske probleme koji su karakterisali veliki broj publikacija nastalih nakon rata. Nepostojanje identiteta žrtava, nedostatak provjere izvora, metodološka neujednačenost i netačnost podataka doveli su do velikih neslaganja i dezinformacija u javnom prostoru.

Korištenjem metodologije i širokog opsega relevantnih izvora, ovaj je rad pokazao da je stvarni broj pouzdano utvrđenih žrtava u analiziranim popisima značajno manji od brojki koje se često citiraju u javnosti. Istovremeno, analiza je ukazala i na postojanje dokumentovanih žrtava koje su izostavljene iz pojedinih popisa, što dodatno potvrđuje potrebu za standardizovanim pristupom.

Ovaj rad potvrđuje da samo sistematska, transparentna i metodološki utemeljena istraživanja omogućavaju vjerodostojno dokumentovanje ratnih zločina. Takav pristup nužan je kako za naučnu zajednicu tako i za pravosuđe, institucije koje se bave istraživanjem ratnih zločina, te za porodice žrtava kojima je istina temeljni oblik satisfakcije kao i za društvo u cjelini.

Kritička analiza popisa ubijenih i nestalih Srba u Sarajevu pokazuje da su mnogi od njih nastajali u politički motivisanim i metodološki nekontrolisanim okolnostima. Nedostatak izvora, višestruke greške, pogrešne identifikacije i čak evidentiranje živih osoba kao žrtava ukazuju na ozbiljne nedostatke u pristupu dokumentovanju zločina.

Nakon analize i provjere više hiljada podataka utvrđeno je postojanje indicije za 188 slučajeva ubijenih srpskih civila u dijelu Sarajeva pod kontrolom ARBiH.

Pouzdana dokumentovanje žrtava predstavlja ne samo naučnu već i moralnu i društvenu obavezu prema svim žrtvama, njihovim porodicama i budućim generacijama.

Izvori i literatura

Objavljeni i neobjavljeni izvori

- Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ)
- Dokumentacija Međunarodnog suda za ratne zločine (ICTY)
- Sudski predmeti i presude pred ICTY-em (predmeti protiv: Slobodana Miloševića, Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Željka Ražnatovića Arkana, Vojislava Šešelja, Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Ratka Mladića, Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, Milomira Stakića, Radoslava Brđanina, Miroslava Kvočke i drugih)
- Predmeti Suda Bosne i Hercegovine (Predmet protiv Nikole Kovačevića)
- Ewa Tabeau, *Rat u brojkama: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.
- Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): *Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih* (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine)
- *Zahtjev za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross*
- Baze Komisije za traženje nestalih osoba u Sarajevu i Banjoj Luci
- Izveštaj Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. 6. 2004.
- Dokumentacija i baze pogrebnih društva iz Sarajeva (“Bakije”, “Pokop”, “Sveti Marko”, “Sveti Josip”)
- Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar 1993.

- “Bosanski dosije genocida”, MAG, Sarajevo, 1997.
- “Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva”, Nevladina organizacija “Istina” - Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995.
- “Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992.–1995.)”, MUP RS
- “Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992.–1995.)”, MUP RS
- Intervjui sa svjedocima i diktafonski snimci s terenskog istraživanja
- Usmjereni orijentacioni intervju s terenskog istraživanja
- Lična arhiva autora

Literatura

- Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa, Mastalić Košuta, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
- Divjak, Jovan, “Časno je bilo biti građanin Sarajeva”, u: Ljubomir Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993–1994*, Sarajevo, 2008.
- Hoare, Marko Attila, *How Bosnia armed*, Saqi books, 2004.
- Mikerević, Marko, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj, 2004.
- Moll, Nicolas, *Sarajevska najpoznatija javna tajna: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Sarajevo, 2015.
- *Ratni zločini – Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini*, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), Sarajevo, 2016.

- Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012.
- Ubiparipović, Dragomir, *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd, 2011, 98.
- Grupa autora, *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021.

Periodika: *Dani*, *Oslobođenje*, *Stav*, *Politika*, *Slobodna Bosna*, *Dnevni list*

Web-stranice: radiosarajevo.ba, BIRN, SENSE, Detektor, Balkan Insight

Dr. sc. Merisa Karović-Babić

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv

čovječnosti i međunarodnog prava

merisa.karovic@gmail.com

Mr. Elvira Toković

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv

čovječnosti i međunarodnog prava

elvira.tokovic@yahoo.com

UDK 355.012-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992"

UDK 323-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992"

Izvorni naučni rad

OPSADA I UBIJANJE STANOVNIKA SARAJEVA 1992. GODINE¹

Sažetak: U radu *Opsada i ubijanje stanovnika Sarajeva 1992. godine* predstavljeni su rezultati istraživanja o kompleksnom pitanju broja i identiteta žrtava ubijenih tokom prve godine opsade glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon precizno definisane metodologije istraživanja i prezentacije historijskih izvora, skreće se pažnja na otežavajuće okolnosti i istraživačke izazove prilikom izrade ovog rada. Da bi utvrdili tačne podatke o okolnostima zločina, uzroku i načinu smrti, tačnom datumu i vremenu te lokalitetu zločina, neophodno je bilo konsultovati više primarnih izvora za svaku žrtvu. U prvom poglavlju ovoga rada navedeni su podaci o značaju i manjkavostima korištene građe. Informacije o žrtvi u prikupljenim historijskim izvorima ponekad su bile vrlo šture ili nepotpune iz razumljivih razloga okolnosti i

¹ Dr. Merisa Karović-Babić, autorica teksta, snosi punu odgovornost za sadržaj i formulaciju svih navoda u ovom radu. Operativni dio istraživanja – izrada popisa žrtava u elektronskoj bazi podataka – što je predstavljalo temelj za nastanak ovoga rada, sprovela je zajedno s mr. Elvirom Toković. Imajući u vidu kompleksnost unosa i provjere podataka te obim korištenih izvora, dr. Karović-Babić je odlučila navesti i mr. Toković kao koautoricu teksta.

masovnosti počinjenih zločina, što je posebno izraženo za period početka opsade Sarajeva. Nakon utvrđene autentičnosti i pouzdanosti primarnih historijskih izvora dostupnih u bolničkim i administrativnim institucijama, s ciljem objektivne i tačne rekonstrukcije historijskih događaja, neophodno je pristupiti kritičkoj analizi i komparaciji izvora. Na stranicama koje slijede predstavljeni su statistički podaci za 5904 osobe ubijene tokom opsade Sarajeva u 1992. godini prema uzroku/načinu smrti, starosti, datumu smrti, mjestu i općini smrti, mjestu rođenja, zanimanju, kao i svim drugim relevantnim podacima koji su nam, na osnovu spomenutih izvora saznanja, dostupni.

Ključne riječi: opsada, Sarajevo, žrtve, zločini, granatiranje, pješadijsko naoružanje, 1992.

THE SIEGE AND KILLING OF SARAJEVO'S INHABITANTS IN 1992

Abstract: The paper *The Siege and Killing of Sarajevo's Inhabitants in 1992* presents the results of research into the complex issue of the number and identity of victims killed during the first year of the siege of the capital of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

After precisely defining the research methodology and presenting the historical sources, the paper draws attention to the difficulties and research challenges encountered in the preparation of this paper. To establish accurate data on the circumstances of the crimes, their causes and manner of death, as well as the exact date, time, and location, it was necessary to consult multiple primary sources for each individual victim. The first section of the paper outlines the significance and limitations of the materials used. Information about victims in the collected historical sources was at times scarce or incomplete due to the understandable context of mass crimes, especially during the early period of the Sarajevo siege. After verifying the authenticity and reliability of primary historical sources available from hospital and administrative institutions, and with the aim of providing an objective and accurate reconstruction of historical events, it was essential to conduct a critical analysis and comparison of the sources.

The following pages present statistical data for 5,904 individuals killed during the 1992 siege of Sarajevo, categorized by cause or manner of death, age, date of death, place and municipality of death, place of birth, occupation, and other relevant data obtained from the mentioned sources.

Keywords: Siege, Sarajevo, victims, crimes, shelling, small arms, 1992.

Uvod

U kontekstu disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i oružanog sukoba na području međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine, opsada Sarajeva, popraćena najbrutalnijim zločinima, obilježila je posljednje desetljeće XX stoljeća.

Prostorna odrednica istraživanja obuhvata dijelove šest općina koje su pripadnici 4. korpusa Jugoslavenske narodne armije (JNA) stavili pod opsadu: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća. U maju 1992. godine 4. korpus JNA preimenovan je u Sarajevsko-romanijski korpus (SRK), koji je sve do 29. februara 1996. godine držao grad pod opsadom. Stanovnici Sarajeva tokom opsade bili su primorani na predcivilizacijske načine življenja, a idejni realizatori blokade i opsade grada svakodnevno su u praksi primjenjivali prethodno zacrtane ciljeve prema kojima je grad trebao postati “karakazan”, u kojemu su na različite načine ubijani njegovi stanovnici, te rušeni kulturni, vjerski, sakralni, privredni, zdravstveni, stambeni i drugi kapitalni objekti od nacionalnog i svjetskog značaja. Time je pokazana sva nesrazmjernost, neselektivnost, brutalnost i barbarizam zločina tokom opsade glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine.

Vremenska odrednica istraživanja odnosi se na period od 5. aprila do 31. decembra 1992. godine, odnosno prvih devet mjeseci opsade grada Sarajeva.

U prvom dijelu rada govori se o metodologiji istraživanja, uz precizno definisane historijske izvore na osnovu kojih je načinjen popis žrtava opsade Sarajeva za 1992. godinu. Gotovo je nemoguće bilo pronaći potpune, pouzdane, sveobuhvatne i iscrpne izvore u kojima su sadržani ključni podaci o načinu i uzroku smrti svih žrtava. U nekim informacijama o žrtvama pojedini izvori se preklapaju. Međutim, važno je korištenje poprilično obimnog broja izvora jer svaki od njih daje po neki novi podatak o žrtvi. Posebno je bitno, ako su informacije o žrtvi bile nepodudarne, pored osnovnih izvora, uvijek iznova tragati za dodatnim. Do kontradiktornih informacija u izvorima došlo je usljed

činjenice da su evidencije o žrtvama tokom prve faze opsade grada vođene u okolnostima kada su stotine ubijenih i ranjenih dovožene u gradske bolnice i da je prioritet bio spašavanje ljudskih života. S ciljem prevazilaženja navedenih i brojnih drugih istraživačkih izazova, neophodno je bilo naoružati se strpljenjem, vrijednim radom i posvećeno pristupati analizi podataka koje se nude u izvorima za svaku od 5904 žrtve prezentovane u ovom radu. Elementarni uslov *sine qua non* je da iza identiteta svake osobe stoji više primarnih izvora. Drugi dio rada odnosi se na statističke podatke o broju žrtava Sarajeva pod opsadom prema načinu/uzroku smrti, životnoj dobi žrtava, lokalitetu zločina, hronologiji zločina, spolnoj strukturi, statusu, porijeklu, profesionalnom zanimanju i obrazovanju žrtava.

Metodologija istraživanja žrtava Sarajeva pod opsadom

Ubijanje stanovnika Sarajeva djelićima usijanog metala, gelerima granata, snajperima, mecima, sijačima smrti, mitraljezima, PAT-ovima, PAM-ovima, modifikovanim aviobombama i brojnim drugim oruđima i oružjima bila je svakodnevna i masovna pojava. U ovakvim okolnostima evidencije o žrtvama Sarajeva pod opsadom vođene su neuporedivo oskudnije u odnosu na “normalne” mirnodopske uslove. Stoga je rad na dokumentovanju činjenica o ovom početnom periodu opsade Sarajeva poprilično nezahvalan zadatak, a u nekim situacijama bili su potrebni dani kako bi se istražile pojedinosti o žrtvi, odnosno o svim okolnostima, lokalitetu, datumu i vremenu kada je zločin počinjen. Svaki prikupljeni dokument značio je vrijedno blago i barem jednu kockicu kako bi se posložio kompletan mozaik i rekonstruisale okolnosti smrti za osobe koje su predmet ovog istraživanja.

Stoga dosadašnja istraživanja o dosta zahtjevnom poslu popisa žrtava zaslužuju svaki respekt. Prva, pionirska istraživanja popisa porodičnih domaćinstava Sarajeva pod opsadom obavljana su još 1994. godine, u okviru djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i mjesnih zajednica u dijelu grada pod opsadom.

Procjenjuje se da se radilo o 84.000 listića popisanih ciljnih grupa (porodičnih domaćinstava).

Neposredno nakon završetka opsade, članovi odjeljenja za demografiju Tužilaštva ICTY, Ewa Tabeau, Jakub Bijak, Marcin Żoltkowski, Neda Lončarić i Arve Hetland, sačinili su stručne izvještaje za predmete Tužilaštvo vs. Stanislav Galić (IT-98-29-1), Slobodan Milošević/Bosna (IT-02-54) i Dragomir Milošević (IT-98-29/I). Navedeni izvještaji odnosili su se na “Gubitke stanovništva tokom opsade Sarajeva, od 10. septembra 1992. do 10. augusta 1994”, “Broj umrlih tokom opsade Sarajeva, od aprila 1992. do decembra 1995: Studija smrtnosti zasnovana na osam obimnih izvora podataka” i “Poginuli i ranjeni tokom opsade Sarajeva: Od augusta 1994. do novembra 1995”.² U “Studiji o stopi smrtnosti na osnovu osam velikih izvora podataka” navedeni tim procjenjuje da ukupan broj “umrlih na području Sarajevo šest (primj. autora – dijelova šest općina pod opsadom) u periodu od aprila 1992. do decembra 1995. iznosi 18.888. Taj broj obuhvata četiri kategorije umrlih: civile koji su umrli povezano sa ratom (4.954), vojnike koji su umrli povezano sa ratom (4.548), civile koji su umrli prirodnom smrću, te smatramo da te smrti nisu povezane sa ratom (8.285) i broj umrlih civila čija se smrt ne može svrstati ni u kategoriju povezanih ni u kategoriju nepovezanih sa ratom (1.102).”³ Navedene analize korištene su isključivo za potrebe ekspertiza Tužilaštva ICTY te demografski vještaci ICTY-a nikada nisu objavili poimeničan popis žrtava.

Kao rezultat sveobuhvatnog istraživanja žrtava na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, u publikaciji “Bosanska knjiga mrtvih” navode se podaci za 13.952 osobe koje su smrtno stradale u svih deset općina grada Sarajeva, prema statutu, tokom perioda 1992–1995. U okviru navedene publikacije objavljeni su poimenični popisi žrtava sa sljedećim podacima: prezime, ime, ime oca, datum i mjesto rođenja, nacionalnost, status, formacija, datum i općina stradanja. Popis je objavljen abecednim redom, a u knjizi su predstavljeni statistički podaci o općini stradanja,

² Ewa Tabeau, *Rat u brojkama: Demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, 2009, 567-685.

³ Isto, 674.

starosnoj, spolnoj i nacionalnoj strukturi, vremenskoj distribuciji, kao i statusu žrtava (vojnik/civil).⁴

U okviru istraživačke djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu dugogodišnji voditelj projekta *Žrtve Sarajeva u opsadi 1992–1995. godine* bio je prof. dr. Muhamed Šestanović. U izdanju Udruženja za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, prof. Šestanović je 2020. godine objavio radnu verziju popisa žrtava Sarajeva pod opsadom.⁵ Učestvujući kao mladi istraživač u navedenom projektu nastojala sam prikupiti brojnu dokumentaciju koja bi pomogla da se odgovori na ključna pitanja o identitetu žrtava i okolnostima zločina.

Međutim, važno je spomenuti da postoje spiskovi koji su tendenciozno manipulirali brojem žrtava, baveći se isključivo jednom nacionalnom skupinom, a potpuno zanemarujući druge nacionalnosti koje su ubijene u gradu pod opsadom. Navedene spiskove također smo konsultovali, ali s posebnim kritičkim osvrtom jer smo utvrdili da brojka koja oscilira od nekoliko stotina do nekoliko hiljada ubijenih Srba temelji se, pored ostalog, na ponavljanju imena iste žrtve i po nekoliko puta, izmišljenih imena, ljudi s nepotpunim identitetom i brojnih drugih nelogičnosti, a sve s ciljem da popune broj u tabeli i povećaju iz dana u dan rastuću ljestvicu žrtava “muslimanskih vlasti” i pokušajima izjednačavanja Sarajeva i Srebrenice.⁶

⁴ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995 = The Bosnian book of the dead: Human losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995*/Mirsad Tokača, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.

⁵ Muhamed Šestanović, *Žrtve zločina opsade Sarajeva: Žrtve udruženog zločinačkog poduhvata genocidnog karaktera: 1992–1996*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2020.

⁶ Marko Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj: Novinsko-izdavačka kuća ‘Štampa’, 2004; Preliminarni spisak ubijenih Srba u Sarajevu, 2005 <http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf> (pristup: 12. 12. 2012); Milivoje Ivanišević, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Beograd: Edicija Ratovi, Knjiga druga, 2000. Više o analizi ovih spiskova vidi: Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 248-250.

U nastavku rada bit će obrazložena metodologija vlastitih istraživanja da bi se ponudila nova saznanja i iskoraci, kao i nove činjenice u odnosu na dosadašnja istraživanja. Korišteno je više primarnih izvora potrebnih zbog autentične, vjerodostojne i naučne valorizacije podataka, a koji su prikupljeni u saradnji sa sljedećim institucijama:

1. Matični uredi općinskih službi: Dokumenti pod naslovom *Izvod iz matične knjige umrlih* – za sljedeće općine: Stari Grad,⁷ Centar,⁸ Novo Sarajevo,⁹ Novi Grad,¹⁰ Ilidža,¹¹ Vogošća,¹² odnosno sukladno s prostornom odrednicom istraživanja, za dijelove grada koji su bili pod opsadom. *Izvod iz matične knjige umrlih* poslužio je kao primarni za utvrđivanje tačnog identiteta osobe (ime, prezime, ime roditelja, datum i mjesto rođenja). Ako je dolazilo do nepodudarnosti s drugim izvorima saznanja koje se odnose na spomenute podatke, ovaj dokument smatran je najrelevantnijim. No, jedna od osnovnih manjkavosti ovog izvora ogleda se u tome što nije naveden način smrti, kao ni podatak da li se uopće radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti.

⁷ AIIZ, br. 366/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji; AIIZ, 487/I-12, Općina Stari Grad Sarajevo, Služba za opću upravu, Dostava podataka; AIIZ, 493/I-12, Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović.

⁸ AIIZ, inv. br. 494/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović.

⁹ AIIZ, br. 494/I-12, Općina Novo Sarajevo, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu. AIIZ, br. 627/I-12, Općina Novo Sarajevo, dopis br. 06-49-2360/12, Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji. Smail Čekić, Merisa Karović, Muamer Džananović.

¹⁰ AIIZ, 611/I-07, Zahtjev za korištenje dokumentacije o žrtvama opsade Sarajeva 1992–1995; AIIZ, 494/I-12, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu, Novi Grad Sarajevo, AIIZ, 54/I-08, Rješenje, Općina Novi Grad; 526/I-12, Rješenje Općina Novi Grad Sarajevo, 637/I-12, Dostava podataka. Općina Novi Grad Sarajevo. Smail Čekić, Merisa Karović, Muamer Džananović, Almir Grabovica.

¹¹ AIIZ, Zahtjev za pristup informacijama; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji koja se odnosi na Knjigu umrlih osoba s područja općine Vogošća u periodu 1992–1995; Smail Čekić, Merisa Karović.

¹² AIIZ, 644/I-12, Zahtjev za pristup informacijama; Zahvalnica na dostavljenoj dokumentaciji koja se odnosi na Knjigu umrlih osoba sa područja općine Vogošća u periodu 1992–1995; Smail Čekić, Merisa Karović.

2. Pokopno društvo “Bakije”,¹³ gdje su evidentirane osobe ukopane na 74 mezarja u dijelu grada koji je bio pod opsadom. Uz podatke o identitetu (napisane rukom), ovaj je izvor značajan jer se navode podaci o tačnoj lokaciji ukopa osobe. No, ni on ne daje podatke da li se radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti. U jednoj od obaveznih rubrika ovoga izvora navodi se tačno mjesto gdje je nastupila smrt, odnosno da li je smrt konstatovao ljekar mrtvozornik u kući ili u bolničkoj ustanovi: Hitna pomoć, Klinički centar Koševo, Vojna-Državna bolnica, Bolnica Dobrinja. Ovaj podatak značajan je jer upućuje na bolničke i zdravstvene institucije u kojima se nalaze informacije o žrtvama, a do kojih je bilo teže doći zbog “nesređenosti građe” u početnim fazama istraživanja.¹⁴
3. Pokopno društvo “Pokop”,¹⁵ gdje su evidentirani podaci za groblja Lav, Stadion, Bare, Sv. Josip, Sv. Marko i Vlakovo (radi se o ukopima na početku opsade Sarajeva, razmjenama i naknadnim ekshumacijama). U spomenutim izvorima za svaku osobu navedeni su Matični podaci za ukop umrlog na groblju, tačna parcela ukopa, a ponegdje je priložen i dokument *Dozvola za sahranu umrlog*, uz pečat ljekara-mrtvozornika, kao i *Potvrda o smrti* od određene bolničke ustanove gdje je konstatovana smrt.
4. Dokumentacija Instituta za sudsku medicinu za žrtve evidentirane iz mrtvačnice Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu,¹⁶ a

¹³ Radi se o knjigama PD “Bakije” *Civili i Šehidi*.

¹⁴ Vidi dopise i korespondenciju Instituta s KCUS: AIIZ, br. 432/I-09, KCUS, prof. dr. Faris Gavrankapetanović, AIIZ, 432/I-09; 461/I-09; 462/I-09, 31/1-10; AIIZ, br. 9/I-10, Klinički centar Univerziteta u Sarajevu, Klinika za ginekologiju i akušerstvo, prof. dr. Idriz Brkić, AIIZ, br. 31-1/I-10, KCUS, Klinika za ginekologiju i akušerstvo, prof. dr. Jadranka Dizdarević-Stojkanović.

¹⁵ AIIZ, br. 684/I-07, Zahtjev za korištenje dokumentacije o žrtvama opsade Sarajeva. Prof. dr. Smail Čekić, Merisa Karović. Od PD “Pokop” naknadno su dobijeni podaci i za improvizovana groblja u parkovima ispred stambenih zgrada. Usljed nemogućnosti transporta mrtvih na gradska groblja, ukopi su vršeni u parkovima između stambenih zgrada, odakle su nakon završetka opsade ekshumirani. Radi se o sljedećim lokalitetima: Dobrinja (parkovi u ulici: Oslobođenolaca Sarajeva 3; Trg zlatnih ljiljana 5; Park - Trolejbuska okretaljka; Grada Bakua 6-7; Aerodromsko Naselje, Emila Zole – Dobrinja C; Hakije Turajlića-Rudi Alvađa (park).

¹⁶ Zahvaljujem kolegici mr. Ilvani Čengić i kolegama mr. Harisu Suljoviću i Edisu Ikanoviću na prikupljanju podataka u vezi s ovim izvorom.

- posebna važnost ovog izvora ogleda se u tomu što je tačan uzrok smrti evidentirao ljekar.
5. Dokumentacija Opšte bolnice Dobrinja – potvrde o smrti, gdje je naveden tačan uzrok smrti za žrtve evidentirane u navedenoj bolnici.¹⁷
 6. Popisi ranjenih osoba iz Opće bolnice “Prim. dr. Abdulah Nakaš”,¹⁸ koje su evidentirane u bolničkim protokolima, nakon čega su podlegle od posljedica ranjavanja. Podaci iz navedenih protokola posebno su značajni jer upućuju na tačan datum izvršenja zločina, a radi se o datumu prijema u bolnicu.
 7. Evidencija poginulih-umrlih pripadnika Armije RBiH, pripadnika Prvog korpusa RBiH.¹⁹
 8. Popis stanovništva iz 1991. godine (poimenični popis dostupan u elektronskoj bazi podataka).²⁰
 9. Federalni zavod za statistiku, navedeni su podaci o uzroku smrti, kao i o preciznim dijagnozama u slučaju prirodne smrti.²¹
 10. Dokumentacija MUP-a – CSB o žrtvama i pravcima ispaljenja granata i snajperskih hitaca.²²
 11. Dokumentacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK/ ICRC) o nestalim licima;²³ ažurirani podaci o nestalim osobama

¹⁷ Zahvaljujem rukovodstvu i saradnicima Historijskog arhiva Sarajevo na susretljivosti prilikom istraživanja i dozvoli za pristup podacima koji se odnose na arhivsku građu Bolnice Dobrinja. Potvrde o smrti potpisane od ljekara mrtvozornika bile su najmjerodavniji izvor saznanja o načinu i uzroku smrti.

¹⁸ Zahvaljujem kolegici mr. Ilvani Čengić na saradnji u prikupljanju bolničkih protokola Opće bolnice “Prim. dr. Abdulah Nakaš” (1992: Vojna bolnica).

¹⁹ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Mesudu Šadinliji na ustupljenim podacima.

²⁰ Zahvaljujem kolegici dr. sc. Meldijani Arnaut Haseljić na obradi navedenih podataka.

²¹ Zahvaljujem kolegici dr. sc. Meldijani Arnaut Haseljić na obradi navedenih podataka.

²² AIIZ, 135/I-09, Zahtjev za pristup informacijama; AIIZ, 291/I-08, MUP, Uprava policije; AIIZ, 187/I-08, Zahtjev, Zahvaljujem navedenim institucijama na djelomično ustupljenim dokumentima. Također, dio dokumentacije vezano za MUP nalazi se u arhivskoj bazi podataka i sudskih spisa ICTY-a.

²³ International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998). U istraživanju

na ICMP: Baza podataka aktivnih slučajeva osoba nestalih u sukobima na području bivše Jugoslavije.²⁴

12. Dokumentacija Haškog tribunala.²⁵

13. Dokumentacija Kantonalnog suda Sarajevo.²⁶

14. Dokumentacija Zavoda za hitnu medicinsku pomoć Kantona Sarajevo "Prim. dr. Silva Rizvanbegović".²⁷

Izjave svjedoka, upitnici, ankete o žrtvama hronološkim slijedom prikupljanja:

15. AIIZ, Popis porodičnih domaćinstava iz 1994. godine, uz procjenu da se radilo o 84.000 listića popisanih ciljnih grupa (porodičnih domaćinstava). No, kada je u pitanju relevantnost podataka glede zločina u Sarajevu, navedeni popis odnosi se samo na period od početka opsade do ljeta 1994. godine, kada je proveden popis, a članovi porodičnog domaćinstva prijavljivali su žrtve iz svojih porodica koje su, pored Sarajeva, ubijene i na drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Podatke iz ovog izvora konsultovali smo i komparirali s drugim izvorima samo u slučajevima vezanim za

su korišteni popisi nestalih ICTY iz 1998. godine, jer se tu spominje tačan datum nestanka, s tim da je u kasnijim fazama došlo do značajnog revidiranja ovih spiskova, budući da su mnoge žrtve pronađene i ekshumirane.

²⁴ https://oic.icmp.int/index.php?w=reg_lista_pub_ter_in&l=ba (pristup 5. 11. 2025).

²⁵ ICTY, IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, Den Haag, 5. decembar 2003; ICTY, IT-95-5/18, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, tom I-IV, Den Haag, 24. mart 2016; ICTY, IT-09-92, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ratka Mladića, tom I-V, Den Haag, 22. novembar 2017; Dragomir Milošević je također procesuiran za zločine počinjene u Sarajevu, ali za period od augusta 1994. do kraja opsade.

²⁶ AIIZ, inv. br. 2-3248, Kantonalni sud u Sarajevu, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH! Presuda: Hodžić Osman i Ibišević Meho; Predsjednik vijeća, Sudija: Goran Orašanin; AIIZ, inv. br. 7-1834, Okružni vojni sud u Sarajevu, broj K I-28/93, Sarajevo, 3. august 1993, U ime naroda: Presuda protiv Zornić Envera i dr., Predsjednik vijeća: sudija Kapo Muhidin; Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994.

²⁷ AIIZ, Zahtjev za pristup dokumentaciji o žrtvama zločina u Sarajevu 1992–1995, 30. novembar 2023, Rasim Muratović, Merisa Karović-Babić, Jasmina Zagorica. Zahvaljujem sekretaru i saradnicima Hitne pomoći na dozvoli za pristup podacima i susretljivosti prilikom istraživanja.

Sarajevo pod opsadom.²⁸

16. MAG, Iskaz o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih – na štampanim listićima navedeni su podaci o žrtvi, a korisnost ovog izvora ogleda se u tome što je, u zavisnosti od temeljitosti i truda “anketara”, navedeno mjesto i “sve poznate okolnosti smrti”. Spomenute ankete rađene su u ratnom i poslijeratnom periodu, čija je prednost bila što su članovi porodica bili na istim mjestima prebivališta kao u periodu opsade i pristupačniji za intervju.²⁹
17. AIIZ, Naučnoistraživački projekat “Stradanja Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995”, *Podaci za ubijeno lice*, popis po mjesnim zajednicama. Budući da je popis obavljan sedam godina poslije rata, u ovim izvorima saznanja ima dosta žrtava koje se odnose na izbjeglice iz istočne Bosne, posebno iz Srebrenice, kojima su članovi porodica ubijeni u genocidu tokom 1995. godine. Za potrebe ovoga istraživanja korišteni su samo oni izvori saznanja koji se odnose na Sarajevo pod opsadom.
18. Intervjui su obavljani sa članovima porodica, očevicima, na lokacijama mjesta zločina. No, nakon višedecenijske vremenske distance u odnosu na počinjene zločine, mnogo je teže doći do svjedoka i članova porodica žrtava.
19. Dnevna periodika: *Oslobođenje* – čitulje i smrtovnice, kao i podaci o žrtvama masovnih zločina.³⁰
20. Monografije uz objavljene biografske podatke i nekrologiji žrtava.³¹

²⁸ U nastavku rada AIIZ-Popis 94; Voditelj projekta prof. dr. Smail Čekić, prof. dr. Muhamed Šestanović, dok su za unos u elektronsku bazu bili zaduženi pripravnici angažirani u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

²⁹ MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997.

³⁰ *Oslobođenje*, april-decembar 1992.

³¹ Naprimjer: Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 2. dopunjeno izd., Sarajevo: Udruženje 1. slavna – viteška brigada, 2020; Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010; Hamdija Telegrafčić i dr., *Živi mrtvima*, Sarajevo: Nulon marketing, 2001; Muhamed Smajić,

Nakon metode prikupljanja podataka primijenjena je **metoda analitičko-dokumentacione obrade podataka** iz navedenih historijskih izvora.

Svaki je izvor značajan i otkriva nove podatke o evidentiranim osobama, uz neophodnost primjene kritičkog pristupa posebno zbog nepodudarnosti koje se odnose na različite podatke o istoj žrtvi. Koristeći **metode klasifikacije, sistematizacije i komparacije izvora**, važno je bilo evidentirati neslaganja, posebno ako se radi o elementarnim podacima (ime prezime, ime oca, datum i mjesto rođenja, datum i mjesto smrti, način smrti), te u konačnici potražiti nove izvore saznanja koji će doprinijeti što egzaktnijem prikazu činjenica. Ponekada su se uočavale greške u primarnim izvorima i uspostavilo se da su sekundarni izvori bili tačniji za nekoliko primjera. U ovom slučaju bilo je potrebno primijeniti metodu intervjuja, uz ciljne grupe koje se posebno odnose na porodice žrtava i očevce zločina.

Otežavajuća okolnost primjene većeg broja izvora odnosila se na dupliranje žrtava po osnovu slovnih grešaka u primarnim izvorima glede identiteta osoba. Također, posebno česta pojava bilo je dupliranje žrtava ženskog spola, tako što se u jednom od historijskih primarnih izvora spominje djevojačko prezime, a u drugom izvoru, također primarnom, spominje udato prezime. Eliminacija duplih imena zahtijevala je analize i komparacije po različitim drugim podacima saznanja, a sve s ciljem da se greške ove vrste svedu na minimum. Ipak, u slučaju dupliranja žrtava bila je potrebna dodatna opreznost, budući da su evidentirane osobe s istim imenom i prezimenom (uglavnom sa češćim prezimenima poput Hadžić, Hodžić), pa čak i istim imenom oca – što je podudarnost, a radi se o različitim identitetima osoba, s različitim datumom rođenja i matičnim brojem. Takve osobe bilo je potrebno dodatno provjeriti kroz pokušaje kontaktiranja porodica žrtava, a ako se nije uspjelo doći do članova porodica zbog trodecenijske vremenske distance, izvršena je provjera kroz dodatne izvore kako bi se mogla donijeti odluka i zauzeti stav ostaju li u konačnoj evidenciji žrtava ili se isključuju.

Nakon što su analizirane i komparirane sve relevantne informacije iz spomenutih izvora saznanja, primijenjena je **metoda statističke obrade**

podataka: prema spolu, starosti, zanimanju, datumu smrti, načinu smrti, mjestu i općini smrti, porijeklu, zanimanju, mjestu ukopa, kao i svim drugim relevantnim podacima koji su, na osnovu spomenutih izvora saznanja, bili dostupni.

Statistički podaci o broju žrtava Sarajeva pod opsadom 1992. godine

U bazi je evidentirana ukupno 8901 osoba sa smrtnim ishodom za područje koje je obuhvatalo dijelove šest sarajevskih općina koje su bile pod opsadom 4. korpusa JNA (SRK VRS). Međutim, nisu sve osobe iz navedene brojke analizirane. U nedostatku primarnih izvora, u ovoj fazi istraživanja isključena je 591 osoba za koju su bili dostupni samo sekundarni izvori. Također, spomenuti broj od 8901 osobe podrazumijevao je osobe prvobitno evidentirane u primarnim izvorima, poput pokopnih društava, a za koje je u kasnijim fazama istraživanja ustanovljeno da se radi o prirodnim smrtnima. Navedene osobe (2401) isključene su iz glavne analize žrtava. Međutim, važno je napomenuti da postoji vjerovatnoća da su neke od navedenih “prirodnih” smrti mogle biti povezane s opsadom i ratom, zbog uslova života nametnutih opsadnim načinom ratovanja, koje su podrazumijevale konstantan stres prouzrokovan granatiranjem i snajperskim djelovanjem, aviobombardovanjem i drugim načinima terorisanja kao i nedostatkom osnovnih životnih namirnica poput vode, hrane, lijekova, električne energije i ogrjeva.

U glavnu bazu uvršten je broj od **5904** žrtve za koje su bili dostupni precizni podaci o okolnostima smrti i zločina, kao i primarni izvori koji potvrđuju svaki od analiziranih segmenata predstavljenih u nastavku rada.

Uzrok/način smrti žrtava

Medicinska dokumentacija iz Kliničkog centra Koševo – Instituta za sudsku medicinu, Opće bolnice, Hitne medicinske pomoći i Bolnice Dobrinja uglavnom navodi precizne podatke o načinu ili uzroku smrti.

U bazi Federalnog zavoda za statistiku navedeni su podaci da li je uzrok smrti bio nasilan, a ako se radilo o prirodnoj smrti, precizirana je dijagnoza. Pored navedenih primarnih izvora, da bi se odgovorilo na ovo iznimno važno pitanje o svakoj žrtvi, korištene su i izjave svjedoka dostupne u arhivi Instituta, kao i metoda intervjua s porodicama žrtava.

Granatiranjem grada s položaja 4. korpusa JNA (između 12. i 19. maja 1992. ovaj korpus preimenovan je u SRK), od aprila do kraja decembra 1992. godine ubijeno je 2357 osoba. Pješadijsko naoružanje, uključujući sijače smrti, metke i snajperske hice prouzrokovali su strijelne povrede sa smrtnim ishodom za 704 osobe.³² Protivavionski mitraljez (PAM), protivavionski top (PAT) i različito drugo vatreno oružje ubili su 461 stanovnika Sarajeva.

Usljed različitih oblika nasilne smrti ubijene su 1333 osobe.³³ To podrazumijeva žrtve napada na grad SRK-a za 1013 osoba, te žrtve zločina počinjenih od Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine za 198 osoba.³⁴ Za 122 osobe, izuzev informacije da se radi o nasilnoj smrti, nepoznate su nam ostale okolnosti počinjenja zločina. Također, u prvim fazama opsade, usljed masovnih zločina, neke žrtve nisu stigle biti pregledane, te se u dokumentaciji Instituta za sudsku medicinu

³² U spomenutim primarnim izvorima navode se podaci da su 594 žrtve ubijene snajperom.

³³ U zvaničnoj medicinskoj dokumentaciji Instituta za sudsku medicinu navedeno je nekoliko kategorija koje se odnose na način/uzrok smrti, a koje smo mi, sa ciljem da dodatno ne opterećujemo rad, uvrstili u nasilne smrti: a) nasilna smrt; b) truležne promjene (uglavnom se radi o pripadnicima Armije RBiH čiji su posmrtni ostaci bili razmijenjeni), c) karboniziran leš (za žrtve zapaljivim granatama), d) blast sindrom (fizičke povrede tkiva – vjerovatno usljed granatiranja), e) skeletiran leš, f) šok, g) tupa trauma, h) gušenje i opekotine (usljed nestanka i ponovnog dolaska plina).

³⁴ Više o ovim zločinima nad porodicom Ristović, na lokalitetima Gaj, Grm maline, Kazani i u Varaždinskoj ulici, vidi u: Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 235-250; O procesuiranju ovih zločina vidi: Isto, 262-265; Ovi zločini nad civilima u gradu nisu bili dio strateškog plana Armije RBiH niti Predsjedništva RBiH. Merisa Karović-Babić, "Bosna i Hercegovina: Historijski kontekst 1992–1995" u: *Nastavni materijali iz historije za nastavnike osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo Rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, Opsada Sarajeva i Zločin genocida počinjen u Bosni i Hercegovini (Izmijenjeno i dopunjeno izdanje)*, Sarajevo: Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo, august 2025, 129.

jednostavno navodi podatak: “odvezen prije pregleda”, što znači da je 375 žrtava odvezeno u pokopna društva prije pregleda ljekara mrtvozornika.

Za 674 osobe ustanovljeno je da su smrti koje mogu biti povezane s ratom. Radi se o osobama životne dobi ispod 55 godina, a koje su umrle usljed nedostatka lijekova zbog ozbiljnih dijagnoza, kao i novorođenčad/bebe umrle u toku ili nakon poroda zbog nedostatka elementarnih uslova u porodilištu te djeca umrla prirodnom smrću. Također, u ovu kategoriju uvrštene su i osobe koje su usljed uslova života uzrokovanih opsadom počinile samoubistvo ili koje su stradale u saobraćajnim nesrećama zbog brze vožnje saobraćajnicama izloženim konstantnom snajperskom djelovanju i granatiranju.

Red. br.	NAČIN/UZROK SMRTI	BROJ ŽRTAVA
1.	Granata	2357
2.	Nasilna smrt	1333
3.	Metak, pješadijsko naoružanje	704
4.	Drugo vatreno oružje (PAM, PAT)	461
5.	Odvezen prije pregleda	375
	UKUPNO (direktne nasilne smrti)	5230
Smrti koje mogu biti povezane s opsadom		
6.	Dijabetes i druge akutne hronične dijagnoze, nedostatak lijekova za osobe ispod 55 godina starosti	601
7.	Novorođenčad/bebe usljed nedostatka elementarnih uslova poput električne energije	42
8.	Djeca prirodna smrt/nepoznato	6
9.	Samoubistvo	20
10.	Saobraćajna nesreća	5
	UKUPNO – smrti povezane s ratom	674
	UKUPNO	5904

Prikaz 1

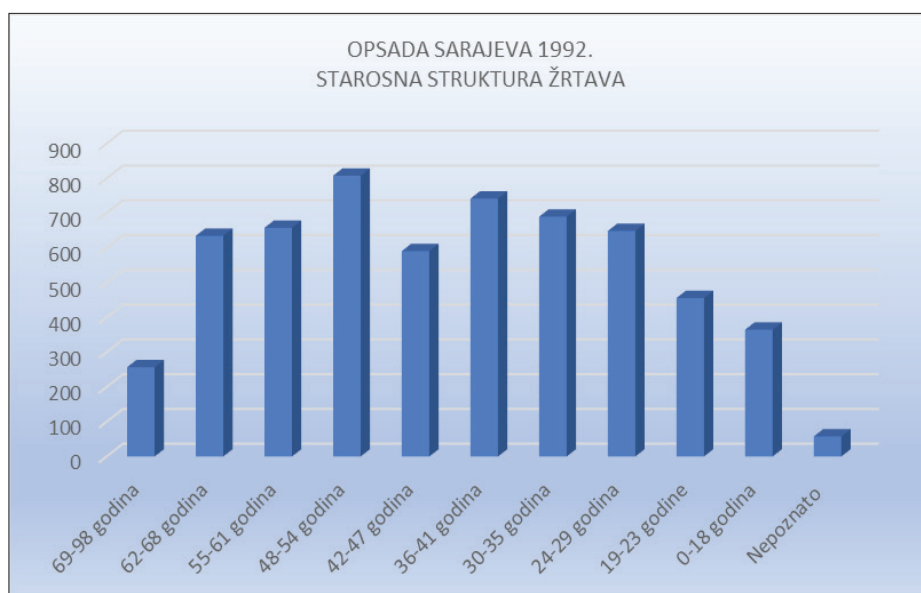
Životna dob žrtava

Odgovor na pitanje koje se odnosi na datum i godinu rođenja žrtve nude gotovo svi spomenuti historijski izvori. Međutim, u slučaju nepodudarnosti podataka za istu žrtvu u različitim izvorima kao najmjerodavniji korišten je *Izvod iz matične knjige umrlih* koji je također i najtačniji za identitet žrtve.

U priloženoj tabeli predstavljeni su podaci o broju žrtava po starosti u vrijeme izvršenja zločina.

Red. Br.	Starost u vrijeme smrti/zločina	BROJ ŽRTAVA
1.	69-98 godina	257
2.	62-68 godina	635
3.	55-61 godina	658
4.	48-54 godine	808
5.	42-47 godina	591
6.	36-41 godina	742
7.	30-35 godina	690
8.	24-29 godina	649
9.	19-23 godine	456
10.	0-18 godina	365
11.	Nepoznato	53
		5904

Prikaz 2

Prikaz 3

Lokaliteti zločina

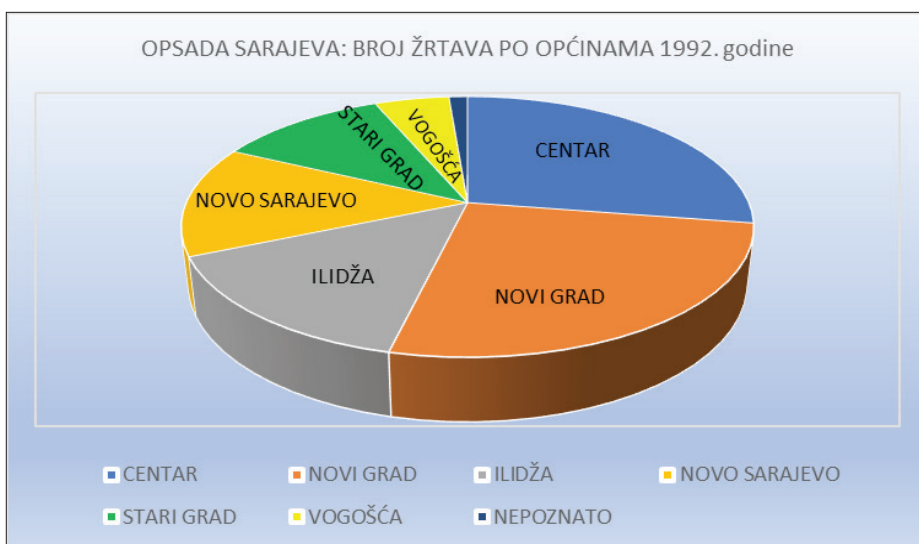
Na području općine Centar nalaze se dvije najveće bolnice – Univerzitetski klinički centar Sarajevo i Opća bolnica “Prim. dr. Abdulah Nakaš” (Vojna/Državna bolnica), te je za određeni broj žrtava smrt nastupila u navedenim bolnicama, ali je stvarno mjesto zločina bilo u drugim gradskim općinama. Otuda i najveći broj žrtava evidentiranih u Izvodima iz matične knjige umrlih općine Centar – 1.626, premda to nikako ne znači da su druge sarajevske općine pretrpjele manja stradanja, razaranja, granatiranja i druge oblike zločina, zbog manje prikazanog broja žrtava u tabeli koja slijedi.

Red. br.	OPĆINA	BROJ ŽRTAVA 1992. godine
1.	CENTAR	1626
2.	NOVI GRAD	1546
3.	ILIDŽA	873
4.	NOVO SARAJEVO	815
5.	STARI GRAD	678
6.	VOGOŠĆA	297
7.	NEPOZNATO	69
UKUPNO		5904

Prikaz 4

Precizna analiza žrtava po naseljenim mjestima također je bila predmetom ovoga istraživanja te je ustanovljeno da su stanovnici Sarajeva tokom 1992. godine ubijani na 125 različitih lokaliteta. U nastavku se navode precizni podaci za područja na kojima je ubijeno preko 100 osoba. U samom centru grada, na glavnoj šetnici od Titove ulice do Baščaršije ubijeno je 308 građana Sarajeva. Na relaciji od Stupa do Nedžarića ubijeno je 360 osoba, u sarajevskom naselju Dobrinja tokom 1992. godine ubijeno je 305, a u naselju Hrasno 201 stanovnik. U sarajevskom naselju Otes, koje je također bilo pod opsadom i koje je okupirano početkom decembra 1992. godine, ubijena su 142 stanovnika. U Boljakovom Potoku, Buča Potoku, Sokolju i Briješću ubijeno je 165, Alipašinom Polju 151, u naselju Pofalići 150 građana Sarajeva. U

području od Marijin Dvora do Ulice Zmaja od Bosne ubijena su 142 građanina Sarajeva, u dijelu Grbavice 137, na Kobiljoj Glavi, Ugorskom i Hotonju 155, na Bistriku 146, Sedreniku 201, Vratniku i Kovačima 113. U područjima na kojima su se izvodila aktivna borbena djelovanja u odbrani grada na brdu Žuč poginula su 223 borca, a na padinama Trebevića 134 borca. Nikako ne znači da naselja i mjesne zajednice koje nisu navedene u nabrananjima nisu bile mete konstantnog granatiranja i snajperisanja, a na osnovu popisa žrtava i lokaliteta njihova ubijanja, možemo konstatovati da nijedna kuća, zgrada, stambeni objekat, ulica, mjesna zajednica u gradu pod opsadom nije bila pošteđena razaranja.

Prikaz 5

Prostorna odrednica istraživanja obavezuje na prezentaciju podataka koji se odnose isključivo na dio grada pod opsadom, te ovo istraživanje ne obuhvata dijelove grada koji su bili pod kontrolom SRK-a, uključujući općine Trnovo, Hadžiće, Ilijaš i Pale, a gdje su također počinjeni svirepi zločini prilikom okupacije tih područja.

Hronologija zločina

Opsada Sarajeva počela je 5/6. april 1992. godine. Međutim, prvomartovske barikade postavljene na prilazima i na glavnim saobraćajnicama unutar grada predstavljale su generalnu probu stavljanja grada pod opsadu, kada su pale prve žrtve, koje su također uključene u analizu cjelokupnog popisa žrtava. Radilo se o tri žrtve ubijene tokom navedenih događanja s početka marta 1992. godine. Tokom marta 1992. godine, dio 364. lakog artiljerijskog puka izašao je na vojne položaje u rejonima aerodroma Butmir i Brusa, a prvoaprilskim zaposjedanjem rezervoara vode na brdu Mojmir sa šest transportera iz kasarne u Lukavici, izlaskom dijela komande 4. korpusa na Zlatište, JNA je dobrim dijelom zaposjela važne i strateške položaje oko grada Sarajeva, pomogla SDS-u u podjeli pojedinih sarajevskih općina po nacionalnom ključu.³⁵ Do 19. maja 1992. godine, u momentima kada je 4. korpus JNA bio zvanično prisutan na položajima oko grada, ubijeno je 767 građana Sarajeva.³⁶

Iz tabele koja slijedi, vidljivo je da je do kraja maja ubijena još 201 osoba, odnosno ukupno 968 građana Sarajeva (tokom marta, aprila i maja 1992. godine).

³⁵ Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 33-96.

³⁶ Na Skupštini Srpske republike Bosne i Hercegovine, održanoj 12. maja 1992. u Banjoj Luci, formirana je Vojska SrBiH (kasnije: Vojska Republike srpske), što je zapravo samo značilo preimenovanje korpusa JNA u korpuse Vojske Republike srpske i njihovo prilagođavanje više bosanskohercegovačkim toponimima.

MJESEC	BROJ ŽRTAVA
Mart	3
April	209
Maj	760
Juni	1264
Juli	587
August	774
Septembar	672
Oktobar	559
Novembar	335
Decembar	741
UKUPNO	5904

Prikaz 6

Tokom juna 1992. godine ubijena su 1264 građana Sarajeva, što predstavlja najveći broj žrtava u prikazanoj tabelarnoj analizi po mjesecima. Početkom ovog mjeseca Ratko Mladić je izdao Direktivu br. 1, prema kojoj je SRK dobio zadatak da “pogodnim grupisanjem snaga očisti delove Sarajeva”, uključujući i “širi rejon aerodroma”, što je podrazumijevalo “očistiti” naselja Dobrinju, Butmir, Sokolović-Koloniju, Mojnilo, Zlatište, odnosno da se “deblokira komunikacija Sarajevo–Trnovo”.³⁷

Istovremeno s ovom naredbom, zbivanja na terenu išla su ka realizaciji strateškog cilja koji se odnosio na podjelu glavnoga grada,³⁸ zauzimanjem dijela gradskih i prigradskih naselja, dok je veći dio urbanog Sarajeva stavljen pod opsadu. Krajem maja i početkom juna SRK je “žestoko djelovao po gradu Sarajevu iz raznog artiljerijskog oruđa i sa raznih položaja”,³⁹ što je za posljedicu imalo i masovne zločine nad civilima na nekoliko lokacija.⁴⁰ U takvim okolnostima, koje su uz granatiranje

³⁷ GŠ Vojske Srpske republike BiH, Str. pov. br. 02/5-22, 6. juni 1992, Vrlo hitno, Direktiva za dalja dejstva. Komandant: general-pukovnik Ratko Mladić.

³⁸ Na 16. sjednici Skupštine među strateškim ciljevima srpskog naroda zvanično je kao jedan od ciljeva postavljena i “podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje svakog od ova dva dela efektivne državne vlasti te konstitutivne države”. (ICTY, 00847711, “Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine...”, str. 8, govor Radovana Karadžića).

³⁹ ICTY, Karadžić, 2016, par. 3558-3559.

⁴⁰ Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, 72-74; 302-303.

podrazumijevale i nestašicu hrane, vode i drugih energenata, odbrambene snage Republike Bosne i Hercegovine užurbano su radile na pokušajima deblokade grada. Istovremeno s početkom operacije *Ljeto-92*, što je bio kodni naziv za pokušaj deblokade Sarajeva, oružjem koje je ostalo od JNA, vojne snage SrR BiH nemilice su razarale grad, zapalile jedan od UNIS-ovih nebodera i Kasarnu *Maršal Tito*.⁴¹

Narednog dana, 8. juna 1992, jedinice Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane (RgŠTO) Sarajevo i MUP-a oslobodile su značajne objekte na platou Žuč, uključujući i dominantnu kotu Orlić,⁴² nakon čega je avijacija bivše JNA izvršila zračni napad kasetnim bombama na to područje.⁴³ Borbe su se vodile i u drugim dijelovima grada, kada su jedinice RgŠTO Sarajevo i MUP-a uspjele presjeći put Sarajevo – Pale preko Trebevića u rejonu Plavog šumara.⁴⁴

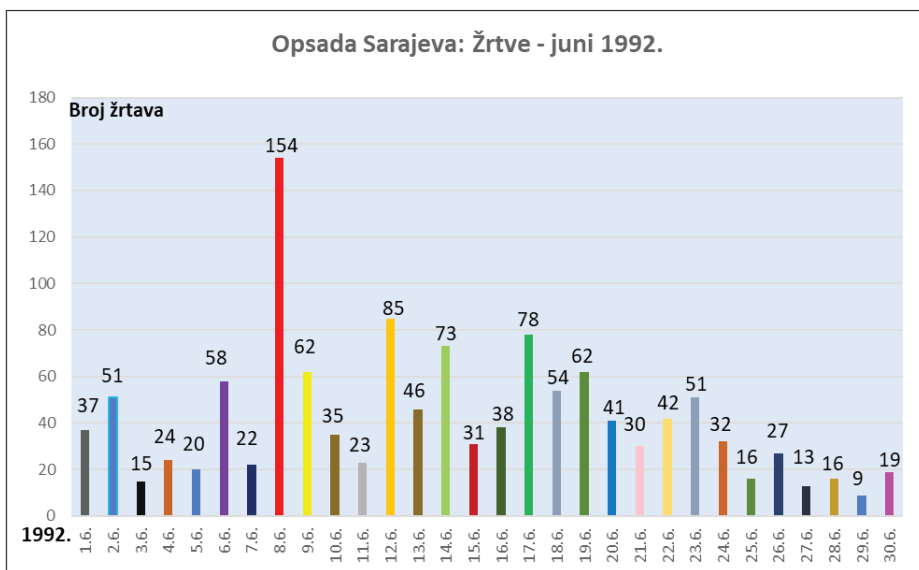
Iz grafikona koji slijedi uočljivo je da je upravo tog dana, 8. juna, ubijeno najviše građana Sarajeva.

⁴¹ O operaciji *Ljeto-92* više u: Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 53; Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajnadžić, Selmo Cikotić, Šefko Hodžić, Muhamed Smajić, Mesud Šadinlija, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2017, 90. Kasarna je zapaljena dva dana nakon iseljenja pripadnika JNA kako se odbrambene snage grada ne bi domogle preostalog naoružanja koje su navedene jedinice morale ostaviti u kasarni.

⁴² Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, 55.

⁴³ O ovom pitanju ministar odbrane R BiH uputio je protest pukovniku Vilsonu, koji se nalazio u štabu UNPROFOR-a u Sarajevu. R BiH, Ministarstvo obrane, Pukovniku Vilsonu, sjedište UNPROFOR-a, Sarajevo, 10. 6. 1992, PROTEST, Ministar obrane R BiH: Jerko Doko. Govoreći o finansijskoj, logističkoj i drugoj podršci SRJ, u izvještaju generalnog sekretara navodi se da je UNPROFOR potvrdio zračni napad kasetnim bombama izveden na položaje branitelja Sarajeva na brdu Žuč; UN, Security Council, S/24100, 15 June 1992, Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 15 of Security Council Resolution 757 (1992) and Paragraph 10 of Security Council Resolution 758 (1992), par. 7-9.

⁴⁴ Čekić (et al.), *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, 93.

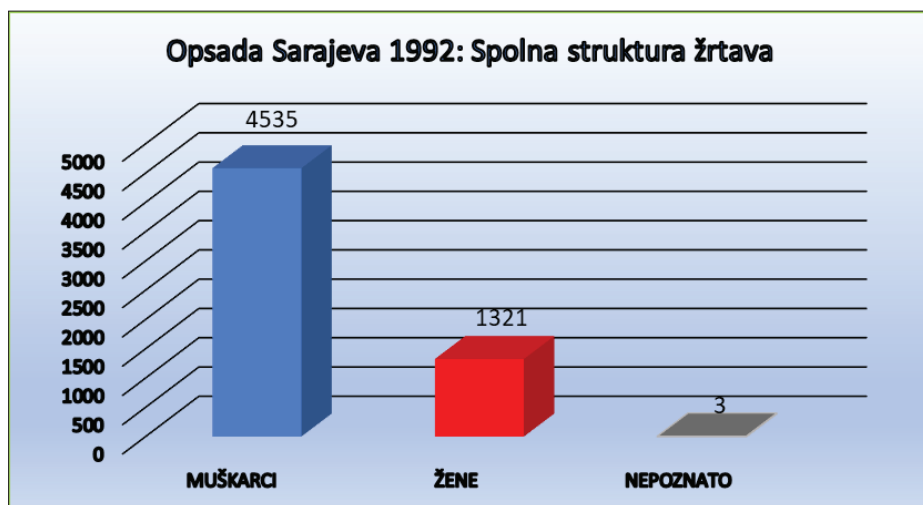

Prikaz 7: Juni 1992. godine – mjesec s najviše žrtava

Priroda ovoga rada ne dozvoljava dublje analize pojedinačnih događaja niti komparativne analize statističkih pokazatelja broja žrtava sa zbivanjima u gradu, koja su bila toliko dinamična da ih je neophodno pratiti iz dana u dan, pa čak i iz sata u sat, kako bi se mogli izvesti relevantni zaključci o historijskom kontekstu u kojem su ubijani građani Sarajeva i grad kontinuirano granatiran. Sama struktura i obim zločina ukazuju na intenzitet nasilja, jer podaci pokazuju da je 8. juna 1992. godine u prosjeku ubijano više od šest osoba po satu, dok je tokom 22 dana u junu prosječno bilježeno najmanje jedno ubistvo građana Sarajeva u svakom satu.

Spolna struktura žrtava

U prvoj godini opsade Sarajeva ubijeno je 4535 muškaraca i 1321 žena, dok za tri bebe korištena dokumentacija nije dala odgovore o tačnom spolu.

Prikaz 8

Status žrtava

Sistematsko i neselektivno granatiranje s položaja na koje su jedinice 4. korpusa JNA prethodno ukopale tešku artiljeriju oko grada demonstriralo je jasnu premoć u naoružanju naspram prethodno razoružane Teritorijalne odbrane, specijalnih jedinica MUP-a, Patriotske lige, Zelenih beretki i građana Sarajeva svih nacionalnosti koji su stali u odbranu grada.

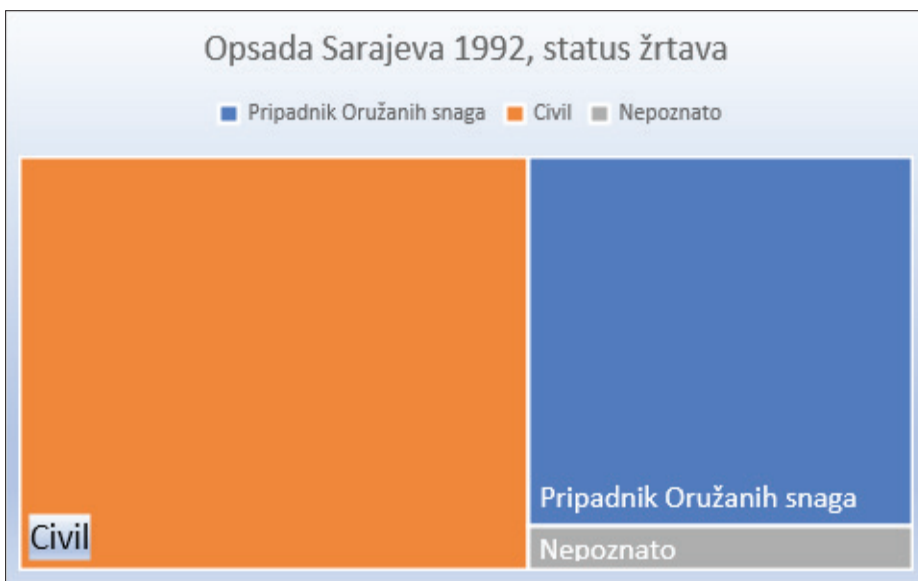
Suočeni sa žestinom napada, navedene odbrambene snage, zajedno s građanima Sarajeva u patikama i trenerkama, organizovali su odbranu grada. Zahvaljujući prvobitnim uspjesima odbrane gradskih naselja, odbrambene snage prerast će u respektabilni Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine, čiji su se borci istakli izvanrednim junačkim podvizima u borbi protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja i spriječili

potpunu okupaciju grada Sarajeva. Tokom 1992. godine u Sarajevu je ubijeno 3369 civila, poginulo 2272 borca, dok za 263 osobe nismo uspjeli utvrditi status. Od navedenog broja pripadnika oružanih snaga, 2211 su bili pripadnici Armije i MUP-a RBiH, dok je 61 bio pripadnik JNA/SRK. Ovdje se radilo samo o licima koja su poginula u uličnim borbama, kao naprimjer napadima na Skenderiju i Predsjedništvo RBiH (2. maja), borbama u Dobrovoljačkoj ulici (3. maja), tokom Pofaličke bitke, kao i borbama na Žuči, Dobrinji i drugim dijelovima grada unutar opsade. Budući da je prostorna odrednica istraživanja dio grada pod opsadom, predmet naše analize nisu bili pripadnici SRK poginuli u područjima koja su bila pod kontrolom ovog korpusa.

U tabelama koje slijede predstavljeni su statistički podaci broja poginulih žena i maloljetnih pripadnika Oružanih snaga RBiH.

Red. br.	Pripadnici oružanih snaga	Civili	Nepoznato	ukupno
1	2272	3369	263	5904

Prikaz 9

Prikaz 10

Od ukupnog broja poginulih pripadnika Oružanih snaga – 2272, maloljetnika je bilo 32, dok je 39 žena poginulo s priznatim statusom pripadnica Oružanih snaga.

GODIŠTE	1974.	1975.	1976.	1977.	1981.	UKUPNO
MALOLJETNI PRIPADNICI OS R BiH						
BROJ	6	16	3	6	1	32

Prikaz 11: Opsada Sarajeva 1992. (Broj poginulih maloljetnika, pripadnika Oružanih snaga RBiH)

Spol	Muškarci	Žene	Ukupno
Broj	2233	39	2272

Prikaz 12: Opsada Sarajeva 1992. (Broj poginulih pripadnika/ca Oružanih snaga RBiH)

Porijeklo žrtava

Od ukupnog broja žrtava u dijelu Sarajeva pod opsadom, njih 4912 rođeno je u Bosni i Hercegovini, dok je 666 osoba rođeno u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Za 18 žrtava Sarajeva pod opsadom tokom 1992. godine kao mjesto rođenja navode se druge evropske zemlje, dok su po četiri osobe rođene u zemljama Azije i Afrike. Žrtve porijeklom s azijskog i afričkog kontinenta uglavnom su bili studenti koje je početak opsade dočeka u Sarajevu. Za 300 osoba mjesto rođenja nije bilo poznato.

Red. br.	MJESTO ROĐENJA	BROJ ŽRTAVA
1.	Bosna i Hercegovina	4912
REPUBLIKE BIVŠE SFR JUGOSLAVIJE		
2.	Srbija: Uglavnom se radilo o osobama porijeklom iz Prijepolja (67), Sjenice (63), Priboja (33), Novog Pazara (13), Beograda (11) i drugih gradova Srbije.	266
3.	Crna Gora: Uglavnom se radilo o osobama porijeklom iz Pljevalja (60), Bijelog Polja (56), Ivangrada/Berana (20), Podgorice (18), Plava (16), Rožaja (9), Nikšića (8), Gusinja (6) i drugih gradova Crne Gore.	219
4.	Hrvatska	96
5.	Kosovo	50
6.	Makedonija	29
7.	Slovenija	6
EVROPA		
8.	Njemačka	7
9.	Mađarska	2
10.	Austrija	2
11.	Švicarska	2
12.	Italija	1
13.	Poljska	1
14.	Rusija	1
15.	Slovačka	1
16.	Španija	1
AZIJA		
17.	Iran	2
18.	Sirija	2
AFRIKA		
19.	Madagaskar	2
20.	Alžir	1
21.	Sudan	1
22.	Nepoznato	300
UKUPNO		5904

Prikaz 13

Od osoba koje su rođene u Bosni i Hercegovini, 2532 odnosno 42.7% od ukupnog broja žrtava za 1992. godinu rođeno je u Sarajevu i radilo se o domicilnim stanovnicima, u nekim slučajevima izbjeglicama u svom gradu, protjeranim iz okupiranih dijelova Sarajeva. Analize podataka za

druge bosanskohercegovačke općine govore da je najviše žrtava opsade Sarajeva 1992. godine rođeno u Foči (290), Rogatici (212), Višegradu (165), Goraždu (164), Kalinoviku (112), Sokocu (99), Rudom (97), Čajniču (85), Gacku (83), Konjicu (81), Trebinju (45), Mostaru (40), Nevesinju (40). U popisu žrtava kao mjesto rođenja navedene su i sve druge bosanskohercegovačke općine s ukupnom zastupljenosti od 16.196%.

Profesionalna zanimanja i obrazovanje žrtava

Intervjui s porodicama žrtava i različite izjave svjedoka izvori su koji uglavnom doprinose informacijama o profesionalnom zanimanju i stepenu obrazovanja žrtava. Međutim, u ovoj fazi istraživanja odgovor na navedeno pitanje ponuđen je za 3038 žrtava, što je 51,413% u odnosu na ukupan broj analiziranih žrtava. Ipak, iznimno je važno prezentirati dosadašnje, makar i polovične rezultate istraživanja u ovom segmentu, s ciljem da se pokaže kako žrtve nisu samo statističke brojke, nego da su to bili ljudi koji su imali svoje živote, osobnosti, profesionalna zanimanja i interesovanja. Analizirajući navedene podatke, zanimljivo je spomenuti da je grad Sarajevo tokom prve godine opsade ostao bez 102 inženjera različitih struka, 53 prosvjetna radnika, 30 pravnika, 12 novinara, 13 ljekara, jednog stomatologa, četiri veterinara, 56 medicinskih sestara/tehničara, četiri magistra, 164 profesionalna vozača, 30 taksista i brojnih drugih različitih zanimanja, koji su klasifikovani u nekoliko kategorija i predstavljeni u sljedećoj tabeli.

Red. br.	ZANIMANJE U VRIJEME ZLOČINA	BROJ ŽRTAVA
1.	Zanatske i proizvodne djelatnosti	795
2.	SSS uslužne djelatnosti	470
3.	VSS	393
4.	SSS tehničari	363
5.	Penzioneri	269
6.	Učenici	257
7.	Domaćice	168
8.	Studenti	99
9.	Profesionalna vojna i policijska lica	87
10.	SSS ekonomsko-računovodstvene djelatnosti	73
11.	SSS – medicinske djelatnosti	38
12.	Umjetnici	12
13.	Profesionalni sportisti	10
14.	Magistri nauka	4
15.		3038

Prikaz 14

Analize o profesionalnim zanimanjima građana Sarajeva ukazuju na stradanje radno sposobne populacije, naučnika, umjetnika, sportista, studenata, učenika i svih drugih navedenih zanimanja što dovoljno govori o razmjerima razaranja, uništavanja i ubijanja duhovnosti grada.

Zaključak

Ovo istraživanje obuhvatilo je 5904 žrtve Sarajeva tokom 1992. godine u dijelu grada pod opsadom za koje su, u ovoj fazi istraživanja, dostupni kompletni primarni historijski izvori. Od direktnih nasilnih smrti ubijeno je 5230 građana Sarajeva, dok su 647 umrle osobe, a čije su smrti povezane s ratom i opsadnim načinom ratovanja. Usljed granatiranja, djelovanja pješadijskog naoružanja, PAT-ova, PAM-ova i drugog vatrenog oružja, kao i različitih oblika nasilne smrti s položaja SRK-a ubijeno je 4910 građana Sarajeva, od strane oružanih jedinica unutar grada ubijeno je 198 osoba, dok su za 122 osobe okolnosti smrti nepoznate. Utvrđeno je da je prema mjestu izvršenja zločina najviše osoba ubijeno na području općine Centar, odnosno da je smrt konstatovana na području te općine, budući da se tu nalaze dvije najveće bolnice.

U navedenom periodu ubijane su osobe svih životnih dobi, a najviše su stradale starosne skupine od 48 do 54 godina i od 36 do 41 godine života. Prema spolnoj strukturi, 76,8% žrtava bili su muškarci, 22,37% žene, dok za 0,051% žrtava (bebe) dostupna dokumentacija nije davala podatak o tačnom spolu. Od ukupnog broja žrtava tokom 1992. godine, 57% bili su civili, 38,48% pripadnici oružanih snaga, dok za 4,45% osoba nije utvrđen status. Iz ove kategorije pripadništva oružanim snagama, tokom 1992. godine u odbrani grada pod opsadom poginulo je 39 žena i 32 maloljetnika. Statistički podaci o porijeklu žrtava Sarajeva 1992. govore da je 83,1% osoba rođeno u Bosni i Hercegovini, 11,28% u zemljama bivše Jugoslavije, 0,44% u drugim zemljama Evrope, Azije i Afrike, dok je za 5% žrtava mjesto rođenja bilo nepoznato. Od osoba rođenih u Bosni i Hercegovini, najviše je iz Sarajeva (42,7%), a u popisu žrtava kao mjesto rođenja navedene su i sve druge bosanskohercegovačke općine, od kojih je najviše iz Foče (290), Rogatice (212) i drugih gradova istočne Bosne. Analizirajući podatke o profesionalnom zanimanju i stepenu obrazovanja žrtava, ustanovljeno je da su najviše ubijani građani iz radno sposobne populacije, intelektualci, inženjeri, ljekari, prosvjetni radnici, naučnici, umjetnici, sportisti, studenti, učenici, penzioneri, domaćice, što je pokazatelj razmjera razaranja i pokušaja ubijanja duhovnosti

grada. Istovremeno, podaci potvrđuju da meta nasilja nisu bile pojedine društvene ili profesionalne grupe, već cjelokupno stanovništvo, bez obzira na starosnu dob, obrazovanje ili društvenu ulogu, što dodatno potvrđuje neselektivan karakter zločina.

Duboko poštovanje zaslužuju porodice žrtava i očevici koji su doprinijeli da se zločini u glavnom gradu R BiH što temeljitije istraže. Budući da trodecenijska vremenska distanca od počinjenih zločina ne ide u prilog ovakvoj vrsti istraživanja, izjave svjedoka o svakom zločinu nisu mogle biti prikupljene. Također, saradnici u institucijama gdje su se tokom prethodnih godina obavljala ova istraživanja, a koji su ustupili ili omogućili na uvid dokumente i primarne historijske izvore, zaslužuju posebne izraze zahvalnosti. Rad na popisima žrtava bez tih izvora ne bi bio moguć.

Za terorisanje i napade na civile, odnosno za djela “čiji je prevashodni cilj širenje straha među civilnim stanovništvom”, u postupcima vođenim pred ICTY-em, pravosnažno su osuđeni komandanti SRK-a Stanislav Galić (septembar 1992–august 1994) i Dragomir Milošević (august 1994–august 1995), Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Međutim, za vrlo intenzivno granatiranje i snajpersko djelovanje po gradu od početka opsade do septembra 1992. godine niko nije sudski procesuiran, a presude ICTY-a za cijelu Bosnu i Hercegovinu protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića jedine su u kojima se šturo spominju zločini u Sarajevu počinjeni u navedenom periodu. Izostanak podizanja optužnica pred pravosudnim institucijama Bosne i Hercegovine za granatiranje i snajpersko djelovanje nad civilnim stanovništvom Sarajeva pod opsadom ima dugoročne posljedice po pravdu, kulturu pamćenja i povjerenje u institucije. Takav pravni vakuum doprinosi fragmentaciji odgovornosti i otežava cjelovito razumijevanje karaktera i razmjera počinjenih zločina. Za zločine Oružanih jedinica R BiH počinjene unutar opsade nad porodicom Ristović, na lokalitetima Grm maline, Gaj, Kazani i u Varaždinskoj ulici izrečeno je nekoliko pravosnažnih presuda, a proces suočavanja s njima otpočeo je još u vrijeme trajanja opsade i barbarskih napada na grad s položaja SRK-a.

Zbog velikog broja neprocesuiranih zločina granatiranja i snajperskog djelovanja, počinjenih u predmetnom periodu istraživanja, dokazni materijali prikupljeni za ovaj rad mogu biti polazna osnova i značajan doprinos za istražne organe u Bosni i Hercegovini, s ciljem da porodice žrtava dobiju minimalnu satisfakciju, a buduće generacije poruku da zločini, bez obzira na vremensku distancu, ne smiju ostati izvan domašaja pravde.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Instituta za istraživanje zločina (AIIZ)

- Izvodi iz matične knjige umrlih općina Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća 1992.
- Pokopno društvo *Bakije* i *Pokop*. 1992.
- Bolnički protokoli Opće bolnice “Prim. dr. Abdulah Nakaš” (1992 Vojna bolnica)
- Dokumentacija Instituta za sudsku medicinu, evidencije 1992.
- Vojne evidencije poginulih boraca u Sarajevu 1992.
- Dokumentacija Federalnog zavoda za statistiku 1992.
- Popis porodičnih domaćinstava u Sarajevu proveden 1994.
- “Bosanski dosije genocida”, Kanton Sarajevo, - “Iskaz o stradalom licu” za svaku žrtvu,
- Intervjui i izjave svjedoka
- Dio dokumentacije Ministarstva za unutrašnje poslove RBiH (MUP RBiH), Centar Službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu

- Popis stanovništva iz 1991. godine (poimenični popis dostupan u elektronskoj bazi podataka)
- Federalni zavod za statistiku, navedeni su podaci o uzroku smrti
- Zahtjevi za pristup dokumentaciji općinskih i bolničkih institucija

Historijski arhiv

- *Dokumentacija Opšte bolnice Dobrinja* – potvrde o smrti

Zavod za Hitnu medicinsku pomoć Kantona Sarajevo “Prim. dr. Silva Rizvanbegović”

- *Potvrde o smrti 1992.*

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

- ICTY, IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, Den Haag, 5. decembar 2003.
- ICTY, IT-95-5/18, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, tom III, Den Haag, 24. mart 2016.
- ICTY, IT-09-92, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ratka Mladića, tom I-V, Den Haag, 22. novembar 2017.
- ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda; Den Haag, 2006.
- Dokumentacija Komande 2. vojne oblasti.
- Dokumentacija 4. korpusa JNA

Kantonalni sud Sarajevo

- Viši sud u Sarajevu, broj K: 19/93, Sarajevo, 11. juni 1993, U ime naroda. Presuda, Adilović Admir i dr.
- Kantonalni sud u Sarajevu, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH! Presudu: Hodžić Osman i Ibišević Meho; Predsjednik vijeća, Sudija: Goran Orašanić

- Okružni vojni sud u Sarajevu, broj K I-28/93, Sarajevo, 3. august 1993, U ime naroda: Presuda protiv Zornić Envera i dr., Predsjednik vijeća: sudija Kapo Muhidin
- Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994.

Dokumentacija Ujedinjenih nacija

- UN, Security Council, S/24100, 15 June 1992, Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 15 of Security Council Resolution 757 (1992) and Paragraph 10 of Security Council Resolution 758 (1992), par. 7-9.

Sud Bosne i Hercegovine

- Posebno odjeljenje za ratne zločine, broj: T 20 0 KTRZ 0001145 18 2, Sarajevo, 26.4.2022. godine, Sudu Bosne i Hercegovine, Predmet Tužilaštva BiH protiv Ejupa Ganića i dr., Optužnica
- Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1K 024139 22 Krž, datum objavljivanja: 18.10.2022. Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Dragana Vikića, Jusufa Pušine, Nermina Uzunovića i Mladena Čovčića; Drugostepena presuda

Objavljeni izvori

- International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998.
- MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997.
- Joanna Korner, Sutkinja, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, 2016; Unapređenje procesuiranja predmeta ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o napretku, Sutkinja Joanna Korner CMG QC, British Embassy Sarajevo, OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina, 2020.

Literatura

- Biserko, Sonja (ur.), “Hronologija događaja” u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Čekić, Smail, Karavelić, Vahid, Ajnadžić, Nedžad, Cikotić, Selmo, Hodžić, Šefko, Smajić, Muhamed, Šadinlija, Mesud, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017.
- Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa, Mastalić-Košuta, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010.
- Donia, J. Robert, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića)*.
- Džananović, Muamer, *Djeca i porodica u sociologiji genocida – studija slučaja Gornje Podrinje 1992–1995*, doktorska disertacija, mentor prof. dr. Dželal Ibraković, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, 2019.
- Džananović, Muamer, Medić, Jasmin i Karčić, Hikmet, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2023.
- Ivanišević, Milivoje, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Beograd: Edicija Ratovi, Knjiga druga, 2000.
- Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.

- Karović-Babić, Merisa, “Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa sve četiri strane sveta”, u: *Između rata i mira. Sarajevu u prelomnim godinama 20. stoljeća: Zbornik radova*, (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, UMHIS, 2020.
- Kreševljaković, Nihad M. (ur.), *Bio je lijep i sunčan dan, 2. maj 1992*, drugo dopunjeno izdanje, Sarajevo: JU MES, Međunarodni teatarski i filmski festival Sarajevo, U.G. Videoarhiv, 2010.
- Mikerević, Marko, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj: Novinsko-izdavačka kuća ‘Štampa’, 2004.
- Muračević, Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2001.
- Omerović, Enis, *Genocid nad Bošnjacima. Međunarodnopravna analiza*, Zagreb: Edicija Behar, Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025.
- Smajić, Muhamed, *Naša 101. brigada*, Sarajevo: Udruženje 101. brigada, 2014.
- Šadinlija, Mesud, *Opsada Sarajeva. Vojno-politički ciljevi opsade Sarajeva, snage agresora i snage odbrane grada*, u: Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo, Sarajevo: Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, 2018.
- Šadinlija, Mesud, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, drugi dio; 2. dopunjeno izd., Sarajevo: Udruženje 1. slavna – viteška brigada, 2020.
- Šestanović, Muhamed, *Žrtve zločina opsade Sarajeva: žrtve udruženog zločinačkog poduhvata genocidnog karaktera: 1992–1996*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2020.

- Tabeau, Ewa, *Rat u brojkama: Demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, 2009,
- Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995 = The Bosnian book of the dead: human losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995*/Mirsad Tokača, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.

Dnevna periodika

- *Oslobođenje*, april-mart 1992, Sarajevo

Mersiha Jaskić, MA

Centar za promociju civilnog društva Sarajevo

mersiha.jaskic@stu.ibu.edu.ba

Dr. sc. Jasmin Medić

Univerzitet u Sarajevu

Institut za historiju

jasmin.medic@iis.unsa.ba

UDK 341.322.5-055.2(497.6 Prijedor)"1992/1995"

UDK 341.645.2(497.6 Prijedor)"1992/1995"

Izvorni naučni rad

PREŽIVJELE DA KAŽU ISTINU: ZLOČINI NAD ŽENAMA U LOGORU OMARSKA

Sažetak: Autori u članku analiziraju zločine počinjene nad zatočenicama u Omarskoj u cjelokupnom periodu postojanja logora od konca maja do augusta 1992. godine. Zatočenice su bile izložene raznim oblicima torture, uključujući i silovanje i seksualno zlostavljanje. Veći dio preživjelih zatočenica u više je navrata svjedočilo u procesima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY/ICTY) i Sudom Bosne i Hercegovine. Upravo ta svjedočenja činit će ključne izvore ovoga članka čiji će fokus biti na uslovima u logoru, zločinima kojima su svjedočili te silovanjima i seksualnim zlostavljanjima kojima su bile izložene. Ovaj rad za cilj ima dopuniti naučne perspektive o zločinima u Prijedoru, posebno u Omarskoj, i postaviti okvir za buduća istraživanja i preglede počinjenog seksualnog nasilja na drugim lokacijama i kontekstima.

Ključne riječi: Prijedor, logor, Omarska, zatočenice, silovanje, seksualno zlostavljanje.

SURVIVORS TO SPEAK THE TRUTH: CRIMES AGAINST WOMEN IN THE OMARSKA CAMP

Abstract: The authors analyze the crimes committed against female detainees in the Omarska camp throughout its existence, from late May to August 1992. The detainees were subjected to various forms of torture, including rape and sexual abuse. Many of the surviving women have testified multiple times before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the Court of Bosnia and Herzegovina. These testimonies form the key primary sources of this article, which focuses on the conditions in the camp, the crimes witnessed by the detainees, and the sexual violence they endured. The aim of this paper is to contribute to the scholarly understanding of the crimes committed in Prijedor, particularly in Omarska, and to provide a framework for future research and analysis of sexual violence perpetrated in other locations and contexts.

Keywords: Prijedor, camp, Omarska, female detainees, rape, sexual violence

Uvod

Prijedor, općina u kojoj su Bošnjaci prema popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991. godine činili relativnu većinu stanovništva,¹ a Stranka demokratske akcije (SDA) godinu dana prije toga izašla kao izborni pobjednik,² bio je u svim planovima srpskih nacionalista od strateškog značaja. To je, faktički, značilo zauzeti područje općine po svaku cijenu i tako uspostaviti koridor između Banje Luke i Knina,

¹ Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina. Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

² Na izborima 1990. godine SDA je osvojila 30 od ukupno 90 poslaničkih mjesta i kao relativni pobjednik formirala koaliciju sa SDS-om (28 mjesta) i HDZ-om (2 mjesta). Na osnovu međustranačkog dogovora o raspodjeli funkcija, SDA je dobila mjesto predsjednika Opštine te je na tu dužnost imenovan prof. Muhamed Čehajić. ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 49; Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996, 118-120.

odnosno realizaciju Drugog strateškog cilja Srpske republike BiH.³ S krajnjim ciljem provođenja strateških ciljeva, najprije je početkom 1992. godine jednostrano proglašena Skupština srpskog naroda općine Prijedor⁴ koja je izglasala pripajanje općine Autonomnoj regiji Krajina (ARK).⁵ Pripajanjem ARK-u, Prijedor je postao sastavnim dijelom Srpske republike BiH jednostrano proglašene 9. januara 1992. godine.⁶

Preuzimanje vlasti u Prijedoru

Srpska demokratska stranka (SDS), uz neposrednu podršku Jugoslavenske narodne armije (JNA), 30. aprila 1992. godine izvršila je nelegalno preuzimanje vlasti u Prijedoru, s ciljem potpune kontrole nad općinskim institucijama. Do tog trenutka, na području općine bilo je uspostavljeno više tajnih srpskih policijskih stanica, čime je stvorena infrastruktura za koordinirano djelovanje u preuzimanju vlasti. U samoj operaciji učestvovalo je više od 1.775 naoružanih srpskih policajaca mobilizovanih s područja općine, uz podršku specijalnih jedinica policije iz Banje Luke i jedinica 5. korpusa JNA.⁷ Nakon preuzimanja vlasti,

³ Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.

⁴ “Osnovana Srpska skupština opštine”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 10. januar 1992.

⁵ ICTY, Skupština srpskog naroda Opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. 1. 1992.

⁶ U sarajevskom hotelu Holiday Inn 9. januara 1992. godine Skupština srpskog naroda proglasila je “Republiku Srpskog naroda Bosne i Hercegovine”. ICTY, *Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992, 60; ICTY, *Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj: 02-2-81/92; ICTY, Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik srpskog naroda u BiH*, br. 2, 27. januar 1992, 14.

⁷ Od jedinica 5. korpusa JNA 12. maja 1992. godine formiran je 1. krajiški korpus Vojske Srpske republike BiH (VSRBiH). Opširnije o procesu preimenovanja jedinica JNA u jedinice VSRBiH vidjeti u: ICTY, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - Analiza situacije*, Den Haag, 2002; Proces transformacije opisao je i savezni ministar odbrane Socijalističke Federativne Republike

novoformirane srpske strukture odmah su pristupile sistemskoj smjeni i otpuštanju zaposlenih Bošnjaka i Hrvata te uspostavljanju nove općinske administracije sastavljene isključivo od kadrova SDS-a.⁸ Među nelegalno smijenjenima bio je i dotadašnji predsjednik Opštine prof. Muhamed Čehajić, kojeg je na toj funkciji zamijenio dr. Milomir Stakić, dotadašnji potpredsjednik Opštine.⁹ Dakle, novu i nelegalnu vlast u Prijedoru činio je “Savjet za narodnu odbranu” sastavljen od članova SDS-a i pripadnika JNA.¹⁰ Skupštini Savjeta predsjedavao je dr. Milomir Stakić, a osim njega sastancima su prisustvovali: Dragan Savanović (potpredsjednik Skupštine Opštine), dr. Milan Kovačević (predsjednik Izvršnog odbora Skupštine Opštine), pukovnik Vladimir Arsić (komandant 343. motorizovane brigade JNA), major Radmilo Zeljaja (načelnik štaba 343. motorizovane brigade JNA), major Slobodan Kuruzović (komandant srpske Teritorijalne odbrane Prijedor¹¹), Boško Mandić (komandant Opštinskog štaba Civilne zaštite Prijedor), Slavko Budimir (sekretar Opštinskog sekretarijata za narodnu odbranu Prijedor), Simo Drljača (načelnik Stanice javne bezbjednosti Prijedor), Rade Javorić (komandant Opštinskog štaba TO Prijedor).¹²

Jugoslavije od 1988. do 1992. godine general Veljko Kadijević. U svojoj knjizi navodi: „Komande i jedinice JNA su činile kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku, kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri u kojoj to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju.” Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*, Beograd: Politika, 1993, 116.

⁸ “Nisam htio da učestvujem u stvaranju njihove kneževine”, *Kozarski vjesnik*, 9. april 1993.

⁹ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 84.

¹⁰ Savjet za narodnu odbranu ostat će u istom sastavu i kada bude preimenovan u Krizni štab Opštine Prijedor 15. maja 1992. godine. ICTY, Skupština Opštine Prijedor, *Odluka o organizovanju i radu Kriznog štaba opštine Prijedor*, Prijedor, maj 1992.

¹¹ “Srpska TO” nakon raspuštanja 29. maja 1992. godine ulazi u sastav 343. motorizovane brigade VSRBiH / VRS. ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 115.

¹² Isto, paragraf 87.

Od preuzimanja vlasti do formiranja logora Omarska

Neposredno nakon nelegalnog preuzimanja vlasti, u gradu je primjetno povećano prisustvo pripadnika srpskih vojnih snaga koji su, kako je navedeno, predstavljali ključni instrument očuvanja i zaštite novoformirane vlasti. Naoružani vojnici raspoređeni su na krovovima zgrada, dok je policija uspostavila veliki broj kontrolnih punktova širom Prijedora, čime je faktički uspostavljena potpuna kontrola kretanja stanovništva.¹³

Na području Prijedora djelovala je 343. motorizovana brigada JNA¹⁴ pod komandom Vladimira Arsića u saradnji s policijskim strukturama¹⁵ i “dobrovoljačkim” jedinicama.¹⁶ U cilju uspostavljanja potpune kontrole nad teritorijom općine, JNA je dodatno ojačala svoje prisustvo raspoređivanjem jedinica i teškog naoružanja oko područja u kojima srpsko stanovništvo nije činilo većinu, naročito oko Kozarca i naselja na lijevoj obali rijeke Sane.¹⁷ Paralelno s tim, prijedorska policija intenzivirala je aktivnosti mobilizacijom rezervnog sastava. Prema izvještaju o radu Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor, broj pripadnika rezervnog

¹³ Isto, paragraf 85.

¹⁴ Brigada će transformacijom JNA u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine biti transformisana u 343. motorizovanu brigadu VSRBiH, a promjenom naziva te vojske u 34. motorizovanu brigadu VRS.

¹⁵ Policijskim strukturama rukovodio je Simo Drljača, načelnik Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor od 30. aprila 1992. godine.

¹⁶ “Iz izvještaja Druge vojne oblasti JNA od 19. marta 1992. godine jasno je naglašeno da je naoružavanje dobrovoljačkih jedinica vršila uglavnom JNA (prema dokumentu 75% oružja srpskom stanovništvu je podijelila JNA) u koordinaciji sa SDS-om. Također je očigledno da je linija komunikacije između JNA veoma čvrsta i redovna, jer JNA raspolaže i sa preciznim brojem oružja koje je srpskom narodu podijelio SDS. Očigledno je, naime, da su jedinice bile potpuno povezane sa sistemom, te djelovale pod komandom JNA. Postoje brojni dokazi da se organiziranje dobrovoljačkih jedinica formiralo uz puno znanje Savezne službe bezbjednosti SFRJ (...);” Opširnije: Edina Bećirević, *Na Drini genocid: Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009, 129–130.

¹⁷ Amir Kliko, “Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, *Radovi*, br. XVII/3, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, 347.

sastava u maju 1992. godine povećan je za 1.139 u odnosu na april iste godine.¹⁸ Samo dva dana nakon preuzimanja vlasti počinjeni su i prvi zločini nad civilnim stanovništvom bošnjačke nacionalnosti.¹⁹ Ova ubistva, motivisana nacionalnom i vjerskom mržnjom, izazvala su val straha i nesigurnosti među Bošnjacima i Hrvatima, dok je nekažnjavanje počinilaca od strane vlasti jasno pokazalo da ona ne garantuje jednakost i sigurnost svih građana.

Neposredno nakon toga novouspostavljene vlasti počele su izdavati ultimatumе bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu, zahtijevajući iskazivanje lojalnosti srpskoj administraciji i predaju oružja koje to stanovništvo uglavnom nije ni posjedovalo.²⁰ Posebno ilustrativan primjer predstavljaju pregovori između predstavnika SDA Kozarac i SDS-a Prijedor, tokom kojih su predstavnici srpske strane – pukovnik Vladimir Arsić i major Radmilo Zeljaja – zahtijevali da Bošnjaci predaju “7.000 cijevi”, uz prijetnju da će, u suprotnom, “Kozarac biti sravnjen sa zemljom”.²¹ Bećir Medunjanin je upitao kako da predaju kada nemaju toliko oružja, na što je Zeljaja odgovorio: “Gospodo, to je vaš problem.”²² “Znali smo da ne možemo ispuniti uslov jer nismo imali toliko oružja, a kada bi vratili manje oružja, to bi značilo da nismo ispunili ultimatum. O tome smo obavijestili ljude u Kozarcu. Bilo je još samo pitanje kako zaštititi živote ljudi.”²³

¹⁸ ICTY, *SJB Prijedor, Izvještaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993.

¹⁹ O ovom slučaju navedeno je u dostavi podataka koje je SJB Prijedor uputio Centru službe bezbjednosti Banja Luka: “Dana 2. 5. 1992. god. pripadnik VRS Zavišić Jovan iz autobusa na relaciji Bos. Dubica – Prijedor u naselju Kragulji izveo dvoje putnika Šahinić Ismeta i Šahinić Rasima, te sa traktora skinuo Kučković Jusufa i Ganim Mumina, te ih pobio iz automatske puške. Od tada se nalazi u bjekstvu (...)” ICTY, *SJB Prijedor*, Broj: 11-17-01-1, Prijedor, 8. 6. 1993.

²⁰ Opširnije o ultimatumu i pregovorima, vidjeti u: Jasmin Medić, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 297-314.

²¹ ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Transkript svjedočenja Mevludina Sejmenovića, 17. 11. 2010.

²² Isto.

²³ Isto.

Zbog odbijanja stanovništva da iskaže lojalnost novim vlastima, 22. maja 1992. godine uspostavljena je potpuna blokada Kozarca, praćena prekidom telefonskih veza i onemogućavanjem kretanja stanovništva.²⁴ U tom trenutku, pripreme za napad bile su u završnoj fazi. Predsjedništvo “Srpske Republike Bosne i Hercegovine” 20. maja donijelo je naredbu o općoj mobilizaciji, koju je 1. krajiški korpus Vojske Republike Srpske (VRS) operacionalizovao dan kasnije.²⁵ U skladu s tim, novoimenovani predsjednik Opštine Milomir Stakić potpisao je 22. maja 1992. godine odluku o provođenju opće mobilizacije na području Prijedora.²⁶

Nedugo zatim uslijedili su napadi srpskih vojnih i policijskih snaga na naselja Hambarine i Kozarac.²⁷ Tokom i neposredno nakon napada uspostavljeni su koncentracioni logori²⁸ Omarska, Keraterm i Trnopolje, u koje su dovođeni prvi zatočenici s područja Kozarca, što je označilo početak sistematskih progona i masovnih zločina nad civilnim stanovništvom.²⁹

²⁴ ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 530.

²⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje*, op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.

²⁶ ICTY, Krizni štab Opštine Prijedor, *Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor*, broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.

²⁷ “Odsjek srpskog Ministarstva odbrane Prijedor u periodu april-juni 1992. godine izvršio je potpunu mobilizaciju svih raspoloživih vojnih obveznika. Tako je u određenom momentu, prilikom preuzimanja vlasti i izvođenja borbenih dejstava u Opštini, na teritoriji opštine Prijedor bilo cirka 12.000 vojnih obveznika u jedinicama vojske, 1700 vojnih obveznika u jedinicama milicije. Kliko, „Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, 345.

²⁸ Koncentracioni logor je, prema definiciji, vrsta zatvora za političke protivnike, pripadnike pojedinih etničkih ili vjerskih grupa, civila iz kritičnog vojnog područja ili bilo koje grupe ljudi. Najčešće se formiraju tokom rata i zatočenici se u njemu nalaze uglavnom bez pojedinačnog sudskog procesa. Grupa autora, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb: Novi liber, 2004, knjiga VI, 8.

²⁹ Medić, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, 311.

Uprava logora

Iako su prvi zatočenici u Omarsku dovođeni i prije kraja maja, pismena odluka o formiranju logora donesena je 31. maja 1992. godine, čime je njegov rad zvanično verifikovan. Odluku je izdao Krizni štab Opštine Prijedor, postupajući po naređenju načelnika SJB Sime Drljače.³⁰ U dokumentu se navodi da je “radi što bržeg i efikasnijeg uspostavljanja mira na području opštine Prijedor naređeno da se kao privremeno sabiralište za lica koja se zarobe u borbi ili budu lišena slobode na osnovu operativnih saznanja službi bezbjednosti, određuje prostor industrijskog kruga površinskog kopa rudnika Omarska”.³¹ Prvi zatočenici dovedeni su 26. maja 1992. godine prilikom zauzimanja Kozarca³² te se taj datum uzima kao dan “zvaničnog početka rada” logora Omarska. Odlukom nelegalne općinske vlasti, aktivni policajac Miroslav Kvočka imenovan je za komandira logora, da bi ga, dva dana kasnije, 28. maja, zamijenio Željko Mejakić. Kvočka je postavljen na dužnost zamjenika komandira.³³ Stražarska služba u logoru, sačinjena od pripadnika SJB, radila je u tri smjene. Prvu smjenu straže predvodili su Miroslav Kvočka i penzionisani policajac Dragoljub Prcać, a Mlađo Radić zvani Krkan, također aktivni policajac, i Milojica Kos zvani Krle drugu. Treću je predvodio Momčilo Gruban zvani Čkalja.³⁴

³⁰ Savjet za narodnu odbranu preimenovan je 20. maja 1992. godine u Krizni štab Opštine Prijedor. ICTY, Službeni glasnik Opštine Prijedor, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.

³¹ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br: 11-12-20, 31. maj 1992.

³² ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 164.

³³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001, paragraf 330.

³⁴ Isto, paragraf 364; Sud Bosne i Hercegovine, X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, Sarajevo, 30. maj 2008, 5.

Kao komandir logora i načelnik bezbjednosti Željko Mejakić bio je neposredno odgovoran za funkcionisanje logora, nadzor stražara i kontrolu nad svim licima koja su u Omarsku dovođena ili iz nje odvođena.³⁵ Odlukom o formiranju logora određeno je i da “mješovita grupa isljednika nacionalne, javne i vojne bezbjednosti” sprovodi ispitivanja zatočenika i vrši njihovu kategorizaciju. Ta isljednička grupa bila je sastavljena od pripadnika kriminalističkog odjeljenja SJB-a, službi javne i državne bezbjednosti te vojnih inspektora. Za koordinaciju rada isljednika bili su imenovani Ranko Mijić, Mirko Ješić i potpukovnik Miroslav Majstorović.³⁶ Na “obradi” zatočenika – što je u suštini eufemizam za ispitivanje, zlostavljanje i ubistva zatočenika – bilo je angažovano 179 pripadnika policije općinske SJB.³⁷

Pored toga što su učestvovali u radu logora, pripadnici VSrRBiH nalazili su se oko kompleksa logora sa zaduženjem da zajedno s policijskim strukturama dovode nove zatočenike prilikom “čišćenja terena”.³⁸ Da bi onemogućili njihov bijeg, pripadnici vojske postavili su minsko polje³⁹ i u smjenama stražarili oko kompleksa.⁴⁰

U periodu kraćem od tri mjeseca neprekidno su dovođeni civili. Glavni cilj tih dovođenja bilo je “etničko čišćenje” područja općine od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Zbog izrazite neravnoteže između

³⁵ Isto, 2.

³⁶ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br. 11-12-20, Prijedor, 31. maj 1992; Miroslav Majstorović bio je oficir bezbjednosti iz prijedorskog garnizona. ICTY, Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - Analiza situacije*, 103; Faktički, svi isljednici u logoru bili su podređeni komandi 1. krajiškog korpusa (1. KK) VSrRBiH, Centru službe bezbjednosti (CSB) Banja Luka i SJB Prijedor. ICTY, *Službeni glasnik Opštine Prijedor*, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.

³⁷ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, Prijedor, 16. august 1992.

³⁸ ICTY, Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992*, 8.

³⁹ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nade Markovske, Den Haag, 8–9. januar 2003.

⁴⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Novaka Pušca, Den Haag, 25. januar 2001.

srpskih agresorskih⁴¹ i legalnih odbrambenih snaga,⁴² popunjavanje logora predstavljalo je odraz sistematske kampanje zločina nad nenaoružanim civilima. Na područjima gdje su se branioci uspjeli organizovati, otpor agresoru nije mogao biti dugotrajan usljed njegove nadmoćnosti. Nakon pada tih mjesta, muškarci su, bez obzira na to jesu li bili pripadnici jedinica koje su pružale otpor, odvajani od žena i djece i odvođeni u logor Omarska.⁴³

Kompleks logora i uslovi

Kompleks logora Omarska obuhvatao je veliki hangar, upravnu zgradu te objekte poznate među zatočenicima kao “bijela” i “crvena” kuća. Najveći broj zatočenika bio je smješten u hangaru, dok su se u upravnoj zgradi nalazile kancelarije za ispitivanje logoraša, dvije prostorije u kojima su bile zatočene žene,⁴⁴ garaža i prostorija zvana “Mujina soba”.⁴⁵ “Bijela” i “crvena” kuća služile su isključivo za osobito

⁴¹ Snage 1. KK krajem maja narasle su na ukupno 39.000 vojnika. Na području Prijedora bilo je mobilisano oko 12.000 pripadnika srpske vojske i TO. Dio jedinica bio je angažovan izvan općine, ali su raspoložive snage bile potpuno naoružane, uglavnom savremenim pješadijskim oružjem po standardima JNA, dok su jedinice TO koristile i starije tipove naoružanja. Njihovu vojnu nadmoć dodatno je činilo teško naoružanje — mitraljezi, minobacači, artiljerija, tenkovi i oklopna vozila — uz podršku jugoslavenskog ratnog vazduhoplovstva, koje je od maja 1992. djelimično prešlo u sastav Vazduhoplovstva VSrRBiH. Mesud Šadinlija, “Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 268, 269.

⁴² U odbrani oko 60.000 bošnjačkih i hrvatskih stanovnika Prijedora učestvovala su lokalne jedinice: u MZ Ljubija vod naoružan streljačkim oružjem i snajperima; u MZ Rizvanovići, Hambarine i Biščani četa s minobacačima i bestrzajnim topovima; u MZ Čarakovo vod s lakim naoružanjem te u MZ Kozarac i Kozaruša četa s pješadijskim naoružanjem i minobacačima. ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18. maj 1992.

⁴³ ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 143.

⁴⁴ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.

⁴⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke,

divljačko postupanje prema logorašima i njihovu likvidaciju.⁴⁶ Između hangara i upravne zgrade nalazila se “pista”, otvoreni prostor na kojem su, pod vedrim nebom, danima i noćima boravile stotine zatočenika.⁴⁷ U logoru je u toku njegovog postojanja bilo zatočeno ukupno 3334 osobe od čega 3197 Bošnjaka, 125 Hrvata i 11 Srba.⁴⁸ Pored punoljetnih muškaraca, među zatočenicima je prema evidenciji prijedorske SJB bilo i 28 maloljetnih osoba⁴⁹ i 37 žena.⁵⁰

Uslovi u logoru bili su izrazito teški i nehumani. U prostoru površine tek pedesetak kvadratnih metara boravilo je i do 200 ljudi, dok su u manjim prostorijama zatočavali i po 300 osoba. Na spratu hangara nalazilo se više prostorija, među kojima i prostorija 26, u kojoj je istovremeno boravilo 300 do 400 zatočenika. Zbog limenog krova, visokih temperatura i prenatrpanosti, vladali su gotovo nepodnošljivi uslovi. Slična situacija bila je i u prostoriji 15, u kojoj je bilo zatočeno između 300 i 350 osoba, zbog čega se unutra nije moglo ni ležati ni sjediti. Ostali zatočenički bili su nagurani u improvizovane sanitarne prostore, dok je znatan broj bio prisiljen ležati potrbuške na tzv. “pisti”, izloženi kiši, suncu i hladnoći, bez ikakvog zaklona i mogućnosti odmora.⁵¹

Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 74.

⁴⁶ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8–15. maj 2000.

⁴⁷ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Sifete Sušić, Den Haag, 9. - 13. juni 2000.

⁴⁸ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, 16. august 1992.

⁴⁹ Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija “Omarska je echo Aušvica”, *Izjava Mirsada Duratovića*, Linz, 28. oktobar 2011; ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

⁵⁰ Hapšenje žena počelo je tokom juna 1992. godine. Tesma Elezović, “Ponos ranjene duše”, Zbornik radova *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 484.

⁵¹ Mujo Begić, *Genocid u Prijedoru – svjedočenja*, Zagreb–Sarajevo: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015, 119.

Uslovi u logoru možda su i ponajbolje opisani u paragrafu presude u predmetu *Kvočka i drugi*: “Omarska nije bila mjesto u kojem se sa logorašima sporadično okrutno postupalo ili u kojem su životni uslovi naprosto bili teški. Bila je to paklena sredina u kojoj su muškarci i žene bili lišeni najosnovnijih životnih potreba i čovječnosti: hrane koju mogu jesti; mogućnosti da slobodno vrše osnovne fiziološke potrebe; mjesta za spavanje; vode za piće i pranje; i pristupa prijateljima ili porodici. Omarska je bila mjesto gdje su ljude tukli svakodnevno i uz upotrebu đavolskih sredstava mučenja. Niko nije mogao biti u zabludi da je Omarska samo loše vođen zatvor. Ona je bila zločinački poduhvat koji je smišljeno funkcionisao na način kojim se uništavao um, tijelo i duh ljudi koji su tu bili zatočeni.”⁵² Ovaj opis, potkrijepljen svjedočenjima preživjelih i brojnim sudskim dokazima, jasno potvrđuje da logor Omarska nije predstavljao privremeni ili sabirni centar za zadržavanje, već mjesto sistematskog ubijanja i zlostavljanja civilnog stanovništva nesrpske nacionalnosti.

Definicija ratnog silovanja i seksualnog nasilja

U svome članu 36. Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici definira seksualno nasilje i silovanje kao sljedeće:

- a. vaginalna, analna ili oralna penetracija seksualne prirode na tijelu drugog lica bez njenog/njegovog pristanka, korištenjem bilo kojeg dijela tijela odnosno predmeta;
- b. druge seksualne radnje s licem bez njenog/njegovog pristanka;
- c. navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji s trećim licem bez njenog/njegovog pristanka.⁵³

⁵² ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 707.

⁵³ Vijeće Evrope, Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Istanbul, 11. maj 2011, dostupno na: <https://rm.coe.int/168046246e>

Ova definicija prelazi s uobičajene definicije silovanja temeljene na prisili prema bilo kojem djelu seksualnog nasilja bez pristanka i proširuje definiciju na bilo koji čin seksualne prirode bez pristanka. Neki autori, poput Danielle M. Piggott i RaeAnn E. Anderson, oslanjaju se na definiciju silovanja kao iskustva seksualnog odnosa bez pristanka omogućenog silom, prijetnjama ili onesposobljavanjem⁵⁴. Slično tome, definicija ratnog silovanja također varira, posebno kada promatramo isključivo koncepte predstavljene kroz međunarodno pravo, a posebice u pitanjima je li element prisile, odnosno nedostatka pristanka, zločin, te da li se koristi specifičan ili uopćen prikaz djela.⁵⁵ Ratno silovanje prethodno je bilo zabranjeno u slučajevima poput Lieberovog kodeksa iz 1863. u kojima je smatrano kršenjem vojne discipline, u Haškoj konvenciji iz 1907. godine kao zločin koji utječe na čast žena, a nakon Drugog svjetskog rata silovanje je spomenuto na Međunarodnom vojnom sudu za Daleki istok, tj. bilo je procesuirano, ali nije bilo izričito kriminalizovano.⁵⁶

Sukobi u Bosni i Hercegovini i Ruandi donijeli su dva značajna slučaja u vezi s definicijom i razumijevanjem ratnog silovanja: *Tužilac protiv Jean-Paula Akayesu* na Međunarodnom krivičnom sudu za Ruandu (MKSR) i *Tužilac protiv Ante Furundžije* na ICTY-u. U septembru 1998. godine, u slučaju Akayesu, MKSR je prvi put uveo elemente silovanja u kontekstu međunarodnog prava. Sudsko vijeće silovanje je definisalo kao “fizičko zadiranje seksualne prirode, počinjeno nad pojedincem u okolnostima koje uključuju prisilu”. Važno je napomenuti da je presuda MKSR-a dopustila značajnu diskreciju u tumačenju prisile. MKSR je primijetio da se uslovi prisile mogu pojaviti kada su pojedinci obuzeti strahom od protivnika i prisiljeni su trpjeti seksualno nasilje kako bi

⁵⁴ Danielle M. Piggott i RaeAnn E. Anderson, “Religion After Rape: Changes in Faith and Hindered Acknowledgment”, *Journal of Interpersonal Violence* 38, br. 3–4 (21. juli 2022), 2.

⁵⁵ Lea Schneider, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, *International Journal of Humanities and Social Science Review*, godište 6, broj 4, New York: Center for Promoting Ideas, 2020, 35.

⁵⁶ Mark Ellis, “Breaking the Silence: Rape as an International Crime”, *Case Western Reserve Journal of International Law* 38, br. 2 (1. januar 2007), 228.

osigurati preživljavanje. Ipak, nije izričito spomenuo nužnost nepristanka. U ovom slučaju, MKSR se odmaknuo od naglaska na pristanak, stoga odsutnost fizičke ili verbalne komunikacije nepristanka žrtve u slučaju seksualnog nasilja nije potrebna za konstituisanje kaznenog djela silovanja.⁵⁷ Tri mjeseca nakon događaja u slučaju Akayesu pred MKSR-om, sudsko vijeće ICTY-a u predmetu *Tužilac protiv Furundžije* podiglo je optužnicu za zločin silovanja prema Zajedničkom članu III Ženevske konvencije. Prepoznajući odsustvo definicije silovanja u međunarodnom pravu, ICTY je odlučio konstruisati novu definiciju. U slučaju Furundžija, Sudsko vijeće definisalo je silovanje kao “seksualnu penetraciju uz upotrebu prinude ili sile ili pod prijetnjom sile protiv žrtve ili treće osobe”.⁵⁸ Godine 2001, kao dio slučaja *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i drugih*, ICTY je zamijenio “upotrebu prinude ili sile ili pod prijetnjom sile” iz slučaja Furundžija konceptom “nedostatka pristanka” u definisanju silovanja. Osim toga, Vijeće je uvelo dvodijelni mens rea, namećući imperativ dokaza ne samo opće namjere za sudjelovanje u seksualnom činu već i dokaza da je optuženi znao da se čin događa bez pristanka. Sudska definicija pristanka bila je naprednija jer je uzimala u obzir puni kontekst pri procjeni sposobnosti žrtve da ostvari svoju volju.⁵⁹

U bosanskohercegovačkom sistemu krivičnog prava najčešće se za ova djela koristi definicija Zvonimira Tomića koji seksualne torture i nasilje definiše kao nezakonite radnje, uključujući seksualnu ucjenu, prisilno svlačenje, silovanje, bludne radnje, prinudnu prostituciju, kao i razne oblike seksualne prinude. Seksualne torture mogu biti direktan seksualni čin prema žrtvi i fizičke povrede spolnih organa (odsijecanje, probadanje, paljenje spolnih organa, nanošenje povreda različitim tupim i oštrim predmetima i dr.).⁶⁰

⁵⁷ ICTR, ICTR-96-04, Pred prvostepenim vijećem, *Tužilac protiv Jean-Paula Akayesa*, Arusha, 2. septembar 1998.

⁵⁸ ICTY, IT-95-17/1-T, Pred pretresnim vijećem, *Tužilac protiv Ante Furundžije*, Den Haag, 10. decembar 1998.

⁵⁹ Schneider, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, 35.

⁶⁰ Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II*, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 2007, 111-127.

Literatura o seksualnom nasilju: Silovanje kao neizbježna nuspojava rata?

Seksualno nasilje, posebno silovanje, gotovo je univerzalna karakteristika sukoba kroz historiju i različite geografske lokacije. Oblici nasilja su različiti, od masovnih silovanja žena u pokušajima provođenja kampanja “etničkog čišćenja”, do silovanja kao oblika nagrade za vojnike, pa čak i silovanja kao zločina koji sačinjava zločin genocida. Međutim, unatoč činjenici da se o ovoj vrsti nasilja govori i u akademskim krugovima, kao što će pokazati ovaj osvrt na literaturu, seksualno nasilje nad ženama u Prijedoru mahom je predstavljeno na marginama spomenutih istraživanja i uklopljeno u generalni narativ o zločinima u Prijedoru.

Silovanje u ratu motiv je koji se pojavljuje u brojnim naučnim radovima. U jednoj od najvažnijih feminističkih knjiga o ovoj temi, *Protiv naše volje: Muškarci, žene i silovanje* iz 1975. godine, Susan Brownmiller istražuje historijski kontekst i društvene stavove prema silovanju, a bavi se i pitanjima vezanim uz seksualno nasilje u ratu. Jedan od ključnih koncepata koje Brownmiller uvodi jest ideja silovanja kao alata za zastrašivanje i kontrolu populacije prisutnog kroz historiju. Istražuje načine na koje se silovanje koristilo kao oružje tokom rata, posebno s ciljem održavanja društvenog poretka, kao i oblika kažnjavanja i odmazde. Brownmiller kritički ispituje i pravne i društvene odgovore na silovanje te posebnu pozornost posvećuje promjeni perspektive krivnje koja se u slučajevima silovanja nerijetko mijenja s počinitelja na žrtvu.⁶¹ Kada govori o ratnom silovanju, Brownmiller opisuje shvatanje silovanja “nesretnom, ali neizbježnom nuspojavom rata”.⁶² U tom slučaju, prema njezinim tvrdnjama, žene se percipiraju kao “žrtve – slučajne, neizbježne žrtve – poput civilnih žrtava bombardiranja, zajedno s djecom, domovima, ličnim stvarima, crkvom, nasipom, stokom ili usjevom”.⁶³ S druge strane,

⁶¹ Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Ballantine Books, 1975, 312.

⁶² Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, 32.

⁶³ Isto.

Ruth Seifert u istom kontekstu objašnjava opasnost silovanja u ratovima, pojašnjavajući je kroz masovna silovanja tokom Drugog svjetskog rata i ratova u bivšoj Jugoslaviji 1990-ih godina. Naime, ona određuje društveni položaj žena, njihov identitet i samopoštovanje na način koji nadilazi ere i nacionalne granice.⁶⁴ Seifert dalje kritikuje pristup ratnom silovanju u historijskim osvrtima tvrdeći da spominjanje silovanja u fusnotama ili korištenje seksualnog nasilja radi “dramatizacije” događaja doprinosi negiranju historijskog i strukturalnog značaja silovanja i njegovog utjecaja na rodne odnose, a marginalizacija ove tematike dovodi do nestanka silovanja i seksualnog nasilja iz kulture sjećanja.⁶⁵ O ovoj marginalizaciji tematike ratnog silovanja govori i Cynthia Enloe koja to opisuje kao stapanje silovanih žena s drugom ratnom štetom – razorenim kućama ili uništenim prugama⁶⁶, potvrđujući argumente koje iznosi i Susan Brownmiller. Ženska se tijela tako u diskusijama zavode pod objekte rata. U istoj knjizi Enloe problematizuje činjenicu da žene rijetko imaju priliku govoriti o svojim iskustvima a i kada se to dopusti, zanemaruje se činjenica da su sva iskustva različita i traži se jedna, zajednička priča uprkos kompleksnosti njihovih individualnih priča. Agatha Schwartz i Tatjana Takševa ispitivale su utjecaj ratnog silovanja u slučajevima silovanja Njemica nakon Drugog svjetskog rata i Bošnjakinja 1990-ih. Tvrde da nas čitanje iskustava kroz transnacionalnu prizmu “podsjeća koliko je nužna integracija ženskih glasova u službene narative i sjećanja na rat u procesu izgradnje mira”.⁶⁷ To znači da nisu važni samo glasovi, već i da treba ostati oprezan u idealizovanju uloge žrtve i davanju prioriteta tom dijelu iskustava preživjelih. Takševa i Schwartz također pokazuju kako trauma ratnog silovanja nadilazi vremensku udaljenost od traumatičnog događaja i ostaje gotovo jednako prisutna u životima žrtava i godinama nakon zločina.⁶⁸

⁶⁴ Ruth Seifert, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 57.

⁶⁵ Seifert, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, 67.

⁶⁶ Cynthia Enloe, “When Soldiers Rape”, in *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley: University of California Press, 2000, 108.

⁶⁷ Agatha Schwartz i Tatjana Takševa, “Between Trauma and Resilience”, *Aspasia* 14, br. 1, Berghahn Books, 2020, 136.

⁶⁸ Isto.

Gotovo sva naučna literatura o Prijedoru (izuzev djelimično rada Višnje Šijačić i Jovane Mihajlović Trbovc⁶⁹) tiče se pravne perspektive silovanja ili se seksualno nasilje nad ženama raspravlja isključivo u okviru šire slike Prijedora 1992. godine.

Metodologija

Ovo istraživanje kvalitativnog je karaktera. Fokusira se na sekundarne i primarne materijale. Rad se bavi specifičnom studijom slučaja logora Omarska i nudi okvir za primjenu iste metodologije na druge geografske lokacije u kojima su se dešavali slučajevi seksualnog nasilja nad ženama u ratnom kontekstu. Primarni materijali odnose se na intervju s jednom od žena zatvorenih u logoru Omarska provedenom u maju 2024. godine, dok se sekundarni materijali odnose na podatke – transkripte i videosnimke – koje je istraživačkom timu ustupio Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, čija je preteča Međunarodni krivični sud za Jugoslaviju (ICTY). Za kontekstualizaciju zločina u Prijedoru i opise seksualnog nasilja nad ženama u Omarskoj korišteni su dokumenti iz sljedećih slučajeva: *Kvočka i drugi* (IT-98-30), *Tadić* (IT-94-1) i *Stakić* (IT-97-24).⁷⁰

Metoda uzorkovanja je namjerna. Naime, korišteni su materijali koji se tiču svjedočenja o zločinima u logoru Omarska a koji se tiču seksualnog nasilja. Materijali su dalje korišteni kako bi se pobliže opisale metode seksualnog nasilja primjenjivane na žene zatočene u Omarskoj, zabilježile činjenice vezane za seksualno nasilje i vrste nasilja kojima su žene podvrgnute, te identifikovale metode samozaštite koje

⁶⁹ Višnja Šijačić, “Prijedor 1992: Violations of International Humanitarian Law – Case Studies: Concentration Camp Omarska, Concentration Camp Keraterm and Concentration Camp Trnopolje”, *International Journal on Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights* 5, Podgorica: Questa Soft, 2014; Jovana Mihajlović Trbovc, “Memory After Ethnic Cleansing: Victims’ and Perpetrators’ Narratives in Prijedor”, *Journal of Ethnic Studies* 72, br. 1, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014.

⁷⁰ Podaci o sva tri predmeta dostupni na: <https://www.icty.org/bcs/cases>

su one primjenjivale kako bi ili odgodile ili izbjegle seksualno nasilje u Omarskoj.⁷¹

Zatočenice u Omarskoj – silovanja i seksualna zlostavljanja

Neposredno nakon napada na Hambarine, Kozarac i potpunog zauzimanja grada Prijedora, broj zatočenika u logoru Omarska kontinuirano je rastao, dostižući svoj maksimum tokom ljeta 1992. godine.⁷² Posebno se izdvaja juni 1992. godine, kada je u logor doveden najveći broj žena. Većina njih bile su istaknute ličnosti političkog, društvenog i profesionalnog života Prijedora, što ukazuje da je njihovo zatočenje imalo obilježje ciljane represije prema obrazovanom i javno angažovanom sloju stanovništva.⁷³ Povod za vlastito zatočenje, kao i zatočenje drugih žena, objašnjava Nusreta Sivac: “Da budem iskrena, mislila sam da žene neće dirati. Mene su optuživali da u svom poslu provodim šerijatski zakon, što je naravno smiješno, i onda, iznenada, ja sam bila prva žena iz Prijedora koja je dovedena u Omarsku.”⁷⁴ Prema njenim riječima, “žene su birane za silovanje u Omarskoj jer su intelektualke, žene na višem položaju – raznih profesija i godišta, plus druge koje su otele iz kuća, samo da zaplaše narod”.⁷⁵

U toku tromjesečnog postojanja logora Omarska 37 žena bilo je zatočeno u njemu. To su: Habiba Harambašić, Nusreta Sivac, Zlata Cikota, Zlata Bilajac, Safeta Medunjanin, Jadranka Cigelj, Magbula Beširević, Edna Dautović, Fikreta Pervanić, Fikreta Sarajlić, Jasminka Hadžibegić, Munevera Mašić, Sena Mistrić, Adevija Mahmuljin, Velida

⁷¹ Posebnu zahvalnost za ustupljena svjedočenja iskazujemo gospodinu Blairu Stewartu iz Odjela za arhive i spise Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (Mechanism Archives and Records Section / International Residual Mechanism for Criminal Tribunals).

⁷² Jasmin Medić, “‘Otac, čuvaj mi djecu’ – Zločini u logoru Omarska 1992. godine”, *Prilozi*, br. 46, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, 247.

⁷³ Elezović, “Ponos ranjene duše”, 484.

⁷⁴ Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: Svođenje računa*, Sarajevo–Zagreb: Buybook, 2017, 208.

⁷⁵ Isto.

Mahmuljin, Tidža Alagić, Suada Ramić, Azra Žerić, Sadija Avdić, Mirsada Hadžalić, Zuhra Kamber, Sifeta Sušić, Tesma Elezović, Sabiha Obradović, Senada Čaušević, Seada Ćurak, Sabiha Turkanović, Velida Karagić, Zumra Mehmedagić, Namka Ališić, Dika Menković, Nedžija Fazlić, Mina Cerić, Zdenka Rajković, Jadranka Papeš, Joka Divaš i Hajra Hadžić.⁷⁶ Njihova svjedočanstva, kasnije zabilježena u sudskim procesima i istraživanjima, predstavljaju jedan od najpotresnijih dokaza o rodno specifičnim oblicima nasilja, poniženja i torture koji su obilježili funkcionisanje logora Omarska.

Presuda iz 2001. godine u predmetu *Kvočka i drugi* pred ICTY-em u tački o seksualnom nasilju zaključuje sljedeće: “Pretresno vijeće nalazi da su zatočenice bile podvrgavane raznim oblicima seksualnog nasilja u logoru Omarska.”⁷⁷ Pred ICTY-em, upravo u ovom slučaju, o seksualnom nasilju nad ženama svjedočila je nekolicina žrtava koje su bile zatvorene u ovom logoru. Iz njihovih svjedočenja može se doći do zaključka kakvim su vrstama seksualnog nasilja bile izložene. Propaganda o “ekstremnim muslimanima” u lokalnim prijedorskim medijima početkom 1992. godine odigrala je ulogu u kategorizaciji nesrba kao zločinaca i time doprinijela opravdanosti nasilja nad njima.⁷⁸ “Žene su imale radnu obavezu koja se sastojala u tome da moraju dijeliti taj jedan jedini obrok zatočenicima u Omarskoj. Sastojao se obično od komadića kruha, malo kuhanog graha ili dva lista kupusa. S obzirom na ljeto i visoke temperature, i ono što smo nazivali obrokom uglavnom je bilo pokvareno.”⁷⁹

Svjedokinja J detaljno je opisala sistematsko zlostavljanje koje su žene trpjele u logoru Omarska. Žene su bile odvojene u dvije sobe na spratu i, osim zlostavljanja, bile prisiljene raditi poslove unutar logora, poput čišćenja prostorija i distribucije hrane. Kako je svjedokinja

⁷⁶ “Feljton: Logoraški dani”, *Prijedorsko ogledalo*, april 1997.

⁷⁷ ICTY, IT-98-30/1-T, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića, Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 108.

⁷⁸ Jasmin Medić, “Kozarski vjesnik u službi zločina”, *Godišnjak*, br. 16, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2016, 474-486.

⁷⁹ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.

J objasnila, obično bi jedna grupa žena, svakog dana, dijelila jedan obrok zatvorenici, dok bi druga grupa žena, po naređenju stražara, prala toalete na spratu iznad. Žene su bile izložene ekstremnom strahu i fizičkom zastrašivanju. Svjedokinja J prisjetila se incidenta u kojem su bile optužene da su dale zatvorenici više kruha nego što je dozvoljeno i da za to trebaju platiti: “Kazao je (Milorad Tadić, op. a.) da se moramo okrenuti prema zidu i podići ruke i da će nas upucati zbog toga što smo učinile. Možda to nije dugo trajalo, nekih četrdeset minuta. Meni se činilo kao vječnost. A onda se nasmijao i rekao da je ovo samo upozorenje ovaj put, ako to ponovimo drugi put, znamo šta možemo očekivati.”⁸⁰ Prema njenim riječima, zatočenice su u logoru bile na prisilnom radu. Bile su primorane ustajati u ranim jutarnjim satima i odlaziti u prostor tzv. restorana, gdje bi od stražara dobivale naređenja za taj dan. Jedna grupa žena bila je zadužena za pripremu i dijeljenje jedinog dnevnog obroka, dok je druga bila prisiljena da čisti prostorije koje su koristili stražari i u kojima su se odvijala ispitivanja i mučenja zatočenika. Te aktivnosti, sprovedene pod prijetnjom nasilja, imale su obilježja prisilnog rada i psihološkog zlostavljanja, čime je dodatno ponižavano dostojanstvo zatočenica.⁸¹ U svome svjedočenju, između ostalog, naglašavala je da im je, osim pristupa hrani, pristup pitkoj vodi bio u potpunosti ukinut. Stražari su im otvoreno govorili da je voda koju dobivaju industrijska i korištena za prečišćavanje željezne rude, dok se njima donosila pitka voda u kanisterima.⁸²

Svjedokinja J govorila je i o seksualnom nasilju koje je pretrpjela u logoru Omarska. Nasilje nad njom, o kome je govorila pred ICTY-em, vršili su Mlađo Radić zvani Krkan i Nedeljko Grabovac zvani Kapetan. Jednom prilikom Radić ju je pozvao i rekao da joj može “pomoći” tako što će osigurati da bude smještena u manje ozbiljnu kategoriju zatvorenika, ali da će zauzvrat morati imati seksualni odnos s njim. Tokom tog susreta, gurnuo ju je uz zid, počeo dodirivati po genitalijama,

⁸⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

grudima i stražnjici.⁸³ “Podigao mi je suknju, otkopčao hlače i izvadio penis. Molila sam da me pusti, da me ne dira, ali bio je veoma grub. Ostajala sam bez daha, rekla sam mu da imam menstruaciju, da me pusti.” Na pitanje da li se dogodila penetracija, odgovorila je negativno, govoreći da je Radić u tom slučaju ejakulirao po njenim bedrima i suknji, te naglasio da treba ovo uraditi “kako treba, na pravi način, u krevetu”.⁸⁴

Drugi napad dogodio se kada ju je Grabovac seksualno napastvovao: “Milojica Kos i Živko Mrmat su otišli, Kapetan i ja smo ostali sami u prostoriji. Krenula sam oprati suđe koje je ostalo nakon kafe no on mi je rekao da se vratim. Rekao mi je da mu se sviđam, da sam njegov tip žene i počeo me dodirivati po genitalijama. Govorila sam mu da me pusti, da se ne osjećam dobro, da mi zdravlje nije u redu, da mi se povraća. On je rekao da mi žene uvijek imamo problem s tim, da izbjegavamo to pod izgovorom da se ne osjećamo dobro, a da je nama u logoru dobro – dok su Srпкиnje u gradovima pod muslimanskom kontrolom silovane. Nastavio me dodirivati, podigao mi je suknju i košulju i skinuo mi donji veš, spustio ga. Dirao me po grudima. Izvadio je svoj penis i pokušao me silovati.”⁸⁵ Grabovac, kako je objasnila svjedokinja J, nije penetrirao nego je ejakulirao po njenim bedrima i nogama. Tokom napada joj je prijetio da može biti mnogo grublji nego što već jeste ako se nastavi opirati.⁸⁶

Jednom je prilikom nepoznati muškarac s kokardom koji nije radio kao stražar u Omarskoj došao i izderao se na Mugbilu Beširević, optuživši je da je “kompjutere ukrala iz banke i prebacila muslimanima u Cazinsku krajinu”.⁸⁷ Potom ju je nožem isjekao po licu nacrtavši krst. Rana je bila na obrazu. U restoranu i oko njega niko od uposlenika logora na to nije reagovao. Muneveri Mešić prišao je naoružan čovjek dok je sjedila za stolom u restoranu i otkopčao bluzu, izvadio joj dojku i preko nje prelazio

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto; ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, Den Haag, 3. juli 2000.

nožem – radio je to nekoliko minuta jer ga je to zabavljalo. Taj potez izazvao je smijeh kod stražara koji ni ovaj put nisu htjeli reagovati.⁸⁸

Među prozivanim ženama, za koje se pretpostavlja da su bile zlostavljane, ne samo seksualno, prema njezinom svjedočenju, bile su Edna Dautović, Mina Cerić, Seada Ćurak, Sedija Menković, Velida Mahmuljin, Tesma Elezović, Sabiha Obradović, Fikreta Sarajlić, Nadžija Fazlić, Jadranka Cigelj i Jadranka Papeš, te sama svjedokinja, kao što je prethodno opisano. Među osobama koje su ih prozivale, prema njenom svjedočenju, bili su Mlađo Radić, Živko Marmat, Mirko Babić te Željko Mejakić.⁸⁹ Po povratku, tvrdi svjedokinja J, žene su bile vidno rastresene i tihe, no ona ih nije pitala šta se dogodilo pri izvođenju.⁹⁰

Željko Mejakić prozvao je jednu noć Jadranku Cigelj. U prisustvu još dvije osobe naređeno joj je da se skine. “Osjetih kao kroz bunilo da neko svlači odjeću s nečega što je trebalo biti moje tijelo. ‘Bravo! Navali! Još je ima... Nije ni tako loša! Zvekni joj ga! Neka osjeti... majku joj ustašku... Ma i nije neka... Već je i postara... Nabij ga!’ Muškarac se pokretao pritišćući mi tijelo o pod i ne dajući mogućnost bilo kakvog mog pokreta...”⁹¹ U svojim svjedočenjima navodila je da je više puta silovana, a da su silovateli bili Željko Mejakić, Mlađo Radić, te čovjek po imenu Milojica i čovjek nadimka Pop.⁹² Bila je i očevdac kada je silovana zatočenica Fikreta. Ona i Jadranka javile su se da “dobrovoljno” očiste “separaciju”. “Međutim, odveli su Fikretu i silovali je, a ja sam se – iako se bojim visine – popela na požarne stepenice da i mene ne siluju.”⁹³ Žene obično jedna drugoj nisu govorile da su silovane. Tako je bilo i ovaj put kada je Fikreta uplakana izašla iz prostorije.⁹⁴

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Jadranka Cigelj, *Apartman 102*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002, 228-229.

⁹² Detaljno o njenom zatočeništvu u Omarskoj i sudbini drugih zatočenica, opširnije u: Jadranka Cigelj, *Apartman 102*.

⁹³ Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat*, 206-207.

⁹⁴ Isto.

Svjedokinja U također je pred ICTY-em svjedočila o seksualnom nasilju tokom njezinog zatočeništva u logoru Omarska. Svjedočila je da su žene noću često prozivane i izvođene kako bi bile seksualno napastvovane. U jednom od tih slučajeva, osoba, čiji identitet nije znala, odvela ju je u prostoriju na kraju hodnika na spratu na kom su žene boravile. “Čuvar koji me vodio, vodio me tamo jer je bilo mračno. Osjetila sam da su madraci na podu. Silovao me. Ja sam ostala u sobi. Otišao je, a onda su sve vrijeme, jedan za drugim, dolazili drugi – ne znam tačan broj – ali, nažalost, ne znam ni ko su oni, i oni su me silovali.”⁹⁵

Na pitanje je li izvođena i tokom dana, odgovorila je potvrdno i svjedočila da se to desilo dva puta.⁹⁶ Izveli su je iz restorana u istu sobu u koju je izvođena navečer.⁹⁷ “Uradio je to isti čovjek. On me izveo. Odveo me u tu sobu. Prvo me on silovao, a onda su ušli i drugi, ne znam tačno, trojica ili četvorica koja su me silovala. Nažalost, ne poznajem ih, nisam ih nikada u životu vidjela. Ali, pošto je bilo tokom dana, možda bih ih mogla prepoznati.”⁹⁸

Svjedokinja U dalje je govorila o krvarenju koje je imala tokom boravka u Omarskoj, koje je prouzrokovano seksualnim nasiljem. Na pitanje je li dobila higijenske potrepštine zbog krvarenja, rekla je da nije niti se usudila pitati za njih.⁹⁹ Odgovorila je: “Ne znam. Bilo je toliko šokantno da sam posudila od žena koje su imale veste njihove veste ili njihov donji veš. Posuđivale su mi svoj donji veš. Nekada bih stavljala papir. Tako sam se borila s tim”, objašnjava svjedokinja U kako je ublažavala krvarenje i bila prinuđena da brine o higijeni.¹⁰⁰ Eksplicitno je pred ICTY-em potvrdila da pod silovanje misli na penetraciju penisom.¹⁰¹ Također je potvrdila slučajeve seksualnog nasilja nad drugim ženama

⁹⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje U, 4. oktobar 2000.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

koje su s njom bile zatočene u Omarskoj, a koje je provodio Mlađo Radić. “Mlađo Radić je prozivao Jadranku Cigelj više puta, ona bi izišla. Bojala se. Lice joj je bilo crveno. Sjela bi na madrac na kom je spavala. U mom prisustvu nije ništa govorila da bih mogla sa sigurnošću znati šta joj se dogodilo (kada se vratila, op. a.)”, objašnjava svjedokinja U.¹⁰²

Svjedokinja AT također je bila zatočenica u Omarskoj, gdje je provela 23 dana. Kako u svom svjedočenju kaže, izvođena je više puta tokom boravka u Omarskoj, a izvodio ju je Mlađo Radić Krkan,¹⁰³ kao i svjedokinja J. “Izvodio bi me pod izgovorom da mu pravim kafu ili čaj, da gledamo TV, da popijemo čašu piva. Svaki put bi imao drugi izgovor. Jednom mi je donio mali poklon iz udruženja žena, a jednom, kada me izveo uradio je to. Odveo me u sobu, što mi se odmah nije svidjelo, i seksualno me napastvovao. Odbila sam pivo kada mi je nudio. Napravila sam kafu. Odbila sam gledati TV. Prihvatila sam poklon, poslala mi ga je moja bivša kolegica. (...) Mislim da je soba u koju me vodio bila konferencijska sala ili sala za sastanke. Imala je veliki ovalni stol. Kasnije je korištena za izvođenje žena jer nikome nije trebao madrac za sastanke. To mi je odmah bilo jasno.”¹⁰⁴

Svjedokinja B još je jedna od zatočenica logora Omarska. Osim svjedočenja o brutalnosti nasilja nad drugim zatočenicima, također je svjedočila o uslovima u kojima su žene u Omarskoj bile zatvorene, kao i o seksualnom nasilju. Na pitanja o higijenskim uslovima u Omarskoj svjedokinja B objasnila je da nikome nije dozvoljeno da se kupaju, briju ili da se pere odjeća.¹⁰⁵ Ženama nisu dati nikakvi proizvodi za ličnu higijenu: “Posljednji mjesec smo dobile kilogram medicinske vate, za slučaj da neka ima menstruaciju. Nažalost, u mom slučaju, nakon tri mjeseca boravka u Omarskoj imala sam tri menstruacije. Nije bilo ništa

¹⁰² Isto.

¹⁰³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.

što sam mogla koristiti osim toaletnog papira, dok ga je bilo, a nakon toga novine. Nije bilo ničega. Jedna od čistačica mi je na moju molbu jednom donijela par higijenskih uložaka. (...) Bilo je i slučajeva dizenterije.”¹⁰⁶

Svjedokinja B onda je ispričala svoje iskustvo sa samog početka boravka u Omarskoj: “Dat ću svoj primjer, kada su me izveli. Bilo je na samom početku, u prvih desetak dana ili tako od mog dolaska u Omarsku. Mladi čovjek me izveo tokom noći. Nije bilo struje. Bile smo samo nas tri žene u jednoj od tih soba, ja, Velida i još jedna. Ne sjećam se imena, bila su dvojica sa istim prezimenom. Odveo me u jedan od ureda, s ciljem silovanja. Bacio me na pod. Legao je na mene i počeo me fizički zlostavljati. Pokušala sam se odbraniti i to sam činila dok sam imala snage. U jednom trenutku je prijetio da će me ubiti ako ne bude po njegovom. Nastavila sam se opirati, kao i svaka žena. U jednom momentu je ukrstio prste ovako i povukao me, osjetila sam jaku bol u vratnom dijelu kičme i rekla sam ako preživim da ću ga prijaviti. Tada sam spomenula Mlađu Radića i još jednog – mislim Brane Bojić – policajac, ili Željka Mejakića. Jednog od njih dvojice. Znam da sam Radića spomenula. Ponudio mi je da od te noći budemo ‘prijatelji’, pružio mi ruku.”¹⁰⁷ Iz njezine priče jasno je da i među stražarima postoji neizbalansiran odnos moći i da su mlađi počinio seksualnog nasilja bili u strahu od Radića, Mejakića i ostalih.

Jadranka Cigelj opisuje razgovor sa Sadetom Medunjanin, o čijem je hapšenju njenog muža i sina trijumfalno izvještavao lokalni list *Kozarski vjesnik*.¹⁰⁸ Sadeta Medunjanin je silovana naočigled sina Anesa i muža Bećira Medunjanina u logoru Omarska. Ona je tokom zatočeništva prepričavala da je nakon što je prilikom srpskog napada na Kozarac ubijen njen sin Haris, u Omarsku dovedena zajedno s mužem i sinom Anesom. Tražeći “vođu”, Bećira Medunjanina, pronašli su porodicu Medunjanin i počeli ih tući. Nakon toga, kako je prepričala Jadranci Cigelj, natjerali su ih da tuku jedni druge, posebno njihov sin Anes, kojem je naređeno da ih tuče oboje, a prethodno su mu sipali sol na ranu. “Plače a ja šapćem:

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ “Uhapšen Bećir Medunjanin”, *Kozarski vjesnik*, 12. juni 1992.

Moraš sine. Moraš živjeti. Udari nas. Ne boli. Tako do jutra. Po danu sole Anesovu ranu. Bećira izvode na ispitivanje. Po noći nas nagone da se tučemo. I tako beskonačno. Anesu sva leđa oderana, a Bećir kože na licu više nije imao. Otok mu zatvorio i oči. A mene... svi me... a Anes gleda.”¹⁰⁹

O zlostavljanju žena u logoru Omarska govorila je u svom svjedočenju i Zlata Cikota. Između ostalog, govorila je o izvođenju žena, konkretno Jadranke Cigelj, Sabihe Turkanović, Mirsade Hadžalić, Suade Ramić, Sadije Avdić i Sadete Medunjanin. “Bila je noć i nije bilo puno svjetla. Nismo vjerovala jedna drugoj, nismo govorile šta se dešava. Ili meni nisu govorile. Vidjela sam tragove na jednoj ženi. Na Sadeti Medunjanin. Nisu to bile modrice. Ono što je imala bili su plikovi od cigareta, opušaka, tragovi gašenja na njoj.”¹¹⁰

Svjedokinja AT također je govorila o mučenju Sadete Medunjanin, odnosno njezinom stanju tokom boravka u logoru Omarska: “Bila je u potpunosti druga žena. Jedva sam je prepoznala. Smršavila je mnogo. Kosa joj je osijedila. Nije bila počešljana, zapuštena je. Suknju joj je pridržavala neka gumica kako ne bi spala. Bila je u sobi sa mnom. Davala je kruh svome sinu. Kada je izvedena, sve smo plakale. Ispratile smo je iz sobe i kada je otišla dolje išle smo u toalet da gledamo gdje je vode.”¹¹¹

O izvođenju Sadete Medunjanin i Edne Dautović iz logora Omarska u svome svjedočenju govorila je i Suada Ramić.¹¹² Osim toga, govorila je o prisilnoj radnoj obavezi žena u Omarskoj, među kojima je bila i ona: “Pronalazile smo (u sobama koje su čistile, op. a.) palice, komad kabla, bakrene žice provučene kroz crijevo, komade drveta, željezne šipke, komade aluminija sa olovom pri vrhu. Sve je bilo krvavo. Morale smo

¹⁰⁹ Cigelj, *Apartman 102*, 41.

¹¹⁰ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, 3. juli 2000.

¹¹¹ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹¹² ICTY, IT-94-I-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.

to očistiti i predati u ured. Sobe su bile krvave. Pronalazile bismo zube, kosu, komade ljudskog mesa, odjeće, obuće.”¹¹³

Ista svjedokinja je pred ICTY-em svjedočila i o seksualnom nasilju koje je pretrpjela: “Žene su prozivali Mlađo, Drago Prcać, Željko Mejakić, Nedeljko Grabovac. Nikad nismo jedna drugoj govorile šta se dešavalo. Pet puta su me prozvali. Mlađo Radić me prozvao. Odveo bi me ispod u prvu sobu pored stepenica prema kuhinji. Silovao me. Jednom me i tukao kada sam izlazila. Pri izlasku sam vidjela Željka Mejakića. Ošamario me i rekao: ‘Kurvo, bježi u svoju sobu.’ Htjela sam počiniti samoubistvo. Biba i Zlata su plakale i molile da to ne uradim i da ćemo preživjeti, živjeti da kažemo istinu.”¹¹⁴

Nedžija Fazlić, koja je iz prijedorskog SUP-a dovedena u logor Omarska 23. jula, potvrdila je da je neposredno nakon dolaska bila primorana da se pridruži drugim zatočenicama u čišćenju restorana jer je kružila vijest da bi novinari trebali doći u posjetu. Jednom prilikom otišla je u kantu s drugim ženama i tamo zatekla zatočenicu po imenu Mirsada (Hadžalić, op. a) kako plače, jer ju je te noći izveo napolje stražar kojeg su zvali Lugar. Kada su žene prišle Mirsadi da joj pomognu, Lugar je otišao do njih, uperio pušku i rekao da niko ne smije da joj se približi.¹¹⁵

Pod optužbom da je pripadnica Patriotske lige, u logor je dovedena i Edna Dautović. Bila je izložena raznim oblicima zlostavljanja, a kako tvrdi njena majka Mejra Dautović koja, tragajući za istinom o sudbini kćerke, navodi da su joj druge zatočenicke rekly da je Edna mučena i da je bila sva u ranama i modricama. “Ednu je najviše ispitivao i mučio, niko drugi do Nebojša Babić, njen nekadašnji dečko.”¹¹⁶

Izuzev zatočenicke Hajre Hadžić, koja nikada nije bila sa ženama nego je bila izolirana u Bijeloj kući, ostalih 36 žena bile su u Upravnoj zgradi. Zatočenik Nijaz Mujkanović u svojoj knjizi opisuje kako je Hajra

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Nedžije Fazlić, 8–9. septembar 2000.

¹¹⁶ Mejra Dautović, *Krvava istina Prijedora*, Tešanj: Planjax, 2004, 51.

Hadžić sve vrijeme bila zatočena u prostorijama u kojoj su bili muškarci. Prema njegovom svjedočenju, ona je nakon Bijele kuće bila prebačena u garažu. Stražari su je tretirali kao da je muškarac. “Tu krhku i sitnu ženu” Mujkanović je nekoliko puta sreo “ispred prostorija toaleta ili kada bismo išli na ručak” i da je “uvijek imala osmijeh na licu i uspravan hod te da se na njoj nikada nije vidio strah”.¹¹⁷ Slično Mujkanoviću, i Cigelj govori o prkosu i ponosu koji je bio uočljiv kod Hajre Hadžić. “Vidjela sam tu djevojku koja je 24 sata živjela sa smrću, nožem i svim onim čega sam se ja već noćima plašila. Iz cijelog njezinog bića strujala je energija koja se prenosila u nas i davala nam novu snagu, ali i želju da izdržimo sve kušnje koje ovo mjesto stavlja pred nas. Uzevši tanjur, okrenula se prema stolovima otkrivajući nam pritom leđa. Cijela jakna bila je s tragovima vojničkih đonova, a hlače obojene strašnim krvavim mrljama. Ova slika govorila je rječitije i teže od bilo koje riječi. Osjetila sam strahopoštovanje, jer njezino držanje nije dopuštalo niti davalo mjesta sažalijevanju...”¹¹⁸ Jedan slučaj seksualnog zlostavljanja nad Hajrom Hadžić odigrao se u Bijeloj kući 26. juna 1992. godine. Stražari su pokušavali prisiliti Mehmedaliju Sarajlića da je siluje. On je preklinjao: “Nemojte, molim vas. Ona bi mi mogla biti dijete. Ja sam čovjek u godinama.” Na to su mu vojnici rekli: “Pokušaj prstom.” Čuo se krik i udarci, a zatim je nastala tišina. Minut ili dva kasnije, u prostoriju je ušao stražar i tražio da izađu dvojica snažnijih muškaraca; oni su otišli po tijelo Mehmedalije Sarajlića. Kasnije je njegov leš viđen kod Bijele kuće.¹¹⁹ Bila je primorana da se kao i drugi muškarci skine potpuno gola kada bi stražari zatočenike izmrcvarene od zlostavljanja poredali i “kupali” vatrogasnim crijevima. Snažni mlazevi hladne vode udarali su ih po tijelima kao stražarske palice. Jednom prilikom izvedena je grupa od deset zatočenika na ovakvu vrstu zlostavljanja.¹²⁰

¹¹⁷ Nijaz Mujkanović, *Zločin s predumišljajem: 197 dana u logorima Omarska i Manjača*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, 103.

¹¹⁸ Cigelj, *Apartman 102*, 96.

¹¹⁹ ICTY, 97-24-T, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 236, Rezak Hukanović, *Deseta vrata pakla – Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*, Sarajevo: Buybook, 2013, 79-81.

¹²⁰ Nusreta Sivac, “Glas nestalih”, *Ženska strana rata*, (ur. Lina Vušković i Zorica Trifunović), Beograd: Žene u crnom, 2007, 251; Hukanović, *Deseta vrata pakla*,

Svrha logora u Bosni i Hercegovini pa tako i logora Omarska je nametanje kolektivne traumatizacije zatočenicima da se, ako prežive, više nikada ne vrate na svoja ognjišta jer bi ih logor podsjećao na traumu kroz koju su prošli. Ukratko rečeno, to znači da bi im i boravak u rodnom mjestu ponovo oživio tu traumu.¹²¹ Gotovo sve svjedokinje čija su svjedočenja predstavljena u ovom dijelu istraživanja govorele su o posljedicama zatočeništva u logoru Omarska. Suada Ramić je tokom svjedočenja potvrdila da je imala medicinske probleme nakon odlaska iz Omarske koji su posljedica silovanja te je to rezultiralo odstranjivanjem maternice.¹²² Svjedokinja B je u završnom obraćanju rekla kako nikada ne može biti sretna nakon svega što se dogodilo.¹²³

Svjedokinja AT je imala sličan osvrt na utjecaj zlostavljanja na njen život nakon logora Omarska: “Uništili su mi zdravlje. Pretrpjela sam užasnu traumu. Patim od nesanice. Šta još može biti? Uništili su sve. Kako da nastavim živjeti ovako? Nemam još 70 godina. Ne mogu samo čekati smrt. I dalje sam mlada. Imam djecu.”¹²⁴

Svjedokinja J u izjavi je govorila i o fizičkim i psihičkim problemima nastalim kao posljedica zatočeništva u Omarskoj i nasilja koje je pretrpjela: “Imam problema s bubrezima zbog vode koju smo pili u logoru, koja nije bila pitka. Imam ženskih problema, krvaram van menstrualnog ciklusa, i to mi se dešava otkad sam napustila logor Omarska. Patim od depresije i imam noćne more. Imam hroničnu nesanicu.”¹²⁵

145-148; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 80, 81.

¹²¹ Opširnije o tome, u: Hikmet Karčić, *Torture, Humiliate, Kill: Inside the Bosnian Serb Camp System*, Michigan: University of Michigan, 2022.

¹²² ICTY, IT-94-1-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.

¹²³ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.

¹²⁴ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.

¹²⁵ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

Seksualno nasilje kao alat ratovanja

U kontekstu logora Omarska, seksualno nasilje nad ženama nije predstavljalo izolirane incidente, pojedinačne zločine ili osvetničke činove, već je bilo integralni dio šire strategije nasilja usmjerenog prema bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu Prijedora koje je uz to bilo obrazovano, društveno angažovano, često u odnosima moći na višoj poziciji od počinitelaca, iz čega se primjećuje represivan odnos prema društvenoj eliti Prijedora 1990-ih godina.

Prije rodne analize i identifikacije metoda samozaštite, važno je osvrnuti se i na jedan motiv koji se iznova pojavljuje u svjedočenjima analiziranim za potrebe ovog istraživanja i intervjuima sa ženama koje su preživjele seksualno nasilje u Prijedoru tokom proljeća 1992. godine. Taj motiv jeste psihička rastresenost žrtava koja je opisana. Iako je to stanje razumljivo, posebno se odnosi na osobe zatvorene u logorima na području Prijedora, te ta psihička rastresenost može utjecati i na korištene mjere samozaštite. Primjer rastresenosti koju svjedokinja i žrtve opisuju vidi se iz svjedočenja Zlate Cikote pred ICTY-em. Naime, na pitanje koliko dana je prošlo od njenog dovođenja u Omarsku do trenutka u kom je vidjela braću supruga tuženog odgovara: "Da ste bili u logoru, ne biste se sjećali jer je to bilo pitanje života i smrti, teško mi je da se snađem u vremenu. Da li je bilo na početku ili nakon deset dana, ne znam, ali bili su tu."¹²⁶ Dakle, osobe zatvorene u logorima, posebice u Omarskoj, bile su s vremenom lišene osjećaja za vanjski svijet. Diken i Laustsen kažu da su tijelo, rod i psiha faktori koji utječu na formaciju identiteta, a za razumijevanje iskustva nasilja ne možemo ih promatrati odvojeno.¹²⁷ I druga svjedočenja, poput onoga svjedokinja J i Jadranke Cigelj, reflektiraju diskusije o svojevrsnom gubitku svijesti, kako individualnom tako i grupnom, koje indicira pogubnost silovanja

¹²⁶ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Praća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, Den Haag, 3. juli 2000.

¹²⁷ Bülent Diken i Carsten Bagge Laustsen, "Becoming Abject: Rape as a Weapon of War," *Body & Society* 11, br. 1, 2005, 126.

i seksualnog nasilja po identitete i svijest o sebi. Ruth Seifert navodi da silovanje utječe na gubitak samosvijesti, što je argument sličan onome koji prezentiraju Diken i Laustsen. No, specifičnost svjedočenja iz Prijedora jeste da, kako je vidljivo iz razgovora sa žrtvama, gubitak samosvijesti uzrokovan različitim vidovima nasilja kojima su podvrgnute žene vodi i do formacije novih identiteta. Tako Zlata Cikota u svome svjedočenju na pitanje koja je njena etnička pripadnost odgovara: “To je teško pitanje za mene. Mislila sam da sam svjetska žena, žena slobodnog svijeta. U mom rodnom listu i mom vjenčanom listu piše da sam Jugoslovenka i to mogu dokazati. Ali, kada sam došla u koncentracioni logor Omarska, shvatila sam da sam Bošnjakinja i muslimanka.”¹²⁸

Učesnice u jednom od istraživanja o žrtvama silovanja u Prijedoru tvrdile su da je jedna od posljedica iskustva seksualnog nasilja u Prijedoru 1992. godine intenziviran osjećaj religioznosti i molitve kao vid mehanizma samozaštite. Neke od njih bile su zatvorene u Omarskoj. U periodu nakon 1992. godine iskazale su, prema vlastitoj procjeni, snažan osjećaj religijskog identiteta i prepoznale promjenu u samoidentifikaciji,¹²⁹ slično onome kako je to opisala Zlata Cikota u svom svjedočenju.

Četničke oznake, poput kokardi na kapama i uniformi koje podsjećaju na četničke u Drugom svjetskom ratu, bile su jedna od karakteristika počinilaca zločina u Omarskoj. S jedne strane, to ukazuje na pravoslavni identitet počinilaca, suprotstavljen katoličkom i muslimanskom identitetu žrtava. Argumenti o strateškoj upotrebi silovanja u sukobima s ciljem uništenja “drugog”, u ovom slučaju muslimana i katolika, koje su iznijeli Brownmiller, Diken i Laustsen i Gottschall u objašnjenju ratnog silovanja, implicirani su i u iskazima svjedokinja. Činjenjem zločina silovanja neko u potpunosti utjelovljuje borca protiv neprijatelja – druge etničke grupe, pri čemu silovanje nije individualna stvar jer, kako u jednom od slučajeva silovanja u Prijedoru¹³⁰ počinilac objašnjava da bi

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Mersiha Jaskić, *A Shift in Perception of Religion among Women Victims of Wartime Rape: Case Study of Prijedor, Bosnia and Herzegovina*. Magistarska teza, Karlov univerzitet u Pragu, Fakultet humanističkih nauka, 2024.

¹³⁰ ICTY, IT-94-I-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Azre Blažević, 13. juni 1996.

druge zločine počinio kao pojedinac, dok je silovanje sada politički čin. Prethodno spomenuta Cynthia Enloe ukazuje na posebnu vrstu ukrštanja roda i moći u ratnom kontekstu, u isto vrijeme patrijarhata i militarizacije koji rezultiraju nasiljem nad ženama.¹³¹ Iako postoje takozvana biološki deterministička objašnjenja silovanja u ratu, Ruth Seifert pokušava razbiti mitove o toj “urođenoj seksualnoj agresiji” kod muškaraca koja je potisnuta u mirnodopskim okolnostima, dok u ratovima ispliva. U svome radu Seifert objašnjava kako ove teorije padaju u vodu radi postojanja nečega što feministička teorija tretira kao kulturu silovanja¹³² koja je naučena a ne urođena. U teoriji se prilagodba ponašanja u skladu sa sviješću o kulturi silovanja naziva “rutinom zaštite od silovanja”. Ova rutina dio je kulture silovanja, a Jessica Valenti je definira kao konstantni strah od silovanja, svjestan i nesvjestan, odnosno sve ono što žene svakodnevno rade da bi se zaštitile od potencijalnog seksualnog nasilja.¹³³ U mirnodopskom kontekstu to bi moglo biti izbjegavanje neosvijetljenih ulica, pažljivo biranje odjeće ili izbjegavanje izlazaka bez pratnje. Postavlja se pitanje kako i da li se rutina silovanja mijenja u odnosu na to u kakvom se kontekstu osoba nalazi. U ratnim kontekstima, dalo bi se pretpostaviti, rutina zaštite bila bi nešto striktnija i drugačija od one u miru.

Među ženama Omarske primjećuje se nekoliko metoda samozaštite koje su primjenjivale. Jedna od njih jeste menstruacija kao vid zaštite. Menstrualna tabu pojava duboko je ukorijenjena u percepcijama ženskog tijela u različitim kulturama širom svijeta. Menstrualna krv, s jedne strane znak plodnosti i izvor života, s druge strane smatra se nečistom i ona je suštinski komponenta menstruacije koja je tabuizirana. Dakle, ovaj tabu opstaje u svim kontekstima. Od modernog marketinga

¹³¹ Enloe, “When Soldiers Rape”, 108.

¹³² Kultura silovanja teorijski je konstrukt koji obuhvata niz stavova koji podržavaju silovanje, uključujući tradicionalne rodne uloge, neprijateljstvo prema ženama i prihvatanje nasilja kao “normalnog”. Nicole L. Johnson and Dawn M. Johnson, “An Empirical Exploration Into the Measurement of Rape Culture”, *Journal of Interpersonal Violence* 36, no. 1–2 (2021), 72.

¹³³ Laura Mattoon D’Amore, “Vigilante Feminism: Revising Trauma, Abduction, and Assault in American Fairy-Tale Revisions”, *Marvels & Tales* 31, no. 2 (January 1, 2017), 388.

i reklama za menstrualne proizvode u kojima je krv najčešće plava, do pakiranja menstrualnih proizvoda u neprovidne vrećice. Ova shvatanja nerijetko potječu od religijski ustanovljenih percepcija menstruacije. U svim monoteističkim religijskim tradicijama, menstruacija i žene tokom menstruacije imaju određene barijere u smislu prakticiranja religije, a nalazi ovog istraživanja ukazuju na to da su žene koje su se našle u opasnosti od silovanja strateški iskoristile taj metod samozaštite kako bi “odgodile” opasnost od silovanja. “Pokušala sam mu reći da imam menstruaciju i da me treba pustiti (...) Rekao je da je to nešto što mu je svaka od nas rekla. Mislio je na žene. To je moj zaključak iako nije spominjao imena. Rekao je samo da je to nešto što sve koristimo kako bismo izbjegle ono što on želi”, prisjećala se svjedokinja J pred ICTY-em.¹³⁴

Iz ove izjave možemo vidjeti da su počinioци bili svjesni metoda samozaštite koje su žene počele koristiti. Menstruacija se ovdje koristi kao “izgovor” za nemogućnost prakticiranja seksualnih odnosa ali i kao svojevrsan štit protiv silovanja. Taj metod samozaštite razotkriva i realnost u kojoj zaštita od seksualnog nasilja i konkretno silovanja ne ovisi o pristanku ili tjelesnoj autonomiji nego ovisi o patrijarhalnoj percepciji čistoće i nečistoće kao takvih. U mirnodopskim okolnostima menstruacija kao metod samozaštite nije nužno primijećena jer se zločin silovanja ili bilo kog drugog seksualnog nasilja najčešće odvija u kontekstu koji za rezultat nema sistematsko uništavanje neke grupe. U tom slučaju, “tuđe” žensko tijelo nosi određenu opasnost kroz svoje “nečistoće”, a pritvaranje pojedinki u logorima pogotovo doprinosi prihvatanju menstruacije kao odgode seksualnog nasilja jer počinioци nisu vremenski ograničeni za počinjavanje djela.

Svjedočenja žena zatočenih u logoru Omarska prikazuju sistematski karakter seksualnog nasilja, sastavni dio logike dominacije nesrpskog stanovništva i etničkog čišćenja. Izjave preživjelih, poput onih svjedokinja J, U i B, detaljno opisuju kako su žene izdvajane, noću odvođene iz

¹³⁴ ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Miloje Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinja J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

soba i podvrgnute seksualnom nasilju, uključujući silovanje, od strane stražara. Osim toga, izložene su i drugoj vrsti nasilja – psihološkoj, što je vidljivo iz prijetnji ili prisiljavanja da stoje uz zid kao da će biti strijeljane kao opomenu. Djela su počinjena u uslovima potpunog zatočeništva i dehumanizacije, a stražari u Omarskoj kontrolisali su svaki aspekt svakodnevnog života zatvorenika i zatvorenica. Nije postojala nikakva institucionalna kontrola ili zaštita, počinioци su prolazili nekažnjeno ili bi čak njihova moć unutar logorskog sistema rasla što su bili nasilniji. Neke od žena prozivane su i podvrgavane različitim vrstama seksualnog i drugog nasilja više puta. Kao što Susan Brownmiller tvrdi, silovanje u kontekstu sukoba nije posljedica seksualne frustracije ili gubitka discipline, već namjerni politički čin, svjesni proces zastrašivanja, što je vidljivo iz svjedočenja zatočenica o odnosu počinilaca prema njima, posebno kada je seksualno nasilje zamaskirano pričama o ugroženoj srpskoj naciji, srpskim ženama, dok tijelo žena u Omarskoj služi kao polje za osvetu. Seksualno nasilje tako izlazi iz okvira samog čina silovanja ili neke druge vrste seksualnog nasilja, te simbolično poražava i obeščašćuje cjelokupan narod, služeći kao produžena ruka nacionalističke ideologije, posebno kada uzmemo u obzir silovanje pred muškim članovima porodice kao u slučaju Sadete Medunjanin, prisiljavanje zatočenika i zatočenica da nanose ozljede jedni drugima i slično. Svjedočenja detaljno ilustruju i narušavanje tjelesne autonomije žena, što je posebno vidljivo iz manjka pristupa higijenskim proizvodima, posebno potrebnim tokom menstruacije.

Ubistva zatočenica

Od 37 zatočenica, pet su ubijene u kompleksu logora ili su iz njega izvedene i pogubljene na lokaciji izvan prijedorske općine.

Drago Prač je 24. jula prozvao 44 osobe iz logora koje su izvedene i ukrcane u autobus “Una Transa”.¹³⁵ Rečeno im je da idu u razmjenju

¹³⁵ ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Habibe Harambašić, Den Haag, 18. juli 1996.

prema Bosanskoj Krupi, mada se ona, pokazat će se, nije dogodila. Odvedene su i pogubljene.¹³⁶ Među tim žrtvama bile su i dvije zatočenice – Sadeta Medunjanin i Edna Dautović.¹³⁷

Nakon prvog velikog raspuštanja logora 6. augusta 1992. godine kada su britanski novinari posjetili Omarsku i Trnopolje, među 175 zatočenika¹³⁸ ostale su i Mugbila Beširević, Hajra Hadžić i Velida Mahmuljin.¹³⁹ Sve tri su ubijene do 21. augusta 1992. godine kada su i posljednji zatočenici prebačeni u logore Trnopolje ili Manjaču.¹⁴⁰

Posmrtni ostaci ubijenih zatočenica pronađeni su u masovnim grobnicama Stari Kevljani i Lisac.¹⁴¹

Zaključak

Integracija ženskih svjedočenja u poslijeratno sjećanje i naučne radove vezane za ratne zločine ključna je za pravdu ali i razumijevanje nasilja iz rodne perspektive, koje je drugačije u svom obimu, načinu i posljedicama koje ostavlja. Svjedokinje iz Omarske govorile su iz prostora ekstremne ranjivosti, uslovljene pravnim jezikom koji najčešće u potpunosti sužava prostor za bilo kakve individualne osvrte na ono što im se dogodilo. No, njihova svjedočenja prikazuju silovanje i seksualno nasilje kao sistematsko oružje dominacije i kažnjavanja, počinjeno namjerno u cilju etničkog i rodno zasnovanog potčinjavanja. Brownmiller u svom radu o ženskom tijelu kao bojnopolju objašnjava kako silovanje duplo

¹³⁶ Dautović, *Krvava istina Prijedora*, 52; Medić, “Otac, čuvaj mi djecu”, 259.

¹³⁷ *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki “Izvor”, Prijedor, 2012, 121, 295.

¹³⁸ “Objektivna procjena”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 21. august 1992.

¹³⁹ Cigelj, *Apartman 102*, 309-312; Mujkanović, *Zločin s predumišljajem*, 126.

¹⁴⁰ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 64, 175, 286; ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Muharema Murselovića, Den Haag, 6. 5. 2002.

¹⁴¹ Opširnije o masovnim grobnicama pronađenim na području Bosanske krajine i ekshumaciji svih pet ubijenih žena vidjeti u: Jasmin Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini 1992–1995. godine*, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2015; ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 210.

dehumaniziranog objekta (žene, op. a.) nosi užasnu logiku: “U jednom činu agresije, kolektivni duh žena i nacije je slomljen (...) Ako preživi, šta postaje žrtva ratnog silovanja svome narodu? Dokaz zvjerstva protivnika. Simbol poraza nacije.”¹⁴² Žene Prijedora izuzetak su koji potvrđuje ovakvu široko rasprostranjenu percepciju silovanja kao oružja rata. Njihova svjedočenja obrađena u ovom radu, u slučajevima *Tužilac protiv Kvočke i drugih* i *Tužilac protiv Duška Tadića*, bila su ključna za tačke optužnica koje se tiču seksualnog nasilja. Žene Omarske postale su simbol otpora i snage, a svojim hrabrim i detaljnim svjedočenjima dale su izniman doprinos u smislu izvora za naučna istraživanja silovanja i drugih vrsta seksualnog nasilja kao zločina u Prijedoru, ali i u međunarodnom kontekstu.

Bibliografija

Literatura:

- Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996.
- Bećirević, Edina, *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009.
- Begić, Mujo, *Genocid u Prijedoru – Svjedočenja*, Zagreb – Sarajevo: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015.
- Brownmiller, Susan, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Ballantine Books, 1975.
- Brownmiller, Susan, *Making Female Bodies the Battlefield*, u: *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 180-182.

¹⁴² Susan Brownmiller, “Making Female Bodies the Battlefield”, *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ed. Alexandra Stiglmayer (University of Nebraska Press, 1994), 181.

- Cigelj, Jadranka, *Apartman 102*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002.
- D'Amore, Laura Mattoon, *Vigilante Feminism: Revising Trauma, Abduction, and Assault in American Fairy-Tale Revisions*, *Marvels & Tales* 31, br. 2, 2017, 386-405.
- Diken, Bülent, i Carsten Bagge Laustsen. *Becoming Abject: Rape as a Weapon of War: Body & Society* 11, br. 1. London: SAGE Publications, 2005, 111–128.
- Džananović, Muamer, Medić, Jasmin i Karčić, Hikmet, *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2023.
- Elezović, Tesma, “Ponos ranjene duše”, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 380-390.
- Ellis, Mark, *Breaking the Silence: Rape as an International Crime*, *Case Western Reserve Journal of International Law* 38, br. 2, 2007, 225-247.
- Enloe, Cynthia, *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley: University of California Press, 2000.
- Grupa autora, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb: Novi liber, 2004.
- Hukanović, Rezak, *Deseta vrata pakla – Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*, Sarajevo: Buybook, 2013.
- Jaskić, Mersiha, *A Shift in Perception of Religion among Women Victims of Wartime Rape: Case Study of Prijedor, Bosnia and Herzegovina*, magistarska teza, Prag: Karlov univerzitet, Fakultet humanističkih nauka, 2024.
- Johnson, Nicole L. i Dawn M. Johnson, *An Empirical Exploration Into the Measurement of Rape Culture*, *Journal of Interpersonal Violence* 36, br. 1–2, 2021, 70-95.

- Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*, Beograd: Politika, 1993.
- Karčić, Hikmet, *Torture, Humiliate, Kill: Inside the Bosnian Serb Camp System*, Michigan: University of Michigan, 2022.
- Kliko, Amir, “Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.”, *Radovi*, br. XVII/3, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, 341-354.
- Medić, Jasmin, “‘Otac, čuvaj mi djecu’ – Zločini u logoru Omarska 1992. godine”, *Prilozi*, br. 46, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, 243-267.
- Medić, Jasmin, “Kozarski vjesnik u službi zločina”, *Godišnjak*, br. 16, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2016, 474-486.
- Medić, Jasmin, “Pripreme, tok i razmjere zločina u Kozarcu 1992. godine”, *Prilozi*, br. 45, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 297-314.
- Mihajlović Trbovc, Jovana, *Memory After Ethnic Cleansing: Victims’ and Perpetrators’ Narratives in Prijedor. Journal of Ethnic Studies* 72, br. 1. Ljubljana: Institut za narodnostna vprašanja, 2014, 25–41.
- Mujkanović, Nijaz, *Zločin s predumišljajem: 197 dana u logorima Omarska i Manjača*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.
- Odobašić, Jasmin, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini 1992–1995. godine*, Sarajevo: BZK “Preporod”, 2015.
- Piggott, Danielle M. i RaeAnn E. Anderson, “Religion After Rape: Changes in Faith and Hindered Acknowledgment”, *Journal of Interpersonal Violence* 38, br. 3–4, 2022, 3883–3905.
- Schneider, Lea, “Defining Rape: Coercion- or Consent-Based Approach? Towards a Definition of Rape in Wartime in International Criminal Law (ICL)”, *International Journal of Humanities and Social Science Review*, godište 6, broj 4, New York: Center for Promoting Ideas, 2020, 32-41.
- Schwartz, Agatha i Tatjana Takševa, “Between Trauma and Resilience”, *Aspasia* 14, br. 1. Berghahn Books, 2020, 124–143.

- Seifert, Ruth, “War and Rape: A Preliminary Analysis”, u: *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer, Lincoln: University of Nebraska Press, 1994, 54-72.
- Sivac, Nusreta, “Glas nestalih”, *Ženska strana rata*, (ur. Lina Vušković i Zorica Trifunović), Beograd: Žene u crnom, 2007, 248-254.
- Sud Bosne i Hercegovine, X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, Sarajevo, 30. maj 2008.
- Šadinlija, Mesud, “Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine”, *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2016, 259-296.
- Šijačić, Višnja, *Prijedor 1992: Violations of International Humanitarian Law – Case Studies: Concentration Camp Omarska, Concentration Camp Keraterm and Concentration Camp Trnopolje. International Journal on Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights* 5. Podgorica: Questa Soft, 2014, 91–102.
- Tomić, Zvonimir, *Krivično pravo II*, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 2007.
- Vulliamy, Ed, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: Svođenje računa*, Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2017.

Izvori:

- Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija “Omarska je eho Aušvica”, *Izjava Mirsada Duratovića*, Linz, 28. oktobar 2011.
- Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

- Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, *Izjava Nusrete Sivac*, Beograd, 24. juni 2006.
- <https://www.icty.org/bcs/cases>
- ICTR, ICTR-96-04, Pred prvostepenim vijećem, Tužilac protiv Jean-Paula Akayesua, Arusha, 2. septembar 1998.
- ICTY, CSB Banja Luka, Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima, Banja Luka, 18. august 1992.
- ICTY, Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik srpskog naroda u BiH*, broj 2, 27. januar 1992.
- ICTY, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. – Analiza situacije*, Den Haag, 2002.
- ICTY, IT-95-17/1-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ante Furundžije, Den Haag, 10. decembar 1998.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Azre Blažević, 13. juni 1996.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Habibe Harambašić, Den Haag, 18. juli 1996.
- ICTY, IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Suade Ramić, 19. juli 1996.
- ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, Den Haag, 27. mart 2013.
- ICTY, IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Transkript svjedočenja Mevludina Sejmenovića, 17. 11. 2010.
- ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003.
- ICTY, IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nade Markovske, Den Haag, 8.–9. januar 2003.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv

Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001.

- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje AT, 3. oktobar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8.–15. maj 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Nedžije Fazlić, 8.–9. septembar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Novaka Pušca, Den Haag, 25. januar 2001.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Sifete Sušić, Den Haag, 9.–13. juni 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje B, 19. maj 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje J, Den Haag, 5.–7. septembar 2000.
- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Svjedokinje U, 4. oktobar 2000.

- ICTY, IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlađe Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Zlate Cikote, 3. juli 2000.
- ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje, op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.
- ICTY, Krizni štab opštine Prijedor, Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor, broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18. maj 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, Broj: 11-17-01-1, Prijedor, 8. 6. 1993.
- ICTY, SJB Prijedor, Izvještaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor, Prijedor, 16. august 1992.
- ICTY, SJB Prijedor, Izvještaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g., Prijedor, januar 1993.
- ICTY, SJB Prijedor, Str. pov. br: 11-12-20, 31. maj 1992.
- ICTY, Skupština opštine Prijedor, Odluka o organizovanju i radu Kriznog štaba opštine Prijedor, Prijedor, maj 1992.
- ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina, broj 003/92, Prijedor, 17. 1. 1992.
- ICTY, Službeni glasnik opštine Prijedor, Broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992.
- ICTY, Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 9. januar 1992.
- ICTY, Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, broj: 02-2-81/92.
- Vijeće Evrope, *Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, Istanbul: Vijeće Evrope, 2011.
- Mediji:
- *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 1992, 1993.
- *Prijedorsko ogledalo*, Prijedor – Sanski Most, 1997.

Prof. dr. Pinar Akarçay

University of Istanbul

International Institute for Genocide and

Crimes Against Humanity

pinar.akarçay@istanbul.edu.tr

Hilal Ur

University of Istanbul

International Institute for Genocide and

Crimes Against Humanity

hhilalur@gmail.com

UDC 341.485:341.322.5-055.2(497.6 Srebrenica)"1992/1995"

UDC 341.645.2(497.6 Srebrenica)"1992/1995"

Review scientific article

“GENDERCIDE” AND RAPE AS STRATEGIC TOOLS IN GENOCIDE IN BOSNIA

Abstract: The War in Bosnia, which took place between 1992 and 1995, emerged from a political and economic crises in Yugoslavia. The conflict was significantly shaped by the aggressive rise of Croatian and Serbian nationalisms, which led to the systematic exclusion and targeting of the Muslim Bosniak identity. These tensions culminated in the Genocide in Srebrenica, the most brutal event of the war, which was committed from 11 July 1995 onward. During this period, the Army of Republika Srpska (VRS) carried out a meticulously planned operation that resulted in the collective massacre of over 8,000 Bosniak men and boys. Concurrently, women, children, and the elderly were forcibly expelled from the enclave in a targeted campaign of “ethnic cleansing”. These actions demonstrate that genocide is not merely a process of physical annihilation but also a deliberate strategy to dismantle the fabric of a targeted community.

This study delves into the gender-based motivations behind the violence employed during the war by examining the relations between gendercide,

femicide, rape and genocide. Rape is used in the context of genocide as a strategy to target destruction of women's biological role in reproduction of the particular group and their central role within a family. The central hypothesis of this research is that sexual violence, particularly the widespread use of rape during the Bosnian War and the Genocide in Srebrenica, was not a by-product of conflict but a strategic and conscious tool of genocide. These acts were purposefully employed to annihilate ethnic identities, to induce the psychological collapse of the opposing society, and to achieve permanent demographic restructuring.

The research presents detailed analyses covering the historical background of the Bosnian War, the mass atrocities committed in Srebrenica, and specific cases of systematic sexual violence against women. To substantiate the organized and systematic nature of these crimes, the study relies on primary sources, including the landmark decisions of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the compelling testimonies of survivors and witnesses. The testimony of individuals like Enver Husić, who provided an account of the surrender of men from column from Srebrenica, is critical to understanding the methodical nature of the mass killings. Furthermore, the harrowing experiences of women such as Aisha and Zilhada, who endured systematic rapes, and Nisveta, who suffered three months of brutal torture, serve as powerful evidence. These personal narratives vividly illustrate the profound trauma and lasting devastation inflicted by this violence at both individual and societal levels. The evidence presented underscores how these gender-based atrocities were a calculated component of the broader genocidal campaign.

The significance of this study lies in its contribution to illuminating the often-overlooked gender dimension of war crimes and genocide in Bosnia. It draws critical attention to the inadequacies of international law in comprehensively addressing gender-based violence as a core component of genocidal intent. The article aims to advance the pursuit of justice by asserting that rapes were not acts of war plunder or spontaneous violence, but rather a deliberate and strategic instrument of "ethnic cleansing". The findings presented indicate that sexual violence served to reinforce multiple layers of genocide, including physical destruction, cultural devastation, and demographic change. In this context, this study advocates for a more accurate and holistic understanding of the events in Bosnia within academic literature and policy processes, arguing that the role of gender-based violence in genocidal processes is an indispensable element that must not be ignored.

Keywords: War in Bosnia, Genocide, Genocide in Srebrenica, Gendercide, Rape.

“GENDERCID” I SILOVANJE KAO STRATEŠKA ORUĐA GENOCIDA U BOSNI

Sažetak: Rat u Bosni, koji je trajao između 1992. i 1995. godine, izbio je iz političke i ekonomske krize u Jugoslaviji. Sukob je bio značajno oblikovan agresivnim usponom hrvatskog i srpskog nacionalizma, što je dovelo do sistematskog isključivanja i targetiranja muslimanskog bošnjačkog identiteta. Ove tenzije kulminirale su Genocidom u Srebrenici, ključnim i duboko brutalnim događajem rata, koji je počinjen u period od jula 1995. godine i nadalje. Tokom tog perioda, Vojska Republike srpske (VRS) provela je brižljivo planiranu operaciju koja je rezultirala kolektivnim masakrom više od 8.000 bošnjačkih muškaraca i dječaka. Istovremeno, žene, djeca i stariji bili su prisilno protjerani iz enklave u ciljanoj kampanji “etničkog čišćenja”. Ove akcije pokazuju da genocid nije samo proces fizičkog uništenja, već i namjerna strategija razgradnje tkiva jedne zajednice.

Ova studija istražuje rodno zasnovane motive iza nasilja primijenjenog tokom rata, analizirajući međusobne odnose između gendercida, femicida, silovanja i genocida. Silovanje se u kontekstu genocida koristi kao strategija usmjerena na destrukciju biološke uloge žena u reprodukciji određene grupe i njihovu centralnu ulogu unutar porodice. Centralna hipoteza ovog istraživanja jeste da seksualno nasilje, posebno masovna upotreba silovanja tokom rata u Bosni i Genocida u Srebrenici, nije bilo nusprodukt sukoba, već strateški i svjesno korišten alat genocida. Ovi akti namjerno su primijenjeni kako bi se uništio etnički identitet, izazvao psihološki kolaps protivničkog društva i postigla trajna demografska restrukturiranja.

Istraživanje predstavlja detaljne analize koje obuhvataju historijsku pozadinu rata u Bosni, masovne zločine počinjene u Srebrenici i specifične slučajeve sistematskog seksualnog nasilja nad ženama. Da bi se potvrdila organizovana i sistematska priroda ovih zločina, studija se oslanja na primarne izvore, uključujući ključne presude Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i snažna svjedočenja preživjelih svjedoka. Svjedočenje pojedinaca poput Envera Husića, koji je svjedočio o predaji muškaraca iz kolone koja se kretala iz Srebrenice, ključno je za razumijevanje metodične prirode masovnih ubijanja. Nadalje, potresna iskustva žena poput Aiše i Zilhade, koje su preživjele sistematska silovanja, te Nisvete, koja je tri mjeseca trpjela brutalne torture, služe kao snažni dokazi. Ove lične priče jasno ilustriraju duboku traumu i trajnu devastaciju koju je ovo nasilje nanijelo na individualnom i društvenom nivou. Prezentirani dokazi naglašavaju kako su rodno zasnovani zločini bili proračunati dio šire genocidne kampanje.

Značaj ove studije leži u njenom doprinosu rasvjetljavanju često zanemarene rodne dimenzije ratnih zločina i genocida u Bosni. Ona skreće kritičnu pažnju na manjkavosti međunarodnog prava u sveobuhvatnom adresiranju rodno zasnovanog nasilja kao ključne komponente genocidne namjere. Članak nastoji unaprijediti potragu za pravdom tvrdeći da silovanja nisu bila akti ratnog plijena ili spontano nasilje, već namjerno i strateški instrument “etničkog čišćenja”. Prezentirani nalazi ukazuju da je seksualno nasilje služilo da ojača višeslojne dimenzije genocida, uključujući fizičko uništenje, kulturnu devastaciju i demografske promjene. U tom kontekstu, ova studija zagovara preciznije i holističko razumijevanje događaja u Bosni unutar akademske literature i političkih procesa, tvrdeći da je uloga rodno zasnovanog nasilja u genocidnim procesima neizostavan element koji se ne smije ignorisati.

Ključne riječi: Rat u Bosni, genocid, genocid u Srebrenici, “gendercide”, silovanje.

Introduction

The War in Bosnia (1992–1995) and the Genocide in Srebrenica represent some of the most devastating examples of the international conflict triggered by the dissolution of Yugoslavia. During this period, Serbian and Croatian nationalists sought to implement the projects of Greater Serbia and Greater Croatia in order to destruct and separate Bosnia and Herzegovina. In July 1995, and following months, the Army of the Republika Srpska (VRS) killed over 8,000 Bosniak men and boys. In addition, it committed systematic rapes against women, and relocated mass graves revealing the physical, cultural, and demographic dimensions of genocide. Raphael Lemkin’s definition in the 1948 United Nations Genocide Convention encompasses not only mass killings but also the destruction of societal structures; however, the legal and ethical role of rapes within genocide remains a subject of debate. This study aims to examine rapes in the War in Bosnia as a tool of genocide, analysing their strategic nature through historical context, case studies, and survivor testimonies. The ongoing impact of war wounds underscores the urgency of this research.

The hypothesis of this study is that rapes were used as a systematic tool of genocide: These actions, consciously implemented to eradicate ethnic identities, collapse the group identity psychologically, change demographics and establish superiority. The actions were aimed to support the physical-psychological dimensions of genocide beyond individual violence. Particularly, the gender-based targeting of women (for example, the imposition of bearing a Serbian child) extends Lemkin’s definition in the gender context and questions its legal status through the decisions of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY).

The research questions the legal-ethical classification of rapes within the scope of genocide crime, their compatibility with Lemkin’s definition, deficiencies in international law, the impact of testimonies, and the role of patriarchal structures. Key questions include: How do rapes align with genocide’s elements of physical destruction, cultural devastation, and demographic change? How do patriarchal society and deficiencies in international intervention affect impunity? These questions aim to illuminate the strategic role of gender-based violence and fill gaps in the literature. The study examines the war from the perspectives of gendercide and rape. The killing of men in Genocide in Srebrenica was examined from theoretical prospective of gendercide, why the rape committed against women was examined from aspect of the destruction of cultural identities and societal structures within the group.

Based on the qualitative methods frame, the research performs comparative analysis through historical analysis, case studies, legal document examinations, primary and secondary sources. Interpreted through the lenses of Lemkin’s framework, the findings examine sociological-psychological perspectives, as well as victim impacts and patriarchal roles.

The paper first explains the theoretical framework of gendercide and femicide. Then, it shed lights on the historical-political background of the ethnic conflict. After that, it discusses the case analyses including current testimonies, victim reports, and legal developments are included.

1. CONCEPTUAL AND THEORETICAL FRAMEWORK

1.1. The Concept and Theory of Gendercide

The term gendercide was first introduced by Mary Anne Warren in her 1985 book, *Gendercide: The Implications of Sex Selection*. Warren defines gendercide as “forms of unjust sexual discrimination that reduce the number of women or men, occurring through direct killing or indirect means.”¹

Warren establishes a parallel between the concept of genocide and what she terms gendercide. The Oxford American Dictionary defines genocide as “the deliberate extermination of a race.” Similarly, gendercide refers to the intentional extermination of individuals of a specific gender. Terms such as genocide and femicide specifically denote the killing of women and girls. However, the term gendercide is gender-neutral, as such killing acts target both men and women. The need for such a neutral term arises because gender-based discriminatory killings are equally unjust when the victims are men. Furthermore, this term highlights that gender roles can have lethal consequences and that these consequences bear similarities to the destruction caused by racial, religious, and class-based prejudices.²

Warren provides a broad framework of analysis. She addresses the concept of gender-based discriminatory killing in a gender-inclusive manner, emphasizing that all such acts of killing are equally unjust and linking the gender factor to racial, religious, and class-based prejudices.³

In her work *Gendercide: The Implications of Sex Selection*, Mary Anne Warren addresses the concept of genocide clearly and concisely:

¹ Christine Overall, “Gendercide”, *Canadian Journal of Philosophy*, volume 17, issue 3, 1987, 684.

² Mary Anne Warren, *Gendercide: The Implications of Sex Selection*, Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1985, 22.

³ Adam Jones, “Gendercide and Genocide”, *Journal of Genocide Research*, volume 2, issue 2, 2000, 186.

“The concept of genocide, in its generally accepted sense, is not limited solely to the complete extermination of a race or ethnic group. In some cases, even when many members of the targeted race or culture survive, it is appropriate to classify certain actions as atrocities bearing the character of genocide. Moreover, genocide does not always necessitate direct or intentional acts of killing. Deaths caused deliberately or negligently through starvation, disease, or neglect, as well as cultural dissolution, can also be classified as genocide. Indeed, some genocidal acts do not result in death; instead, they involve situations such as the unjust denial of reproductive rights.”⁴

In this context, Warren argues that for an action, law, or policy to be considered genocidal, two conditions must be met: it must lead to an absolute or relative reduction in the population of a specific racial or cultural group, and the methods by which this reduction occurs must be objectionable on independent moral grounds – for example, violating individuals’ rights to life, freedom, or security against unjust aggression.⁵ These formulations have been valuable in developing a gender-based analysis of genocide.⁶

Following her reference to the definition of genocide in the Oxford English Dictionary, Warren explains the distinction and significance of the term *gendercide*.⁷ Warren justifies the term *gendercide* as follows:

“The term gendercide refers to the deliberate extermination of individuals of a specific gender. Other terms such as genocide or femicide are used to refer to the destruction of girls and women due to their gender. However, gendercide is a gender-neutral term, as its victims can be either men or women. A gender-neutral term is

⁴ Warren, *Gendercide: The Implications of Sex Selection*.

⁵ Ibid.

⁶ Adam Jones, *Gender Inclusive: Essays on Violence, Men, and Feminist International Relations*, New York, NY: Routledge, 2009, 231.

⁷ Adam Jones, “Gendercide: Examining Gender-Based Crimes Against Women and Men”, *Clinics in Dermatology* volume 30, issue 2, 2013, 227.

necessary because gender-based discrimination is equally unjust when the victim is a man.“⁸

1.2. The Concept and Theory of Femicide

Femicide, first introduced by Diana Russell in 1976 during the First International Tribunal on Crimes Against Women, is a term used to describe the killing of women by men specifically because of their gender.⁹

Diana E. H. Russell, one of the organizers of the International Tribunal on Crimes Against Women, is the co-editor of the book *Crimes Against Women: Proceedings of the International Tribunal*.¹⁰

The idea for the International Tribunal on Crimes Against Women was first proposed in August 1974 at the international feminist camp in Femø, Denmark. This initiative was developed as a feminist response to the United Nations' declaration of the International Women's Year. The concept of the tribunal took shape during a workshop at the International Feminist Conference held in Frankfurt in November 1974, with the participation of over 600 women. It was further developed at an international planning meeting in Paris, during which a Coordination Committee was established.¹¹

Although there are extensive studies examining the motivations, psychology, and other factors related to the gender-neutral term homicide, research adopting a gender-focused perspective specifically addressing the killing of women is quite limited.¹²

⁸ Warren, *Gendercide: The Implications of Sex Selection*, 22.

⁹ Grzyb, Magdalena et al., *Femicide Definitions, Femicide across Europe: Theory, Research and Prevention*, Bristol: Policy Press, 2018, 17–31.

¹⁰ Diana E. H. Russell, “Report on the International Tribunal on Crimes against Women”, *A Journal of Women Studies*, volume 2, issue 1, 1977, 1.

¹¹ Russell, “Report on the International Tribunal on Crimes against Women”, 1.

¹² Nadera Shalhoub-Kevorkian, “Reexamining Femicide: Breaking the Silence and Crossing ‘Scientific’ Borders”, *Journal of Women in Culture and Society*, volume 28, issue 2, 2003, 581–608.

Russell’s work pioneered formal discussions on the killing of women, and the topic has continued to evolve in subsequent years. Caputi and Russell further developed the term femicide, defining it as “the misogynistic killing of women by men, motivated by hatred, contempt, pleasure, or a sense of ownership, rooted in historically unequal power relations toward women.”¹³ Femicide represents the most extreme manifestation of violence against women, encompassing the killing of women by men due to their gender, murders driven by misogyny, and killings motivated by a sense of ownership and domination.¹⁴ Femicide is often overlooked as a cultural norm or a crime of passion; however, it is not possible to attribute femicide to a single cause.¹⁵

The concept of femicide is defined as “an extreme form of gender-based violence that results in the killing of women and may include torture, mutilation, cruelty, and sexual violence.”¹⁶ This term can be used either to simply describe the killing of a woman¹⁷ or to indicate gender as the motivation¹⁸ for the murder.

¹³ Jane Caputi and Diana E. H. Russell, “Femicide: Speaking the Unspeakable”, *The World of Women*, volume 1, issue 2, 1990, 34.

¹⁴ Konstantinović Vilić, Slobodanka et al., *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji*, Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz, 2019, 67.

¹⁵ Karen Stout, “Intimate Femicide: An Ecological Analysis”, *The Journal of Sociology & Social Welfare*, volume 19, issue 3, 1992, 29–50.

¹⁶ United Nations Department of Economic and Social Affairs, *Handbook for Legislation on Violence Against Women*, New York, United Nations, 2010, 24, ST/ESA/329.

¹⁷ Musalo, Karen et al., *Hastings Women’s Law Journal*, volume 21, issue 2, 2010, 172; Victoria Sanford, “From Genocide to Femicide: Impunity and Human Rights in the Twenty-First Century Guatemala”, *Journal of Human Rights*, volume 7, issue 1, 2008, 112–113; United Nations Department of Economic and Social Affairs, *Handbook for Legislation on Violence Against Women*, 24.

¹⁸ Musalo, “Crimes Without Punishment: Violence Against Women in Guatemala”, 173; Sanford, “From Genocide to Femicide: Impunity and Human Rights in the Twenty-First Century Guatemala”, 112.

1.3. Comparison of Gendercide and Genocide

Actions directed at both concepts are carried out in an organized and systematic manner, not only against an individual but against a community. The act of gendercide is perpetrated through sociological, cultural, or political pressures targeting a specific gender within society.¹⁹ The abortion of female foetuses before birth or the killing of female infants after birth in China and India constitute primary examples of gendercide.²⁰

Genocide, on the other hand, involves the creation of a detailed and systematic plan by a government or a powerful ideological group aimed at the destruction of a targeted group. Genocide does not necessarily require the act of killing; it can also be carried out through plans targeting a group through cultural and psychological destruction, or reproductive annihilation of a group.²¹

In both concepts, a human community is targeted due to its identity. Regarding gendercide, the targeting occurs based on gender identity (male or female). Regarding genocide, a group is targeted based on ethnic, religious, national, or racial identity.²²

Both gendercide and genocide cause physical and psychological devastation to societal structures. As a result of gendercide, the gender balance of society is disrupted, and dynamics such as birth rates and the societal workforce suffer significant harm. Regarding genocide, both the physical existence and cultural heritage of the targeted group are destroyed.

¹⁹ Warren, *Gendercide: The Implications of Sex Selection*.

²⁰ Jones, "Gendercide: Examining Gender-Based Crimes Against Women and Men".

²¹ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

²² Ibid.

In both forms of violence, the perpetrated actions are attempted to be legitimized through ideological, cultural, or political justifications. Regarding gendercide, actions are sought to be justified with cultural excuses such as honour or societal order. Regarding genocide, the targeted group is portrayed as a state enemy or a threat, thereby legitimizing the actions.

As a result of gendercide and genocide, the demographic structure and cultural integrity of societies are irreversibly disrupted. Regarding gendercide, this manifests as gender imbalance and significant gaps in economic and social systems, while regarding genocide, it is observed as the complete destruction or severe damage to a community’s cultural, religious, or linguistic heritage.

Regarding gendercide, the aim is to alter the gender balance, make a particular gender more dominant, or facilitate the redistribution of specific roles. The killing of women before or after birth is²³ often based on the perceived or potential economic contribution of male children. Regarding genocide, the objective is physical, cultural or biological annihilation of a group.

Regarding gendercide, the ideological basis is typically rooted in cultural background, patriarchal norms, or economic concerns. For example, in India, the elimination of female children to avoid dowry expenses can be cited. Regarding genocide, the ideological basis is generally driven by ethnic, religious, or political reasons. An example of such ideologies is the genocide perpetrated by Nazi Germany against the Jewish community to achieve racial purity.

Although genocide has been defined and subjected to criminal sanctions under the 1948 United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, gendercide has not been explicitly defined as a crime in international law. It is more commonly addressed in public discourse within the context of women’s rights, children’s rights, or human rights violations.

²³ Jones, “Gendercide: Examining Gender-Based Crimes Against Women and Men”.

Gendercide targets a specific segment of society (women or men) but does not necessarily aim to completely eliminate the targeted group. Genocide, however, involves an effort to partially or completely annihilate the targeted group.²⁴

1.4. Comparison of Femicide and Genocide

Both femicide and genocide target a specific group of people, with violence being perpetrated systematically and intentionally. Femicide addresses gender-based violence directed at women, while genocide targets violence against a national, ethnic, racial, or religious group.²⁵

Both concepts are influenced by cultural, societal, and political contexts. Femicide stems from patriarchal structures that devalue women,²⁶ while genocide typically arises from one group's desire for dominance over another.²⁷

Femicide and genocide are often legitimized through societal silence or implicit approval. In cases of femicide, victim-blaming or the normalization of violence is common. Regarding genocide, propaganda and hate speech are used as tools to legitimize violence.

Both types of actions are associated with the impunity of perpetrators. Regarding femicide cases, inadequate judicial processes are observed,²⁸ while regarding genocide, the slow functioning of the international legal system and the challenges in delivering justice are notable.

Femicide and genocide are part of a larger systematic mechanism of oppression rather than individual actions. Femicide is seen as a product

²⁴ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

²⁵ Ibid.

²⁶ Caputi and Russell, "Femicide: Speaking the Unspeakable".

²⁷ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

²⁸ Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women, and Rape*. New York, NY: Simon and Schuster, 1975.

of gender inequalities, while genocide is typically planned and executed by state policy or organized groups.²⁹

Both concepts are used as tools to inject fear to targeted groups and to suppress their societal existence,³⁰ and arise as a result of hatred and discrimination based on a group’s identity (gender, ethnicity, religion, etc.). Regarding femicide, women are targeted due to their gender, while regarding genocide, a specific ethnic, religious, or national identity is targeted.³¹

Both femicide and genocide fall within the scope of international law and human rights frameworks. While genocide is defined in the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide,³² there is no specific international convention about femicide, though it is addressed within the framework of international human rights.

Femicide is a form of gender-based violence against women and is directly associated with gender inequality. In this concept, the target group consists solely of women. Genocide, on the other hand, is a systematic attempt to annihilate a national, ethnic, racial, or religious group.³³ The target group varies depending on a specific identity category.

Regarding femicide, the perpetrator’s motivation typically stems from individual and societal factors such as gender inequality, control, ownership, or hatred toward women. Regarding genocide, the motivation is generally driven by political, ethnic, religious, or national claims of superiority and the aim to completely eliminate the existence of a group.³⁴

²⁹ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² United Nations General Assembly, *Resolution 96-I: The Crime of Genocide*, 11 December 1946, A/RES/96-I.

³³ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

³⁴ Ibid.

Most femicide cases are committed at an individual level and do not rely on an organized structure (e.g., intimate partner violence or honour killings). Genocide, however, is systematically planned by states or organized groups and involves large-scale coordination.³⁵

Femicide occurs as isolated incidents or as a result of the broader gender dynamics within a society.³⁶ It is widespread on a global scale but does not focus on a specific region or group. Genocide, on the other hand, typically concentrates on a specific region or group and represents a large-scale, collective attempt at annihilation.³⁷

Femicide is typically rooted in patriarchal societal structures rather than a historical or political context.³⁸ Genocide, on the other hand, often arises as a result of historical aspirations, disputes, wars or political conflicts.

Regarding femicide, methods of individual violence such as physical assault, intimate partner homicides, honour killings, and killings resulting from rape are commonly employed.³⁹ Regarding genocide, mass methods such as forced displacement, concentration camps, mass executions, mass rape, mass starvation, forced labour, and the use of chemical gases are utilized as tools.⁴⁰

³⁵ Ibid.

³⁶ Caputi and Russell, "Femicide: Speaking the Unspeakable".

³⁷ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

³⁸ Caputi and Russell, "Femicide: Speaking the Unspeakable".

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.

2. CASE STUDY

2.1. The Genocide in Srebrenica and its Connection to Gendercide and Rape

2.1.1. Mass Execution Committed Against Men and Boys during a Genocide in Srebrenica Through the Testemonies of Survivors

A comprehensive summary of the execution of group in part by selectively killing members of the group based on their male gender can be found in a trial sentence of ICTY against Radislav Krstić (IT-98-33). The finding presented in the Krstić trial and confirmed in the Popović and Tolimir trials, which were being examined additionally in the Karadžić and Mladić cases as of mid-2013, are as follows: Only one-third of the initial column, which moved from Srebrenica on 11 July 1995, managed to pass into areas under the control of the Government Republic of Bosnia and Herzegovina after had been fleeing through the forest for days. The other men and boys were captured and killed by the Army of Republika Srpska (VRS) and several Serbian units. Many individuals in the column also lost their lives in the forest, but their exact numbers are unknown.⁴¹

The column of men and boys gathered outside Srebrenica in the villages of Sušnjari and Jaglići on the morning of July 11 and began to escape the area by walking in single file over the next twelve to twenty-four hours. By July 12, the column came under fire from VRS forces, and thousands of Bosniak men were quickly captured. Some surrendered to UN peacekeepers or were deceived into surrendering to VRS forces, whom they thought would uphold the Geneva Conventions; therefore, they came down from the hills and were subsequently arrested in places such as the Sandići plain or the football stadium in Nova Kasaba.⁴²

Following their capture, the prisoners were held in inhumane conditions. During their detention, a lot of prisoners were beaten and killed; some were executed in front of other detainees. Subsequently,

⁴¹ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, 242.

⁴² Ibid.

the prisoners were collectively executed. The Srebrenica cases have identified key execution sites:⁴³ at least 1,000 individuals were killed at the Kravica agricultural warehouse, where many Sandići plain detainees were taken; over 800 individuals were killed in Orahovac after being detained at the nearby Grbavci school; over 800 people were killed at the Petkovci Dam; over 1,000 people were killed in Kozluk; and between 1,000 and 2,000 individuals were killed at the Branjevo Military Farm and the Pilica Cultural Center.⁴⁴

The Krstić judgment summarizes the systematic plan for genocide: “In total, between 7,000 and 8,000 men were captured by Serb forces. Almost all of them were killed. Very few survived, and some of them, testifying before the Trial Chamber, recounted the horror of the mass executions from which they miraculously escaped.”⁴⁵

Testimonies from individuals in the column who survived the mass executions, similar to those held in Potočari, have documented the connection between detention and execution sites, aiding in the description of methods employed by the VRS and, in limited instances, the identification of individual perpetrators. Such testimonies, in addition to corroborating other witness accounts, have resonated distinctively; witnesses have described the experience of mass genocide in profound and striking detail, elaborating on the rain of bullets, the screams of the dying, and the fear of remaining unnoticed amidst the corpses, particularly alongside their own friends and family members. Statements from survivors in three different locations – the Sandići meadow, the Kravica warehouse, and Orahovac – offer significant insight into the power of these testimonies and contribute to constructing a historical framework of the violence’s specific phases.⁴⁶

⁴³ Among the more limited execution sites are Jadar, the Cerska Valley, Tišča, etc.

⁴⁴ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), IT-05-88-T, *Vujadin Popović et al. Case Public Redacted Judgement*, 10 June 2010; ICTY, IT-05-88/2-T, *Zdravko Tolimir Case Summary of Judgement*, 12 December 2012; ICTY, IT-98-33, *Summary of Sentencing Judgement, Prosecutor v. Radislav Krstić*, 2 August 2001.

⁴⁵ ICTY, IT-98-33, *Press Release, Summary of Trial Chamber Judgement, Prosecutor v. Radislav Krstić*, 2 August 2001.

⁴⁶ Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, 243.

A striking example of testimony comes from survivor Enver Husić. During the fall of Srebrenica, Husić, then only seventeen years old, became a symbolic figure in many Srebrenica trials for his accounts of the escape and capture of men and boys from the column. His youthful face appears in a video recording by Belgrade journalist Zoran Petrović, which documents the surrender of Bosniak men and boys in an area near the village of Sandići. In this way, Husić has served both as exhibition material and as a witness in court.⁴⁷

This footage became a well-known material within the region. It was also used in several documentary films about the genocide, including Leslie Woodhead’s documentary *A Cry from the Grave*. In these images, it carries a particularly powerful meaning for a survivor from the crowd of hungry and terrified men and boys to testify to what he saw not only through Petrović’s camera lens but with his own eyes. The visual authority of the video footage and the narrative of the testimony combined to showcase both the action and the emotion. In the Radislav Krstić case, after the prosecution showed this film, they asked Husić to confirm if it was him, specifically showing him a still frame from the footage: “Q: ...Is that you in that still image?” “A: Yes, it is.” “Q: This is you at the time of your surrender; is that correct?” “A: Yes.”⁴⁸

The confirmation of his identity in the footage formed the basis of the prosecution’s investigation into how the men gathered in the Sandići meadow came to surrender. The VRS forces had disguised themselves as UN peacekeepers, wearing blue helmets and protective vests, which served as a factor compelling surrender. As Husić explained, “If we had not seen the UN soldiers and the UN personnel carrier, we probably would not have surrendered. But because of the presence of the UN peacekeeping force, there was some hope, and we thought they would not dare to kill us all in front of them.”⁴⁹ Husić’s statement indicates that the VRS forces coerced them into surrendering through deception.

⁴⁷ Ibid., 244.

⁴⁸ ICTY, IT-98-33, Trial Transcript, *Prosecutor v. Radislav Krstić*, 11 April 2000, 2608-09.

⁴⁹ Ibid., 642.

Enver Husić, after managing to escape from the Sandići plain, boarded a bus with women and children who had been expelled from Potočari. Another witness captured in Sandići testified about the crime that took place at the Kravica agricultural warehouse. This witness, known as PW156 in the Popović trial and P005 in the Tolimir trial, highlighted what he saw and heard at the Sandići plain at the time. In response to prosecutor Peter McCloskey's question about the soldiers' uniforms, PW156 stated: "They were all wearing very colourful uniforms. They were young, with neat haircuts and were neatly shaved. These were soldiers belonging to the regular army. When Mladić arrived, he stopped in front of us and addressed us. The first thing he said was: 'Do you know me?' Some people said, 'Yes, we know you,' while others preferred to remain silent. I didn't know anything. I was just silent. All I thought about was my fate. Mladić said, 'No one will hit you, no one will provoke you. We will provide you with food. It is very hot here where you are. We will find cooler accommodation for you.'"⁵⁰

The cool accommodation Mladić mentioned was the Kravica warehouse. The witness, along with other prisoners, was marched towards the building and all were crammed into a narrow space. The witness described how the shooting began: "Then suddenly the shooting started, all kinds of weapons were used. I just put my head down in the corner and closed my eyes. The shooting went on almost until night." The witness pulled two bodies over himself and hid under the bodies of the dead. PW156 not only recounted that the execution was carried out systematically but also described how the soldiers hurled ethnic insults at the prisoners, cursing them "Turkish mothers" and "Islam tribe" while shooting them.⁵¹

PW156 managed to survive by remaining in the warehouse while VRS forces covered the corpses with straw. Eventually, unable to endure lying in the blood that covered him and the floor any longer, he left the building and made his way through the forest for several days towards Zepa, another UN-designated safe zone in the area.⁵²

⁵⁰ ICTY, IT-05-88-T, Trial Transcript, *Prosecutor v. Vujadin Popović et al.*, 7089-90.

⁵¹ *Ibid.*, 7096-97.

⁵² Nettelfield and Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, 245.

The systematic and organized nature of the crimes is evident in the accounts of survivors from mass executions. Among these are Ahmo Hasić and RM-255, who were detained in Potočari, Witness O from the Petkovci Dam, Witness PW156 and P005 from Kravica, and three men held at the Grbavci school who were ultimately taken to Orahovac. These men represent a significant exception among Srebrenica survivors, as typically only one person, or no one at all, survived from each execution site. However, at Orahovac, mirroring the situation at Kravica, three individuals survived and had the opportunity to recount the crimes that occurred there. Consequently, their narratives demonstrate consistency, offering detailed information regarding the conditions of transport, the presence of VRS personnel, the circumstances of detention at Grbavci school, and the executions at Orahovac. The three men repeatedly stated that trucks regularly arrived at the site, unloaded prisoners, shot each one, and then subsequent trucks would arrive, initiating this bloody cycle anew.⁵³

Mevludin Orić described what he and Hurem Suljić, who had previously testified as a protected witness, saw from the hills: “We saw the pit, the grave that had been dug, and behind us, we could see the excavator and the loader. The excavator and the loader, these were two machines. The grave was also very deep. No one could get out. I think it was deeper than five meters.”⁵⁴

The exemplary cases discussed above specifically detail acts of mass execution perpetrated against the male sex as a part of the genocide due to their male gender. From the witness and victim accounts provided, it is evident that the VRS forces aimed to completely eradicate Bosnian Muslim males due to their gender and perceived capacity for warfare, and that an organized and systematic crimes targeting males was planned for the purpose of elimination. The mass arrests and execution of males

⁵³ Mevludin Orić remembered: “A truck would come every four or five minutes, people would get off, they would be killed, the truck would return, and it would continue.”

ICTY, IT-05-88-T, Trial Transcript, *Prosecutor v. Vujadin Popović et al.*, 29 August 2006, 962.

⁵⁴ *Ibid.*, 964.

by VRS forces have led to a gender imbalance in the country post-war and genocide. This has resulted in effects such as impacts on the social labour force, birth rates, and psychological devastation. As the definition of gendercide itself indicates, this act is committed in an organized and systematic manner against a particular community, thus aforementioned act of mass arrest and mass execution can be also identified as a gendercide.

2.1.2. The Genocide in Bosnia and Rape based on the Testimonies of the victims of Rape

Goražde Case

Chiara Valentini recounted meeting a 30-year-old Muslim woman named Aisha in a room in the maternity ward of Zagreb Hospital. Aisha was born and raised in the city of Goražde. When Karadžić's Bosnian Serb "paramilitaries" began attacking Aisha's hometown, Goražde, a few days before the attack, she had told her husband to take their daughter to her mother and that she would follow. Unfortunately, she was unable to leave. The Serbian "paramilitaries" broke down her door one night and entered. These armed "paramilitaries" asked Aisha where the men had gone; when Aisha replied that they had gone to fight, the "paramilitary" leader said, "I see you are brave, so we will start with you." As they dragged Aisha into the bedroom, Aisha's friend was dragged into another room by other women. Aisha was ordered to undress and was raped by 3-4 people who fell upon her. After regaining consciousness after midnight, Aisha saw that two of the soldiers who had stripped her and were drinking coffee every Sunday were the husbands of the neighbouring women.

Aisha, who escaped from her house to the street while the Serbian soldiers were asleep, managed to reach the village where her husband had taken refuge with the help of a few Muslim soldiers. However, a month later, she discovered she was pregnant. Aisha expressed her feelings and thoughts by stating, "I couldn't hold that child; it disgusted me, and then

my husband might divorce me and prevent me from seeing my daughter again.“ She decided to go to Zagreb, where her sister lived, to have an abortion. However, a Christian gynaecologist told her not to kill a living being, that it was already quite developed, and that it would be a crime. The doctor offered to help her give birth and then place the child in a foster home. Aisha signed the papers to give the baby up for adoption to a German citizen living in Zagreb, but a few days later, she gave birth to a stillborn baby. Valentini learned that Aisha, after giving birth to a stillborn baby, was losing her mental balance.⁵⁵

The attack by Serbian “paramilitaries” on Aisha’s home and their question about her husband’s whereabouts indicate a strategy aimed at eliminating men based on their warrior identity. The” paramilitary” leader’s statement, “I see you are brave, so let’s start with you,” can be interpreted as a continuation of targeting women through sexual violence based on their gender roles

The involvement of neighbours’ husbands in this attack demonstrates that even the social fabric was exploited for this violence. Aisha’s enforced pregnancy reveals the biological and psychological consequences of this violence. Aisha’s statement, “I couldn’t hold that child, it disgusted me,” reflects the devastating impact of a child born of rape on one’s social and personal identity, illustrating the effects of gendercide on women.

The refusal of Aisha’s request for an abortion, deemed a crime by the Christian gynaecologist, represented another dimension that stripped Aisha of her autonomy. Her stillbirth and near-total loss of mental balance demonstrate that gender-based violence is not limited to physical annihilation but also devastates women’s psychological and social identities. While there was no physical annihilation in this specific case concerning the female gender, a destruction of the woman’s psychological and reproductive health was evident. Women suffered severe psychological trauma from rape and forced impregnation, leading to lifelong impacts such as the inability to reproduce or be sexually active.

⁵⁵ Elena Doni and Chiara Valentini, *Etnik Tecavüz: Boşnak Kadınların Dramı*, İstanbul: REAL Yayınları, 1993, 56-60.

Prijedor Case

Zilha, a 44-year-old Muslim woman, recounted her experiences to Elena Doni. Although her name was not Zilha, she chose to use this name. Fearing that the Serbs would retaliate against her mother, who still lived in Prijedor, she opted for anonymity. However, her fear was not the sole reason for concealing her identity; shame due to multiple rapes also played a part. Zilha explained that she was divorced, living with her mother and two children. On April 16 1992, around 7:30 PM, police officers knocked on her door, stating she had to go to the center for a statement. She was forced to leave her home without even changing her clothes and was confined with a female nurse in a room for two nights. Afterward, she was taken to the Karaterm camp, an old brick factory, where the profound silence was continuously broken by the screams of those being tortured. In the dark of night, the door to her room was opened by the camp commander, who told her he would ask her a few questions. Zilha, paralyzed by fear, thought she wouldn't be harmed and would be released. However, a few seconds later, the commander explicitly stated his desire to have sexual relations with her. Despite Zilha's frozen terror, the commander tightly bound her with a thick rope. When Zilha pleaded, "You have a wife, you have a mother, think of them," the commander became even more enraged, pulled out a knife, and asked, "Which do you prefer?" After he finished, the commander left without untying Zilha, and then three more men arrived and also raped her. These acts continued, and Zilha endured similar experiences in the Trnopolje and Omarska camps. Zilha reported that the female prisoners' psychological state was devoid of hope, pushing them to the brink of suicide. Some succeeded in killing themselves by smashing their heads against walls, while others threw themselves from trucks while being transferred to different camps. Although Zilha was eventually released from these camps for 300 marks, she later settled in Zagreb because a Serbian family had occupied her home. She continued to suffer from nightmares and persistent depression, unable to overcome her feelings of humiliation.⁵⁶

⁵⁶ Doni and Valentini, *Etnik Tecavüz: Boşnak Kadınların Dramı*, 32-34.

Zilha’s experiences exemplify systematic gender-based violence and the targeting of women solely because of their gender. This encompasses acts involving extreme violence, torture, sexual assault, and the potential for killing, to which women are subjected due to their sex.

Zilha’s forced abduction from her home on April 16, 1992, and her subsequent detention at the Karaterm camp exemplify the systematic targeting of women during wartime based on their gender. The commander’s threat of rape and the subsequent sexual assault served as a mechanism of power and control beyond mere physical violence. The commander’s knife threat (“Which do you prefer?”) and Zilha’s helplessness highlight her struggle for survival, forced upon her due to her gender. This crime was not just an individual crime but part of a strategy aimed at humiliating and subjugating women based on their societal gender roles. The subsequent rapes by three other men reinforce the organized and systematic nature of these actions.

The similar rapes Zilha experienced in the Trnopolje and Omarska camps indicate that her ordeal was not an isolated incident but rather a reflection of a widespread policy of violence against women during the war. The suicidal tendencies of the female prisoners and the fact that some ended their lives by throwing themselves from trucks reveal the psychological devastation and level of despair caused by this systematic violence. The examined case of Zilha’s rape did not encompass only physical killing but also the destruction of a woman’s identity, dignity, and psychological integrity; Zilha’s depression, nightmares, and sense of humiliation are concrete consequences of this destruction.

Zilha’s desire to conceal her name stemmed from a combination of shame and fear. The shame reflects the societal dimension of femicide, where the burden of sexual violence is often internalized by women within patriarchal structures. Her concern for her mother’s safety indicates that this violence extends as a threat to family ties. Finally, her home was occupied by a Serbian family what completes Zilha’s physical and symbolic displacement, marking a point where femicide intersects with demographic and cultural destruction.

Obudovac Case

Chiara Valentini recounts meeting Nisveta, a 24-year-old Muslim woman, at a café in Split. Valentini recorded Nisveta's story. Nisveta reported that one evening, two soldiers dragged her out of her home. After walking for some time, the car stopped, and Nisveta's eyes were covered with a gray blindfold. They covered her eyes because they didn't want her to understand where she was being taken. She was led up stairs to a place on the first floor and locked in a room. As soon as she entered the room, she was ordered to undress. Nisveta was confined in this room, which had completely covered windows and received light only from a lamp. Most nights, 5-6 men would enter this room and rape Nisveta. They did not stop at rape but also subjected her to torture. Although Nisveta could not leave the room, she understood from the screams that she was not alone in the building and that there were other women. Nisveta was confined in that room for exactly three months, enduring countless rapes and torture. One day, because she became pregnant, a soldier came to her with her belongings and left her at her home. With the help of a midwife, Nisveta suffered a miscarriage due to significant blood loss.⁵⁷

Nisveta's experiences, when viewed through the lens of femicide, exemplify the systematic and extreme violence women were subjected to during the war solely due to their gender. Diana Russell's definition of femicide encompasses physical, sexual, and psychological violence where women are targeted simply for being women; Nisveta's story embodies all elements of this definition. The two soldiers forcibly dragging Nisveta from her home and covering her eyes to conceal her destination reflects that one of purpose of the rape was to completely strips the woman of control. Being held in a room with fully covered windows, illuminated only by a lamp, and being ordered to undress demonstrates that sexual violence was part of a systematic plan.

Nisveta's experience, that she was subjected to rape and torture by 5-6 men each night, highlights that these actions were more than

⁵⁷ Doni and Valentini, *Etnik Tecavüz: Boşnak Kadınların Dramı*, 39-40.

individual crimes; they represented a strategy aimed at oppressing and annihilating women based on their gender. The screams of other women indicated Nisveta was not alone, suggesting a collective policy of sexual violence against women during the war. Her pregnancy and subsequent miscarriage demonstrated the devastating impact of physical violence on reproductive health, while the excessive blood loss and her confinement for three months proved that systematic rape of Bosnian Muslim Women targeted women's capacity to survive. The fact that a soldier brought her back to her home with her belongings suggests that this act may have been planned as a form of termination, signifying that she was discarded after being physically and psychologically exploited. The trauma she endured during her three-month captivity caused devastation that profoundly impacted the rest of her life.

Conclusion and Discussion

The War in Bosnia (1992–1995) and the Genocide in Srebrenica, when examined through the lenses of gendercide and femicide, reveal that systematic violence targeted not only simple ethnic identity but also gender roles and societal dynamics within that identity. This study has demonstrated that the killing of over 8,000 Bosniak Muslim men in Srebrenica and the systematic rapes against Bosniaks women in Bosnia and Herzegovina were aimed not only at physical annihilation but also at the destruction of cultural identities and societal structures.

We examined that systematic strategy of eliminating men's fighting capacity and biological reproduction was constitutional part of the Genocide in Srebrenica. As a such crime it cannot be identified as gendercide because Bosnian men and boys killed in Genocide in Srebrenica were targeting for execution not for sociological, cultural, or political pressure, but for destruction of national group. The violence against Bosnian Muslim women were focused on their social role, intended to create demographic change and psychological and physical devastation of the group, thus it cannot be evaluated as femicide.

In this context, Serbian nationalism's animosity towards Bosnian Muslim identity has made gender-based violence an inseparable element of genocide, and it has been highlighted that international law has been insufficient in addressing these dimensions. Ultimately, this research offers a significant foundation for pursuing justice in a region where the wounds of war are still felt and for understanding the role of gender-based violence in genocidal processes.

This study posits that rapes were consciously and strategically employed as a tool of genocide. The qualitative study, conducted through historical analysis, case studies, survivor testimonies and ICTY (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) documents, faced limitations in scope due to challenges in accessing primary sources, victim silence, documentation deficiencies, and transparency issues at the ICTY.

The findings strongly support the hypothesis. The second section emphasized how the disintegration of Yugoslavia and dehumanization of Bosnian Muslims laid the groundwork for gender-based violence. The killing of over 8,000 men and boys in Srebrenica, examined as a case study, was not only presented as a tool of mass execution, but also the destruction of societal structure of the Bosnian Muslim. The aforementioned cases of rape demonstrated that systematic rape of women were aimed to cultural annihilation beyond mere physical and psychological destruction. Specifically, the systematic rapes experienced by Aisha and Zilhada provided evidence that rape was not merely an individual crime but a strategic tool used to annihilate ethnic identity and to cause psychologically collapse of the group. Nisveta's three months of captivity and torture highlighted the objective of creating demographic and cultural devastation by targeting women based on their gender. The sentences of ICTY confirmed the organized and systematic nature of these actions. Furthermore, witness testimonies and case analyses indicated that sexual violence was aimed to create long-term demographic change by targeting the social structure and reproductive capacity of Bosnian society. These findings clearly demonstrated that gender-based violence reinforced the physical, cultural, and psychological dimensions of genocide.

In conclusion, gender-based violence is an integral part of genocide; rape was used as a tool for ethnic annihilation, psychological collapse, and demographic change. The findings have validated the theoretical power of these concepts; Bosnia has served as a laboratory for understanding the relationship between gender-based violence and genocide. This study has contributed to the literature and policy-making processes, emphasizing that the gender dimension should not be overlooked.

Here are some recommendations for future studies. Firstly, oral history projects based on victim testimonies should be developed to examine the intergenerational effects of trauma. Experiences like Nisveta’s could be brought to light through such projects, clarifying the lasting impact on subsequent generations.

Secondly, a focus on victim-centred justice mechanisms is of great importance. New approaches should be designed that overcome the shortcomings of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), particularly by strengthening witness’ support and protection system. Increased local and international cooperation will play a critical role in preventing impunity for such crimes.

A third recommendation is the integration of a gender perspective into genocide education. By making the Bosnia example part of this education, awareness can be raised and efforts to prevent gender-based violence can be strengthened.

Finally, interdisciplinary research focusing on topics like trauma, documentation, and ICTY policy should be encouraged. A combination of psychology, sociology, and law can offer methodological innovations for these complex issues. These recommendations emphasize that the legacy of Bosnia requires reshaping human rights policy.

The further research inquiries may include formation of human rights policy in the light of the legacy of the War in Bosnia and ethnic enmities.

References

- Aleinikoff, T. Alexander. “State-centered Refugee Law: From Resettlement to Containment.” in *Mistrusting Refugees*, edited by E. Valentine Daniel and John Knudsen. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Banac, Ivo. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.
- Bora, Tanıl. *Bosna Hersek: Yeni Dünya Düzeni’nin Av Sahası*. İstanbul: Birikim Yayınları, 1999.
- Brownmiller, Susan. *Against Our Will: Men, Women, and Rape*. New York: Simon and Schuster, 1975.
- Caputi, Jane, and Diana E. H. Russell. “Femicide: Speaking the Unspeakable.” *The World of Women*. volume 1, issue 2, 1990.
- Çömlekçi, Mehmet Fatih. “Yugoslavya’nın Dağılıma Süreci ve Bosna Savaşı Sırasında Türk Basını.” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. volume 9, issue 2, 2020.
- Djilas, Aleksa. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Doni, Elena, and Chiara Valentini. *Etnik Tecavüz: Boşnak Kadınların Dramı*. İstanbul: REAL Yayınları, 1993.
- Grzyb, Magdalena, Marceline Naudi and Chaime Marcuello-Servós. “Femicide Definitions.” in *Femicide across Europe: Theory, Research and Prevention*. Bristol: Policy Press, 2018.
- ICTY. IT-98-33. *Prosecutor v. Radislav Krstić*. The Hague, 2 August 2001.
- ICTY. IT-05-88-T. *Prosecutor v. Vujadin Popović et al.*. The Hague, 10 June 2010.
- ICTY. IT-05-88/2-T. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*. The Hague, 12 December 2012.

- Jones, Adam. *Gender Inclusive: Essays on Violence, Men, and Feminist International Relations*. London: Routledge, 2009.
- Jones, Adam. “Gendercide and Genocide.” *Journal of Genocide Researc*. volume 2, issue 2, 2000.
- Jones, Adam. “Gendercide: Examining Gender-Based Crimes Against Women and Men.” *Clinics in Dermatology*. volume 31, issue 2.
- Kenar, Nesrin. *Yugoslavya- Bir Dönemin Perde Arkası: Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2005.
- Kocan, Ivan, and Mate Jelici. *Stvaranje Titove Jugoslavije*. Belgrad: Otokar Keršovani, 1988.
- Konstantinović Vilić, Slobodanka, Nevena Petrušić and Kosana Beker. *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz, 2019.
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Musalo, Karen, Elisabeth Pellegrin and S. Shawn Roberts. “Crimes Without Punishment: Violence Against Women in Guatemala.” *Hastings Women’s Law Journal*. volume 21, issue 2 2010.
- Nettelfield, Lara J., and Sarah E. Wagner. *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Overall, Christine. “Gendercide: The Implications of Sex Selection by Mary Anne Warren.” *Canadian Journal of Philosophy*. volume 17, issue 3, 1987.
- Ridley, Jasper. *Tito: A Biography*. London: Constable, 1994.
- Russell, Diana E. H. “Report on the International Tribunal on Crimes against Women.” *A Journal of Women Studies*. volume 2, issue 1, 1977.

- Samary, Catherine. *Parçalanın Yugoslavya Bosna'da Etnik Savaş*. Translated by Bülent Tanatar. İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1995.
- Sanford, Victoria. "From Genocide to Femicide: Impunity and Human Rights in the Twenty-First Century Guatemala." *Journal of Human Rights*. volume 7, issue 1, 2008.
- Shalhoub-Kevorkian, Nadera. "Reexamining Femicide: Breaking the Silence and Crossing 'Scientific' Borders." *Journal of Women in Culture and Society*. volume 28, issue 2, 2003.
- Stout, Karen. "Intimate Femicide: An Ecological Analysis." *The Journal of Sociology & Social Welfare*. volume 19, issue 3, 1992
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Ülger, İrfan Kaya. *Yugoslavya Neden Parçalandı?: Balkan Dramının Perde Arkası*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2016.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. *Handbook for Legislation on Violence Against Women*. New York: United Nations, 2010.
- United Nations General Assembly. *Resolution 96-I: The Crime of Genocide*. 11 December 1946, A/RES/96-I.
- Uzgel, İlhan. "Yugoslavya'nın Dağılması." in *Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001 Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, edited by Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Warren, Mary Anne. *Gendercide: The Implications of Sex Selection*. Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1985.
- West, Richard. *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Faber & Faber, 1994.

Mr. sc. Sadžida Džuvic

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv

čovječnosti i međunarodnog prava

sadzida.dzuvic@iziz.unsa.ba

UDK 061.23:341.48:655(497.6 Sarajevo)"1995/2025"

UDK 061.23:341.48:016(497.6 Sarajevo)"1995/2025"

Stručni rad

TRIDESET GODINA IZDAVAČKE DJELATNOSTI INSTITUTA ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA (1995–2025): BIBLIOGRAFIJA PUBLIKACIJA

Sažetak: Rad donosi bibliografski pregled tridesetogodišnje izdavačke djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Bibliografija obuhvata 169 publikacija objavljenih u izdanju i suizdanju Instituta, počevši od 1995. godine. Publikacije su razvrstane tematski, prema naučnim oblastima, a unutar njih hronološki i abecednim redom. Analiza zastupljenih oblasti pokazuje da dominiraju publikacije iz oblasti međunarodnog krivičnog prava. Cilj rada jeste da se stručnoj i široj javnosti predstavi važan segment djelatnosti Instituta – njegova izdavačka djelatnost.

Ključne riječi: bibliografija, tematska bibliografija, izdavačka djelatnost, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, UDK.

THIRTY YEARS OF PUBLISHING ACTIVITY OF THE INSTITUTE FOR RESEARCH OF CRIMES AGAINST HUMANITY AND INTERNATIONAL LAW (1995–2025): A BIBLIOGRAPHY OF PUBLICATIONS

Abstract: This paper provides a bibliographic overview of thirty years of publishing activity by the Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law of the University of Sarajevo. The bibliography includes 169 publications issued or co-published by the Institute, starting from 1995. The publications are organized thematically according to scientific disciplines, and within those categories, arranged chronologically and alphabetically. The analysis of the represented fields shows that publications in the area of international criminal law predominate. The aim of this paper is to present to both the academic and wider public an important segment of the Institute's work – its publishing activity.

Keywords: bibliography, thematic bibliography, publishing activity, Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law of the University of Sarajevo, UDC.

Izdavačka djelatnost Univerziteta u Sarajevu – Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava predstavlja jednu od ključnih i najprepoznatljivijih aktivnosti u okviru njegovog naučnoistraživačkog rada. Od osnivanja Instituta 1992. godine, a posebno od pojave prvih izdanja 1995, Institut kontinuirano objavljuje publikacije koje se bave istraživanjem, dokumentiranjem i analizom različitih oblika kršenja međunarodnog prava, te širim historijskim, političkim i društvenim procesima vezanim za Bosnu i Hercegovinu.

Ova bibliografija obuhvata publikacije objavljene u izdanju i suizdanju Instituta u razdoblju od 1995. do 2025. godine. Ukupan bibliografski korpus čini 169 publikacija različitog tipa: autorske monografije, zbornici radova, dokumentarne i izložbene publikacije te publikacije objavljene u okviru posebnih edicija.

Publikacije su u bibliografiji razvrstane tematski, prema naučnim oblastima kojima pripadaju, a koje su određene na osnovu UDK-oznaka

navedenih u samim publikacijama ili u sistemu COBISS, pretežno prema prvoj dodijeljenoj oznaci. Izuzetno, u pojedinim slučajevima korištena je i druga UDK-oznaka i to kada bi u određenoj naučnoj oblasti bilo zastupljeno manje od tri bibliografske jedinice. Dubina razrade UDK prilagođena je obimu i strukturi bibliografskih jedinica unutar pojedinih tematskih cjelina, te su zbog toga pojedine oblasti, naročito društvene nauke (UDK 3), detaljno razrađene, dok su druge zadržane u okviru šireg klasifikacijskog određenja, poput npr. filozofije i književnosti.

Unutar pojedinih naučnih oblasti publikacije su poredane hronološki, prema godini izdanja, a potom abecednim redom prema prezimenu autora. Kod publikacija s više od tri autora navedena su imena i prezimena prva tri autora, dok su ostali označeni skraćenicom et al. i obuhvaćeni registrom autora. Bibliografski opis izrađen je prema modificiranom harvardskom modelu. Opis publikacija obuhvata sljedeće elemente: prezime i ime autora, naslov publikacije, mjesto izdavanja i izdavača, godinu izdanja, broj stranica te ISBN broj. Uz pojedine publikacije ISBN broj nije naveden, jer nije dodijeljen. Kod publikacija složene autorske strukture, poput zbornika radova, izložbenih kataloga, zadržane su i jasno naznačene različite autorske i uredničke odgovornosti (urednici, autori tekstova, odabir fotografija i sl.), radi očuvanja bibliografske preciznosti i potpunosti. Bibliografski podaci utvrđeni su neposrednim uvidom u publikacije te provjerom u sistemu COBISS.

Bibliografiju prate i registar autora i registar naslova; prevodioci, urednici i druge saradničke uloge nisu obuhvaćene registrom. Radi funkcionalnosti pratećih registara, svakoj bibliografskoj jedinici dodijeljen je redni broj.

Analiza bibliografskog korpusa ukazuje na tematsku i žanrovsku heterogenost, ali i na jasnu istraživačku orijentaciju Instituta – najveći broj publikacija pripada oblasti međunarodnog krivičnog prava, s fokusom na genocid i druga teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Hronološka analiza izdanja pokazuje kontinuitet izdavačke djelatnosti Instituta, uz određene tematske i produkcijske oscilacije.

U cjelini posmatrano, bibliografski korpus Instituta objedinjuje naučni, dokumentarni i memorijalni diskurs, te stručnoj i široj javnosti

omogućuje uvid u jednu od njegovih najznačajnijih djelatnosti – izdavačku djelatnost.

Zaključno, bibliografija izdavačke djelatnosti Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu pruža sistematičan i pregledan uvid u obim, kontinuitet i tematski okvir njegovih publikacija u razdoblju od 1995. do 2025. godine te predstavlja koristan alat za dalja naučna istraživanja.

Preovlađujuće prisustvo publikacija iz oblasti međunarodnog krivičnog prava potvrđuje istraživačku usmjerenost Instituta.

0 Nauka iznanje uopće. Organizacija informacija. Dokumentacija. Bibliotekarstvo. Institucije. Publikacije

2007.

1. Milišić, Senija. *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini: (1945.–1958.)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 372 str. ISBN 978-9958-740-41-1

2008.

2. Lapenda, Stjepan. *Srebrenica paradigma genocida nad Bošnjacima: "Le Figaro" 2000–2006*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 234 str. ISBN 978-9958-740-50-3
3. Tauber, Eli. *Kad su komšije bili ljudi: Pravednici među narodima = Righteous among the nations*, (katalog), Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 16 str.

2014.

4. *Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu: 1992–2013*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 581 str. ISBN 978-9958-740-95-4

1 Filozofija. Psihologija

2007.

5. Žiga, Jusuf. *Vrijeme "razljuđenih dvonožaca": Paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 201 str. ISBN 978-9958-740-39-8

2014.

6. Muratović, Rasim. *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 254 str. ISBN 978-9958-740-96-1
7. Vetlesen, Arne Johan. *Šta je etika*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 217 str. ISBN 978-9958-740-99-2

2015.

8. Moxnes, Paul. *Šta je strah*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 219 str. ISBN 978-9958-028-10-6

2017.

9. Vetlesen, Arne Johan. *Studije o zlu*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Univerzitet, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 304 str. ISBN 978-9958-028-22-9

2018.

10. Lavik, Nils Johan, Sveaass, Nora. *Politička psihologija*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2018, 413 str. ISBN 978-9958-028-30-4

30/31 Sociografija. Demografija. Statistika. Sociologija

2008.

11. Muratović, Rasim. *Moć i nemoć države blagostanja*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 243 str. ISBN 978-9958-740-45-9

2012.

12. Sinanović, Zemir. *Samoubistvo: Izbor pojedinca i (ili) posljedica krize*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 528 str. ISBN 978-9958-740-72-5

2013.

13. Bečirović, Fikret. *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 455 str. ISBN 978-9958-740-86-2

2015.

14. Sinanović, Zemir. *Ubice u ratu samoubice u miru*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 552 str. ISBN 978-9958-028-12-0

2016.

15. Brochmann, Grete. *Šta je imigracija*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 221 str. ISBN 978-9958-028-19-9

32 Politika

2000.

16. Cigar, Norman. *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana = The role of Serbian orientalists in justification of genocide against Muslims of the Balkans*, prevod na bosanski Enes Karić i Ahmet Alibašić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bosanski kulturni centar, 2000, 140 str. ISBN 9958-740-12-5

2002.

17. Cigar, Norman. *Vojislav Koštunica i budućnost Srbije*, preveo Bahrudin Bijedić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Kult B, 2002, 230 str. ISBN 9958-740-19-2

2005.

18. Zgodić, Esad. *Politike fantazija: Oratu protiv Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005, 252 str. ISBN 9958-740-27-3

2006.

19. Bandžović, Safet. *Iseļjavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006, 770 str. ISBN 9958-740-29-X

2007.

20. Alispahić, Bakir. *Terorizam: Šta je to*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 253 str. ISBN 978-9958-740-42-8

2010.

21. Šarić, Sabahudin. *Velikosrpska ideologija*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2010, 163 str. ISBN 978-9958-740-61-9

2012.

22. Filipović, Muhamed. *Ples mrtvaca oko Mostara: Filozofsko-politički esej*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 141 str. ISBN 978-9958-740-75-6
23. Ibrahimagić, Omer. *Bosanski identitet i suverenitet: 1992.–2011*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 827 str. ISBN 978-9958-740-79-4
24. Zgodić, Esad. *Teritorijalni nacionalizam: Ideologija, zlotvorstvo i alternative*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 536 str. ISBN 978-9958-740-80-0

2013.

25. *Ćosićev rat: Zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi "Bosanski rat" Dobrice Ćosića, održane 3. maja 2012. godine u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu*, urednik Fikret Bećirović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 612 str. ISBN 978-9958-740-94-7
26. Nilsen, Kjell Arild. *Milošević: U ratu i u Haagu: Dokumentacija*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 605 str. ISBN 978-9958-740-92-3

2014.

27. Bajtal, Esad. *Zločini i laži Miloševićeve kripto-politike*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 274 str. ISBN 978-9958-028-01-4

341.3 Ratno pravo. Međunarodni pravni odnosi u ratu

2006.

28. Hasić, Duljko. *Ratne štete u Sarajevu: 1992.–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006, 376 str. ISBN 9958-740-30-3

2008.

29. *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992–1995: Referati sa Okruglog stola održanog 23. novembra 2005. godine*, glavni urednik Hajriz Bećirović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 423 str. ISBN 978-9958-740-46-6

2016.

30. Čekić, Smail. *Dejtonski (mirovni) sporazum: Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 3 sv., 2601 str. ISBN 978-9958-028-18-2

2018.

31. Šadinlija, Mesud. *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2018, 782 str. ISBN 978-9958-028-29-8

2025.

32. Kliko, Amir. *Jajce 1992: Opsada i odbrana kraljevskog grada*, 2. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025, 397 str. ISBN 978-9958-028-50-2

341.31 Agresija

2001.

33. Macić, Bećir. *Zločini protiv mira*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2001, 530 str. ISBN 9958-740-17-6

2011.

34. Muratović, Rasim. *Bosnia i Bergenstidende = Bosna u Bergenskim vremenima*, prevodilac Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2011, 2 sv., 967. str. ISBN 978-9958-740-69-5

35. *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Bihaću od 22-24. septembra 2000.*, urednici Muharem Kreso, Samija Rizvanović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2011, 2 sv., 1046 str. ISBN 978-9958-740-68-8

2012.

36. Ajnadžić, Nedžad. *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 592 str. ISBN 978-9958-740-76-3
37. Lapenda, Stjepan, Lapenda, Matija. *Pariške haberdžije: Rat za slobodu - godina prva*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 171 str. ISBN 978-9958-740-81-7

2014.

38. *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992.–1995: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 29. februara i 1. marta 2012. u Sarajevu*, urednik Mesud Šadinlija, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 934 str. ISBN 978-9958-740-98-5

2016.

39. Begić, Mujo. *Bosanska Krupa 1992–1995: Porušeni grad*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 351 str. ISBN 978-9958-028-14-4

2019.

40. Kliko, Amir. *Rat u srednjoj Bosni 1992–1994. godine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019, 1143 str. ISBN 978-9958-028-32-8

2021.

41. Arnaut Haseljić, Meldijana. *Politike i prakse prikrivanja zločina: Masovne grobnice na području Sarajeva: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2021, 593 str. ISBN 978-9958-028-34-2 (karton)

2022.

42. Mastalić Košuta, Zilha, Alađuz, Vahid, Mulagić, Elvedin. *Hadžići tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995*, Hadžići: Općina Hadžići; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2022, 407 str. ISBN 978-9958-057-16-8; ISBN 978-9958-028-40-3

2023.

43. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Opsada i odbrana Sarajeva: Tri decenije poslije: Zbornik radova*, urednica Zilha Mastalić Košuta, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2023, 444 str. ISBN 978-9958-028-46-5

2024.

44. Džananović, Muamer, Karčić, Hikmet, Suljagić, Emir, et al. *Dekodiranje agresije: Vrhovni savet odbrane Savezne Republike Jugoslavije i rat protiv Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta; Potočari: Memorijalni centar Srebrenica; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2024, 560 str. ISBN 978-9926-475-62-8; ISBN 978-9926-8746-3-6; ISBN 978-9958-028-47-2
45. Karović-Babić, Merisa. *Sigurnosne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini: Prijedlozi, motivi i ideje tokom 1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2024, 319 str. ISBN 978-9958-028-49-6

2025.

46. Medić, Jasmin, Karčić, Hikmet, Džananović, Muamer, et al. *Politics of Revisionism: Denial of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina 1992–2025: (A Research Study)*, translator Melika Arifhodžić, Sarajevo: Institute for the Research of Crimes Against Hummanity and International Law University of Sarajevo, 2025, 95 str. ISBN 978-9958-028-54-0
47. Medić, Jasmin, Karčić, Hikmet, Džananović, Muamer, et al. *Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992–2025: (Istraživačka studija)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025, 87 str. ISBN 978-9958-028-52-6

341.322.5 Ratni zločini

2010.

48. Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa, et al., *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 867 str. ISBN 978-9958-740-63-3

2011.

49. Arria, Diego Eurique. *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2011, 97 str. ISBN 978-9958-740-70-1

2013.

50. Begić, Mujo. *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 414 str. ISBN 978-9958-740-87-9

2015.

51. Džananović, Muamer. *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 304 str. ISBN 978-9958-028-09-0

2017.

52. Mastalić Košuta, Zilha, Hajrić-Čaušević, Alma, Grabovica, Almir, et al. *Zločini nad Bošnjacima Jajca, Jezera i Šipova: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka; Jajce: Medžlis Islamske zajednice, 2017, 410 str. ISBN 978-9958-028-26-7

2021.

53. Bećirović, Fikret. *Demografski gubici na području općine Mostar: (1992–1995)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2021, 322 str. ISBN 978-9958-028-35-9
54. Subašić Galijatović, Sabina. *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995 u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2021, 490 str. ISBN 978-9958-028-39-7

2024.

55. Kuka, Ermin, Grabovica, Almir, Hajrić-Čaušević, Alma. *Bošnjaci “sigurne zone” UN-a Žepa u logorima u Srbiji 1995–1996*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2024, 197 str. ISBN 978-9958-028-48-9

343 Krivično pravo. Krivična djela

2007.

56. *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: Međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004*, urednik Muharem Kreso, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 253 str. ISBN 978-9958-740-33-6
57. *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, prijevod Renata Karić et al., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 133 str. ISBN 978-9958-740-53-4

2013.

58. Balić, Hasan, Alija, Ismet, Kovačević, Avdija. *Međunarodni sud pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 252 str. ISBN 978-9958-740-84-8

341.485 Genocid

1995.

59. Čekić, Smail. *The aggression on Bosnia and genocide against Bosniacs: 1991–1993*, English translation by Haris Mešinović, Kadira Hadžić, Ferida Dučić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995, 439 str.
60. Hodović, Aćif. *Genocid u Bosni: 1991.–1995.: Izložba dokumentarne fotografije, Bon, 31. 08. – 04. 09. 1995, august–septembar 1995.* = *Genocide in Bosnia: 1991. –1995.: Exhibition of the documentary photos, Bonn, 31. 08. – 04. 09. 1995., august–september 1995*, autor fotografija Aćif Hodović; tekst i izbor fotografija Jusuf Žiga, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995, 20 str.
61. Gutman, Roy. *Svjedok genocida*, prijevod Mahir Purivatra, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca; Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti “MAG” Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995, 280 str.

1996.

62. *“Etničko čišćenje” genocid za “Veliku Srbiju”*: Dokumentacija Društva za ugrožene narode, priredio Tilman Zülch, prijevod Muharem Kreso, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bosanski kulturni centar, 1996, 255 str.

1997.

63. *Dokumenti o zločinima u Srebrenici: Fotografije i faksimili = Documents on crimes committed in Srebrenica: Photographs and facsimiles*, urednik Jusuf Žiga, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca; Muzej genocida, 1997, 56 str.
64. *Genocid u Bosni i Hercegovini: 1991.–1995: Zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991.–1995., održanog u Bonu od 31. avgusta do 4. septembra 1995. godine*, glavni i odgovorni urednik Smail Čekić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker - International; Kuala Lumpur: Human rights Group for Bosnia, 1997, 812 str. ISBN 9958-740-00-1

1998.

65. Cigar, Norman. *Genocid u Bosni: Politika “etničkog čišćenja”*, preveo sa engleskog Radomir Marinković, Sarajevo: Bosanski kulturni centar; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 262 str. ISBN 9958-700-02-6; ISBN 9958-740-03-6
66. *Dokumenti o genocidu u Srebrenici: Fotografije = Documents on genocide committed in Srebrenica: Photographs*, tekst Jusuf Žiga, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 65 str.

67. *Dokumenti o zločinima koji traju: (Srebrenica 1995.–1998.): Fotografije = Documents on the crimes which are been committed: (Srebrenica 1995.–1998.): (Photographs)*, tekst Jusuf Žiga, Mehmed Pargan; autor fotografija Ahmed Bajrić Blicko, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 53 str.
68. Kadrić, Jusuf. *Brčko: Genocid i svjedočanstva*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 363 str. ISBN 9958-740-04-4
69. *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, održanog u Sarajevu, 12. jula 1997*, glavni i odgovorni urednik Smail Čekić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 470 str. (Edicija Srebrenica 1995; knj. 1)

1999.

70. *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.–1995. Dokumenti i svjedočenja I*, priredili Smail Čekić i dr., prevodioci Hasan Rončević, Alma Patković, Kadira Hadžić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1999, 652 str. (Edicija Srebrenica 1995; knj. 2) ISBN 9958-740-06-0

2000.

71. Boyle, Francis Antony. *Bosanski narod optužuje za genocid: Postupak pred Međunarodnim sudom pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije radi sprječavanja i kažnjavanja zločina genocida*, preveli Hasan Rončević, et al., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, 547 str. ISBN 9958-740-10-9

2001.

72. *Zločini u Vrbani jula 1993*, urednik Muharem Kreso, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2001, 514 str. ISBN 9958-740-15-X (broš.)

2003.

73. Dizdarević, Ismet. *Nezaborav – usjeklina genocida*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2003, 227 str. ISBN 9958-740-20-6

2004.

74. Tafro, Preljub, Macić, Bećir. *Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča: 1992.–1995: (Prilog utvrđivanju žrtava)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004, 461 str. ISBN 9958-740-24-9

2005.

75. *Genocid nad Bošnjacima sigurne zone UN Srebrenica jula 1995. godine: (Izložba fotodokumenata povodom desetogodišnjice zločina) = Genocide against Bosniaks of the UN Safe Area Srebrenica in July 1995: (Exhibition of photo-documents marking the 10th anniversary of the crime)*, tekst i odabir fotografija Jusuf Žiga, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005, 76 str.
76. *Dokumenti o zločinima u Srebrenici: Fotografije i faksimili = Documents of crimes committed in Srebrenica: Photographs and facsimiles*, urednik Jusuf Žiga, 3. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca; Muzej genocida, 2005, 58 str.
77. *Međunarodna naučna konferencija “Genocid nad Bošnjacima sigurne zone UN, Srebrenica jula 1995. godine – pouke budućim*

generacijama”: *Srebrenica – Sarajevo od 10. do 15. jula 2005*, priredili Muhamed Filipović et al., Sarajevo: Univerzitet; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Charlotte: The University of North Carolina, 2005, 56 str. ISBN 9958-740-26-5

2006.

78. Kreso, Muharem. *Nacističko “konačno rješenje” jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine*, prevod na engleski Kadira Hadžić, prevod na hebrejski Tina Bagarić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006, 193 str. ISBN 978-9958-740-32-9

2007.

79. Bećirović, Hajriz. *Genocid u savremenoj društvenoj znanosti*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 265 str. ISBN 978-9958-740-37-4
80. Čekić, Smail. *Istraživanje žrtava genocida, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu: Naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Kult B, 2007, 208 str. ISBN 978-9958-740-43-5
81. *Genocid: Slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, preveo Bahrudin Bijedić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 403 str. ISBN 978-9958-740-35-0
82. Hero, Mesud. *Genocid u Srebrenici, sigurnoj zoni UN-a, jula 1995. godine = Genocide in UN safe area Srebrenica, July 1995*, autor izložbe Mesud Hero; tekst i odabir fotografija Jusuf Žiga, Smail Čekić; autor umjetničkih radova Hasan Fazlić; fotografije crteža Fuad Fočo, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 115 str. ISBN 978-9958-740-36-7

83. Muratović, Rasim. *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 276 str. ISBN 978-9958-740-31-2

2008.

84. Alić, Mujo. *Upotreba bojnih otrova u izvršenju genocida u Srebrenici, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 167 str. ISBN 978-9958-740-51-0
85. Halilagić, Rasim. *Foča 1992–1995: Žrtve genocida*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 497 str. ISBN 978-9958-740-54-1
86. Šabić, Velid. *Genocid u srednjem Podrinju: 1992.–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 218 str. ISBN 978-9958-740-49-7
87. Tauber, Eli. *Kada su komšije bili ljudi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 79 str. ISBN 978-9958-740-47-8!
88. Tauber, Eli. *Kad su komšije bili ljudi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 75 str. ISBN 978-9958-740-47-3

2010.

89. Čekić, Smail, Arnaut Haseljić, Meldijana, Macić, Bećir. *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija – Srebrenica*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 888 str. ISBN 978-9958-740-66-4

90. Tauber, Eli. *When neighbors were real human beings*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 75 str. ISBN 978-9958-740-62-6

2011.

91. Kafedžić, Mujo. *Foča – žrtva genocida XX vijeka*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2011, 562 str. ISBN 978-9958-740-74-9
92. *Posljedice presude Međunarodnog suda pravde: Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)*, ur., Muharem Kreso, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2011, 2 knj., 1420 str. ISBN 978-9958-740-67-1

2012.

93. Begić, Mujo. *Genocid u Ključu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 408 str. ISBN 978-9958-740-82-4
94. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 800 str. ISBN 978-9958-600-43-2; ISBN 978-9958-740-83-1
95. Muratović, Rasim. *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, 2. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 277 str. ISBN 978-9958-740-78-7
96. *Sjećanja, opomene i poruke: Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. u Goraždu povodom 26. januara 1942 - Dana sjećanja na genocid u Gornjem Podrinju*, urednici

Bećir Macić, Aida Suljević, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Savez antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini; Goražde: Udruženje za očuvanje prirodne i civilizacijske baštine “Sinan-paša Sijerčić”, 2012, 276 str. ISBN 978-9958-740-73-2

2013.

97. Muratović, Rasim. *Genocid u Ahmićima 1993*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Ahmići: Udruženje građana žrtava rata 92–95. “16 april”, 2013, 382 str. ISBN 978-9958-740-85-5

2014.

98. Mulagić, Elvedin. *Negiranje genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 231 str. ISBN 978-9958-740-97-8
99. Tauber, Eli. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 640 str. ISBN 978-9958-740-83-1!

2015.

100. Begić, Mujo, Ramić, Senadin, Ališić, Zlatan, Tomašica – *masovna grobnica*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 152 str. ISBN 978-9958-028-08-3
101. Begić, Mujo. *Genocid u Prijedoru: Svjedočenja*, Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 775 str. ISBN 978-953-7439-60-6

102. Halilagić, Nermin. *Zločin protiv čovječnosti u savremenom krivičnom pravu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 345 str. ISBN 978-9958-028-03-8
103. Kubat, Izet, Čampara, Salko. *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Tuzla: Geoprojekat, 2015, 551 str. ISBN 978-9958-028-07-6
104. Muratović, Rasim, Kuka, Ermin. *Genocid u Brčkom 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 646 str. ISBN 978-9958-028-05-2
- 2016.
105. Omerović, Husejin. *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 499 str. ISBN 978-9958-028-15-1
106. *Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 2015. godine, Sarajevo, Tuzla, Srebrenica (Potočari)*, urednici Fikret Bećirović, Muamer Džananović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 2 sv., 538; 496 str. ISBN 978-9958-028-17-5 (karton)
107. Tauber, Eli. *When neighbors were real human beings*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 45 str. ISBN 978-9958-028-20-5

2017.

108. Begić, Mujo. *Genocid u Sanskom Mostu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 856 str. ISBN 978-9958-028-24-3
109. Čekić, Smail. *Zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Muslimanima (Bošnjacima i Albancima) u plavsko-gusinskoj oblasti 1912–1913: Naučnoistraživački projekt*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 167 str. ISBN 978-9958-740-88-6

2019.

110. Kuka, Ermin. *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019, 1035 str. ISBN 978-9958-028-31-1

2020.

111. Zbornik sažetaka Međunarodne naučne konferencije *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Sarajevo, 19. oktobar 2020 = *Proceedings International scientific conference Genocide against Bosniaks, Srebrenica 1995–2020: Causes, extent and consequences*, urednica Sabina Subašić-Galijatović; prijevod Samir Kulaglić, Haris Suljović, Lamija Muftić, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Univerzitet u Sarajevu; Institut za historiju Univerziteta; Tuzla: Univerzitet u Tuzli, 2020, 130 str. ISBN 978-9958-028-33-5; ISBN 978-9958-600-77-7; ISBN 978-9958-649-33-2; ISBN 978-9958-609-81-7

2021.

112. *Genocid nad Bošnjacima: Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice: Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane 19. oktobra 2020. u Sarajevu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta; Tuzla: Univerzitet, 2021, 2 sv., 1022 str. ISBN 978-9958-028-37-3; ISBN 978-9958-600-80-7; ISBN 978-9958-649-41-7; ISBN 978-9958-609-82-4

2022.

113. Gabela, Omer, Maloku, Ahmet. *Genocid: Osnovni aspekti u poimanju, shvatanju i istraživanju zločina*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2022, 284 str. ISBN 978-9958-028-41-0

2023.

114. *Druga međunarodna naučna konferencija "Posljedice genocida nad Bošnjacima u Srebrenici": Socijalni, ekonomski, politički, demografski i kulturni razvoj Srebrenice (1995–2022): Potočari, 12. oktobar 2023. godine*, urednik Amir Klike, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Institut za historiju Univerziteta, 2023, 202 str. ISBN 978-9958-028-45-8; ISBN 978-9958-649-69-1
115. Gabela, Omer, Maloku, Ahmet. *Genocid: Fundamental aspects of understanding, comprehending and investigating crime*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2023, 304 str. ISBN 978-9958-028-42-7

2025

116. Džananović, Muamer, Mulagić, Elvedin. *Zvornik 1992–1995: Genocid na kapiji Bosne: Tom 1*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 5-766 str. ISBN 978-9958-028-57-1
117. Džananović, Muamer, Mulagić, Elvedin. *Zvornik 1992–1995: Genocid na kapiji Bosne: Tom 2*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 771-1400 str. ISBN 978-9958-028-58-8
118. Grabovica, Almir. *Tragovi genocida: Grapska 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025, 356 str. ISBN 978-9958-028-55-7

355/359 Vojni poslovi. Ratna vještina. Vojne nauke. Odbrana

199?

119. Sakić, Dževad. *Počeci agresije na Bosnu i Hercegovinu: Izložba: Svjedočenja sa ekrana*, Bonn: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; RTV Bosne i Hercegovine, 199[?], 36 str.

2000.

120. Arnautović, Ramo. *Djeca u vihoru rata*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, 410 str. ISBN 9958-740-13-3
121. Čekić, Smail. *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, 537 str. (Edicija Srebrenica 1995; knj. 3), ISBN 9958-740-11-7
122. Šestanović, Muhamed. *Zločini nad psihičkim integritetom djece*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, 209 str. ISBN 9958-740-09-5

2001.

123. Muračević, Eset. *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana “Porodice nestalih općine Vogošća”, 2001, 385 str. ISBN 9958-740-16-8

2004.

124. Čekić, Smail. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; KULT/B, 2004, 2 knj., 1328 str. ISBN 9958-740-25-7
125. Karavelić, Vahid. *Agresijana Bosni i Hercegovinu: (Sjeveroistočna Bosna 1991. do 1992.)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004, 406 str. ISBN 9958-740-23-0

2005.

126. Hećo, Faid. *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005, 410 str. ISBN 9958-740-28-1

2007.

127. Čekić, Smail, Termiz, Dževad. *Žrtve zločina u Sarajevu 1992–1996: Naučnoistraživački projekt*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2007, 164 str. ISBN 978-9958-740-44-2
128. Milanović, Ante. *Prehrana Sarajeva u opsadi: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 272 str. ISBN 978-9958-740-40-4

2009.

129. Trako, Mujo. *Kunovska legenda*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, 179 str. ISBN 978-9958-740-58-9

2010.

130. Dizdarević, Ismet. *Knjige – svjedoci*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 223 str. ISBN 978-9958-740-60-2
131. Omerika, Senad. *Poginuli Nevesinjski u odbrani domovine: 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 174 str. ISBN 978-9958-740-65-7
132. *Optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, priredili Sabina Subašić-Galijatović, Enis Omerović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 422 str. ISBN 978-9958-740-64-0

2013.

133. Kreso, Muharem. *Iskustva odbrane Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 561 str. ISBN 978-9958-740-90-9
134. Šadinlija, Mesud. *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986.–1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 285 str. ISBN 978-9958-740-89-3

2014.

135. Karović-Babić, Merisa. *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 345 str. ISBN 978-9958-028-00-7

2016.

136. Østerud, Øyvind. *Šta je rat*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 236 str. ISBN 978-9958-028-13-7

2017.

137. Arnaut Haseljić, Meldijana. *Prisilni nestanci na području Sarajeva 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 327 str. ISBN 978-9958-028-28-1
138. Čekić, Smail, Karavelić, Vahid, Ajnadžić, Nedžad, et al. *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 494 str. ISBN 978-9958-028-25-0
139. Muratović, Rasim. *Olovo 1992–1995: Stradanje i razaranje herojskog Olova*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 507 str. ISBN 978-9958-028-23-6

2021.

140. Begić, Mujo. *Nastanak i djelovanje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2021, 613 str. ISBN 978-9958-028-36-6

2025.

141. Kliko, Amir. *Jajačka 305/705. Slavna brdska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Jajce: Općina Jajce, 2025, 617 str. ISBN 978-9958-028-56-4; ISBN 978-9926-9071-0-5

36 Socijalni rad. Socijalna pomoć. Stanovanje. Osiguranje

2000.

142. Purišević, Fuad. *Boračka zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, 391 str. ISBN 9958-740-07-9

2003.

143. Arnautović, Ramo. *Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini: 1945. – 1960*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2003, 353 str. ISBN 9958-740-21-4

2015.

144. Levin, Irene. *Šta je socijalni rad*, s norveškog preveo Rasim Muratović, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 241 str. ISBN 978-9958-028-04-5

82 Književnost

1997.

145. *Pjesnikov strah od stvarnosti: 16 odgovora na P. Handekovo Zimsko putovanje u Srbiju*, priredio Tilman Zülch, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1997, 104 str. ISBN 9958-47-011-X

2003.

146. *Burnt roses: Horrors of war in children's eyes = Ruže izgorjele: Užasi rata u dječijim očima*, priredila Amira Delić; prijevod Muhamed Pašanbegović, Elvira Jahić, Sarajevo: El-Kalem; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2003, 239 str. ISBN 9958-23-147-6

2008.

147. Dautbašić, Nermina, Gabeljić, Alma, Mustafić, Mediha, et al. *Prekinuto djetinjstvo*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 118 str. ISBN 978-9958-740-52-7

2009.

148. Dautbašić, Nermina, Gabeljić, Alma, Mustafić, Mediha, et al. *Prekinuto djetinjstvo Srebrenice = The broken childhood of Srebrenica*, Sarajevo; Srebrenica: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu: BZK "Preporod", 2009, 118, 136 str. ISBN 978-9958-740-527!
149. Seferović, Mensur. *Zvijezde stajačice: Zapisi o djevojkama i majkama iz rata 1941–45 i 1991–95*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2009, 317 str. ISBN 978-9958-740-59-6

2011.

150. Omerika, Jusuf. *Krici iz utroba planina*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Mostar: Udruženje “Povratkom za Bosnu i Hercegovinu”, 2011, 184 str. ISBN 978-9958-740-71-8

2012.

151. Čikić, Ibrahim. *Gdje sunce ne grije: Tragična ispovijest o jednom vremenu i sudbini imena koje nosimo*, 3. prošireno izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012, 551 str. ISBN 978-9958-740-77-0

2015.

152. Bajtal, Esad. *Ujed zmije sjećanja: Hommage dostojanstvu i boli majki Srebrenice: Srebrenica, juli 1995.–2015*, prijevod na engleski Samir Kulaglič, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 51 str. ISBN 978-9958-028-06-9
153. Ibrahimagić, Omer. *Bosna se bliži svome smiraju*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 835 str. ISBN 978-9958-028-11-3

2016.

154. Avdić, Dževa. *Moj osmijeh je moja osveta*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 195 str. ISBN 978-9958-028-16-8

2017.

155. Avdić, Dževa. *Moj osmijeh je moja osveta*, 2. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 195 str. ISBN 978-9958-028-21-2
156. Hodžić, Jasmin. *Telegrami za Ángela Palmerasa: Priče iz ratnog djetinjstva*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2017, 88 str. ISBN 978-9958-028-27-4

2023.

157. Abdić, Nedžad. *Memoari iza bedema*, Sarajevo: Media centar Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Vitez: BZK Preporod, 2023, 168 str. ISBN 978-9926-8773-0-9; ISBN 978-9958-028-44-1; ISBN 978-9926-8774-0-8

2025.

158. Ibraković, Dželal. *Maglaj kroz novinarske tekstove: 1992–1996: (Tekstovi i sjećanja kao nagovještaji slobode)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2025, 441 str. ISBN 978-9958-028-53-3

93/94 Historija

2008.

159. Memić, Mustafa. *Gusinjsko-plavska krajina u vrtlogu historije*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 216 str. ISBN 978-9958-740-48-0

2009.

160. Ademović, Fadil. *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu: (1941–1945). T. 1, knj. 1, Sudionici velikih obmana*, Sarajevo: Kult B, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, 862 str. ISBN 978-9958-684-02-9
161. Ademović, Fadil. *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu: (1941–1945), T. 2, knj. 2, 3 i 4, Drama istorijskog*, Sarajevo: Kult B, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, 612 str. ISBN 978-9958-684-02-9

94(497.6) Historija Bosne i Hercegovine

1997.

162. *Dokumenti o genocidu u Bosni i Hercegovini 1991.–1995: Fotografije i faksimili = Documents of genocide in Bosnia and Herzegovina 1991.–1995: Photographs and fascimiles*, urednik Jusuf Žiga, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 98 str.
163. Tucaković, Šemso. *Aladža džamija - ubijeni monument*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 270 str. ISBN 9958-740-02-8

2013.

164. Begić, Mujo. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 264 str. ISBN 978-9958-740-93-0
165. *Restitucija bosanske državnosti*, priredio Safet Halilović, 2. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013, 544 str. ISBN 978-9958-740-91-6

2021.

166. Bećirović, Denis. *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini: (1804–2020)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2021, 834 str. ISBN 978-9958-028-38-0

2023.

167. Džananović, Muamer, Medić, Jasmin, Karčić, Hikmet. *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991–1992)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Institut za historiju Univerziteta, 2023, 268 str. (Posebna izdanja / Institut za historiju Univerziteta; 16), ISBN 978-9958-028-43-4; ISBN 978-9958-649-55-4

2025.

168. Džananović, Muamer Jasmin Medić, Hikmet Karčić. *Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991–1992)*, 2. izd., Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu; Institut za historiju Univerziteta, 2025, 286 str. (Posebna izdanja / Institut za historiju Univerziteta; 20) ISBN 978-9958-028-51-9; ISBN 978-9958-649-76-9

Registar autora

Abdić, Nedžad, 157.

Ademović, Fadil, 160, 161.

Ajnadžić, Nedžad, 36, 138.

Aladžuz, Vahid, 42.

Alić, Mujo, 84.

Alija, Ismet, 58.

Alispahić, Bakir, 20.

Ališić, Zlatan, 100.

Arnaut Haseljić, Meldijana, 41, 89, 137.

Arnautović, Ramo, 120, 143.

Arria, Diego Eurique, 49.

Avdić, Dževa, 154, 155.

Bajtal, Esad, 27, 152.

Balić, Hasan, 58.

Bandžović, Safet, 19.

Bećirović, Fikret, 13, 53.

Bećirović, Denis, 166.

Bećirović, Hajriz, 79.

Begić, Mujo, 39, 50, 93, 100, 101, 108, 140, 164.

Boyle, Francis Antony, 71.

Brochmann, Grete, 15.

Cigar, Norman, 16, 17, 65.

Cikotić, Selmo, 138.

Čampara, Salko, 103.

Čekić, Smail, 30, 48, 59, 80, 89, 94, 109, 121, 124, 127, 138.

Čikić, Ibrahim, 151.

Dautbašić, Nermina, 147, 148.

Dizdarević, Ismet, 73, 130.

Duranović, Elvir, 52.

Džananović, Muamer, 44, 46, 47, 51, 116, 117, 167, 168.

Filipović, Muhamed, 22.

Gabela, Omer, 113, 115.

Gabeljić, Alma, 147, 148.

Grabovica, Almir, 52, 55, 118.

Gutman, Roy, 61.

Hajrić-Čaušević, Alma, 52, 55.

Halilagić, Nermin, 102.

Halilagić, Rasim, 85.

Hasić, Duljko, 28.

Haskić, Elvisa, 147, 148.

Hećo, Faid, 126.

Hero, Mesud, 82.

Hodović, Aćif, 60.

Hodžić, Jasmin, 156.

Hodžić, Šefko, 138.

Ibrahimagić, Omer, 23, 153.

Ibraković, Dželal, 158.

Kadrić, Jusuf, 68.
Kafedžić, Mujo, 91.
Karavelić, Vahid, 125, 138.
Karčić, Hikmet, 44, 46, 47, 52, 167, 168.
Karović-Babić, Merisa (Karović, Merisa), 45, 135.
Kliko, Amir, 32, 40, 141.
Kliko, Amir, 114.
Kovačević, Avdija, 58.
Kreso, Muharem, 78, 133.
Kubat, Izet, 103.
Kuka, Ermin, 104, 110.

Lapenda, Matija, 37.
Lapenda, Stjepan, 2, 37.
Lavik, Nils Johan, 10.
Levin, Irene, 144.

Macić, Bećir, 33, 74, 89.
Maloku, Ahmet, 113, 115.
Mastalić Košuta, Zilha, 42, 48, 52.
Medić, Jasmin, 46, 47, 167, 168.
Memić, Mustafa, 159.
Milanović, Ante, 128.
Milišić, Senija, 1.
Moxnes, Paul, 8.
Mulagić, Elvedin, 42, 46, 47, 98, 116, 117.
Muračević, Eset, 123.
Muratović, Rasim, 6, 11, 34, 83, 95, 97, 104, 139.
Mustafić, Mediha, 148, 149.

Nilsen, Kjell Arild, 26.
Nukić, Dželaludina (Pašić, Dželaludina), 147, 148.
Nukić, Sadrž, 147, 148.

Omerika, Jusuf, 150.
Omerika, Senad, 131.
Omerović, Husejin, 105.
Osmanović, Azir, 147, 148.
Østerud, Øyvind, 136.

Purišević, Fuad, 142.

Ramić, Senadin, 100.

Sakić, Dževad, 119.
Seferović, Mensur, 149.
Sejdinović, Admir, 147, 148.
Sejdinović, Nermina, 147, 148.
Sinanović, Zemir, 12, 14.
Smajić, Muhamed, 138.
Subašić Galijatović, Sabina (autor), 54
Suljagić, Emir (autor), 44.
Sveaass, Nora, 10.

Šabić, Velid, 86.
Šadinlija, Mesud, 31, 134, 138.
Šarić, Sabahudin, 21.
Šestanović, Muhamed, 122.

Tafro, Preljub, 74.
Tauber, Eli, 3, 87, 88, 90, 99, 107.
Termiz, Dževad, 127.
Trako, Mujo, 129.
Tucaković, Šemso, 163.
Turčalo, Sead, 44.

Vetlesen, Arne Johan, 7, 9.

Zgodić, Esad, 18, 24.

Žiga, Jusuf, 5.

Registar naslova

The aggression on Bosnia and genocide against Bosniacs: 1991–1993, 59.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu: (Sjeveroistočna Bosna 1991. do 1992.), 125.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Opsada i odbrana Sarajeva: Tri decenije poslije: Zbornik radova, 43.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Planiranje, priprema, izvođenje, 124.

Aladža džamija - ubijeni monument, 163.

Boračka zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine, 142.

Bosanska Krpa 1992–1995: Porušeni grad, 39.

Bosanski identitet i suverenitet: 1992.–2011, 23.

Bosanski narod optužuje za genocid: Postupak pred Međunarodnim sudom pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije radi sprječavanja i kažnjavanja zločina genocida, 71.

Bosna se bliži svome smiraju, 153.

Bosna u Bergenskim vremenima, 34.

Bosnia i Bergenstidende, 34.

Bošnjaci “sigurne zone“ UN-a Žepa u logorima u Srbiji 1995-1996, 55.

Brčko: Genocid i svjedočanstva, 68.

The broken childhood of Srebrenica, 148.

Burnt roses: Horrors of war in children's eyes, 146.

Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu: (1941–1945). T. 1, knj. 1, Sudionici velikih obmana, 160.

Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu: (1941–1945). T. 2, knj. 2, 3 i 4, Drama istorijskog zaokreta, 161.

Ćosićev rat: Zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi “Bosanski rat” Dobrice Ćosića, održane 3. maja 2012. godine u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu, 25.

Dejtonski (mirovni) sporazum: Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini, 30.

Dekodiranje agresije: Vrhovni savet odbrane Savezne Republike Jugoslavije i rat protiv Republike Bosne i Hercegovine, 44.

Demografski gubici na području općine Mostar: (1992–1995), 53.

Djeca u vihoru rata, 120.

Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini: 1945.–1960, 143.

Documents of crimes committed in Srebrenica: Photographs and facsimiles, 76.

Documents of genocide in Bosnia and Herzegovina 1991.–1995, 162.

Documents on crimes committed in Srebrenica: *Photographs and facsimiles*, 63, 76.

Documents on genocide committed in Srebrenica: Photographs, 66.

Documents on the crimes which are been committed: (Srebrenica 1995.–1998.): (Photographs), 67.

Dokumenti o genocidu u Bosni i Hercegovini 1991.–1995, 162.

Dokumenti o genocidu u Srebrenici: Fotografije, 66.

Dokumenti o zločinima koji traju: (Srebrenica 1995.–1998.): Fotografije, 67.

Dokumenti o zločinima u Srebrenici: Fotografije i faksimili, 63, 76.

Druga međunarodna naučna konferencija “Posljedice genocida nad Bošnjacima u Srebrenici”: Socijalni, ekonomski, politički, demografski i kulturni razvoj Srebrenice (1995–2022): Potočari, 12. oktobar 2023. godine, 114.

“Etničko čišćenje” genocid za “Veliku Srbiju”: Dokumentacija Društva za ugrožene narode, 62.

Foča – žrtva genocida XX vijeka, 91.

Foča 1992–1995: Žrtve genocida, 85.

Gdje sunce ne grije: Tragična ispovijest o jednom vremenu i sudbini imena koje nosimo, 151.

Genocid: Fundamental aspects of understanding, comprehending and investigating crime, 115.

Genocid: Osnovni aspekti u poimanju, shvatanju i istraživanju zločina, 113.

Genocid: Slučajevi, poređenja i savremene rasprave, 81.

Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini, 94.

Genocid nad Bošnjacima: Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice: Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane 19. oktobra 2020. u Sarajevu, 112.

Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča: 1992.–1995: (Prilog utvrđivanju žrtava), 74.

Genocid nad Bošnjacima sigurne zone UN Srebrenica jula 1995. godine: (Izložba fotodokumenata povodom desetogodišnjice zločina), 75.

Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini, 103.

Genocid nad Bošnjacima u Višegradu: 1992–1995, 110.

Genocid u Ahmićima 1993, 97.

Genocid u Bosni 1991.–1995, 60.

Genocid u Bosni: politika “etničkog čišćenja”, 65.

Genocid u Bosni i Hercegovini: 1991.–1995: Zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991.–1995., održanog u Bonu od 31. avgusta do 4. septembra 1995. godine, 64.

Genocid u Bosni i Hercegovini: Posljedice presude Međunarodnog suda pravde: Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica), 92.

Genocid u Brčkom 1992–1995, 104.

Genocid u Ključu, 93.

Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie, 49.

Genocid u Prijedoru: Svjedočenja, 101.

Genocid u Sanskom Mostu, 108.

Genocid u savremenoj društvenoj znanosti, 79.

Genocid u Srebrenici, “sigurnoj zoni” Ujedinjenih nacija, jula 1995, 121.

Genocid u Srebrenici, sigurnoj zoni UN-a, jula 1995. godine, 82.

Genocid u srednjem Podrinju: 1992.–1995, 86.

Genocide against Bosniaks of the UN Safe Area Srebrenica in July 1995: (Exhibition of photo-documents marking the 10th anniversary of the crime), 75.

Genocide in Bosnia: 1991.–1995, 60.

Genocide in UN safe area Srebrenica, July 1995, 82.

Gusinjsko-plavska krajina u vrtlogu historije, 159.

Hadžići tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995, 42.

Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima, 83, 95.

Holokaust u Bosni i Hercegovini, 99.

Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini: (1945.–1958.), 1.

Iseljavanje Bošnjaka u Tursku, 19.

Iskustva odbrane Bosne i Hercegovine, 133.

Istraživanje žrtava genocida, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu: Naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi, 80.

Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992–1995, 31.

Jajačka 305/705. Slavna brdska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine, 141.

Jajce 1992: Opsada i odbrana kraljevskog grada, 32.

Kad su komšije bili ljudi, 3, 88.

Kada su komšije bili ljudi, 87.

Knjige – svjedoci, 130.

Krici iz utroba planina, 150.

Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini, 13.

Kunovska legenda, 129.

Maglaj kroz novinarske tekstove: 1992–1996: (Tekstovi i sjećanja kao nagovještaji slobode), 158.

Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995, 135.

Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija – Srebrenica, 89.

Međunarodna naučna konferencija “Genocid nad Bošnjacima sigurne zone UN, Srebrenica jula 1995. godine – pouke budućim generacijama”: Srebrenica – Sarajevo od 10. do 15. jula 2005, 77.

Međunarodni sud pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 58.

Memoari iza bedema, 157.

Milošević: U ratu i u Haagu: Dokumentacija, 26.

Miloševiću dokazan genocid u Bosni: Međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004, 56.

Moć i nemoć države blagostanja, 11.

Moj osmijeh je moja osveta, 154, 155.

Nacističko “konačno rješenje” jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine, 78.

Nastanak i djelovanje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 140.

Nastanak Republike srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991–1992), 167, 168.

Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu: 1992–2013, 4.

Negiranje genocida nad Bošnjacima, 98.

Nezaborav - usjeklina genocida, 73.

Olovo 1992–1995: Stradanje i razaranje herojskog Olova, 139.

Opsada i odbrana Sarajeva: 1992–1995: Referati sa Okruglog stola održanog 23. novembra 2005. godine, 29.

Optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, 132.

Pariške haberdžije: Rat za slobodu - godina prva, 37.

Pjesnikov strah od stvarnosti: 16 odgovora na P. Handekovo zimsko putovanje u Srbiju, 145.

Ples mrtvaca oko Mostara: Filozofsko-politički esej, 22.

Počeci agresije na Bosnu i Hercegovinu: Izložba: Svjedočenja sa ekrana, 119.

Poginuli Nevesinjeci u odbrani domovine: 1992–1995, 131.

Politics of Revisionism: Denial of Crimes and Genocide in Bosnia and Herzegovina 1992–2025: (A Research Study), 46.

Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva, 36.

Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992.–1995: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 29. februara i 1. marta 2012. u Sarajevu, 38.

Politika revizionizma: Negiranje zločina i genocida u Bosni i Hercegovini 1992–2025: (Istraživačka studija), 47.

Politike fantazija: O ratu protiv Bosne i Hercegovine, 18.

Politike i prakse prikrivanja zločina: Masovne grobnice na području Sarajeva: 1992–1995, 41.

Prehrana Sarajeva u opsadi: 1992–1995, 128.

Prekinuto djetinjstvo, 147.

Prekinuto djetinjstvo Srebrenice, 148.

Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007, 57.

Prisilni nestanci na području Sarajeva 1992–1995, 137.

Proceedings International scientific conference Genocide against Bosniaks, Srebrenica 1995–2020: Causes, extent and consequences, 111.

Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine, 138.

Rat u srednjoj Bosni 1992–1994. godine, 40.

Ratne štete u Sarajevu: 1992.–1995, 28.

Restitucija bosanske državnosti, 165.

Righteous among the nations, 3.

The role of Serbian orientalists in justification of genocide against Muslims of the Balkans, 16.

Ruže izgorjele: Užasi rata u dječijim očima, 146.

Samoubistvo: Izbor pojedinca i (ili) posljedica krize, 12.

Sigurnosne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini: Prijedlozi, motivi i ideje tokom 1992, 45.

Sjećanja, opomene i poruke: Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. u Goraždu povodom 26. januara 1942 – Dana sjećanja na genocid u Gornjem Podrinju, 96.

Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9–11. jula 2015. godine, Sarajevo, Tuzla, Srebrenica (Potočari), 106.

Srebrenica paradigma genocida nad Bošnjacima: “Le Figaro” 2000–2006, 2.

Studije o zlu, 9.

Svjedok genocida, 61.

Šta je imigracija, 15.

Šta je rat, 136.

Šta je socijalni rad, 144.

Šta je strah, 8.

Telegrami za Ángela Palmerasa: Priče iz ratnog djetinjstva, 156.

Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986.–1992, 134.

Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini: (1804–2020), 166.

Teritorijalni nacionalizam: Ideologija, zlotvorstvo i alternative, 24.

Terorizam: Šta je to, 20.

Tomašica – masovna grobnica, 100.

Tragovi genocida: Grapska 1992–1995, 118.

U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać, 50.

Ubice u ratu samoubice u miru, 14.

Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.–1995, 123.

Ujed zmije sjećanja: Hommage dostojanstvu i boli majki Srebrenice: Srebrenica, juli 1995.–2015, 152.

Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, 126.

Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana, 16.

Upotreba bojnih otrova u izvršenju genocida u Srebrenici, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995, 84.

Velikosrpska ideologija, 21.

Vojislav Koštunica i budućnost Srbije, 17.

Vrijeme “razljudenih dvonožaca”: Paradigma Bosne koju su izdali, 5.

When neighbors were real human beings, 90, 107.

Zbornik sažetaka Međunarodne naučne konferencije Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice, Sarajevo, 19. oktobar 2020, 111.

Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena, 6.

Zločin protiv čovječnosti u savremenom krivičnom pravu, 102.

Zločini i laži Miloševićeve kripto-politike, 27.

Zločini nad Bošnjacima Jajca, Jezera i Šipova: 1992–1995, 52.

Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, održanog u Sarajevu, 12. jula 1997, 69.

Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.–1995. Dokumenti i svjedočenja I, 70.

Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi, 48.

Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995, 51.

Zločini nad psihičkim integritetom djece, 122.

Zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Muslimanima (Bošnjacima i Albancima) u plavsko-gusinjskoj oblasti 1912–1913: Naučnoistraživački projekt, 109.

Zločini protiv mira, 33.

Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995 u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava, 54.

Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995: Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Bihaću od 22–24. septembra 2000, 35.

Zločini u Vrbani jula 1993, 72.

Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine, 164.

Zvijezde stajačice: Zapisi o djevojkama i majkama iz rata 1941–45 i 1991–95, 149.

Zvornik 1992–1995: Genocid na kapiji Bosne: Tom 1, 116.

Zvornik 1992–1995: Genocid na kapiji Bosne: Tom 2, 117.

Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.–1995, 105.

Žrtve zločina u Sarajevu 1992–1996: Naučnoistraživački projekt, 127.

UPUTE AUTORIMA

Radovi za *Godišnjak Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu* trebaju imati sljedeću strukturu i redoslijed koji je potrebno poštovati.

1. Dokument pohraniti u programu MS Word
2. Stranica standardne veličine (A 4)
3. Obostrano poravnanje teksta
4. Vrsta slova Times New Roman
5. Ime i prezime autora/ice s navedenim akademskim titulama
6. Naziv institucije u kojoj radi
7. E-mail autora/ice
8. Naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku (velika slova, bold, font 12, prored 1,5)
9. Sažetak s najviše 300 karaktera i ključne riječi (do deset termina) na bosanskom/hrvatskom/srpskom i na engleskom jeziku (font 11, prored 1.5)
10. Tekst rada – uvodne napomene, razrada teme s podnaslovima (podnaslovi se pišu malim boldiranim slovima), zaključno razmatranje (font 12, prored 1.5)
11. font slova u fusnotama ispod teksta 10, bez proreda
12. brojčano označiti stranice
13. Spisak korištene literature navesti na kraju rada prema abecednom redu prezimena autora (The Chicago Manual of Style)

Upute autoricama i autorima za citiranje u fusnotama i bibliografiji

- **Knjige**

Knjige s jednim autorom

Ime Prezime, *Naslov knjige*, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja.

U svakom narednom citiranju koristiti skraćenu verziju:

Prezime, *Naslov knjige*, broj stranice.

Knjige s dva autora

Ime Prezime i Ime Prezime, *Naslov knjige*, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja.

Knjige s više od tri autora

Ime Prezime et al., *Naslov knjige*, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja.

Elektronske knjige:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka objavljenih u elektronskoj verziji primjenjuju se ista pravila kao i za štampane knjige ili članke, s tim da se dodaje internetska adresa i datum pristupa:

Ime Prezime, *Naslov knjige*, Mjesto izdavanja: Izdavač. Dostupno na: <https://...> [datum pristupa]

- **Doktorske i magistarske teze**

Ime i Prezime, *Naslov rada*, vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane.

- **Naučni i stručni rad u zborniku radova**

Ime Prezime, “Naslov rada”, u: *Naziv zbornika*, ur. Ime Prezime, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina.

U svakom narednom citiranju koristiti skraćenu verziju:

Prezime, “Naslov rada”, broj stranice.

- **Članak u časopisu**

Ime Prezime, “Naslov članka”, *Naziv časopisa*, godište, broj, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina.

U svakom narednom citiranju koristiti skraćenu verziju:

Prezime, “Naslov članka”, broj stranice.

- **ICTY**

Naziv suda, Podaci o predmetu.

ICTY, IT-09-92, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Ratka Mladića, tom I-V, Den Haag, 22. novembar 2017.

- **Neobjavljena arhivska građa**

Prvi prvom navođenju pun naziv arhiva, mjesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta.

- **Bibliografija**

- Na kraju rada navesti literaturu abecednim redoslijedom prema autorovom prezimenu:

Prezime, Ime, *Naslov*, Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja.

- Također, za radove objavljene u zborniku radova ili časopisu navesti i broj stranica na kojima se nalazi navedeni tekst.

- **Štampa**

Oslobođenje, Sarajevo, 1992.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

Instructions for Submitting Papers to the Yearbook of the Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law, University of Sarajevo

Submitted papers must follow the specified structure and order:

1. Save the document in MS Word.
2. Use standard A4 page size.
3. Justify the text on both sides.
4. Use Times New Roman font.
5. Include the author's full name with academic titles.
6. State the author's institutional affiliation.
7. Provide the author's email address.
8. Include the title of the paper in Bosnian/Croatian/Serbian and English (uppercase, bold, font size 12, line spacing 1.5).
9. Provide an abstract up to 300 characters and up to ten keywords in Bosnian/Croatian/Serbian and English (font size 11, line spacing 1.5).
10. Structure the main text as follows: introduction, main discussion with subheadings (subheadings should be in lowercase bold letters), and conclusion (font size 12, line spacing 1.5).
11. Use font size 10 for footnotes, single spacing.
12. Number the pages
13. At the end of the paper, list all references in alphabetical order by the author's last name, following The Chicago Manual of Style.

Citation Guidelines for Footnotes and Bibliography

- **Books**

Single-author books

First citation:

Name Surname, *Title of the Book*, Place of Publication: Publisher, Year.

Subsequent citations:

Surname, *Title of the Book*, page number.

Two-author books

Name Surname and Name Surname, *Title of the Book*, Place of Publication: Publisher, Year.

Books with more than three authors

Name Surname, et al., *Title of the Book*, Place of Publication: Publisher, Year.

E-books

The same citation rules as printed books apply, with the addition of the URL and access date:

Name Surname, *Title of the Book*, Place of Publication: Publisher. Available at: *https://...* [accessed date].

- **Doctoral and Master's Theses**

Name Surname, *Title of the Thesis*, type of thesis, institution where it was defended, year of defense.

- **Academic and Professional Articles in Edited Volumes**

Name Surname, "Title of the Article," in *Title of the Edited Volume*, ed. Name Surname, Place of Publication: Publisher, Year.

Subsequent citations:

Surname, "Title of the Article," page number.

- **Journal Articles**

Name Surname, "Title of the Article," *Journal Name*, volume, issue,
Place of Publication: Publisher, Year.

Subsequent citations:

Surname, "Title of the Article," page number.

- **ICTY Case Law**

Name of the Court, Case Details.

Example:

ICTY, IT-09-92, Before the Trial Chamber, *Prosecutor v. Ratko
Mladić*, Vol. I-V, The Hague, 22 November 2017.

- **Unpublished Archival Materials**

For the first citation, provide the full name of the archive, location,
reference number, and collection title.

- **Bibliography Formatting**

- List sources in alphabetical order by the author's last name.

Format books as:

Surname, Name. *Title*. Place of Publication: Publisher, Year.

- For edited volumes or journal articles, include page numbers
where the article appears.

- **Newspaper Articles**

Oslobodenje, Sarajevo, 1992.

